ПАВЛО ТИЧИНА

ОЦИФРУВАННЯ
КНИГ
hurtom.com

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Павло Тичина. 1929.

Павло Тичина

ПАВЛО ТИЧИНА

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У ДВАНАДЦЯТИ ТОМАХ

ХУДОЖНІ ТВОРИ

ТОМИ
1-7

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1985

ПАВЛО ТИЧИНА

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

СКОВОРОДА СИМФОНІЯ

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1985

Редакційна колегія

О. Т. ГОНЧАР
(голова)

С. А. ГАЛЬЧЕНКО
(секретар)

І. Ф. ДРАЧ

М. Г. ЖУЛИНСЬКИЙ
(заступник голови)

О. І. КУДІН

Л. М. НОВИЧЕНКО

Б. І. ОЛІЙНИК

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ

С. В. ТЕЛЬНЮК

Упорядкування та примітки
С. В. ТЕЛЬНЮКА

Редактор тому
Л. М. НОВИЧЕНКО

Редакція художньої літератури

т $\frac{4702590200-526}{М221(04)-85}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1985,
упорядкування, примітки

СКОВОРОДА
СИМФОНІЯ

1920·1922

ALLEGRO GIOCOSO [1]

...Три місяці пробігло,
мов кораблі веселі в морі —
всіма цвітами процвітані,
добрим скарбом переповнені.
Три місяці — пу́стинь Китаївська
і в ній Сковорода
немов пливли —
поміж садами рожаїстими,
серед криничного узлісся,
на полі повному, де хвиля хвилю ллє
і зупинятися не хоче...

Уранці,
ще тільки небо почне наливаться
і вітер зелений одчалить в далечінь,—
уже Сковорода
встає з досвітньої молитви
і в сад іде.
Там птиці ранок опадуть,
клюють-клюють, не доклюються
і солодко співають, сон розказують.
А сонце скрізь у всі кінці,
мов над главою Моїсея,
послало сяючії роги —
і дзвонить, і гуде,
і світ[л]ом землю наповняє
щедро, щедротно.

Сковорода
на землю упаде,
цілує квіти, трави гладить,

---

[1] Весело, грайливо. Музична п'єса, що виконується у швидкому темпі *(італ.).— Ред.*

росою очі, немов незрячі, протирає —
о господи, як ти всього мене наповнив
щедро, щедротно!
Пошли ж душі моїй спокій,
і мир, і злагоду, й любов,
я більш нічого не бажаю,
о всеблаженний!
І всеблаженний знову десь почує,
і Сковороді
такий мир у серце ввійде,
що він од радості і бігає, і плаче,
і кожне дерево вітає,
метелику й комашці дякує —
за все, за все!

Тим часом дзвін із-за тополь
покличе пустинь на обідню.
І бога грізного устав
ідуть вичитувать ченці похмурі —
один по одному,
попід оградою,
мовчки...

І спиниться Сковорода
(не може не спинитись!) —
він бачить, як вони уже аж перед самим
храмом
оглядуються й поміж себе жорстоко
осуждають,
що гість отця Іустина
до храму невхожий.
І гірко стане на душі.
Замість гармонії пійдуть зітхання,
і думи тяжкі поженуть
у поле, на край світу...

Поле, поле!
Яке воно кругле!
Яке воно просте́ і довершéнне —
поле!
За кругом круг тече,
за гору гора забігає.
Отут,
тут справжній ключ до душі.
Колос зігнувся і дивиться в землю —

пізнай себе самого.
Небо в тисячі люстер перехмарюється —
пізнай себе самого.
Дніпро у тінь пославсь, а повен перебігу —
пізнай себе самого.
Се ж бо єсть:
бренне, текуче і безконечне,
немов фігурний триугол, в якому і три,
і два, й один —
одно і те ж.
Одно і те ж старого городища сум —
пізнай себе самого.
І понад гречкою бриніння бджіл,
а ще отари понад лісом,
і Києва далекого торжественність нагорна,—
усе, усе в природі каже:
пізнай себе самого, пізнай.

І знову сповнюється миру
душа Сковороди.
І тиху флейту з-за пояса діставши,
він починає славить світ,
того, хто в світ його послав
і пізнавать себе самого научив.
І тиха флейта, як метелик,
летить до лісу, на жита,
прозоро над Дніпром тріпоче,
до всіх просторів признається
і повертається назад, немов голубка
з маслиною в дзьобу;
мир, мир душі твоїй,— сказав всевишній,—
мир.

І слухає Сковорода цю відповідь,
нової пісні починає,
очі заплющені,
хитається в ритм —
подяка богові за все.
Найперше ж:
за те, що потрібне зробив нетрудним,
а трудне непотрібним.
На всіх шляхах життя
єднай свою хисткую волю
з волею творця.
Подяка богові за все.

Грає, грає Сковорода,
а день вже хмариться назад
і якось хилиться, як колос,
в землю.

Іде отара од води,
і дівчина-пастушка послухать зупинилась.
Чернець, подумала,— а не чернець:
безвусий, безбородий,
і дудка не проста.
Почув Сковорода невинний погляд,
очі розплющив.
— Маріє!.. Ти?..
— Е ні, зовуть Маринкою,
а почім ви мене знаєте?
— Маріє, Маринко...— без ліку повторяв,
і брав її за руку, і дивився
довго-довго.
Такії очі були
у його учениці у Марії,
коли в знайомого він жив на пасіці.
Вже стільки літ пройшло,
а він забуть не може
її ласкавість, і красу,
і повнолітній голос...
— Маріє, Маринко...— без ліку повторяв.

Маринка сіла.
Спідничкою закрила ноги,
в долоні всю голівку узяла,
говорить.
— Чиї вівці пасе?
Хіба це не 'днаково, чиї?
Колись я думала, що можна жить працюючи,
аби земля родила.
Тепер — ні.
Бо батько й мати горби понаробляли,
а все панові, бодай йому не дихать! —
Ще більше голівку заховала,
щоб сліз не видно.
А сльози, сльози, як слова!
— Одна
пішла я раз у панський двір.
А пан на ніч сказав мені зостатись,

грозив ножем і мордував,—
та не далася я,
втекла.
А ці ченці,—
о господи, пройти й у церкву не дадуть!
Та що казать...

Помовчала Маринка...
Й день затих.
То хмари все хмаріли,
а то у тучу всі зійшлись
і звідти
ціляли в блиск розколотого неба,
в Дніпрі одбившись...

У купу вівці збились.
Немов із холоду,
ягнятко на руки полізло.
— А вам, напевно, весело живеться,
що ви все граєте?
Я бачила й учора вас.
А брат мій у повстанцях,— та й зразу
схаменулась.
Взяла ягнятко й понесла.
А вітер їй заходив збоку
і рвав спідничку і кісник,
аж поки з вівцями в яру вона не зникла.
А вітер все заходив збоку.

Сковорода на бистрі ноги встав,
хотів її догнать, обнять, потішить,
утерти сльози недитячі,
та тут
повз нього карета, закрившись курявою,
на Київ покуріла.
І довго пан з вікна дивився,
який то юродивий
очима доганяв його, а мо', й словами:
простягне руки до Дніпра
та й знов тремтячі одведе,
немовби воздух тихо прийме.
Сльози гніву,
бурі серця великого
говорить не дають.

«Напевно, весело живеться».
Ніколи блискавка отак не била, не палила,
як душу його
ці слова.
Справді.
Чого прийшов він в цюю пу́стинь?
Хіба не на те, щоб пожить?
Щоб мир знайти і спокій
і бога щасливого в собі відчути, у натурі
бога, якого і Сократу не вдалось побачить,
гармонію душі?
А бог один,
і, може, там якраз,
де ту гармонію розбито.
І як я смів подумать,
що вже зробив щось для людей,
коли безвинні ллються сльози кругом,
кругом, а я од них тікаю!
Чи друзями були мої друзі, в яких я жив?
Чи справжня була моя проповідь, яку
я підносив?
І вперше усумнивсь Сковорода.
І вперше очима іншими поглянув
на небо, на землю, на себе.
Хмара ще ширше сиві краї свої закотила
і звідти так само ж, здавалось,
ціляла в брязк розтріснутого неба,
потріскуючи у Дніпрі...
Але за цим
такий орган гримів і грав простором хором
понад хором,
що аж земля під низом стугоніла,
трепещучи...

Дививсь Сковорода і думав:
А се ж бо єсть вже інший триугол:
земля — огонь — вода.
Земля, що правди прагне, права.
Огонь, цей гнів, що сам рождається з землі
в задуху, в спеку, у туман.
Також вода — душа людини,
що все — не тільки радість! —
що все одсвічувать повинна.
А се ж бо єсть вже інший триугол.

Надходив вітер з вітерками,
і на одній нозі пісок за яром закрутився.
Закрутився пісок
і з вітерками вітер...

І думав Сковорода:
Гармонія неіз'яснима.
Налився всесвіт повноти
і споглядає сам себе.
Але й його чиясь рука на два пересікає:
на світ вгорі
і світ внизу,
і другий — завжди рабство.
Чи друзями ж були мої друзі, в яких я жив?
Чи справжня була моя проповідь,
яку я підносив?

І думав:
Шляхту,
шляхту бачив я, а не народ.
Панство просвіщав, а не голоту.
У ній,
лише у цій останній я мир собі знайду
і боротьбу замість спокою.
Бо мир не просто правда,—
мир є справедливість,
за всіх пригноблених піднятий меч.

Вже дощ стіною рівною підходив,
як Сковорода
у пустинь поспішив.

GRAVE [1]

— А ти все сам з собою? —
зустрів у брамі Іустин.—
Іди, стоїть твоя трапеза,
і братія поговорить прийшла із Лаври.
— Чого тій братії?! — та й змовк.
В душі боролись два боги:
гармонія і справедливість.
І першу заливала лють,
бо де ж гармонія,
як справедливості нема?

— ...я тут, тут, тут,—
затріпотіло в листі, скотилось по даху.
— Ходім на ганок (свят! свят!).
Ходім на ганок: гряд.
— Р-раб!—ударило над ними й завалилось.
І довго блискавку сікло, сікло
і повторяло десь внизу октавою:
бруд, брудом бруд...
А гряд од стін і від землі одскакувать
пішов,
мов стукотом підкований,—
у шумі, в бризках, в бризкошумі,
мов стукотом підкований.

Присмерк,
як після семидесяти літ,
уже доріг недобачав.
Тікав під дерева, в кутки, в долинки.
А за ним, мов неминуча старості сивина,—
водяна курява,

---

[1] Поважно, урочисто *(італ.)*.— *Ред.*

кипляча, свіжа, холодна...
І над усім вгорі просторами ридання,
душі великої здригання:
де ж гармонія,
як справедливості нема?

— Григорію, ось слухай:
ти, бачу, щось замислив,
немов тікать із пу́стині надумав.
Останься, поживи!
Ти бачиш, як тебе ми поважаєм,
як в кожне слово твоє вірим
про бога вічного.
«Не мечіте бісеру»,— Сковорода подумав.
Вийшла братія.
— Останьсь, останься! — почали
вмовлять.—
Ще не набридло по світах?
Пора подумати за пристань.
А пристань тут твоя —
у нас,
у Києві, у Лаврі.
Ми знаєм всі твої таланти,
ми знаєм розум твій і святість.
Стовпом істини ти будеш в нас
і церкви окрасою на Україні.

Затремтів Сковорода, мов пламенем
об'ятий:
— Ой, преподобнії!
Яких ще вам стовпів у церкву треба?
Доволі й вас,
стовпів неотесаних!
Ви ж церкву завалили,
що й за сто літ вона не встане! —
Іустин тихо:
— Григорію, ось годі,
не ображай лаврських отців.
Вони ж прийшли прохать тебе у ризу.

Затремтів Сковорода, мов пламенем
об'ятий:
— Ризо! ризо!
Не багатьох ти преподобними зробила,

але премногих вчарувала.
Окаянствуйте!
Окаянствуйте, поки не встав спаситель
церк
А він як встане —
то перший же на вас!

— Ти гніваєшся, вчителю.
Скажи ж хоч на прощання:
де наше щастя,
кудою йти? —
Сковорода:
— Всяк єсть там, де серцем сам.
— Ах, ми завжди раді ближньому
служить!
— Покиньте рясу, пахать ідіть!

Замовкла братія.
Потиху
посунула назад.
Пішов і отець Іустин із ними в келію.
Ще довго там світили свічку,
ревли молитву по вечері
і, наревівшися, лягли.

Зостався сам.
Один у темноті,
у думах.
Дзвіницю хмари обганяли,
і бунтувалися вгорі тополі,
турляючись на схід...
Гроза часами затихала,
й тоді
другу грозу із Києва чуть було.
А що саме —
не розібрать.

Зашуміла шовковиця,
оріх затрепетав.
І дзвіниця підскочила в малиновім огні.
— Грязь!
— Гробокопателі!
— Хромії! — розгнівавсь з глибини,
потряс вітрянку хмар, і загримів,

і довго шар важкий розкочував,
щоб знов жбурнуть на землю.
(Шибки
дзиском розгонистим
у темноту в'їхали.)
Перевів дух вітер —
і зразу у всі ворота розігнавсь!
А зверху дощ,
а зверху блиск —
грязь!
грязь!

Злякалися ченці,
і засвітили свічку в келії,
і заревли до бога грізного, до Саваофа:
— Свят! свят!
Ми чистії, ми духом нищії —
помилуй нас...—
А зверху дощ,
а зверху блиск —
грязь!

В саду під деревом
курінь соломою накритий.
Там спав Сковорода
годин чотири на добу.
А все ж останнє врем'я
молився.
І зараз він прибіг
не від дощу сховатись —
молитися, молитись!
Гарячі руки простягнув —
і попливла земля,
а сам возноситись почав
все вгору, вище, вище...
І бачив землю,
всю її неправду, неначе вдень,
так ясно.

...На землі
зв'язана
лежала Маринка.
Царі ж, вельможі і пани
скорпіонами її катували.
І наче то вже не Маринка,

а його мати, мозоляста чорна чернь.
Голову звернула до нього,
здавалося, кричить,
а крику не чуть було.
Тільки рукою показує:
Туди! Туди!
Ченці ж стояли оддалік
і всі співали:
«Спаси, господи, люди твоя».
І наче сам він стояв десь недалеко
од ченців
і теж співав:
«Блаженні милостиві, яко ті помиловані
будуть».
А пани, слухаючи божественного співу,
ще більше милували чернь,
аж поки вона справді кров'ю не зчорніла
і не перетворилась в грязь.
— Грязь! — розбило сон над садом,
і Сковорода прокинувсь.

Ніч переснилась,
і дощ одшумів.
Спішили хмари обсушитись,
а небо від краєчку —
мов антимінс, посиніло...
Ніч переснилась,
і дощ одшумів.
І тільки з Києва грозу ще чуть було,
а що саме —
не розібрать.

На столі лежала розкрита Біблія,
і риба на блюді, і хліб.
Не доторкнувся до трапези.
Пора!
На устах рішучих
новая радість виросла —
пора!

Укинув Біблію у торбину,
згадав рукою флейту коло пояса,
вклонився тричі ранку, саду
і бистро-легко
пішов на схід.

RISOLUTO [1]

На небі засвітали
зарі!
зарі!
Кого там ще убили,
зарі-
зали?
То не березовий-бузовий
солодкий сік,
по всій землі, по всій землі
пройшов головосік.

Пройшов чи ще проходить?
Замість відповіді
Маринчин брат з туману виступив
і розтуманився за вітром.
Чого?
Ніколи він його не бачив,
а от же ясно запримітив:
рукою в землю вкрючивсь...

На небі засвітали
зарі!
зарі!
Кого там ще убили,
зарі-
зали?
То не березовий-бузовий
солодкий сік,
по всій землі, по всій землі
пройшов головосік.

---

[1] Твердо, рішучо, могутньо *(італ.).— Ред.*

Отак козаччина пройшла,
а ми немов не чули.
С о б і шукали миру, коли там кров лилась.
Нащо, нащо?
К чому цей мир,
до чого ця проповідь висока
і приоздоблені в герби словесні премудрі
алегорії?
К чому усі його протести,
коли вони м'які, коли вони тендітні?
«Блаженні милостивії» — сказать катам?!
Ударить так, щоб аж заграло!
щоб пронеслося над хатами,
над бідними усього світу!
щоб пробудилися незрячі,
щоб стали зрячими раби,
раби, ця сіль землі майбутня,—
ударить! вдарить!

За думками не помітив,
як ліс пройшов,
сумний, перестарілий ліс і Голосіївську
сонну пу́стинь.
І сам не знав,
чого це лісом він пішов, не берегом,
і куди спішити мусить.
Зайшло невиспанеє сонце
і в хмарі досипляло
жовтаво-жовто...
День хирявий, хмурий, хмаристий
заледве кидав тіні
од сосен на дорогу.
Уже виднілось передмістя,
і Київ із туману
грязею виблискував...
. . . . . .
. . . . . .[1]
Спинивсь в яру, щоб виламать собі ціпочок,
і затремтів з нестями,
закричав!
Чиясь невидима рука його тягнула в рів,
і він, іще не бачачи нічого,

[1] Тут і далі двома рядками крапок позначено пропуски в рукописі.— *Ред.*

уперше світ клясти почав
і тих, що світ ведуть у тьму
і поливають кров'ю.
Закричав! —
На дні,
звернувши голову до нього,
лежав козак і теж кричав, здавалось,
та тільки крику
не чуть було.
Однією рукою в землю вкрючивсь,
а другу мов на схід сонця простягнув,
показував: туди! туди!
«Маринчин брат!» — проблисло.
І заридав Сковорода.

Зверху дуби
шуміли — не шуміли,
без вітру гомоніли:
найшов, найшов, найшов...
І справді найшов.
Знайшов Сковорода нову гармонію,
в якій замість любові
щось інше зазгучало.
Очі, повні ненависті,
метнув у небо він —
та й зразу засміявсь:
почув навіки,
що всеблаженний не дає йому вже
заспокоєння,
як і віднині він —
всеблаженному спокою не дасть.
Зря до бога мертвого взивать
і потрясати душу перед істуканом,
зря.
І в тон йому голодний ворон над ярами:
зря! зря!
А по дорозі люд тікав
і криком кидав, як ножами:
тікай і ти, чоловіче, тікай!
Стояв Сковорода і ждав.
За ними ж нічого не було.
Тільки жінка в сірому
за ярами прокрадалася, як злодій,
та карета, поблискуючи, мчалась живо-живо,

а пан, блідий як крейда,
нагнувши голову з вікна,
блював...
Десь, певно, на бенкеті
за труд, за піт, за долю України
всю ніч він нажирався
й додому їхав снідать...
І це бачить бог?
Та й знову засміявся.
— Ббог? — ревнуло ревище десь за горою
і, сколихнувши воздух, вгорі
занило-погуділо.
А потім —
хлоп-хлоп! — озвалося за лісом.

— Не хлоп, а людина,
безщасний громадянин всього світу!
Але кому ж ти кажеш?
Усім, усім скажи, а не собі!
Зря виховувати душу в правді
і туркотіти голубом,
коли кругом насильство — зря!
І в тон йому голодний ворон над ярами:
зря! зря!

І зрозумів Сковорода:
повстання.
Лише повстання знайдуть язик і мову,
якою б можна
до панів промовлять.
І зрозумів, яку грозу вночі він чув
із Києва
й куди його так тягне.
На села, на села скоріш!
Хай піднімається земля!
Отам його гармонія:
душу свою
з суспільною з'єднать —
на села!

Заспішило серце, заспішило,
і душа перестала мовчать
і дзвінко-тріско розлетілась,
немов суха ікона під сокирою —
на села!

Зверху дуби
шуміли — не шуміли,
без вітру гомоніли:
прощай, прощай...
Пішов Сковорода в ненависний туман.
Гарячіла непокрита голова,
і свитина полами маяла і доганяла його,
мов прокажені пророка...
Нехай собі да й шумлять дуби,
шумлять дуби, де глибокі рови.
Понад ровами бур'ян-будяк.
Упав козак — одкрасувався навік,
Ніхто ж йому тепер смерті не звидить —
тільки рука лягла, де сонце сходить.
Чи там мила серце печалить,
чи до вікна матінка припадає?
Ой не мила, не матінка вбога,
то до волі шлях-дорога,
шлях-дорога, козаки з прапорами —
не жить, не жить нам ніколи з панами!

Не помічав ні люду, ні вулиць;
ні Либеді бистрин прозорих;
що довго його все проводжала, вербами
заводячи сюди, туди в байраки;
не помічав ні крику крамарів, ні суєти
міської,
ані співу старців —
одна тільки думка кипіла в голові,
один шумів гарячий спів:
не жить, не жить нам ніколи з панами!
І хоч він знав, що не йому піднять
безщасних,
не йому, що вже під п'ятдесят нахмарило,
що й мови народної по академіях забув —
душу розвиднювала
далека радість.
Її ще очі не бачили,
її ще слух не чув,—
але д у х о м розумів,
як розумів і те,
що зараз, зараз же підготовляти день
той треба,
зараз!

* * *

Отак прийшов до того місця,
де Київ із гори, мов світ предивний.
Хотів із ним він попрощатись —
учився ж там і жив.
Глянув униз —
і заходила гора, мов корабель у бурю.
— Охляв! — проблискло в голові,
і спокушаюче перед очима пропливла
риба на блюді і хліб.
Та тут
могутній дух його підняв
і пелену майбутнього розкрив в тумані
перед ним.
На мить
заблискло все кругом:
побідні прапори, і крики,
й робочий люд.
А з міста нижнього, димами вигинаючись,
трупний смрад пішов, як по великому
побоїщі
(ще й гайвороння чорне),—
і знов закрилось.

— Земле, на якій стою,
земле, яку крізь туман проглядаю,
уся ти в неволі чорна у білих,
чорна земле.

Несвідомо оглянувсь.
З-за дерев
мовчала до нього жінка в сірому:
пізнати чи не пізнать?
І, не рішивши,
кущами подалась під гору.

День хирявий, хмарний, хмаристий...
Поділ розсипавсь при воді,
і торгував, і сонно метушився.
Дніпро ж немов стояв на місці —
сліпий-сліпий та більмастий.
Не знав, куди сльози, куди скарги свої
посилати:

чи до моря, моря всесвітнього,
чи до Катерини в Москву, до Малоросії
любительниці...

Як став Сковорода —
усе забув од горя.
Стояв так не годину.
Все поривався говорить:
простягне руки до Дніпра
та й знов тремтячі одведе,
немовби воздух тихо прийме.
Сльози гніву,
бурі серця великого
говорить не дають.

Стояв отак не годину.
Аж загудів гладкий далекий дзвін,
карнавками плакучими Поділ забрязкав,
а там ізліва, справа, всюди, скрізь —
плакучі, слізні та єлейні...

Забув Сковорода неділю,
забув себе, годину й час.
Лише в лиці своїм мінився,
мов дзвони ті —
то вороги були
і били його, били,
догматами сухими
забивали.
І що дивніше —
перша
вдарила Софія.
Древнє своє ластовиння туманом
попудривши,
вона
підперлася оградою
і сіла між церков старих, що хрестяться,
ой боже мій, все хрестяться.
— Нум драти пір'я, а я вам розкажу,
як дівувала я колись.
Бувало, підуть дзвони у танець,
візьмуся в боки —
так тільки Десятинна поглядає.
До Візантії чуть було, як підківками
одбивала!

Що тих гетьманів я міняла!
А от же кожен руки цілував
і присягав на вірність.
Бо треба було
народ держать.

Не витерпів Сковорода:
— Софіє, не бреши!
Народу цим не вдержиш.
Прийдуть зо сходу,
зрівняють всіх і рознесуть
і на твоїх руїнах нову премудрість
проголосять,
та не по-темному, а просто.

А ген за полем, за горою
Лавра богобоязлива
перстом у небо указує,
навколо гордо позира.
Хрестом вона черкнутись хмари хоче.
Ну, як черкнеться, то вже що? —
Воістину фортеця чванства і покори,
дум темних властителька.
— Дум... дум...— односить вітер в поле,
дзвіниці рота затуля,
а та гуде, містично виє,
часом в дрібушки дзвони пустить —
і знов: у!.. у!..
А високо, аж під хрестом дзвіниці,
дзига́рі кожну четь години
цитату з дзвонів кидають, мов брязкотельця.
Барокко рідне
цитату ловить ту і зголодніло одбиває,
повторює у всіх кутках, поза колонами
і на карнизах,
а потім облуплюється й тихо пада.
І лишаї на стінах, в нішах сліпих
і впоперек колон —
мов обриси материків на мапі.
І так не хочеться святим, що вже
наполовину стерлись,
зіходити з стіни.
Ловко держати фоліант і вічно брови
хмурить

і од прочан немов парад приймать:
святителю, моли бога за нас!
Легко стояти у сяйві на хмарах,
і поглядати за Дніпро,
і безконечно думать, мріять, уповать.
А тепер...
Барокко рідне облуплюється й тихо пада.
І точать сльози бані церков печерних,
що сіли над мощами, наче квочки.
Лавра богобоязлива
хрестом черкнутись хмари хоче.
Ну, нехай...

Одна тільки церква не дзвонила —
Андріївська.
Як лялечка, як панночка, стояла над горою.
Стоїть, не журиться.
Упасти не впаде —
кріпкий під нею чорний горб.
Цариця поставила в знак приязні киянам,
немов хотіла цим сказать,
що України вольний дух
отак в Москві над прірвою, над кручею
поставлено.
Ось тільки збуди,
збунтуй той чорний грунт —
навіки підеш в прірву,
дощенту рознесем!

Поділ розсипавсь при воді
і сонно метушився.
Здавалось, світ увесь заснув!
А дзвони все гудуть,
а дзвони присипляють:
спи, спи, місце добре — нічого боятись,
спи...

І раптом настала така тиша,
якої ніколи ще не чув.
Та дивно!
Тиша — горіла.
То в однім місці схопиться,
то в другому вогнем,
ще й завалує валом дим, немов із фабрик.

А коло Дніпра
хтось черева повзе:
тихше!
тихше, бо почують!
І сама гора
у тил комусь заходить почала,
навшпиньках,
рачки,
з очима, нагостреними в бій.
Тихше...
Тиша.

FINALE [1]

— ...Я знала, що ви тут.
Хотіла йти попід горою,
а вийшла сюди.
— Маріє!!
Мов пробудився з того світу,
мов двісті сонць ізразу засіяло —
блакитно!
весело!
червоно!
— Маріє, світе мій, та звідки?
Маріє... мріє моя дорога! —
І пригортав її до себе, й цілував,
і голос пив грудний-грудний, кленовий.

Марія зразу запручалась:
— Чекайте... зараз... потім...
що я хотіла сказать? —
Звела очиці між собою,
бровами пам'ять попитала
і так застигла в сірому.
У сірому!
Та це ж вона допіру тут стояла!
Невже змінився так, що й не впізнать?
Маріє!
Маріє, дитя моє, що з тобою?

— ...бою,— промовила стиха
і все дивилася кудись,
і руки свої звільнила
від рук учителя.
— Бою не видержать:

[1] Остання, завершальна частина музичного твору (сюїти, сонати, симфонії) *(італ.).—Ред.*

вже ж я своїх не підготую,
отут і впаду.

Почув Сковорода,
як у серці
радість
поволі опадала на сум:
не та його Марія вже, не та...
Ні мрійності тієї, що на пасіці,
ні щебетання, ні тепла
(і звідки вона така?)
І тільки прочуття близької смерті
ще дивувало його —
«отут і впаду».

Сковорода ніжно, мов до дитини:
— Заспокойся, не знаєш, що говориш.
Глянь: немов з хреста ізнята.
— Я цілу ніч не спала.
— Заспокойся.
— ...проклята ніч!
За-
спо-
койсь.

Марія посміхнулась,
Марія очима страшно повела,
руками ж — мов горло комусь...
— Учителю,
ти сам не знаєш, що говориш!
Хіба спокійним можна буть,
коли вирішується доля народу?
— Про що говориш ти?
— Про Коліївщину!
Невже не чув учитель,
що Україна вся в огні?
Я з хутора,
я з генералом за Голосієвом зустрілась,
полюбовницею стала...
Ви ж чуєте: я цілу ніч не спала.
Я поруч з чоловіком повстанців била,
одного в яру
просто руками задушила!
І зараз хочу я повідомить своїх.

Але за мною стежать.
Може б, учитель передать узявся:
нехай не виступають —
бою не видержать...

— Маріє! —
І потемніло в очах Сковороди.—
Так от хто вбив Маринчиного брата!
Марія, учениця його, любителя свободи!

Пробігла тиша.
Напружилась з останніх сил,
залягла круг Києва
і віддих затаїла.

— Маріє, скажи, що це не ти...
Ти ж перша жінка,
що пішла до світла, до науки,—
і це зробила ти?
Там — полюбовниця,
тут — зрадниця.
А я все спав у пу́стині
та з слова свого любував:
надіявся, який-то урожай із нього буде.
Ось врожай.
Навчив...

Трупи, трупи!
Бо шляхту бачив — не народ,
бо панство просвіщав, а не голоту.
На села, на села скоріш!
Хай піднімається земля.
Душу свою
з суспільною з'єднать!

І, відступивши від Марії,
він їй руками посилав прокляття.
— Іди! Іди! — хотів їй кинуть,
а мо', й кричав, та тільки крику
не чуть було.

Замість нього за Софією закричало,
аж затрусилася земля,—
і затрусилася Марія,

зашепотіла страшно:
— Учителю, не проклинай,
не винна я, що філософствувать не вмію
і воздівати руки в небо.
Не винна я, що розійшлась з тобою.
Я розійшлася з твоїм степом,
з байками, що затуманюють ще більше.
Не винен, може, й ти, а винна пасіка.
Коли вже кинемо ми хутори?
Сонливість бджіл і запах меду —
над цілою Вкраїною!
Чи не прокляття?
Взяла від тебе я багато,
але пішла ще далі.
Ти весь у притчах, в спогляданню,
а я в роботі,—
як хочеш — так приймай!

Сковорода
заплющив очі,
щось у душі своїй важив.
(Земле, на якій стою,
земле, яку крізь туман проглядаю,
завжди ти бунтуєш,
чорна земле!)
Марія:
— Не з тобою, учителю,—
я розійшлася з твоїм степом,
з байками твоїми, що затуманюють
ще більше.
Я зрозуміла: мені як жінці
не досить світла науки,
мені ще треба боротьби.
Бо тільки сильна мати
може родити сильних.
Іще я зрозуміла:
шматок між Заходом і Сходом
ніколи не створить себе, не ствердіє,
завжди з нього тягатимуть,
як корпію на рани свої,
другі держави.
То чи ж не краще під Росію?
Ти кажеш: простий люд? темнота?
і злидні?

Усе це я уважила в своєму серці —
думаю, що краще
зсередини зірвати всю Росію,
аніж боротись за свободу по куточках
і плямувать себе повстанцями.
Ну, хто почує нас, скажи?
Сковорода: — Для цього треба душити
повстанців?
нести прапори царицині?
і...

Шумом незвичайним Поділ зашумів,
і стала гора у тил комусь заходити
і готуватися до бою.
А поміж деревами два повстанці бігли —
просто на них.
Марія крикнула, рвонулась вниз —
та тут огонь із двох рушниць
догнав її між плечі —
і під горою,
двічі перевернувшись,
у кущах
лягла вона лицем униз
і востаннє захрипіла страшно.
А одна рука, немов виламана,
незручно-болісно здригалась
і опадала.

Сковорода почув:
біле
вступило в мозок,
вступило й шумить,
вступило й шумить.
Невже божевілля?
У грудях ридання —
чого ж він не плаче?
У табір прокрастись —
чого ж він не йде?
І тільки руки здригалися, ще щось
творили,
ще нагадували про щось, та тільки
от забув.
Вступило й шумить,
вступило й шумить!

— Ставай під дерево, не чуєш?
Ти хто? Яка т в о я віра?
Ви чуєте, він із нею був!
Я бачив!

— Був! був! — закричало кругом,
і заревло,
і все змішало в хаос.
— Був! був! — ревіло од Софії.
— Був! — громами двигало ізнизу,
стругало стружки вгорі
і воздух потрясало,
Хоч добре й не розрізняв,
чи то з гармат гуло,
чи над ухом...

Але Сковороду пізнали.
Хвиля підхопила й понесла,
і сам він біг,
а за Голосієвом раз по раз
бухало і розбухало...
Дух перевів коло Дніпра,
куди його хвиля народу винесла.
Якийсь студент весь час від нього
не відходив
і всіма богами благав не йти на гору.
Довго не міг і слова зрозуміти
(такого величного гніву
ніколи ще він не бачив),
а потім трохи одійшов.
— Учителю!
Коли б не я, то вас убили б.
То ж жінка офіціра,
який повстання за Голосієвом придушив.
Випадково вона з вами була чи ні?
Ну, та це не суть важно...—
І знову зашуміло над Подолом,
і в різних кінцях кресати почало,
і піднімати гори грому...
. . . . . .
. . . . . .

[1920—1922]

ІНШІ РОЗДІЛИ СИМФОНІЇ „СКОВОРОДА"

1920·1940

[ПІДНЯТИЙ МЕЧ][1]

...— Дворянство бачив я, а не народ,
панство просвіщав, а не голоту.
У ній,
лише у цій останній я мир собі
знайду
і боротьбу замість спокою.
Бо мир не просто правда,—
мир є справедливість,
за всіх пригноблених піднятий меч.

Будь славна, природо, за все —
чи тут, чи отам, чи осе —
будь славна, природо, за все.

Дозрілий я, мудрий і сиз,
а так мною кидаєш вниз —
аж вітер там бурю несе!
Аж буря там бурю несе!

Шляхетство — одна йому путь.
Пригноблені к бою стають —
аж вітер там бурю несе!
Аж буря там бурю несе!

На горах, в далекім краю
я бачу країну свою —
там вітер нам бурю несе!
Там буря нам бурю несе!

Хай жертви, і кпини, і сміх —
дійти б до верхів'їв отих —
туди хай нас буря несе.
Будь славна, природо, за все!

[1920—1922]

---

[1] Тут і далі назви розділів, дані упорядником, а також дописані ним слова і частини слів подаються у квадратових дужках.— *Ред.*

[НАД ДНІПРОМ]

Тоді саме блискотіло на верхів'ях!

Тоді саме тріщали двері в Європі!

І вітер, продуваючи, на петлях кидав їх од Англії, од Франції.

І содрогалися держави!

І скрип був од дверей, аж у Запоріжжі сірома з сережкою в усі почула...

І тоді ж приматкобожна Польща смерділа латиною й королем.

Та ще Росія розсілася Катериною. Ручкою пухлою, віялом китайським на свободи дворянські: «Ой дворяне, дворяне! У мій вік, вік захоплень і мод, я не таких ще дам вам свобод. Тільки допоможіть мені укоськати народ! Він хоче піднятись із темноти».— «Укоськаєм! придушимо!» — закричали поміщики з усіх кутків. Тоді цариця встала з трону і прочитала напам'ять протяжним строгим голосом, немов у церкві: «Розрішаю вам, дворяне, піднять народ із темноти. Чи канчуком, чи законами, чим буде ліпше. А там хоч і зовсім його з'їжте...»

...Колос зігнувся і дивиться в землю —
пізнай себе самого.
Небо в тисячі люстер перехмарюється —
пізнай себе самого.
Дніпро у тінь пославсь, а повен перебігу —
пізнай себе самого.
Гнофті се автон!
Тень до танцю цундри [1]—
γνῶθι σεαυτόν! [2]

---

[1] Діалектне — бідняки, голота. В інших розділах поеми — ім'я одного з її героїв.— *Ред.*

[2] Пізнай себе самого *(грецьк.).— Ред.*

«Щастя, де ти живеш? — горлиці, скажіть!
Чи в полі вівці пасеш? — голуби,
докрильте!»

І знову сповнюється миру
душа Сковороди.
І, тиху флейту з-за пояса діставши,
він починає славить світ,—
він починає славить світ,
що в той же черк узький і стеклий
і все ж розмружений стораз.
Гнофті се автон!
Тень до танцю цундри —
γνῶθι σεαυτόν!

І тиха флейта, як метелик,
летить до лісу, на жита,
прозоро над Дніпром тріпоче,
до всіх просторів признається
і повертається назад, немов голубка
з маслиною в дзьобу;
мир, мир душі твоїй — луною всесвіт,
мир.

Подяка природі за все,—
чи тут, чи отам, чи осе,—
подяка природі за все.

Ой щастя-нещастя ой срібне!
Чому все трудне — непотрібне?
Тому, що потрібне — це все.

Як будеш шукать свою стать,—
користь, любов чи верстать [1],—
ш у к а й свою стать, бо це все.

Ой щастя-нещастя ой стекле!
Життя — розсипне та утекле,
ну як же шукать, коли все...

Шукай лиш в л а с т и в у ю стать —
барабан, чи торжок, чи верстать,
ш у к а й свою стать, бо це все.

[1] Кросна, ткацький верстат *(діал.).— Ред.*

Слухаючи Сковорода цю відповідь,
стенається
і йде туди, де насхиль на шляху
збіднивсь високий,
косоокий, як панська совість,
абияк збитий хрест.
Сяде по-турецьки, як дитя,
ізнов про цундру починає,
— заплющені,
хитається в ритм —

Гнофті се автон!
Тень до танцю цундри —
γνῶθι σεαυτόν!

Цундра-голодранець,
голякам у тон,
з голяками вічно —
γνῶθι σεαυτόν!

Тень до танцю цундри!
Твій запнуто світ?
Одколи всі спонки —
γνῶθι σεαυτόν!

Тень до танцю цундри!
В гончаря чамур?
Чуйсь, як чин, як розчин —
γνῶθι σεαυτόν!

Чуйсь, як чин, як радість,
як чуйна печаль.
Чаль до бунту цундри,
до бідноти чаль!

Грає, грає Сковорода,
а день вже хмариться назад
і якось хилиться, як колос,—
в землю.

Іде отара до води,
і дівчина-пастушка послухать зупинилась.
Почув Сковорода невинний погляд,
очі розплющив.

А небо —
там бог собі десь випив і лежить,
лиш інколи до бусела, що в лузі,
прибринькне чапко на губах,—
та все хихоче, все хихоче...
— Ну от, такий і приділ тут наш.
Ми плачем. Цей кричить. А той он хрестить.
Усі як біснуваті,—
і задивилася туди кудись у придолинок
на підгір'я,
де справді перед печерою своєю схимник
Досифей,
задерши лису, як цибуля, голову,
одмахувався од крику, що згори...

В торбинках
надійшли селяни.
Непривітно хитнувши головою,
пучками стали водить по перехрестю:
скільки дірок?
і чи нема якої об'яви?
Об'яву, ось видно, дощ ізмив,
а на хресті було такого дірок,
що хто його й розбере, скільки ж саме
та на пана працювать?
Цей теж, як і всі,
на свою руч горне.

Маринка радісно до них:
— А звідки ви, люди? —
Та люди, відступивши, почали радитись.
Все поглядали туди,
де так тужно серпи ряхтіли в житі.
Сковорода: — Утікачі? —
Селяни бистро обернулись:
— А що як і так? —
Один з них прикро підійшов
і, накарячки сівши,
зневажливо крізь зуби чвиркнув:
— Тобі, пане, хіба не все одно?
— Та я не пан.
— Ну, дак од пана.
Бач,
із дудкою його тут посадили,

щоб переманював народ.
Скажи по правді,
чи й тут таке, як у Старій Басані:
чотири дні на пана,
шістдесят копійок поголовного,
та п'ятдесят — за землю,
та дві копійки на пошту,
та ще копійку на теє, як його...—
Сковорода й собі на нього подививсь.
Гордий ніс. Подзьобане обличчя.
Колючі брови. Усмішка колюча.
Воля світилась в очах і розум.
А ще до того й ненависть велика.
А тому стежив за ним, милувався.
Хотів сказать йому.
Та той, вихвативши дудку
і держачи її в тісних руках, як ціпа,
коли йому капицю зубами стягуєш,
пронизливо у неї свиснув.
І знову чвиркнув.
Кудлан схопивсь і загарчав,
а Маринка, звівшись на коліна,
аж затрусилася:
— Оддайте, дядьку, дудку,
чого ви причепились! —
Сковорода її за руку: хай!
Сидів у глибокім пригніченні.
Не від цієї дудки, ні.
Народ його ще за пана признає.
Народ, з якого ж він і сам.

. . . . . .

. . . . . .

...Той, не зводячи очей з Сковороди,
накрючився руками злісно
і кинувсь весь —
немов до горла!
О ні (над ними саме хмара і тінь),
немовби до очей!
О ні (над ними саме тіння і шум),
і зраз-зу
х-хвать! над головою.
Скрутив за його шию, хруснув, одірвав,—
і вже жовтоязикий соняшник ось тут,
а нещасна соняшничина,

метнувшись кілька раз обірваним горлом,
завмерла в порожнечі, зупинилась...
— Отак зроблю я і з панами! Чуєш? —
Сковорода — голосом: — Добре,—
протягнув.
— Та ти не «добре», а й сам, брат,
не сиди.—
Сковорода: — Кажу ж тобі — добре.—
Гурт засміявсь.
Маринка губу закусила
і кинула грудкою в ягня,
що від отари аж сюди прибилось.
— Діду! Завертайте отару! Я зараз іду-у! —
І знову тиша.
Ховрашок перебіг стернею.
Та на далеких хмарах
безстидна райдуга розкрилась.
Упершись ніжками в поршні світу,
назад вона на руки перекинулась
і, так легко дугою вигнувшись,
як міст, вигнувшись передом до блакиті,
гола тремтіла.
Немовби й не дивиться,
а хитрий сміх її кирпатий
на самих кінчиках здивованих грудей
опуклих
танцює, танцює,
м'яко передається на живіт
і там десь западає
в тьмяно-фіалковий
у чорний трикутник...

Глянув Сковорода на райдугу:
півколо.
В Дніпрі одбилося й тремтить.
І утворило довершену форму —
коло.

Зраділа райдузі Маринка
і, простягнувши руки, побігла,
та, не діставши,
квітами почала в неї кидати
і підтанцьовувати:
— Ой ловке ж яке, ой якеє ж любе!

Райдуго, знаєш, хто ти така?
Ти...—
І заплакала від ніжності.
Сковорода: — Ах ти, дурне, дурне...—

Глянув і собі Сковорода:
круг, довершенна форма,—
і зв'язалось це в голосі
з світлим майбутнім.
...А їй із ближчих хмар
на саму голівку й за шию
упало три краплі.
Упало три холодних краплі,
аж плечики здригнулись горбато...
...Стояла на стерні.
Червона вся, з очима сірими, з безжурним
носиком,
з кораловим намистом...
Вже вітер підіймався
і злегка надував їй пазуху,
що вгору підбилась.
А спідничку на ногах
так шпетно обдував,
що западала тая в лоно;
обдував і аж назад заносив,
рівні, у підколінках кривенькі,
ноги одкриваючи на мить, як книгу...

Гордий Ніс
чвиркнув крізь зуби
й поволі підвівсь: пора!
Гурт: а що ж, пійдемо?
Й почали прив'язувати торбини.
Та Ніс чогось ізнову сів!
Нігтем злегка почухав свої порепані ноги,
обірвав десь пацьорку на лахмітті ззаду
і так ясно признавсь до Сковороди:
— Ось я з тобою й пожартував.
Ось ти мовчиш.
А чується, що ти нам не чужий.
Ну що робить, скажи, ну що?
Глянь:
чи не їдуть чумаки з Криму?
чи не біжать купці через Умань із Польщі?

Дарма й гукать.
Закрито всі кордони, закрито.
Бо чого й Січ гуде, як не через це?
— Ну що робить, скажи, ну що?
Земля — в чужих руках.
Еж ми шукаємо її, святу!
Ми чули: в Бахмуті вугіль нібито якийсь
знайшли,
чи що.
Сіль своя десь завелася.
Подамось туди.
Коли земля не наша —
під землю ввійдем, влізем, втиснемось,
а таки її колись собі повернем!
Глянь: на Дніпрі як порожньо,
а раніше ж ліс, хліб сплавляли та м'ясо —
Бугом до Вісли, а там у Гданське...
Ой дуки ви, дуки!
За вами всі луги й луки!
Ніде нашому брату, козаку-нетязі, стати,
ніде коня попасти!
Ой горе нам не гетьманщина —
надокучила вража панщина,
що ходячи поїси, сидячи виспишся...
Отак все життя туляємось...—
І враз — несподівано:
— Чи нема хоч скоринки?
Ну чисто ж вибились із хліба,
із-за Десни продираючись.—
Сковорода безпорадно заметушився,
оглядувавсь круг себе, щось шукав.
Чомусь кістляві свої ноги потиху
підібгав під себе
і винувато глянув в нужденні очі
подзьобаного:
— Ти хочеш їсти? —
(...Там були у підсусідках,
шару юшку їли...)
Затис лице своє в долоні,
держить, мов у залізах,
а чує:
не спинить долонями стида.
Горить той сором, вибухає вогнем
і стукає в скроні.

Вони голодні —
а я тут граю!
Пальці,
скошлавши брови, зійшлися на переніссі,
і руки все лице його затиснули, закрили.
О сором який, сором!
Вони голодні,
а я тут граю!

І чує:
хтось бере його за руку.
— Нате й вам, хоч погризіть! —
Не приймаючи з обличчя рук, розкрив очі.
Шелестіли вії в тісноті,
й крізь розсунені пальці
таке побачив:
Подзьобане обличчя, до гурту сміючись
(«Ограбив дівчину!» — кричали),
жував, кусав скоринку,
а другою рукою по голівці Маринку гладив.
— Ах ти ж моя славна!
Хочеш бути царицею?
Ой, їй-богу, скину Катерину,
а тебе на її місце посаджу.—
Маринка в груди йому пхнула:
— Таке й видумають, чортзна-що! —
А сама все ближче тулилась, ближче,
хотілось їй руками міцно-міцно обійнять
цього парубка,
та соромилась людей,
тільки щоку свою од парубоцької
не відтуляла.
— Ну хочеш, Сковороді в науку віддам?
Він, кажуть, землю всю наскрізь бачить,
розказує щастя і врем'я цихвирами одміряє.
— Сковороді? Якій сковороді? —
І залилася сміхом: послухайте хоч ви,
яке смішне він каже.
Оглянулася і враз замовкла:
безвусий чоловік, що коло його валялася
флейта,
а на колінах — сухар,
одсіпнув свої руки з обличчя,

чогось уп'явсь в її очима
й дивиться радісно-радісно!
Так вони знають його, Сковороду?
Признатися, що він і є той самий учитель,
що людям щастя розказує?
О ні! Ніколи!
Підвівсь Сковорода на 'дне коліно
(сухар скотивсь на землю),
хотів-таки сказати щось, а мо', боровся?
Бо радісно було признатись,
що він і є той самий Сковорода.
Але нічого не сказав
і знову сів.
Душно йому було перед грозою.
Жахнуло пужкою по хмарах.
Кудлан, поглядаючи хитро-хитро,
покірно, тихо підійшов,
захакав до Сковороди, висолопивши язика,
ковтнув слину, обмахнув лапою муху
на морді
і знову засміявсь, захакав.
Тільки хвіст — вильне та й стане.
Маринка: — І видумають же таке:
Ско-во-ро-да...—
Кудлан, немов приміряючись,
взяв на ліві зуби сухар,
переклав його язиком на праві
і, вдячно поглядаючи на всіх присутніх,
обережно хруснув, аж оком надавив.
Маринка: — Пшов! найшовсь який
трудящий! —
Трудящий одбіг трохи далі,
упав на передні лапи,
а зад підняв з хвостом угору
й довго там старався коло сухаря,
мов добре діло комусь робив...
. . . . . .
. . . . . .
...Та тут од верб із-за поворотки
карета як дурна
вихопилась тупокопитно
й, ходи плавкої применшивши,
тупокопи —
близ нього стала.

Пан, хоробами розтруджений, пан
придохлий, рудобривий,
ласкаво виліз на повітря.
Рука трусилась, як спирався на карлючку,
а другою, що в перснях,
все гнійні тіменниці на шиї приколупував,
і падала лупа на його шатну одіж,
мов сніг сухий...
— А! Філозоп?
Я радий, радий говорити.
Ну що ж: Матерія чи Дух?
Матерію приємлю,
але й Дух — ти розумієш?
Пане філозоп,
останнього разу
ти надто гарячився.
Мене, високого дворянина, образив,
«блощичного роду», іконом аз!!!
Та ти хоч зараз поміркуй.
Які безодні дух наш відкриває!
Яку нам радість подає любов,
любов до брата, до людини,
а надто ще тепер, коли Месія
з Польщі прийде.
Я не поляк. Зате ж масон.
І як масон я вірю й знаю...
Але чи слід плебеям тайну одкривать?
Бидло ж ось селянське слуха.
До речі:
нарешті я вже змінив свою фамілію
із Блюдолиза
на Мосціцький.
Це так мені зробить порадив
монастирський обер-офіцер.
Рекомендуюсь! S'il vous plaît! [1] —
...Рука трусилась, як переставляв
карлючку,
а пуголовки очей
в білках, порослих жилками,
так солодко, так неприязно бігали,
І падала лупа на його шатну одіж,

---

[1] Будьте ласкаві *(франц.).— Ред.*

мов сніг сухий...
Сковорода все ще стояв і дививсь туди,
де з вівцями Маринка зникла.
Вона про Генію щось знає?
Огенія десь тут? У цього гада, у масона,
що оце про тайну щось сказав?
О ні, це не причулось!
«Плебеям тайну одкривать».
Сковорода відразу обернувся.
Пан саме примастками з селянами балакав,
і уговорював їх, і улещав,
аж поки не зірвавсь на сваркий тон
і не почав грозить,
а одного (ей, пане, не дражнись!)
карлючкою у груди ткнув, щоб шапку
скинув.
(Ей, пане, не дражнись!)
Сковорода загруз бровою.
Мов сокиру,
очі в цього чорта устромив
і (сам не знаючи чому) наступав,
наступав,
як на ту жабу, наступав, що й роздушити
гидко.
— Я бачу, ти промовен! —
І впав масон. Шарпнулись коні:
карлючка, бач, одскочила і просто в підкову
буланому черконула.
Чергинькнув бусел на болоті
й, заливаючись реготом, заклекотів.
Закричав Біснуватий з сусідньої гори,
як Прометей!
Чи ж довго його будуть держать і мучить?
Прокля'! цара'! Чи довго? —
І цей клекіт і крик;
і ці селяни, що, присідаючи, валилися
од сміху;
і ці женці під нагаями;
і брезклий пан, якого машталір
підсаджував в карету,—
усе було таке дике,
таке заплутане, неясне,
що й сам Сковорода
зареготав, завив,

схопив за заднії два колеса
і, струсонувши разів два каретою із паном,
так її на землю посадив,
що аж позлітали золоті герби
і все барокко розкотилось...
— Ану лиш, поганяй,
їдь, будь ти проклятий навіки!

Як курява вляглася,—
селяни вже були далеко
і ні до кого було промовити.
Чи, може, крикнуть?
Мо', крикнуть, щоб вернулись?
Він їх порадив би у світі,
тісне життя розговорив.
— Піду і я із вами, гей!
Піду і я — гей!

...Подзьобане обличчя обернулось.
Ціпок до рота, немов на дудку грав,
і щось такеє крикнув,
вибиваючи у соняшник, як у бубон,
а другі засміялись.
Аж ось подовбане обличчя стало
і щось між долоні крикнуло.
— Вночі! У пана! —
Тільки що саме вночі у пана?..
І не знать було:
чи то з подякою всміхались,
як свойому,
чи все ще
за пана його брали...

Обперся спиною об хрест.
Руки самі звелись на хресторам'я.
І так стояв,
мов розіп'ятий.
І враз почув за спиною:
— Ізображаєте Христа?

(Хихотіння.)

Рекомендуюсь:
Я обер-офіцер, присланий сюди
для наблюдєнія,

а также
пріходно-расходниє кнігі содєржать.
К концу сєй сцени подоспєв,
я всьо здесь відєл
і очєнь за вас скорблю душою.
А впрочєм...

(хихотіння)

рекомендуюсь!
Стон бєдних помєщіков і прітом вдов
і сірот
вопієт до нєба.

Ах, жалко мені пана Мосціцького. Єслі би только послушался моєй теорії, как надо собірать подать!

В арабских кнігах напісано:
каждий зіммі, хрістіанін і єврей, отправітся в назначений дєнь к еміру, взімающему подать, которий сідіт на сєдаліщє в відє трона. Зіммі пріблізітся к нєму, дєржа на ладоні подать, емір возьмьот єйо так, чтоб єго рука находілась звєрху, а рука зіммі внізу. Затєм емір ударіт єго кулаком по шеє, а стоящий подлє еміра чєловєк прогоніт зіммі. За пєрвим послєдуєт второй, трєтій і так далєє. Ви знаєтє: послушна била би Росія і упорядочєна.

Сковорода плюнув,
а сам зірвався і побіг.
Сковорода
побіг!
Хмара ще ширше сиві краї свої закотила
і звідти так само ж, здавалось, ціляла
у брязк розтріснутого неба,
потріскуючи у Дніпрі...
Але за цим
такий орган гримів і грав простором хором
понад хором,
що аж земля під низом стугоніла,
трепещучи...

[1920—1922]

[ТИША]

Я згадую. Свої літа дитячі
я згадую. Як сон. Як протисон.
Цяцянкою життя мене манило,
всміхаючись, а все ж таки печаль.
Чи вже тоді малим відчув я міру,
закони тіл і співвідношення
молекул, тіл і груп, що наповняли
мене всього? Чому ж тоді печаль?

Переліз через ограду
(по оріховому дереву)
і вийшов...
І так тихо було навкруг,
тільки огонь горів у Досифея,
та ще йому здалось,
що там, де землянка,
наче стогнав хто
і підскугилював, як собака.
Пішов
туди навпростець.
Через кущі, через чагарі...
І як спустився
в яр вогкий,
що глеєм пах,
згадав, що Біблію забув на столі.
Не так було Біблії тії жалко,
як те,
що вперше Сковорода
опинився на просторі
без Біблії.
Та ще й і той образ
дуже непокоїв і нервував:
курінь.

Павучок в своїм глибокім коридорі
з павутини,
і хліб на блюді, і риба,
і Біблія розкрита.
І найбільше турбувало чогось,
що розкрита...

[1926]

ПЕРШИЙ МОНОЛОГ СКОВОРОДИ

Огонь. Печаль (...леліє світ. Калину
заледве клю'-наклюн' — і мисль —
як лінія). Тяжіння. Рух (...як лі —
ні я, ні ти. Поки що так).
Свідомість.
Матерія. (Поки що...)

Огонь. Буран. Тяжіння. Рух. Свідомість.
Матерія... Біжить життя моє
спіралями. В спіралях тих я гину!
(Самотністю подоланий.) І я
в спіралях тих — як у страшних обіймах
Лаокоон! (Самотністю.) Печаль.
Постій, життя! (Печаль) Постій, спинися.
Я добіжу, я порівняюсь. Я —
о ні, о ні!

(Іронізуючи, філософським жестом.)

Хіба спинитись може
самий закон буття? «Постій, життя».
Та ж смішно це! Хіба потрібне чудо
у сферах тих, де розум діє, мисль,
окреслення? — Печаль. В Європі Фауст
ще брязкотить сумнівами. Туман
алхімії — і природничі точні
покільчення? Що ж! Європейський бруд
перетворить у золото — послу́га.
Та не така. (Та не така.) Печаль.

(Рішуче і в грудомахах речень раптом виростаючи.)

Перетворить у золото я хочу
енергію голоти, що змоглась!
Перетворить у золото я хочу

обурення і труд! І боротьбу!
(І б о р о т ь б у.) Ви чуєте? — там бурі!
Там бурі бур! Прорвалися. І йдуть...
Ви чуєте? Там бóри! Там-бо бóрви!
Прорвалися. І йдуть... І грають бризк',—
і грають бризк', і грають бризки, грають!
І брань черлен', і крок черлен', і крик
і шум черлен'! — і я...

(Руками небо потрясаючи.)

Я вас питаю —
а хто ж ви є? А хто ж ви справді є,
щоб нас на глум під панські ноги кидать
і друбцювать: проси, мо', здобряться.—
Ви чуєте? — п и т а ю!

(Відступаючи од глибоченного сміху, слова потрібного шукав. Руки самі зрікаються попереднього.)

От. Здитинивсь.
Ще й змалився. Питать? Нащо?! Невже
питаннями я притамую злидні,
розхльоскані по наших спинах так,
як ще ніхто у світі не помітив!
Погнобленню — кінець! (І грають бризк',—
і грають бризк', і грають бризки, грають!
І брань черлен', і крок черлен', і крик.)
...Д и т и н а ж я! Пописане по спинах
хай у віки докрикне! — То ж і є
та грамота! Ота Абетка Світу —
розгорнута — що ми погноблених
навчатимем по ній (б е з п о м и л к о в о!) —
ненависті! любові! То ж і є
та грамота!

[1929]

[ПЕРШЕ] ВИДІННЯ СК[ОВОРОДИ]. НІЧ

Келія. Ніч. Свічка. Надворі сторож калатає в дошку. Сковорода, одірвавшись од рукопису, уголос думає: «...Солі мінеральні, галун, купервас, кам'яна сіль, селітра? Добре». І так, немовби з ким сперечаючись, говорить:

Ну добре. Так. Нехай одкриєм шахти
й понад Дінцем — то що ж тут зміниться?
Ну наживем скарбницю, а біднота —
чи поживе той скарб?

(Похмуро.)

Ізнов. Пани.
Закріпостять. Закріпостять? Аж смішно:
хіба забув — життя ж є рух, рушій,
напруження! Напружмося, удармо,
щоб був кінець! Нехай вельможних гниль
хоч і заллє, а нам, здоровим, прóстим,—
тверезості, здоров'я треба! Злам
буття цього, царево-пано-бого-
мертвотного, салосонливого —
лише в одній бідноті!
З голяками ж
і будемо. Весь час.

Сторож калатає.

Як тихо тут,
в монастирі,— до млості! Трепет. Свічка.
Заснув і цей, хоч довго ще вві сні
варнякав щось і бурмотів осипло:
набрався десь бідняга, аж опух,
і в келію насилу вліз, спасенний.
Та чорт мені надав до родича
зайти — тепер і грайся в киці-баби,
жартуй тепер і текстами товчи
слов'янськими, як в ступі просо,— чей же,

хоч одверну увагу. А зробить
я те зроблю, що друзі доручили!
...Чи хто мене гукав?

Надворі гомін. Щось багатоноге заскочило у сіни і, причаївшись, взялося наслухати.

Гукав? О ні.
Здалось. Ану ж піду, на зорі гляну,
чи скоро світ...

(Встає.)

Та що се — падаю!
І голова як шум. Невже гарячка
і досі ще?.. Все причувається,
мов хтось нявчить. Ну от. Ізнову. Двері
прочинені — і шепіт, шепіт, ше...
...підводиться. Киває.
— Гей, а хто там?!

Хихотіння.

Чи це прийшли до мене з вісткою,
чи жартувать кого розмордувало —
не втну ніяк. А хто там — озивайсь!

Голос

Ідея.

Машкара вислизла з дверей. Стоїть. Хихоче.

Сковорода

Що?! Потвора? Отже, й справді
захворів я, коли мені бридня
ввижається...

Потвора

Яка ж бридня,— ідея
Платонова.

Сковорода

(не звертаючи уваги)

...це дощ мене напав,
Як я спішив із Приорки. Весь табір,
розбуджений вночі, заметушивсь!
За мить — знялись і розділились: Помста
з ватагою подавсь у глиб лісів;

січовики, старцями перебравшись,
побралися на шлях, на села; я ж,
та кобзарі, та слушно-юродивий —
на лівий бік Дніпра. Щоб там. Щоб тут.
Зв'язатися. І зрушити голоту.
І от. Тепер. Це вже который день.
Я гасла жду, щоб врешті починати,—
й нема його, ні гасла, ні людей.

Постать з собачою головою

Ага, так ось який у тебе намір —
«щоб зрушити голоту». Хм. Максим
ув Умані багато зрушив?

Сковорода

Себто?
Кажи ясніш.

Осляча голова

Таке, що Залізняк
попався — чув? — чого б же ви й тікали!

Сковорода

Не насміхай: ніхто з нас не тікав.
Бо як умре Максим — повстане цундра!
А цундра є: голоколінники,
сам чорний люд, сама голота...

Потвора

Любий,
не поясняй ти нам словес. Скажи:
чого ти йдеш проти старши́ни?

Осли

(пританцьовуючи)

Ну ж бо!
Чого, чого — проти старшини?!

Потвора

Тс!..
І ще: скажи, чи згоден ти з цим гаслом:
«Проти чужих,
проти своїх панів»?

Собаки

(пригавкуючи)

Ага! ага! проти панів? Селянським
філософом не хочеш буть, а все —
голоту, бач, ремісників,
заводи
під'юджуєш? Ще й нахиляєш їх
на вольності права? Ну що ж,
накопуйсь —
укоськаєм, як Стеньку Разіна
чи козака донського Уса. Гаєш
себе. Ось почепи за гак ребром
свободу — й гавк оцей наш перестане.
Одкриється тобі дорога, гафт
гаптований простелиться під ноги,
той гафт, що йшли по ньому владарі,
гафт, гафт, що йшли царі, гетьмани...

Потвора

Кажу ж вам — тс! Бо он хтось спить...

(Приглядається.)

Пастух і пастушка

(вскакуючи)

Іч, які хитрі,— вони вже тут! А в нашій кареті, ви уявіть собі, щось поламалося, і ми змушені були...

Пастух

...біля саду...

Пастушка

Не вірте йому, не вірте!

Всі так і замахали на них руками.

Пастух

...А що хіба? Хто вмер? Чого ви сумні такі? Ну що — вгощає вином Сковорода?

Сковорода

О!
Та вас уже тут цілий гурт? Я знаю,
чого прийшли! Ну-ну! Будь ласка. Знов
попосмішіть.

Пастух

Смішного нічого тут нема. Навпаки — я плачу. Отже, зайшли ми в сей сад. А ніч! А зорі! Травка? Хо-хо! Пане філософе, ти чуєш: як ми твою природу й нескінченність простору по-своєму зрозуміли! Чи не могли ми не впасти у траву? Міркуйте самі.

Пастушка

Ах!

Пастух

І я...

(схлипуючи)

...падєнію подвержен бил... Ох, окаянний я!

Пастушка ніжно б'є його по губах.

Всі

(плещучи в долоні)

Ах, яка це витонченість шляхетна! Він навіть у коханні є актор. А все це ти навіяв нам, пане філософе, своїми віршами. Ми тобі вдячні дуже! Пішли танцювати:

Казала травка:
я тільки травка...

Потвора

Ну досить! Що п'яні ви — я знаю. Але ми ж умовились — зараз ми Платонові ідеї, забули хіба?

Сковорода

Платонові ідеї —
дотепні — хха? — вони являються
якраз тоді, коли я до нового
наважуюсь, нового!

Осли

Двісті раз
це чуємо — не залякаєш! Краще
посмокчемо давай: краси, душі
безсмертіє...

Овечки

Бебехнутись у вічність
та ще тоді, коли ти дурень, бевзь,
найкраще, брат, на світі!
Ми, овечки,
не думаєм, а мекекекаєм,
та й край. Як хоч, то ми в тобі — багато
овечого відкрили, ой бага'! —
Так от: рідня ти нам, виходить?

Собаки

Ходить
о те, щоб ти в житті нам підстругав
ідилію. До спрощення ж вертайся,
до кочових життєвих форм,
людей
ти уникай, машиноборствуй, з прядки
релігію зроби, і кожен смерд
хай буде в нас покора, труп ходячий
та ще й кріпак. Гляди ж,
щоб підстругав,
народ загав.

Сковорода

«Безсмертіє» те слово...
«Безсмертіє...» Ой добрі ж ви! Охота
поглузувать? Пограть? Минулеє
мені в докір поставить? Я ж не вірю,
як той Платон...

Всі

(молитовно захитавшись)

...знання — це спогади
отих ідей, в які душа вдивлялась
перед своїм з'єднанням з тілом, їх
зоріючи, безсмертно споглядала
саму себе.

Сковорода

Не вірю я давно
цьому, ідіть! (Аж чудно: промовляю
одне,— а десь, у дужках, жебонить
старе ще.) Ну ж! Збороть усе це треба!

Потвора

Збороть? Нащо?! Візьми алхімію
і в ній борись. Метляйся, флогістонствуй,
немов жонгльор, перекидайся. От.
За якісний, за якісний
той спосіб
чіпляйся ти, щоб спосіб кількісний
не переміг.

Сковорода

Ого! Та ви, я бачу,
й сучасних слів умієте?

Потвора

А що ж.
З Платонових ідей ми відповідно
переросли ув інше. Ще вірніш:
й не думали переростать. А просто:
одбитися од вас ми хочемо.

Всі

...Яким шляхом? — підмінюючи гасла,
фальшуючи, протиставляючи
розкритому свободорозумінню
стихійнеє, своє, притухлеє...

Потвора

...мов риба. От. Ну, а Платон... Платона
ми беремо тому, що комунізм
нам не страшний його. В «Державі» власність
він визнає? То це ж для нас усе!

Сковорода

Авжеж, усе — чудесно! Ваша здібність
підмінювать, крутить і фальшувать
всього мене зачарувала. Хитро ж
ви ходите! Ой, підслизаєте
лакузно! Все аби когось під'їсти,
обджеркати, як гусінь вишню, яд
розбризкати вонючий. Хха!
Чи вдасться ж
вам обдурить голоту? Зразу й я
подумав був, що ці потвори — хворість

і маячня моїх думок. Тепер
я бачу: ні, це справді завітала
до мене гарч, що вже который вік
гарчить на нас! Здорові ж будьте, цуци
і песики! глибокодумнії
овечечки і розумом непишні
осли! Цей хід я розумію ваш —
останній хід перед сконанням? Що ж ви
іще мені розкажете?

Слуга

(увіходить)

З дозволу вельможного докладаю. Карета графині коло брами. Лише у ній всі під'їхали сонні. У декого блювота. Які будуть розпорядження?

Потвора

І завше цей смерд не те говорить, що треба...

Всі

Та зникни, не перебивай!

(Всі сідають кругом Сковороди, пообвішувались, як виноград, заглядають у книжку, що на столі.)

Ломоносов? Ну що ж ти тут вичитав — що хімії потрібен тісний союз з математикою? що хімії потрібен союз з фізикою?

Слуга

...сонні. Це називається — на маскараді побували. Вино їх, бач, розморило, а ще графи, дворяни, незугарні випити, як-то кажуть...

Пастух

Казала травка?..

Потвора

Князі,
пани й панки перед тобою. Хочеш...

(Таємничо.)

...із нами йти? Хімічні явища
вивчай зовні. Забудь про ясність, точність.
А терези, вагу і міру — кинь
і потопчи, як ворога! Окремо,

не зв'язано з оточенням, з трудом,
як щось таке одвічне, самостійне,—
ти розглядай також всі явища
історії. За це ж тобі в подяку...

Всі

...нагвинтимо твій мозок: божеством,
убожеством, надлюдськістю, гниляччям,
підозрінням, самокопаниям! Дух
трагічності, «веління» долі,
гордість
самотності, втікання світу, лінь...

Потвора

Ну що там ще...
Практично ж? Любий! Будеш
нам обганять під час обіду мух;
там цуцика десь поведеш до вітру;
там тарілки долижеш, хха! І ми
на чорний хід передпокоїв панства
дозволимо пройти тобі!

Осел

Чого ж,
і далі ще — до полюбовниць.

Пастушка: — Ах!

Сковорода

Тобто
купуєте мене?

Потвора

Ну що ти, що!
Та ти ж давно вже наш. (Ну-ну, благаєм,
не гнівайся.) Ну, хай ти ще й не наш.

Всі

Вся сіль не в тім. А ось.
Що говорити.
Потрібно. Нам. Туманами. Збагнув?
Що панувать. Потрібно. Нам.
Брехнею!

Потвора

Чи зрозумів? (Ні-ні, ти не вставай
і не силкуйсь ударить. Ну. Ну сядьмо ж.
Та обніми мене. А я тобі
щось пошепчу — ось слухай!) Бач. Наука.
Пробуджує народ (я говорю
за чорний люд, за падло). Й хоч не знає
він грамоти, а все ж ми боїмось,
що люд... колись... трусне —
ти розумієш?
(Ні-ні, сиди і не пручайсь.) Так от.
Маргграф знайшов у бурякові цукор.
Аркрайт довів, що прясти бавовну
машиною вже можна. Далі? Кисень
Лавуазьє от-от нам винайде!
Кисень, що перетворює в легенях венозну кров на кров артеріальну.

Всі

А використання Денисом Папіном пари як механічного двигуна!
А Лаксманові відкриття в шкляному виробництві (сульфат!!). А вивчення Товієм Ловіцом явищ штучного холоду!

Потвора

А будування в Англії вагранок і т. і., і т. і.
Ти уявить не можеш, скільки лиха
зазнали б ми, коли б оці знання
засвоїла ота твоя голота!
Вона б зняла нас із висот! Сто сот
розніжених дворян чи в силі буде
управитись хоча б з одним твоїм
тим голяком, коли йому наука
відкриється?

Всі

Отож: закриймо шлях,
загаймо шлях бідноті! Присипляймо,
приспівуймо: релігія й канчук,
релігія й канчук. Побачиш — спокій...

Потвора

...і тиша, й мир, благоволєніє
настануть скрізь. І ми, сидівши зверху,
не втомимось кричати про любов
до ближнього чи прославляти
правду
та істину, що в них же ми й самі
не віримо нітрохи. Ловко?
А вигляньте: що там за тупотня у сінях?
Отже,
до тебе в нас такеє: виправдай
і обгрунтуй всі наші спрямування.
Полоскочи нам спину й ті місця,
що нижче. Ну ж. Побачиш — спокій, тиша
настануть скрізь.

Сковорода

Це все? Чи, може, ще
язик свербить? Тоді, будь ласка, вийте
і скальтеся, зубами ляскайте,
як ті вовки голодні,— нас ніяк це
розчулити не може!

Потвора

Боїмось,
що знов ти нас не зрозумів. Нічого ж
не хочемо від тебе. Тільки: будь
таким, як був,— п'ять літ тому чи десять,—
не відрікайсь старого! Це ж краса —
хоч би й оте твоє...

Пастух

«Казала травка...»?

Потвора

Та от якраз...

У дикім вихорі у ненаситно-блискучім танці влітають Джміль і Метелик.

[Джміль і Метелик]

На медок лечу —
дзінь! цок!

Чаркою бренчу —
дзінь! цок!
З вами чок! з ними чок!
В легкім танці закручуся,
я метеличок,
я метеличок.

Мужиче життя —
фе! бриль!
Ні сну, ні пиття —
фе! бриль!
Де тарель, де таріль —
Джміль за всіх там соки тягне —
dansons un quadrille! [1]
Dansons un quadrille!

Свій народ в краю —
цок! брязь! —
кров'ю напою —
цок! брязь! —
Як не князь — в лице грязь —
з канчуками скрізь полюю
над Європою,
за Європою.

Потвора

(до Сковороди)

...релігія й канчук,
релігія й канчук — що може бути
солодшого!

Джміль і Метелик

Жніте, женчики,—
бо! вб'ю!
Тень, поденчики,—
бо! вб'ю!
Ви ж, отці,— жніть кінці —
моліть бога, лепечіте,
чорні ченчики,
чорні ченчики.

---

[1] Танцюймо кадриль! *(франц.) — Ред.*

Жить нам без раба —
ой! жаль!
Хоч нас він руба —
ой! жаль!
Хоч на те — ще й змете,
ще й на камінь кине-змеле
панство золоте,
панство золоте.

Гей, панове, грай —
дзінь! цок!
Вже прийшов нам край —
дзінь! цок!
З вами чок! З ними чок!
Хоч послідне погуляєм,
як метеличок,
як метеличок.

Всі плещуть у долоні. Ноги ніяк їм не стоять на місці, бо й справді ж як це чудесно виходить:
Dansons un quadrille!
Dansons un quadrille!

Сковорода

Дурієте! Але
до чого тут моє: «Казала травка...»?

Метелик

Ой упаду: втомилась я. Пробачте, пане філософе, ми з вами ще не вітались.

(І зараз же до нього повертається спиною.)

Джміль

(до своїх)

Ви розумієте, панове? На нашій путі якась була постала перепона, і ми, поки карета об'їздила...

Осел і Пастух

Що? Забігли, мо' в сад? Упали в траву? Ах, вічно ця травка!..

Метелик

А ви звідки знаєте?

Всі

Хо-хо!

Dansons un quadrille!
Dansons un quadrille!

Потвора

А що ж. І добре робите.
Передчуття кінця і смерті владно
диктує нам: шукаймо насолод,
переживань, безумств і чаду! Запах
трухляччини найкращий над усі —
тож запах цей вдихаймо. Скрізь! У всьому!
А не лише в коханні.

(Підкреслено, до Сковороди.)

Отже. Ми.
Той трухлий дух зачувши коло себе,
не можемо не танцювать! Ану,
Метелику, почнім. Зробімо ласку
філософу — і власний твір його,—
як на столі анатомічнім,— в танці
розгляньмо тут.

Метелик

(танцює)

Казала травка
я тільки травка
а що ж зроблю я
коли все кров

Всі

Казало сонце
дивись на сонце
мільярди в землю
від нього струн

В нім кожна квітка
і кожна...

Потвора

Чи пізнаєш своє
писаннячко? Тут все ж сюди улізе:
нероблення і пантеїзм, печаль

космічності і страх перед війною.
А головне, що так і чується:
сам бог держить закони на долоні,
і всесвіт наш — найкращий із світів.
Ти не схибнув: такого нам і треба.

Сковорода

Замовкнете?

Потвора

Чого б же нам мовчать?
Ми знаємо, що нам потрібна сила
й що ти для нас... ну, як би тут сказать?..

Всі

(з новим сарказмом)

В нім кожна квітка
і кожна скеля
і кожна рана
і кожна смерть

одно одвеснить
друге веслує
А все як в морі
прибій-бій

Потвора

Ну що, скажіть, хіба це не блискуче
поєднання революційності
у вислові — з релігією серця
чи мрійництвом, що їх ми сіємо
по всіх кутках та суточках з метою
перехитрить голодні вибухи
і зрушення голоти! Що ж, осанна
премудрому! Та уклонімося ж
пророкові,— признаймося до нього
як до співця найтонших відчувань,
туманності, самотності й печалі:
таким тебе ми визнаєм, таким
бажаємо тебе і прагнем,— згода ж?!
Ну, ось моя рука,— чого ж мовчиш? —
чи, може, ждеш? Якраз нема ж мазила
у мене (глянь: сама лиш мідь), а то б

завдаточок як-га я тут відсипав
у золоті! Та не турбуйсь,— скажи,
чи згоден.

(До своїх.)

Слуго! Вже час нам їхати!

Всі

Ну ж! Скажи, скажи, не гайся,
підсолоди язик!

Слуга

(увіходить)

Коні, обпоєні горілкою, не стоять на місці, і всі карети повалялись, побились.

Та не встиг слуга цих слів промовити, як у голову полетіла йому книжка, а слідом за слугою кинулися собаки.

Всі

Добре, що втік, а то б... смерд проклятий!

Сковорода скипів. Але стримавсь поки що. Говорить спочатку скороговіркою, як ясенок у бурю. Чимдалі ж голос його росте і сам він випростується і рветься,— бурхає в просторах, мов буря над непомітними внизу десь ясенами.

Сковорода

...Ну от. А ти ще думав з зажерами сумирно жити. А ти вимріював, що з ними можна буде якось помиритись. Немовби їх не знав. Не чув. Не розсотував, як ту ганчірку драну. О! ти тільки попусти, послаб свою увагу — і вже...

Сторож надворі калатає.

...Ізнов. Пани.
Закріпостять. Ізнов, обжершись крові
народної: а кру! — закрукають:
а кров! а крів! — посиль сосальце! — виссем
і землю всю — і сіль, і мінерал —
приспівуйте, попи, хорал! — і люди
одурені погнуться.

Всі

(театралізуючи)

Гнуться...

Сковорода

Що?
Сміюся я! А хто ж їм каже гнутись,
коли самі того не хочуть? Встать
повинні всі і струсонуть панами!
Устать, звалить всі тами,— вщент! до дна! —
щоб аж луна, щоб аж луна світами,
турнувши трон, ламалася на ся,
глумилася...

Всі

Ви чуєте? — звалити
дворянство, [та] ще й трон цариці — га!
Ви чуєте?

Потвора

Чого ж кричать?! Філософ
перестудивсь — того й виказує
невстрійливе таке. Ось тихо! Годі!
Попробуєм ладком, уїдливо,
коханенько.

(До Сковороди.)

Хм. Хто їм каже гнутись?
Та сам же ти, що ткнув їм біблію,
спасибі, хха? — Та сам же ти, що мріяв
наукою про щастя — тим глевким
«пізнай себе самого»... Що, піймався?
Тепер вже ти не викрутишся, ні!

Осли

Тепер вже ти не викрутишся!

Потвора

Згодься:
тепер тобі лишилося одне —
із нами йти в криву, в криваву,
але не так, як в У...

Собаки

(впадаючи в тон)

...ба ні, не так,
як в У — авву! ув Умані ж дворянства
погинуло! — загинуло, авву!

Потвора

Та цитьте-бо, не вийте! Ніч. Тут же ось —
ще збудите...

Чернець на лаві й справді немовби ворухнувсь. Усі принишкли. Та ні. Спить як убитий... І знову: одні в танець, другі в талакання поміж собою, в залицяння. Тільки собаки не можуть заспокоїтись ніяк. Вони спочатку тихо, а далі голосніше — попідіймали морди й виють гойдаючись.

Собаки

Гойда, гойда, а в У-
мані біда! від кроводу, від даву —
а в Умані бунтує чернь, а в У-
мані тече! там злидарі злид'... ау —
а в Умані, авву (від даву), аву...

Тиша. А в тиші тій чути, як десь далеко теж собаки підскугилюють.

Пастушка

Ах?

Усі

Тс!..

(Один до одного шепочуть.)

Нарешті, діждали ми, нарешті! Чуєте? Ми ж не самі тепер! Нарешті! Даваймо ж думать про одне, силою уяви перенесімось в наше царство, побудемо в ньому, побачимо. Ну?

(Збиваються докупи.)

Собаки

Гойда, гойда! А в Умані біда!..

І враз змінилось все. Це вже не келія, а поле. Ніч. Місяць, як бог після похмілля. До нього собаки виють. Виють тонко — прислухаються. І їм підскугилюють собаки всього світу. Собаки всього світу.

Голос Сковороди

Що діється — скажіть! Чи сплю я? Умань тут хтось кричав? А як це розуміть— і де я сам?

Місяць — як бог після похмілля. Генеральські ордени, наплічники чи щось подібне. З одного боку ангели канчук в руках перед ним тримають, як корогву, а з другого — архангели підтримують макітру з солоними огірками, якими бог іноді закусює, одригнувши. Корона йому з'їхала на потилицю, і сам він спітнів увесь, ніяк

не оддишеться. Він тільки чухає щось у бороді; одним оком поглядає униз, блаженно усміхається: чую, дітки, бачу. Бога свого не забуваєте. Царів почитуєте. Раба підстьобуєте, щоб не лінувався. Аякже, дітки, похвально, панове мої, похвально. До янголів: «Де книга?» Янголи йому книгу розкривають, яку голосно він читає: — Панове мої! Ну, чого ж замовкли? Ви ж найкращі знавці музичних знаків, фіт і кобил, ану розкрийте ноти.

(Ангели співають:
Но ми, братіє, крикнем
всі бога согласно
кобилами і фітами
всєм било би ужасно.)

Під цей спів архангели дрібушки витанцьовують. А бог тільки одригує. Унизу ж на землі — собаки. Попідіймали морди вгору й виють. Скептично, тонко, схоластично. І їм підскугилюють собаки всього світу. Собаки всього світу.

Шепоти

Ой боже мій, ну цитьте ж. Нехай хоч мить побудемо щасливі. Діждалися ж, нарешті!

Голос Сковороди

А! Чернь! «Бунтує чернь»,— усе кричали (на злидарів це так?). Чекай, я щось уже збагнув — Максим!

І раптом сміх лунає — громоподібний, разючий сміх Сковороди.

То ж Залізняк Максим такого утяв їм в Умані. Що? не сподобалося, ні?

Огірки розкотились.
Місяць губи збрижив.
Картина зникла.

Потвора

Прокляття! Де ж та мрія,
що ми вже в ній жили? Де царство псів,
союз собак, всесвітня спілка звіра,
що близько так була з'явилась? Ти!
Чого тобі так смішно? Бачиш: пальці
гризу! Ладен з досади покусать
і світ увесь.

(Заходячись риданнями.)

Печаль...

Осли

(підхлипуючи)

Печаль!

Потвора

Найтяжча,
якої ще не зазнавав! Тебе...

Овечки

Ббе-е!

Потвора

Тебе, печаль, солодка мріє,
благаємо: не муч! О де ж той гафт...

Собаки

Гафт! гафт!

Осли

Той шлях гаптований, що в царство
котитись нам по ньому, як м'ячу!

Сковорода

Ой регочу! Ой регочу! Який же
щасливий я, що маю честь вітать
таких гостей! Здорові будьте, цуци
і песики, глибокодумнії
овечечки і розумом непишні
осли! Пождіть, не так ще пальчики
загризете, здихаючи!

Осли

Що ти сказав?

Загрозливо підходять. Але всіх їх зупинив рукою Потвора. Він і досі ще одну свою руку тримає коло рота, хоч він її не кусає вже, а тільки безсило, заплющивши очі, мотає головою. Розкритий рот від болю закритися не може, і Потвора, як тая гуска, здавлена за шию, когось вкусити хоче, а не вкусить.

Потвора

Чекайте.
Не в нім тут річ. Самі ж ми винні. Я
(аж соромно), я сам, як та дитина,
розчулився, а це ж могли б узять
за неталан, безсилля. Любі цюці!
Невже я міг таке сказать: п е ч а л ь?
Ви, ослики, невже я міг... р и д а т и?

Всі

Печаль? Та ні! Се, певно, так здалось.
Ридать? Їй-бо, придумають, аж смішно!
Нічого ми того не чу'-, нічо'...

Потвора

(задихався, лише повітря по-старечому жує)

Безжурні,
як і були?

Всі

Безжурні, як були.

Потвора

І можемо (я сяду...) насміхати
з голоти?

Всі

О! Ми вмієм глузувать!

Потвора

(зі злістю)

Візьміть його!

(Всі кидаються на Сковороду, беруть його попід руки й починають п'яно крутитися.
Годинник на дзвіниці заграв, і всі завмерли.
— Ого! Досиділись — пора! Adieu! [1] *босоногий філософе!*
Ми ще зустрінемось — сьогодні!
Всі: — Adieu! adieu! На диспуті! Сьогодні!.. Гама годинника побігла вгору. Постояла. Сама себе дзвіночками обсміяла і, поковзнувшись, униз пішла. Важким. Одміряло. Чотири...
Сковорода, вагою свого минулого до краю стомлений, сам собі досадно усміхається. Говорить спочатку скороговіркою, несміливо, мов ясенок у бурю. Чимдалі голос його росте, він сам випростується, рветься, кріпне — мов бурхає в просторах буря над непомітними внизу десь ясенами!)

---

[1] Прощавай! *(франц.) — Ред.*

Сковорода

А ти ще вимріював,
що з ними можна буде якось помиритися,
сумирно жити...
Не чув,
не розсотував, як ту ряднину,
що оджила своє...
Розсотував...
Надіятись...
Повірити... Так от. Я довго слухав вас,
не боронив, не зупиняв, не смикав,
ні сторожів не кликав теж, щоб вас,
гостей моїх непроханих, нахабних,
з належною пошаною нагнати,
як тих тварин із хати!

Пані

Така образа! Нам! Дворянам!.. Підтримайте мене, я падаю...

Потвора

Ти розумієш, на кого ти сказав?!

(Скидає гордо машкару, за ним і інші.)

Сковорода

А! Вельможний!
Так от. Скажу.
Стою — з численною
голотою! Іду — з трудящим військом!
В численності — свого не трачу. Міць,
мільйонів хід в собі я відчуваю.
Бо військо те — страшне могутнє слово,
що армії ворожі розкида,
як сміття...

Вельможний

Чи бачите: і він ще сміє нам такеє говорити! Ей, ти, гляди, щоб потім не жалів, буває.

Сковорода

Так. Я потім пожалію.
Насамперед я пожалію вас,
вельможненький злодюго...

Всі

Ну, це вже неможливо! Ми з маскараду заскочили до нього як до спільника, а він...

Сковорода

Так, я вас
і в машкарі пізнав. І вас також,
вельможная, продажная придворна
розпутнице...

Пані

Ох, серце... води... серце...

Сковорода

...і бахурку оцю —
неблазную, святу, безвинну, бідну...

Панночка

Ах!

Сковорода

І вас усіх, що так танцюєте
безумно...

Всі

Чудний! Та ж ми твоє пританцьовували!

Сковорода

Що ж, спасибі вам за ласку,
що давнії гріхи мої взяли
собі як стяг. Але ви помилились:
не той я вже тепер, та й ви самі
це знаєте. Чого ж іще вам треба?

Вельможний

На зустрічі сьогоднішній при всіх
почуєм там, чого нам треба. Зараз
скажу одно: коли б не диспут цей,
призначений царями й Ватіканом,—
тобі б не жить: убив би я тебе
на місці тут... Та що ж, ще почекаєм.

Сковорода

Скажу і я те ж саме: гадину
я б задушив! Але... ще почекаєм.

Вельможний

Сьогодні ж двину я полки.

(Міряючи поглядом Сковороду, ще хоче щось сказати.)

Пані

Швидше з цієї келії, швидше, ні хвилиночки я тут...

Вельможний

Коли ж не можу я, щоб честь мою дворянську... А стій!

(Прислухаючись.)

Та це ж на дзвіниці... Отже, й справді час. Гайда!

[1932—1933]

У БРАМІ

Ковтай залізо сучасності,
глитай, приймай всі грози
прийдешнього,
і будеш ти — як те життя.
Саме життя.
Життя.

Ніч. Тривога. Заграва, як регіт.

На осяяній ограді борюкаються тіні: чорт з рогами і чернець з хрестом. Оглянеться ігумен і — братія немовби стоїть собі на місці, тільки юродивий усе щось приставляє: «А повернешся сюди — ізнов те саме. Свят, свят! Одійди, сатано, й не лоскочи душі моєї... Чи хто гукав мене?» Голоси: «Це знов той Цундра. І що воно за знак щоночі: як не тут, так там, одно горить, одно...» — «І це знов той Цундра. І коли вже цього шибеника, господи, піймають?»

«Отож-то й то, що його й спіймать не можна. Бо сьогодні він тут, а завтра онде. Зараз він Цундра, а там, глянь, він уже Неживий, Швачка, Залізняк. Та й не вганяєшся за ним, та й ніяк ти ж його не притомиш».

«Ти кажеш Залізняк. Та Залізняка давно й на світі, мо', нема... Наказу цариці хіба не знаєш?»

«Та знаю ж... А проте... Не вірю я».

«Чому не віриш?»

«Залізняк — та міг щоб загинуть, не з таких він».

«Ану лиш цитьте, саме ігумен, іде ігумен!»

Ченці розходяться потроху.

Ігумен

Ізнов напивсь? На кого ж це плюєшся,
магометан ти кривовірний? Там
ондо біда. Там кара божа. Царство
хитається. Бунтує люд. А ти
що вигадав? Гляди мені. Наскочу —
анафемі предам! Жезлом поб'ю!
У Нерч зашлю, щоб знав, як покорятись
ігумену!

Брамщик

Простіть мені. Лизнув
за упокій. Залізняка ж і Гонту
ізловлено, а як мені се чуть,
січовику Джермелі?

Ігумен

Богохульство!
Січовика — нема, а є Косма,
смиренний раб. Мовчи! Непослушенство?
Залізняка і згадувать не смій —
одступника!

Брамщик

Мовчати? Добре. Буду
німий, як бог. Як пень той.

Ігумен

Що? Благай...

Юродивий

(пробігаючи)

Абалага! абалага!

Ігумен

...печерських
святих благай, хай розум просвітять,
Антонія...

Брамщик

Печерських? В казематі ж
там Залізняк...

Ігумен

(заміряється патерицею)

Ти знов? Так на ж тобі!
Щоб знав, щоб знав!

Братія

(кротко)

Мовчи-бо.

Брамщик

Добре! Буду
німий, як бог. Як пень той...

Юродивий

'балага!

Братія

(кротко)

А ти чого?

Юродивий показує їм язика — вони його ловлять.

Ігумен

Відколи в Іустина
загостював той філозоп, у нас
в монастирі пішло розтління. Єресь
і волховство.
Іч, як он келію освітив! У бога не вірить. Чорнокнижіє читає...

Чернець

А все ж таки — чому
той Залізняк тобі такий противний?
Еж він ішов за нас...

Ігумен

Ану! Чи не пора
згадать устав суворий? Гей, там! Браму
замкнуть! Чи всі? Сотворим хрест. Ходім
по келіях...

*(Ігумен і ченці поволі розходяться.
Далеко десь на гвалт дзвонять.
А на ограді знову — немов то не ченці ідуть,
а чорти один одного перестрибують.)*

Юродивий

(уже на дзвіниці)

Абалага! Ти чуєш?
До Цундри чхну! У ніч я всвердлю дзвін
як цендибор — ото заценька! Циндри ж
одскакують і цьвохають, аж кров
там цебенить...

Брамщик

(завважуючи, що віддаля ігумен за ним ще стежить)

Та перестань ти, цвентюх,
не цвірінчи! Усі вже розійшлись
по келіях. Побачили — і годі,
чого там ще...

Юродивий

Побачили? Е, ні.
Пожежа знов як той цвітин. Нагронджив
огонь грудьми — грундзює грогонджур
і джеркотить зажерно. Джиг? Джигуха.
А пан джирчить! Нехай поскаче. Джиг?
Хто підпалив? А дзуськи! — догадайся!

Брамщик

(бере мітлу)

Ось я тебе як догадаюсь! Злазь,
кажу тобі! Не тумани пузатих,
нехай хропуть...

Нарешті пішов ігумен.

Ото життя...

У браму стукають.

Іду.

Кілька постатей у чернечому одязі мовчки увійшли у браму і повернули до келії з освітленим лампою вікном.

[1932—1933]

В КЕЛІЇ

Прокля'! цара'! тира'!
Розгаснем плиском пожар
і вгробим чар ваш в чадний мар,
і аж тоді ви всвітаєте —
та вже вам не свіне.

Сковорода

(зачиняючи покинуті двері)

Ну от,
«князі» — чи бач! Тепер же начувайся
і кожну мить напоготові будь —
вони тобі цього не подарують!
...Вдостоївся. Гостей вітать. Високих.
Розхвилювавсь, що й заспокоїтись
не можу!
Так. То ж перший бій я стерпів
і витримав. А ще ж бої, а ще ж...
Лиш попусти — і вже тебе поковчать
і загризуть, як пси...
Тікать, тікать
з монастиря цього — від тиші, цвілі,
кадильності!
Неповен я. Чогось
в мені нема, чого ж — і сам не знаю.
На соляні заводи, рудники —
на Бахмутський завод та на Торецький
я поспішу. А звідти — аж туди,
де нишпорять в землі, де розшукали
залізную руду і кам'яне
вугілля! Там. З б а г н у . У Третій Роті.
В Лисичому. Вогонь життя. Знайду

в Луганському новий я зміст, що змінить
лице землі... Щось морозно мені...

Ану ще сяду до «Основ металургії». Немовби небо в вікні там спалахнуло — чи то привиділось...

Як уві сні: годинник бив, чи то
мені здалось. А цей все спить. Як камінь.

(Читає.)

«Коли заллє водою шахту — насамперед зробити треба...»

Чернець

(прокидаючись)

Не спиш усе? Вже, певно, й ніч пройшла.
До утрені ще не дзвонили? Небо
он глянь яке...

(Спускає ноги.)

Свічку достань, бо ця от-от погасне.

Сковорода

Дзвонили? Небо? Ось...
хвилиночку, і вже кінець.
Отже: «Смоки
відтягують з копалень воду — чув? —
на тридцять фут і вгору підіймають».
Це б і мені туди. Куди? — до шахт.

Розхвилювався я, що й досі заспокоїтись не можу. Князі, чи бач!

(Ходить по келії.)

Чернець

Як кажеш?

Сковорода

Нічого. Це я так.
Аж заздрісно — і як цей Ломоносов
вправляється все знати!

Чернець

(позіхає)

Снилося,
немовби я на небі. Янгол
ізбоку. Взяв співати він: «Христос

рождається», а я: «Хрістос геннате
доксасате» — по-грецьки...

Сковорода

Виспався —
дак вже кортить поталалакать?

Чернець

...грецьки ж...
а грім! а блиск!.. аж гляну вгору — бог!!
Я: «Turdus ipse sibi malum cacat»,—
та й заридав од радості.

Сковорода

Як? як?
Хоч не кажи цього при людях! Дурню,
це ж на дрозда, що в кал у свій угруз,
сплели таке, бо справді ж... Ххе! Іустине,
це так встругнув латину! Й звідки ти
викопуєш отії тексти?

Іустин

Звідки ж,
як не з твоїх трактатів? Ти глузуй
із іншого кого — не з мене.

Я й без тебе вчений. «Бога не забувай!» — у Святім письмі сказано. Авжеж! Ага!

Сковорода

Глузно ж —
того й сміюсь. А врешті... ти сказав
розумне. Так. Мої трактати цвіллю
укрилися, і я... смішний у них.

Освіжитись (...а глянь: перед вікном щось шмигонуло. Дерева? Птаство прокинулось?) Освіжитись треба.

Спалить усе, що я гульма надлубав;
спалить усе, що в простір лепетав;
що в світ пускав, не дбаючи про дійсність —
вагаючись, б'ючись і двоячись,—
цьому люблю́, тому люблю́, а власне ж —
що ні тому, ні другому.

Іустин

Не все
я зрозумів, що ти сказав, а тільки
не знаю я, чого так мучишся.
Охотився б у ризу. Еж прохали
тебе ченці, єй-єй, вже б досі був
єпископом.

Сковорода

Ну от. Ізнов те саме.
Ти несповна ума, як видно. Я
надію мав, що, в тебе гостювавши,
коли не хіть, то хоч куток знайду,
де міг би я про дещо тут подумать,
а ти, он бач, старе все дзьобаєш...
Ні, краще вже піду.

Іустин

Чекай, а що ж я
сказав тобі такого? Що стовпом
обителі та й усієї церкви
хотів тебе побачити?...

Сковорода

Ти знов?
Стовпе ти неотесаний! Від тебе одна лише протиотрута:
порвать з тобою назавжди, і то якшвидше.
Пусти, піду, подихаю повітрям —
щось голова болить...

Постать

(на дверях)

Григорію!
Здоров! А де це йдеш?

Сковорода

Я ж не згадаю,
да хто ти є. Мішок на голові,
як в схимника, і ряса ця...

Постать

Ну, рясу
не штука й знять, а от що свічка в нас...

(Проходить од дверей, спотикається об книжку.)

Ага! не вспів сказать, як вже й потухла.

Іустин

А я ж казав: достань.

Постать

Тут ще хтось є?

Сковорода

Та... родич мій. Чернець. Зіходить з глузду,
замолює гріхи.

Іустин

О господи!

Постать

Сковороді з ченцями родичатись
недóумно. Байдикував би я й —
та справи, бач... Он глянь в вікно...

Сковорода

Пожежа?
Кажи вже там, із чим прийшов. Слова
мені твої знайомі...

(Кладе бриля.)

Постать

К чорту ж рясу!
Ну от, як зняв я каптур з голови —
тепер пізнав?

Сковорода

Та що се — Цундра? Як же
забрів сюди? Вже ж стільки літ пройшло...
Дай обніму тебе,— невже сам Цундра? —
од заграви аж сяєш! Та не дивись суворо так!
Я пісню склав про тебе — воля! — бунт!
Тень до танцю цундри —
гнофті се автон!

Цундра

Козацький дух з кадилом вперемішку?
Нероблення — і бідний люд? Як хоч,
то й про пісні з тобою поговорим.
Бо ці ж твої пісні не лише сектанти, а й вороги вже наші підхопили! І колють ними нас! Не знав? Хіба не знав?
Але дозволь, прийшов же я не сам:
чорти мої ось там, да все друзяки
гартовані.

Сковорода

(схопивсь)

Чого ж вони не йдуть?

Постаті

(на дверях; самі як клени, а голоси глибинні)

Здоров! здоров! Прийшли до тебе в гості.
Посидимо. Подивимось. Збрехав
то він— які ж із нас чорти?! Ти знаєш:
Я — Сатана. А це Люципер ось.

Іустин

О господи премилосердний...
І що то за покоління таке тепер — одно черкають, одно черкають, аж... Піду ж та хоч умиюсь.

(Виходить.)

Сковорода

Ще ж я
четвертого не знаю на ім'я.
Чом ряси ти не скинеш, як Люципер
та Сатана? Безвусий... бач, когось
нагадуєш мені, кого ж — не знаю.

Четверта постать

Людина та, котру нагадую,
прийшла ж якраз до тебе. Ось, живою
стоїть вона. Як звуть — ти знаєш сам.
А рясу... що ж, я можу й знять.

Сковорода

Геніта?
Огенія!

Четверта постать

Мовчи! І не кажи
дурниць. Софрон — козак Розплата, знаєш
такого? От оце ж він сам і є.

Сковорода

Жупан, пістоль і шабля ця не змінять
мені твого єства. Під шапкою
палахкотять ті ж самі очі. Голос,
і усмішка сувора, і вогонь
рішучості, і неспокійні плечі,
і мишлення печать — усе таке ж,
як і було в моєї учениці.

Четверта постать

Кажу ж тобі: козак Розплата!

Сатана

Ххе!
Ти голосніш кричи, бо він не чує.

Цундра

У спогадах розм'як, біднесенький.

Сковорода

(до Цундри, мов крізь сон)

Ти щось питав?

Цундра

Ну, це вже просто смішно —
чи ми прийшли стоять тут та мовчать,
як ти...

Сковорода

Пробач, я слухаю.

Цундра

Та бачу ж!

Сковорода

Не гнівайся: від несподіванки
це все. Стерявсь. Бо й справді — Цундра,
з яким я вчивсь, до мене завітав,
і Сатана, й Люципер...

Ц у н д р а

Розумію —
так це такий Сковорода? А я...

С к о в о р о д а

Який такий — не розумію. Вперше
знайомишся, чи як? Та не дивись
презирливо і шаблею не грайся —
я бачу й так, що гостра!

Ц у н д р а

Хм. А я
настрашував себе, що ось... Залізний
повинен буть Сковорода! Залі...

(Раптом строго.)

...знирни з води, із твані, із болота
смиренного. Ув Академії,
пригадую, ти щось був інший.

С к о в о р о д а

(усміхнувшись)

А що ж, і бив тебе не раз. Але...
до чого вся твоя ця мова? Справа?
Дак ти кажи, послухаю.

С а т а н а

(басюгою)

Авжеж.
А то: згадав і воду тут, і школу.
Ну, вчилися. Молодший мудрувать
пішов, а ти — за отаманство.
Справді —
цабе яке, хоч плюнь.

Л ю ц и п е р

(октавою нижче)

Запишався, як кошеня в попелі.

Ц у н д р а

Та це я так.
Од ніжності одвик, бач. Ну, дак слухай.

Іустин увіходить із рушником.

Мо', вийдемо куди?

Сковорода

Ти не турбуйсь.
Іустин однак не розуміє. Мозок
у цих ченців...

Іустин

Чого там мозок! Я
у Лаврі жив, стеріг друкарню. Бога
не забувай! — в писанні сказано.
Авжеж! Ага!

Сатана

Люципере, тікаймо —
бо вже ж... ондо.

(Показує на Іустина.)

Іустин

Лампадку? — зубоскаль! —
і засвічу, ага! В шапках сидіти
не можна — гріх.

Цундра

Та кинь його! Нехай
святителя покорчить на здоров'я.

Люципер

Як кажуть: на здоров'я вам у ручки, в ніжки і в животи трішки.

(Застугонів реготом.)

Іустин

(підливаючи оливи в лампадку)

А ти не регочи, а от розгадай краще: нікоє созданіє между трома горами; клеветніци його окружиша, оно благословяше їх сімо і овамо... Ага, не розгадаєш, а це ж старець торби й собаки, ага?

Цундра

Дивуюся. Щоб то Сковорода
та з отаким припопугайлом кашу

умісті їв! Єй-єй дивуюся.
Ось на столі у тебе Кант; Спіноза;
Вільям Гарвей; та й ще:
«Основи металургії»; «Економічна таблиця»; з Лавуазьє навіть щось переписано:
а сам ти весь
подвоєний. Тут треба зваги, сили!
А ти якраз...

Сковорода

Подвоєний? Мовчу.
Мо', через те, що правда це. А може...
Чекай... думки зведу...

Іустин

(злазячи від лампадки)

Ну от і все.
Агалліасфто уранос. Гі евренесфто!
Небо і земля днесь пророчески да веселятся,— о господи, господи!

Всі зареготали.

Цундра

Хоч дай йому подумать, не сміши.
Ну-ну! Оце так родич.

(Грізно.)

Годі ж!

(Коло вікна.)

Ніби
стухає там. Співають півні. Світ.
...почнем, бо ми спішимся. Посідаймо.

Дзвонять до утрені.

Люципер

Тю! Захрестивсь, закланявсь, як порожній вітряк.

Іустин

Еге ж, буду ще я тут вас питаться! Приїхали гості, сіли на помості, зав'язали вузол та й не розв'яжуть...

Сатана

Не турбуйсь — розв'яжем. І тебе самого викинем. А ти ж думав — як?!

Сковорода

Почнем. Кажіть усе — я слухаю.

Козак Розплата

Ну, що казать?! Коли життя у тебе...
Та що... дозволь — з твого ж рукопису:
«Життя само приходить». Ось. Увага:
«Життя само приходить,
і п'єм його велику радість,
як буйвіл калюжу».

Цундра

Був собі дід та баба, та була у них курка ряба.
І ти таке писав?! Ану — скажи:
життя само приходить? Може, й соску
як нянька нам дає? Чому ж тоді...

Козак Розплата

(висміюючи, подаючи далі, немов жука на долоні)

«Ні жінку, ні мисль, ні океану
ніколи нам не переховати в своїй кишені.
Еж випили ми воду, що в ній вмістилось небо
і електрична сила,
Еж випили солодку, що в ній життя своє
продумали
жабка,
плавучий павучок,
піщина...»

Цундра

І павучок? І жабка? От де врізав!
І ще й вода солодка, хха! Та ну ж
скажи, що це не так! Скажи, що... бабі
приснилось це, а не придумано
тобою! Ну! Життя само приходить?
То, може, й з и с к, і п о к р і п а ч е н н я
ще, скажеш ти, приходять нам, як милість,
як доброта, як той закон, що він...

у вічності, мовляв, одвічний —
вічно
вічніючи вічнюгою (ціпком
та пугою!) над нами, голяками,
вічніючи, як струп,— закон, що ним
увінчано: неправду, рабство, власність
з дворянами, будь тричі прокляті,
увінчано, пригвинчено,
прижито...
Так отаке виспівувать узявсь?
Яка ж тоді різниця між тобою
і дзвоном тим, що скиглить, як той вовк,
скликаючи до падла?..

Іустин

Що? На церкву
таке казать? Не смій!

Сатана

Поглянь: воно
ще й труситься, ще й кулаками... Отче!
Не сіпайся, бо як сіпну...

Іустин

Убий!
За господа Христа прийму я муки!
В огонь пійду! Каміння гризтиму,
а осквернить не попущу святиню!

Цундра

(раптом скинувши очима на Іустина, що аж той сів)

Кумпанія — що й говорить. Один
за господа Христа. А другий — начеб
і ні, але ж... за містику, за тьму
у мишленні, за те середньовіччя,
що в нім христи, попи й царі ростуть,
як верби...

Іустин

А! — царі? я офіцеру
скажу пійду.

Цундра

Люципере, пусти його, нехай іде. Завтра ж проведемо його в небесне царство. Ага! Затих... Так оттак'о, Григорію. Ой, стидайся!

Це так одкривсь трудящим: клич попа —
й прямісінько до бога! Ххе! Н-наплакав:
«Ні жінку, ні мисль, ні океану
ніколи нам не переховать в своїй
кишені...»
Чи знаєш ти, що ти сказав? Замкнувсь.
Усох. Здурів. Оце ось означають
твої слова. Не муч себе. Виходь
на тверду путь! Ставай із нами. Попліч.
Побачиш сам, які простори. Путь,
скажу, трудна, зате ж вона єдина.
Ну, от. Ми ждем.

Сковорода

Друзяко мій! Ніхто ж
мене ще так не пробирав. О! Сонце
зіходить там, де завше сходило,
а ви прийшли — і все перевернулось.
І бачу я: не сонце, а земля
мов колесом круг себе і круг сонця
одмірює простори, й я кажу:
отак і ми, до Правди повернувшись,
стрічаєм світ.

Цундра

Невже? Сміявся б я —
та вже нема снаги. Почав ти добре,
та зле скінчив... Хіба: як механізм
та притулить до механізму — Правду
побачимо? Хм... Правда ж не одна,
Григорію! Не плутайся. Не плутайсь.

Сатана

Він думає: ще змилосердимось.

Сковорода

(заперечуючи головою)

Ні жалощів, ні милосердя. Хочу:
про помилки мої; про чорний люд,

що з вами йде; про тих собак в Європі;
про Схід; про все, про все мені кажіть.

Іустин

То я собі й пійду. Та возридаю,
як той Ісаія-пророк. Руйнуєте ви, каже, царство. Ну й господь вас за це ж поцупить.

Люципер

Оце ще... создав бог та й ніс висякав.

Іустин

По-вченому? А що ж. Простіть мені —
іду.

(Вертається.)

Договорю тільки: «А Ісаія, конешно, сидів на розвалинах, соображая розрушеніє і опісивая соображеніє». Ага! А що! А ви думали, що я в священному писанії не начитаний?

Всі з ненавистю стежать, коли він уже нарешті піде. І як зачинились двері:

Сатана

Тьху! тьху! Іди і не вертайся,
святьохо неподобна! Ти пробач,
Григорію, а тільки ж...

Козак Розплата

(загортаючи рукопис)

Пробачатись
нема чого, бо й справді (соромно
й сказать): щоб ти, Сковорода, філософ,
та отако спустився! Ми— б'ємось,
виборюєм свободу. Людство, Землю
розколюєм, а ти...

Люципер

Хто стає медом, того мухи з'їдять.

Сатана

Та й набридло вже.

Сковорода

Мовчу. Мовчу.

Цундра

Та що мовчать? — це не поможе. Діять
повинен ти, робити!

Сковорода

Добре. Ну?

Козак Розплата

Що «ну»? Ти ж сам повинен був узятись...

Сковорода

Та сам же, сам. Але ж і вас я ждав,
щоб разом стать. Щоб враз безпомилково
ударити — і в цім окріпнуть.

Цундра

О!
Щоб «враз» — це так, лише... безпомилково?
В нас досвіду ще не було, тому
і помилки. Не криємо. Повстання
були й раніш. Походи й зрушення.
Та то... не те, не те. Бо, врешті, гетьман
десь витикавсь, і, купою собак
(своїх собак!) оточений,— він кидавсь
на нас, і знов ми гинули. І знов.

Сатана

Сіроми бунт пригадуєш на Січі?

Сковорода

Виходить, я не помилявсь, коли,
ждучи на вас, пересікав поняття
«народ» на два.

Цундра

Чого ж на два? — там більш
поріжнень. Верх і низ — не зовсім точно.
Бо й на низах не 'днакові, проте...

Козак Розплата

Теорії вже досить!

Люцифер

Цундро, кінчать пора, бо нам сьогодні треба буде упорати отого князька...

Цундра

Чую. Знаю.
Про це якраз і говоритиму.

(До Сковороди.)

Ну так чого задумавсь? Страшно? Ліньки
цю келію покинуть? Хха, чи, мо',
на пасіках забув свою бандуру?
Так що ж, біжи, а то одсиріє,
простудиться, од непотреби трісне,—
і будеш ти об панськії горшки
виделками чиргикать,
і панота
з свого стола тобі щось кине: нна!
не подавись...
Тень до танцю цундри,
гнофті се автон!

Тобто: й до бунту закликати, і «пізнавати себе самого».

Сковорода

Я розумію: приклад
привів мені. Але цей приклад б'є.
Гнітиш мене, мов я вже справді зрадник,
запроданець,— тимчасом коли я
роблю одне ж із вами. Що окремо
од вас я йшов — у цім я вам признавсь,
кінець. Тепер я хочу з вами, з вами,
з голотою, що з нею й сам я зріс.
Тепер я ваш. Робити хочу, діять,
як ти сказав. Давайте ж починать.

Цундра

Так от, тобі завдання. Задратуєш
на диспуті сьогоднішнім панів.

Сковорода

(здивовано)

А звідки ви про диспут?..

Козак Розплата

Смішно: знаєм
про все — ого!

Цундра

Панота з'їхалась
з усіх усюд, аж ген, аж чортзна-звідки,
щоб приглушить повстання. Знаєш сам —
повішено кого, кого забито.
Нелегко нам. Бо ми ж самі. Народ? —
того нема, той одійшов, а дехто
хитрує ще і прикидається
біднякою, і перед нами встало
таке: узять найкраще із низів,
продовжувать бої. А щоб уникнуть
тих помилок, ми кожного із нас
провіримо.
Щоб в нас — саме залізо —
а не іржа — було — саме залі...
...Зогнилий світ доб'єм —
новий повстане,
але не так, як проповідуєш,
а в боротьбі запеклій.

Сковорода

Боротьбою
я вже давно охоплений.

Цундра

Так от —
ти покажи на ділі.
Задратуєш
панів. Щоб аж завили! Пустиш їх
і потрясеш ізнов. І як побачиш,
що дихають,— дмухни на проклятих
і обпали вогнем свої думки —
хай корчаться, як черва...

Люципер

Поки що там — а я дмухну ось на лампадку. Ану, господи благослови! Готово...

Цундра

(важко оддихуючи)

Накричав
на тебе я, а ми ж... Та й інші скажуть:
ми віримо тобі.

Сатана

Коли не так,
чого б же ми й прийшли.

Козак Розплата

І сили думки
твоєї — теж ми потребуємо,
бо диспут цей — це є не просто
диспут,
а міряння страшне, іграна смерть.

Люципер

Та не тягніть, кажіть уже ясніше,
чого прийшли!

Цундра

Тут, бач, таке: одбить
Чорноземлю Марка нам треба.

Сковорода

(кинувсь)

Як це —
так він живий іще?

Козак Розплата

На Нерчинське
його ведуть. Зупиняться сьогодні
у цім селі в князька, чи хто він там,
не знаю, й от...

Цундра

Ти одтягни увагу
панів, а ми...

Сатана

Отам, де Зміїв ліс...

Цундра

Ударимо.

Люципер

І головешка 'д князя
зостанеться.

Сковорода

(підхопився)

Клянусь, що все зроблю.
Клянусь!

Цундра

Чекай, ти поклянись на шаблі —
і буде в нас — прибито, як гвіздком.

Всі вихоплюють із піхов шаблі.

Юродивий

(вбігає)

Кінчаєте? Чого ж так довго? Дніє,—
і стерегти вже небезпечно. Я
прибіг сказать...
А цитьте.

(Дивиться у вікно.)

Ну, звичайно,
сюди іде. Скоріш у ряси!

Всі надівають ряси.

Так.
Схиліться всі коло стола, немовби
Святе письмо — ну от.

Увіходить офіцер. Ніхто на нього не звертає жодної уваги.

Офіцер

(з змієподібною галантністю)

Пробачте, я...

Юродивий

(до Сковороди)

Учителю, а як це розуміти,
що бог один, а в трьох він єстествах?

Цундра

Або ж оте, що чорт...

Офіцер

Рекомендуюсь.

Я — обер-офіцер, присланий в сей монастир для наблюденія, а также приходо-расходние книгі содержать...

Сковорода

А, дуже приємно. Так що вам потрібно?

Обер-офіцер

Пробачте, що так рано, але я хотів, я змушений був — ви розумієте?..

Сковорода

Ні, рішуче нічого не розумію.

Обер-офіцер

Час тривожний переживаємо, тому і мусим приглядатись. Пробачте, але мені сказали, що у вас... гості.

Сковорода

Гості? Власне... тобто... я...

Цундра

Так. Святі отці прийшли до старчика Григорія, і ми над Святим письмом ось цілий ранок...

Обер-офіцер

Та ні, гості од бунтарів, од коліїв, що ніби... ну, бачите: з правого берега перебігла сюди ватага Цундри, і ми його висліджуєм, бо... через нього ж з Польщею не мирити...

Сковорода

Шановний добродію! Я дуже дивуюся, що ви, будучи в таких чинах і в столиці вихованим, та так зважуєтесь мене ображати! Святі отці, ви тільки подумайте: од бунтарів, га? Цундру приплів мені якогось!

Цундра

О господи, господи!

Сатана

Це Сатана спокушає тих головорізів, не інакше.

Люципер

Люципер проклятий — це він усе.

Обер-офіцер

О! Тоді я прошу пробачення, я справді бачу, що я помилився...

Сковорода

І як могли ви таке припустити? Ні, о ні, не одмовляйтеся... А я таки справді дивуюся, що ви, будучи в таких чинах...

Обер-офіцер

Простіть великодушно. Рекомендуюсь.

(Змієподібно вийшов.)

Пауза. Всі дивляться в вікно. Годинник па дзвіниці: по східцях гамою вгору збіг і, подражнившись, зараз же дзвінкими каблуками вниз вернувсь — одміряло п'ять.

Юродивий

Пішов. У сад. Ліворуч. Ну, виходьте,
я проведу.

Цундра

Отак, Григорію,
і в другий раз щоб ти отак... Стратегом
прославишся.

Сатана

Ну, годі гомоніть.

Козак Розплата

Бувай! До скорого.

Цундра

Так не забудь же,
що я сказав!

(На самому порозі.)

Добудь.

(Уже за дверима.)

Добудь.
Так не забудь! Вогню добудь!

Сковорода в розчинені двері дивиться, як віддаляються його найкращі друзі.

[1932—1933]

[СУДІТЬ МЕНЕ...]

Огонь. Печаль (...ви чуєте? — пручами я роздрочу). Тяжіння. Рух. (Згвинчу — втручаннями налоскочу.) Свідомість. Матерія...

Сковорода

Судіть мене, мої сучасники, судіть;
тавруйте, ймення прикладайте;
кажіть, що я не досить ще залізний;
що розум десь підважую тим почуттям
або ж із молоддю в незлагоді;
чи націю, як сад однофруктовий, уявляю —
я знаю лиш одне:
корінням в здоровім грунті я
і перегинаюсь та звисаю —
аж тут ось коло вас.
І падають плоди з моїх гілок,
хоч і не геть-то рясно,
зате ж і не червиво,
а завше стигло і розбухло,
ще й сміхом там покраплено з одного боку,
ще й сміхом — краплено...

Цундра

Ми судимо хіба?
Чекай.
Невже ми ймення прикладаєм?
Чи хочемо за почуття із'їсти?
З тобою в стані ми війни?
Ой ні!
Коли поет єси —
впливай чим хоч — і почуттями ж!

Сивиною мудрості ти нашій молоді присвічаї;
як і не в саді річ однофруктовім,
бо нація ж для тебе — це найбідніші бідняки.
А от:
поміж буттям і мисленням —
у тебе заперечення.
І зрушити тут треба.
Зрушити...

[1932—1933]

[ДРУГЕ ВИДІННЯ СКОВОРОДИ]
НА ГОРІ. ДИКО. ДАЛЕКО

Сковорода, якого переслідує вітер, а з вітром ще щось невидиме. Дерево самотнє, з переламаною рукою, з горбатим плечем. Листя його у вихорі. А в листі оплески, вереск, рик — мов огненний буран схопивсь в природі! Як скоро буран той розкрутиться назад — все раптом зникає. Лиш інколи — хитрі дзвіночки... І немовби говорить —

Сковорода

Хоч тут я відпочину. Де іти?
І як од мук сховатись? Високості.
Передо мною глибина глибин
і світ, як Арістотелева мудрість.
О світ, о сон! Праворуч Індія,
а там Європа, ми ж — на переметі.
Душа моя прикована, душа
на переметі в дальні високості.
Спокою прагну чи мовчу — Вольтер
з Європи сміхом не дає покою!
А сам сміятися почнеш — луни
в цій проклятій пустелі не почуєш!
Оглухли всі, як і я сам оглух,
сміятись розучились. Прометея —
козацький дух — скрутили на цяцьках,
і в самий бунт укинули барокко —
козацьку старшину. Кругом така
солодка муть, таке кругом розтління,
а просвіщенства вік... Дворянський дух
над всім: обліг і став у піраміди.
Але ж і ми із міді! Хай удав
гримить короною, росте і лізе,—
але ж і ми з заліза! Стороно!
Не вправна обійтись з собою? Бою!
Ой, стороно ж моя, мій всесвіту,—
мій всесвіту, мій туготурий болю!
За ту любов, за ту любов, за ту

голоту — тут — і скрізь — до бою — ту'...
...Чого ж я, дурень, ще борюсь: то Дух
возвишу, то Матерію! Я ж знаю
і чую: Materia aeterna est! [1]
Кажу — і спотикаюся об Вічність.

Голос

Сковорода!

Сковорода

Ти хто?

Голос

Не познаєш?

Сковорода

Та хто ж ти є? Нікого я не бачу.

Голос

Невже не познаєш? Сковорода!
Ти ж все життя боровся з Чорнобогом —
от я й прийшов.

Сковорода

Ага, ти знов мене
завзявся мучить? Ну, підходь. Створіння
уяви хворобливої, ти — тінь
моїх думок, не більше, все ж я бачу
тебе насправді. Ось...

Чорнобог

Ти мучишся,
ти борешся. А з чим,— скажи,— для чого?
Ну ось твоя хоч Україна. Сам
ти бачиш: кров — дурна. Впаде голота
й ніколи більш не встане.
Ти б пішов
і поклонився шляхті.
Катерині —
цариці, ще й любовникам її
легенько так побринькав у бандуру...

---

[1] Матерія вічна *(лат.).— Ред.*

Чому — не хочеш? Ну, надінь клобук,
і зразу — чуєш? — зразу... патріархом
тебе поставлять!..

Сковорода

(заміряється костуром)

Згинь, собако, згинь!
Не муч мене!..

На скелях насторожуються нечисті.

Чорнобог

Та я до тебе дружньо.
З тобою скрізь, тебе люблю! Клянусь,
клянусь, коли мені не віриш... Будьмо
з тобою в згоді! Ще раз гетьманат
змайструємо. Прикриєм пишним блиском
«свєтлєйший» зад імперії.

Сковорода

Сміюсь,
о як сміюсь я над тобою! Бою
й не жди. Не дам: на тебе я плюю,
мерзеннику!

Чорнобог

Ага, тоді я тихо
в'їдатись буду. От. Скажи. Ти чув
що-небудь про Марію?

Нечисть

Ну?

Сковорода

Марію?

Чорнобог

Та ти ж кохав її чи ні? — Село.
Поміщицькі покої й та кріпачка,
що ти за неї заступився...

Сковорода

Стій.
Чогось так голова шумить, і серце

на прив'язі, як океан.

(Кінокартина.)

Давно,
о як давно все це було. Кріпачка,
що я за неї заступився. Де?
В яких краях мені її шукати,
в яких віках? Коли сказав — найди,
найди мені її, мою вишневу!

Чорнобог

Так от. Дивись. Торговий проростень [1].
Дворянство — цей новий господар.
Розкіш.
Дітей, жінок міняють на собак,—
і що для них ота твоя Марія?

На скелях пухне сміх. То нечисть, хватаючись за животи, безмовно корчиться і опадає.

Так от. Дивись. Квітують на крові
князівські латифундії. Пшениця —
по саму шию! А куди збувать?
Їм море Чорнеє аж сниться, море,
що хлібний шлях одкрило б у світи
через Вкраїну,— що їм та Марія?!
Шукати? Колісниця по кістках
дурного демосу прохрусла,— й тихо
так стало скрізь. Шукай тепер свою
вишневу.

На скелях пухне сміх. Нечисть, хватаючись за животи, безмовно корчиться і опадає.

Сковорода

Годі! Не блягузкай! Демос
не раз ще встане. Грізно прогримить
і заговорить...

Чорнобог

Що,— Богдан Хмельницький?
Ой дурню ж, дур'...

---

[1] Торговий капітал.— *Ред.*

Сковорода

Доволі! Онімій!
Що кров дурна — я сам це знаю. Хочу ж,
щоб кров була розумна. Проорéм
і виорем всю ниву! І підвищим
духовну дисципліну, пійдемо
верхів'ями...

Чорнобог

«Пізнай себе самого»?
Ой дурню ж, ду'... Ти ж просто сам біжиш
у нашу сіть. Пізнать себе самого!
Та кращого пророка не знайти
дворянству!

Сковорода

Лож! Неправда!

Чорнобог

Бач, грішити,
а потім познавать себе, чи так?
Загарбать все у демоса в лещети.
Бо: γνῶθι σεαντόν. Так от, Сократ
селянський, от коли мені піймався!
Признайся: адже я тебе зборов?

Нечисть

Зборов! Зборов! «Ми проорем всю ниву».
Балаканину? Кхик? Неначе стовп,
я стану на горі. Ой, покрутімось
і попосміймось! Кхик?

Сковорода

Ти справжній чорт
і перебріхувать ласкавий. Горе
тому, хто усумниться в правоті
залізних самозаперечень.
Розум!
І розум скаже нам: якій добі
яка потрібна форма. Тиранія
чи воля всім. Піду верхів'ями...
Бувай здоров!

Чорнобог

Хіба? Ну, а Марія?

Сковорода

Марію я піду шукати сам.
І буду скрізь її обороняти.
Маріє-сестро, чистая моя,
явись хоча на мить, осяй зорею
мене самотнього!

Чорнобог

Сковорода!

Появляється Марія.
Танці, вереск, рик — мов огненний буран схопивсь в природі. Тихо. Тьма.

Марія

Шукав мене? Прийшла. Не подивуєш,
що я в такім лахмітті? Цілий день
на фабриці, а вдома сестри, голод,
а вдома смерть. Я принесла тобі
твої писання. Їх найшла в подвір'ї
...на панськім смітнику...

Сковорода

Утопія!
Моя утопія «Нова людина»!
О стид, о страм!

Чорнобог

(регоче)

...на панськім смітнику.

Марія

Шукав мене? Прийшла. Але я мушу
вже йти. На правім березі Дніпра
ножами дзвонять гайдамаки.
Отже —
туди! Хай будуть прокляті пани,
що ти до них так соколово!
Слово
твоє хіба вони беруть? Чи ртуть
твоєї мудрості? Не те! Мужицька
потрібна. Смерть.

Чорнобог

(регоче)

Цс! цс! Чи вона збожеволіла? Слизь-гризь — костогризь...
...на панськім смітнику...

Марія

Запам'ятай же: смерть!

(Зникає.)

Сковорода

Постій! Маріє!

Чорнобог

Спали! Спали свою Утопію —
я дам тобі... та не мужичку —
панну!
Я дам тобі — ось глянь!

Появляється Панна (без одежі).
Сковорода вражений. Сковорода очей одвести не може. Несвідомо руку простяг до неї і так стоїть. Нечисть співає. По його — Чорнобога — знаку нечисті приносять в пригорщах вогню. Чорнобог хватає рукопис, затискає у руку Сковороді й запалює. Од полум'я кривиться весь світ. Гори здвигаються. Зорі перехоплюють одна другу. Панна двоїться, троїться, а нечисті — на головах. Танці, вереск, рик — мов огненний буран схопився в природі. Тихо. Тьма.

Голос

Сковорода!

Сковорода

Чи це мені приснилось?
Маріє-сестро, чистая моя,
Маріє дивная!.. Приснилось? Попіл
чому ж тоді і ці сліди? Обняв
мене удавом жах: невже спалив я
свою Утопію?

(Збирає попіл і — з сумом.)

О ніч, скажи!
Ви, гори, хоч промовте! Тиранія
чи воля всім?
Душевний спокій, мир
чи та одвічна боротьба, що кров'ю

нам кропить шлях в буду́че?
Ніч, скажи!
Ви, гори, хоч промовте!
Де ж мучитель?
Нікого!
Спить Європа.
Лиш Вольтер
сміється серед тиші...

[1931—1933]

[ДРУГИЙ МОНОЛОГ СКОВОРОДИ]

Натура — є римське слово, по-нашому ж природа,
або ж єство. Цим словом визначається все на все,
що тільки родиться у всій світу цього машині...
Вона, натура, зветься натурою тому, що все,
яке назовні виходить або ж народжується від таємних
необмежених надр її, як од загальної матері черева,
тимчасовий свій має початок. А поскільки ця мати,
рождаючи, ні від кого не приймає, але ж сама собою
рождає,— для того взивається і батьком, і початком,
який кінця не має, який від місця чи часу не залежить...
...Не можна про неї спитати: коли вона почалась?
Вона завжди є, була й буде. Або ж: до якого місця
поширюється? Вона завжди є скрізь...

О г о н ь. Та вже ж. Це він один. Як прапор
піднесення! О г о н ь. Це він як мисль.
Як ті ножі! Скажи (о г о н ь): чи можна
не гоготать, коли доба, доба
гогоче!
Ось. На схилі канчук-віку,
У витівках цвілого рококо.
Гуманними зітханнями розпертий.
Уїдливо дрімає пан. І так:
сюди махне рукою — жито стигне,
аж стогне, бо... приказано ж? — росте,
як прокляте! Туди махне — зажерно
церкви гудуть, кадила брязкають
по всій землі! Сам бог із неба ручку
пухнатеньку: ну як дрімається?
І, бачачи, що той мовчить, об ногу
начухує він ногу... Благодать!
Та й херувим. Та й серафим. Мадонна.
Й собі чогось приперлась: ну дак як?

А пан: та що ж... закурим? капітали
куди дівать, не знаю, ххе? Тут бог
й собі теж: ххе? Мадонно, ххе? ти чуєш? —
на в л а с н и ц т в і державу струнь —
то й нам
не боязко на небі. «Небі! небі!» —
передражнив архістратиг. Онд'о
вже почалось! І з н и з у! — Бог. Як чухавсь —
так і застиг на 'дній нозі... О г о н ь! —
тут скрикнула мадонна й підсмикнулась
так високо, аж литки, бач... і враз...—
як помелом змело усіх! Чкурнула
мадонна. Вмить — куди той дівсь і бог.
Лиш херувим та серафим на місці,
як бовдури, лишилися стоять,
обвішані хрестами.

І звісно ж, служба: стоїть стояка, а на стояці висить висяка.

Ну, а панство...
Та що казать про це мізеріє?!
Коли сам цар із переляку репнув,
то що вже цим?! Одначе: репнуте
стягло хвости і підповзло. Вкусило —
й одскочило назад. Плазуючи,
вибризкувало яд вонючий. Тихо
яхидою захихотіло... Цоп! —
по голові його бідняк. Скрутилось
ковбаскою, яку той підчепив
і на вогонь шпурнув. Перекрутилось
нещаснеє, аж вигнулось!..
Отак
у рай пішла від рококо до бога
душа його. Амінь же, братіє!
Чи, мо', й собі сльозу? Такий-бо ловкий
та добрий пан загув, ну й як нам без —
ой як нам без — та як нам жить без пана?
Та хто ж нас бу' — ой хто ж нас бу' — та хто ж
нас бити бу'? Дерун, дервій, дерюга
впокоївся. Земля ж йому пером.
Обскубаним. Не перестанемо
скубти його по смерті! Любий, тлієш?
Здирав єси, собако? Капітал?
...Огонь як мисль тут вихопивсь. Повставши,
порозкидав далеко іскри... гнів

як організм устав! Убивсь у силу
і засміявсь-сміявсь, що переміг.
Огонь. Буран. Тяжіння. Рух.
Свідомість.
Матерія. І засміявсь-сміявсь,
що переміг.

[1930—1933]

КІНЕЦЬ ФЕОДАЛА

Бунтівники духа, ватажки, герої —
звідки вони беруться?
Стоять стоянами озера крові в історії —
чому б їх не засипати?
Чом замість гаснути повстанням —
повстаннями перекликаються віки?..
Ось нідерландців кривава рада,
а там уже і в Англії, й на Україні!
Кидайте своє!
Ідіть за спільне діло! Всі — ви чуєте? — усі!
Лежать собі по Українах недолуги-патріоти,
свистять малоросійської через увесь
XVIII вік,
лежать, на комин позадирали ноги...

Україна. Панські покої. Покручені сходи на другий поверх. День. Вбігає Кожум'яка.

Огенія

(увіходить)

Вертаються! Вже чути там музики,
і дикий свист, і п'яні вигуки
панів. Чи все ж я поробила? Швидше
струшу з стола, покої просвіжу
(а ти біжи свічки неси,— та швидше)
та покладу свічки і добровоні
напохваті. Це ж знов кричатиме
ота змія: кадіть мені, кадіте,—
богиня я безсмертна!.. Смертною
ненавистю ненавиджу тебе я,
гнобителько! Гноби,— все 'дно зборю!
Я підкурю тебе з такого боку,
що ти його й не сподіваєшся.

Богиня... хха? мов тая гниль набрякла —
від ладану, від блювотини, гри,
підбзріння, від похоті, розпусти
єлейної... А чи не брязнеш ти
з своїх висот порожніх? Визволенців,
поборників свободи чула крик?

(Коло вікна.)

Аж ген вони — в лісах, ярах... геть-чисто
кругом усе охоплено, і ти —
вже здавлена у цім кільці. Повстанці
беруть тебе за карк, з огидою
підкидують угору — ух, як грязько
розбризкало твій мозок!.. Бачу я —
ще корчишся... Та це останні корчі,
і більш тебе нема. Тебе — нема.
Гей, жалюгідь безсмертна,— смеркнеш!
меркнеш!
Чи хочеться тобі, чи ні — в війні
з голотою впадеш. А де ж... Хрисанф!

(Іде по сходах.)

Люципер

(прочиняючи двері)

Ти тут сама, Огеніє?

Огенія

Люципер!
Який же ти необережний...

Люципер

(увіходить)

О!
Коли б я був необережний — панство
давно б мене було із'їло, я ж,
як бачиш ти, ще й досі цілий...

Огенія

Слухай!
Ой, не жартуй, бо зараз прийдуть...

Люципер

(до вікна)

Гук навперегук іде! Ти не турбуйся:
дворяночка твоя ще тільки хвіст
підсушує, да й той покласти нігде.

(Наспівує.)

А-а, гойда,
чужа мати пойда,
а нашая — пані,
ходить у жупані.

Огенія

(грізно)

Люципере, чи хочеш ти, щоб нас
помітили? Та й звідки ця веселість?!
Обачен будь — еж голову твою
оцінено, ти знаєш в скільки?

Люципер

(лапаючи свою голову)

Скільки?

Хрисанф

(зіходячи вниз)

...а головне, що скільки воїнства
небесного там вийшло! Скільки власті
на райдугах радіти почало.

(До Огенії.)

Ну що ж, пора? Пора, отроковіце.
Я трохи був заснув...

(Позіхає.)

О-о-о! господи!..
Обідранцю, чого це тут? — стрічати
владичицю не хочеш? Золотко!
Із отаких якраз же і виходять
безбожники.

Люципер

Ану, отці-ченці,
скажіть іще що-небудь. Так же скучно
чогось мені, що от їй-бо візьму
та й поступлю в ласкавчики до пані.

Хрисанф

Ну-ну! мужво! а прикуси язик...
Розляпався.

(Знімає з стіни ікону.)

Огенія

Та це він так... Бо хворий
на голову.

Хрисанф

Хіба що так. Піду ж.
Огеніє, подай-бо свічку, чуєш?

(До Люципера.)

Смиренним будь. І власті покоряйсь.
Священнеє писаніє говорить:
Облещися в новаго человєка, созданного по богу в правдє (єн дікеосіні) і преподобії істіни (єн осіотіні тіс аліфтіас — по-грецькому). Зрозумів?

Огенія свічку подає.

Люципер

Твоя мені ця грека — як сіль до оселедця.

Хрисанф

А ти ж як думав? Ось пожди — ще й не таким я розточуся. І насаді господь бог рай во Едемє на востоцєх і введе тамо человєка єго же созда. Це — рай сладості, парадіос тіс тріфіс — по-грецькому.

Люципер

Авжеж. Казочка про те, як пан приїхав до Німеччини, а пані розсолодощі з ченцями завела. Чув, чув!

(Співає.)

А-а, гойда,
чужа мати пойда,

а нашая — пані,
ходить у жупані...

Хрисанф виходить.

Огенія

(грізно)

Люципере! Чи хочеш ти, щоб нас
помітили? Та й звідки ця веселість?
Обачен будь — ти знаєш, в скільки...

Люципер

(весело)

В скільки?
В одежі селянина хто в мені
вгада отамана?

Огенія

Кажи: яка тривога?
Чого прийшов?

Люципер

Між гайдамаками
немирно.

Огенія

(уїдливо)

Що ж! ми, бачте, м'якотілі —
усякий зброд приймаємо — чи так?
А цей же зброд якраз вас і потопить.

Люципер

Отак уже й потопить!

Огенія

Ну, а як,
по-твоєму: чого з Правобережжя
тікали ви сюди? Чого, весь час
хитаючись, не можете пристати
на основне: добір! Чого, панів
дратуючи, спите? Чом не дасте
рішучого удару? А, завару
на животок покласти вам? дмухнуть,

да пошептать, да тричі сплюнути —
так отакі ви гайдамаки?

Люципер

Стій,
ти не кричи, а розкажи ясніше:
який добір? яке це основне,
що маємо на ньому стати?

Огенія

Лати!
Єднання! Зміст! Провірка!

Люципер

Дивно ж як:
Провірка. Зміст. Єднання. Лати.

Огенія

На́що ж
ти навпаки перевернув? Поглянь,
як дерево росте: спочатку корінь
(аж там, в землі), а потім стовбур, верх,
а над усім — і листя. Ще ж між листям
ховаються: то хитра омела,
то гали, цвіль, то гнізда. Ну, так от же:
коли вже ти перевернув, почнем
з твого кінця. Не дозволяй, щоб гнізда
заводили твої поплічники;
не дозволяй, щоб дармоїди хитро
ховалися в твоєму війську. Скуй
для кождого стерно, і хай цей кождий
за себе сам правує, прагне, йде.
Оце ж і є провірка.

Люципер

Щось цікаве.

. . . . . .

. . . . . .

Люципер

Вступаючи в село, вона привал
коло млина зробила. З гайдуками
казилася і танцювала, всіх
кляла в лице, а дударів найтяжче.

І дударі тут враз прорвалися
і почали кричать, та канчуками
вона до них заговорила, й ті,
скорившися, впряглися у карету
і довезли гладку аж до села.
Тепер ось там, попід млинами,— чуєш,
що робиться?.. Тож не спіши: твоя
поміщиця раніш, як одуріє,
ніяк сюди не прийде...

Огенія

Звідки ти
докладно так про все це знаєш?

Люципер

З лісу
виходячи, я був зустрінутий
і реготом, і свистом. Я спинився.
«Ну, що, сходив до вітру?» — Оглянувсь:
не видно ж бо нікого. «Хлопці, гляньте!
Наш Сатана ще й оглядається,
немовби він не той...» — і знову регіт
обрушив хтось, аж гайдуки взялись
качатися, попадавши, як свині,—
і довго ще кувікали, тряслись
трясучкою і тряскали по заду
самі себе, ніяк віддихатись
не в силі: «Га? а він ще й приставляє,
от Сатана, дак Сатана!» — І дрож
їх корчила... й од реготу до реву
їх кидало, і так по кілька раз.
«Ой боже мій!» — стогнали. «Боже!» — звали.
І хтось один тоненько хихотів,
і кожен раз під гикавку все нижче
він голосом спускався, нижче — ...ік! —
і от зів'яв і цей. «Ну що, мо' годі?
Ну й вимучив проклятий Сатана!
Бери ж свого невільника і гайда!» —
Під'їхала карета, що була
у затінку під лісом трохи далі,
рукою пухлою махнула пані —
всі рушили... Тоді я зрозумів:
я Сатану повинен замінити,
повинен я прикрити кріпака,
що десь пішов до вітру й не вернувся.

Коли ж йому тікать, як не тепер?!
«Та йди вже, йди! Візьми ж вірьовку
в руки!» —
І я сіпнув, за мною потягнувсь
обв'язаний, з запнутими очима,
чорнісінький, пречорний бранець. Знаєш
поміщика Херехевлідзе?

Огенія

Тьху!
приходиться поки що знати. Анна
Івановна уміла царювать:
гусарський полк грузинський благами
вщасливила: що не гусар — то й дідич,
де не гусар, то й князь...

Люципер

...так оцього
поміщика слугу — Вахтанга — вона собі відняла. Треба б його врятувати й спровадити до повстанців.

. . . . . .

. . . . . .

Огенія уводить Вахтанга. У нього очі зав'язані, назад скручені руки.

Огенія

Я привела тебе сюди поспішно,
чи знаєш ти чого? Нехай скавчать
скакунчики в подвір'ї; п'яне панство
танцює хай, святкуючи свою
дворянськую усобну перемогу
над вахлаєм, володарем твоїм
нещасним; я, по щирості признатись,
цікавлюся лише тобою. Стань
ось тут, іди! Кажи: чи хочеш волі?
чи знаєш ти слова: боротись! жить!?

Вахтанг

Ну-ну, веди мене, мордуй, допитуй:
еж я тепер ніщо, еж я тепер
нікчемний раб, покора, гній і порох
од ніг твоїх,— души ж сірому, бий:
Вахтанг тобі колись за це віддячить,
ох, як же він оддячить!

Огонія

Заспокойсь,
невільнику: сірому я душити
й не думаю. Тебе зовуть Вахтанг?
Тримайсь, Вахтанг, ще будеш ти на волі!

Вахтанг

Хоч не глузуй, убий одразу,— бий!
Ось груди я безстрашно підставляю:
всади клинок, загороди ножа —
хай знатиму, що ваша батьківщина
мене гнітить: чужинець я між вас,
ненавидний, чужий...

Огенія

Та ну ж, не треба
вбиватися. В твоїх словах одчай,—
переміни його на мужність. Мудрість
пригноблених ти покажи! — красу
незломленої сили! Дай нам змісту
і розмислу, а не розгубленість
дитячу! Кинь свою кровоточивість,
а рідний край отвергни й будь твердим,
тримайсь, Вахтанг, ще будеш ти на волі!

Вахтанг

Ти женщина чи ти єхидна? Хха!
Отвергнуть рідний край. А чим живитись,
чим дихати я буду, марити,
пишатися, коли вже й сонце краю
коханого не осліплятиме
нещасного мене чужинця?

Огенія

Кли́нця
гострючії стирчать в твоїй душі.
Сміши! Іржа стікає ж замість крові,
і плачеш ти: ах рідне! ах чуже!
Засліплений! Пишайся боротьбою,—
проти кого? Проти своїх панів,
проти панів чужих, що знов ось... чуєш?

За вікном музики.

Вахтанг

Проти своїх панів... Та ж я давно
їх проклятих прокляв! Твоїх я мстиво
ненавиджу, як і тебе, змію,
гадюку,— о! я ще повстану, встану
й зачервоню ваш ситий сон. Не я —
так тисячі таких, як я,— а вольні
ми будемо од вас! Ми уб'ємось
у гнів!..

Огенія

Аж ось нарешті ти прорвався
й по-справжньому заговорив! Дозволь
тепер мені в твої слова про сонце,
про рідний край — не вірити. Іржа
то все була, а не джерела помсти
правдивої. Плювок злостивості —
це ще не є той гнів, що ти свідомо
тут висловив: не я — так тисячі
таких, як я, повстануть, грізно встануть
і чéрвоно по світу проростуть.

Вахтанг

Не прикидайсь ласкавою. Жорстока!
Ну от же ти мене взяла. Радій
і торжествуй, що я тобі піддався.
Нехай і так. Нехай я буду раб,
обпльований, осміяний тобою,—
ненависті моєї все одно
не вивернеш ножем із серця! Гнаний
у Грузії, на Україні,— скрізь,
я буду скрізь найперший справедливець,
я розсічу напополам весь світ!
Ах, світ увесь — гнобителі ж і гнані,
і другії колись таки складуть
братерськую громаду!

Огенія

Друже! Брате!
Оце ж і є той справжній рідний край,
оце ж і є та наша батьківщина
погноблених, не проклинай мене,
не проклинай: ми ж рідні, прокинься!

Вахтанг

Ізнов мені оця ласкавість... Я —
як стеряний. Не вірити? І сам же
впадаю в річ тобі і вірю. Ох,
не муч мене,— убий, зласкався ж, пані!

Огенія

Вахтанг, Вахтанг, невже по голосу
не чуєш? Ми ж однаково з тобою
ненавидим ярмо... Морози! Ніч!
Ти пригадай ту ніч, як нас ганяли,
як босими... та по снігу... в дворі
під сміх панів. Як канчуками сік.

За вікном музики.

Вахтанг

Кривавосік та люперкалії?
Я ще помщусь за них на череватих!
Але сама ж ти хто?

Огенія

То ж Люперка,
чи вовчого поміщицького бога
справляли день. І ждали на твого
господаря Херехевлідзе. Сісхлі! —
приніс таку ти відповідь, що «кров»
по-нашому це значить.

Вахтанг

(в припадку люті)

Сісхлі! Кров!
За те, що знов загризлися? за власність?
за титули? за князювання? Хай
згадючаться, нехай перегризуться
зажерливі, мо', швидше скинемо!..
Та хто ж ти є? — скажи мені. Ганяли ж
не нас одних із челяді.

Огенія

(підказуючи)

Той мент,
як грозяно Сковорода з'явився,—
пригадуєш?

Вахтанг

Ти з криком: «Заступись!» —
рвонулася...

Огенія

(радісно)

Згадав! Іди я скину
тобі з очей ганебну пов'язь, ну...

(Розв'язує очі.)

Тепер ось глянь: яка ж я пані?

Вахтанг

Леле!
Огенія... невже Огенія?
Скажи, це сон, чи справді... Учениця
Сковороди Огенія мені
зустрілася ізнов. Та дай же — гляну.

Голос пані

...шукайте ж бо! уб'ю!

Вахтанг

Ти чула крик?

(Біжить до вікна.)

Так он вона — аж п'яна вся! Од звіра
ти порятуй мене, рятуй!

Огенія

Чекай.
Кріпачка я (уже ідуть?), кріпачка,
й терятись я не звикла.

Голос

...засічу!

Огенія

Зробімо так... чекай,— так що ж придумать...
Та не хвилюйсь... ага! Ось на гвіздку
чи бачиш там підрясник? Швидше ж!
Візьмем
і скуфію також. Але... давай
я розв'яжу тобі спочатку руки.

Та де ж той ніж?! Уже ідуть? Ідуть?
Тоді сама я розгризу зубами! —
...ну от і все.

Вахтанг

Ой дякую. Повік
я послуги цієї не забуду!

Огенія

Чи хочеш ти, щоб цей дворянський звір
наскочив? На ж та одягай... Та слухай,
що я скажу: як тільки вваляться,
прикинешся святим та юродивим.

Вахтанг

Щоб роздушить панів, віднині я
піду на все! О помсти, помсти! Раптом
зміню себе,— я викривлятимусь,
як скорпіон...

Огенія

...ти знаєш шлях, дорогу
на Миргород? Та ну! такий, як ти,
щоб не вхопив тропи у яр? Так от же:
ти привітай одважних козаків.
Люциперу скажи: хай пам'ятає
ту помилку, що Залізняк Максим...

Вахтанг

...що Залізняк?

Огенія

Скакунчики й пан Фігель:
мовчи!

З шумом розчиняються двері.

Фігель

(п'яно підтанцьовуючи)

...і ой дід бабу ще й руду,
і ой дуду да ой дуду...— Дорогу!
Не бачите хіба, хто йде?

(Розмахує шаблею.)

Огенія

Авжеж!
Дорогу там, дорогу!

(Затуляє собою Вахтанга.)

Гайдуки

1. От, їй богу,
життя! Танцюй, поки танцюється!
Нам панщини робить не треба. Хто ми?
Скакунчики! Надворні козаки!
Ми гайдуки шляхетські.
2. Чим ми справді
не гайдуки?! За пана? Бий! Гурра!
...а тут його як рубону — дак нехрист
перевернувсь, аж чвякнув.
3. Ну, а я
по-іншому стріляв: у сінях дівку
нагледівши, да як шарпну її
в куток...

(Побачивши Вахтанга.)

Чекай, а хто ж це причаївся?

Вахтанг

А хто хіба? Я ченчик-ченчичок,
я докучай-одчай. Чергинькну-дзенькну,
ножем дворян чичикну, га? Хай кров
біжить, а я царицю обамбурю —
ага? ага?

(Скаче.)

Гайдук

Проходь, гагакало,
до чого це юродство? Бачиш: пані,
а з нею ще й дванадцять дударів
іде. Проходь, бо зараз так і цопну.

Вахтанг

А я все 'дно щось знаю. Га? А от
і не скажу.

Увіходять дударі граючи.

Ну, драстуйте, повстанці!
Так ви ж глядіть: ножакою панів
по горлу чик! — а потім буде видно.

(Від задоволення кугиче.)

Огенія

Та й де він тут узявся?! Гайдуки,
женіть його! Скакунчики — дорогу!

Фігель

Та це куди? — назад! Еж я іду.
І от дуду, дуду...

(Падає на канапу.)

Розхльостана, вся в шелесті і брязку, увалюється пані.

Пані

(кричить)

Це ж Іліада!

(Оддихується.)

...а з Лейпціга нема ще й досі? Цить,
дударики!

(Скакунчикам.)

Та припиніть там танці!
Тепер уже ви не дударики,
а вояки-ахейці.— Іліада!

(Падає, вхопившись за крісло. Її підводять.)

Вахтанг

Ага? Ага? Убиймо гада! Як?
А ось отак!

(Наміряється.)

Гайдук

Ну-ну, бо так і цопну.

Пані

Блаженненький?

Гайдук

Та хтозна-звідки він
уклюнувся чи, може, по дорозі
пристав.

Пані

Пусти його! Нехай. Я всіх
блаженненьких люблю. Ченців приймаю.
Вони ж мене до неба піднесуть,
по всіх світах прославлять. Ах, події!..
І як це нам вдалось наскочити
на отого князька Херехевлідзе!

(Тоном, яким декрета читають.)

Самодержав...
Це хто тут засміявсь,—
Огенія? Як трон дак незугарна
вмостить? Моє фамільне крісло, трон!

Огенія підмощує подушки.

Я покажу вам сміх!
...самодержавство;
монархія; дворянство. Гайдуки!
Всі виходи зайнять, не випускати
нікого!

Гайдуки стають па дверях.

Так. Бо я боюсь,— боюсь,—
боюся я сама зостатись!.. боже,
нудьга яка!.. Невже кінець? Невже
прийшов кінець самодержавству? Вольність?
Голоти бунт? А як же без раба?!
Я без раба не можу!! Не уявляю
доцільності дворянської душі,
краси життя свого як феодала.
Шакала — ось кого повинна я
сама в собі любити. Кровожеру,
хитрющого шакала. Я! Щоб *Я*
душила всіх за горло. Душно!

(Зомлівае, її підтримують.)

Сяду.
Втомилась я.

(Заплющує очі.)

Вся філософія
моя — це я.

(Важко дихає.)

Огенія

Не гомоніть... Заснула...
Виходьте всі, та потихеньку — цс!..

Всі повертаються наздибочках, раптом Фігель починає гавкати на канапі.

Пані

Ой цюценько бідненька,— обиджають.

Дудар

Кумедія!

Пані

Дай лапоньку, цюцюнь.
Ну дай же! Що?

(Говорить у повітря.)

А вас дивує ніжність?
Ну боже мій, та до собаки я
хіба коли була недобра? Бидло
чи кріпаки — то зовсім інша річ.
І взагалі...

(Нюхає з табакерки.)

Дударі

Ви чули? — «бидло». Ловко
виспівує, а ми дак боїмось
і кашлянуть...

Гайдук

Ану лиш там замовкніть!

Дударі

Чого кричиш?! Бо й справді: що це ми —
невільники, чи що? Віддай нам, пані,
умовлене.

Пані

Умовлене? Платню вам?
А ось вона...

Гайдуки підносять канчуки напоготові.

Пані

(зловісно)

Імперія — це пута.
Мій рідний край — це гроші, грошики,
грошва.

(Безгучно регоче, а потім враз божевільно розширює повіки.)

Так ви Давид Гурамішвілі?
Чудесно. Це ж — Грицько Сковорода,
громадянин усього світу, старчик.
Знайомтесь. Хха! Поет грузинський, князь,
покривджених заступник ще й поміщик,—
і мандрівний селянський наш філософ.
...вина сюди, вина!..

Огенія приносить вино.

Піднесемо ж
ми келихи за цей іконостасний
негласний наш союз. Ви не п'єте?
Не хочете? Ви кажете, що воля
цим кріпакам потрібна! Го-во-ріть...
Ви не страшні. Замкнітесь краще в душу
свою. Усе ж оте, що робите,—
у вас лише до половини. Землю!
голоту! О, її боюсь. А вас...

(Істерично регоче.)

Огенія

(тихо)

А що, Вахтанг, наївся рідним краєм?
Виплутуйся ж тепер. Ну, починай.

Вахтанг

(на різні голоси)

Бонжур, мадам! Бонжур. П'ятсот?
Не смійтесь.
А скільки б ви хотіли? Я? Та ви ж!
Свєтлєйший граф, ви ж знаєте: собака —
вже кращої й нема.

Гайдук

Та одійди,
не приставай, бо так і дзизну!

Пані

(молитовно)

...слизну
люблю я гру, і тонкощі масні,
і рококо, і голубизну.

(Робить магічні рухи.)

Дудар

От де
кумедія, їй-бо!

Вахтанг

...п'ятсот? А ця,
наприклад, Ди. Ну чим вона не цюця?!
...ой сучечко, та підійди ж, не бійсь,
на кріпака міняємось, нічого
страшного в цім нема.

Гайдуки

Чума б тебе
взяла! А геть відсіль, бо будеш битий.

Огенія

(тихо)

Ану, Вахтанг, іще.

Вахтанг

...або ж он та
безхвоста Буль (дай лапоньку, дитинко!) —
не до смаку хіба?! Питаєте,
чого їх так прозвала? Дуже просто:
еж Ди і Буль, а разом це Дибуль
виходить. Га?

(Дударям.)

Чики ножем, чики!

Пані

(тоном декрету)

...і між собак віднині я безсмертна.

(Прочумавшись.)

Це що — в екстаз я впала, в сон, у транс,
у візію?

(Кричить.)

О боже мій, як нудно!..

Вахтанг

Ух, весело!

(Підстрибує.)

Пані

(корчиться)

...Це світова в мені
озвалася печаль. Це та гуманність
за нас усіх, за всіх дворян, князів,
поміщиків, подвижників господніх.

Вахтанг

А прийде ж смерть собаці, господи
помилуй.

Дударі сміються.

Пані

Смерть?

Огенія

Та проженіть нахабу.
Чого він тут?!

(До Вахтанга.)

Ей ти! Нащо печаль
Накрякуєш на нашу пані? — Пані!
Не вір йому: ще поживеш, поп'єш,
попоїси, удозвіль кріпаками
натішишся.

Дудар

Натішишся, ого!

Пані

(підозріло)

Собаці? смерть? Цікаво... Пане Фігель,
а де ви там! Послухайте ідіть,
що каже цей святий.

Фігель

(кривуляючи)

Ей ти! чуприндро!
не дзенькай,— цить!

Вахтанг

(закрутившись)

У ніч я всвердлю дзвін,
як цендибор,— ото заценька! Циндри ж
одскакують і цвьохають, аж кров
там цебенить...

Пані

Ну от. Тепер ізнов
якісь слова. Я ж надто суєвірна,
хоча люблю Вольтера і Руссо.
Блаженненький? Але ж я більш не можу!
Не хочу я кінця! Передчуття
гнітить мене. І я вже чую: слизько
спускаюся униз... і хтось кинджал
встромив мені у серце — ой! Пожежа!..
Хтось підпалив!

(Отямившись.)

Щоб не було його!

Гайдуки ганяються за Вахтангом.

Вахтанг

Пожежа знов, як той цвітин. Нагронджив
огонь грудьми, грундзює грогонджур
і дзенькотить зажерно. Джиг? Джигуха.
А пан джирчить! Нехай поскаче. Джиг?
Хто підпалив? — а дзузьки, догадайся.

(Утікає, Фігель гавкає услід.)

Пані

Ой цюценька! — старається!

(Кричить.)

Вина-а!

Огенія їй подає.

Пані

(до гайдуків)

Ну гавкайте ж і ви. Я буду думать,
що ніби пан із Лейпціга вернувсь
і я йому розказую.

(Одкриває табакерку, але сміх припадочний не дає їй змоги понюхать.)

Ох, смішно ж!
Розказую, що я сусіднього
поміщика перемогла, та чим же?
(знов гикавка і сміх).— Коханнячком,
їй-бо!..

(Зривається з місця.)

А що ж, коли ти зайда! Анна
Іванівна, цариця, вткнула тут
гусарський полк грузинський. Наробила
поміщиків чужих, а як же нам?
Та нам самим тут мало! Що ж.— Воюєм!
Хоча могли б ще сторгуватися.
Перед лицем такої небезпеки,
як бунт раба, могли б ще поладнать,
та чорт із ним! — породичатись навіть.
А от тепер... боюся я. Сміха́?

(До гайдуків.)

Ну гавкайте ж, чого ви перестали!
Боюсь? Це *Я* боюсь? Та хто сказав?!
Та хто посмів таке подумать?! Криком
проженемо цей страх. Перейдемо ж
до стилю ми веселого. Танцюйте!

Дударі зачинають грати.

Та швидше ж бо! Та шуму, шуму, шу-
муштровано, та штрики-брики, ширше!

Скакунчики танцюють.

Огеніє! підмостиш ти мені,
падлюко? Ах! щоб я немов на троні
була!.. Ну от. Та добровоні, тмін
і пахощі кадіть передо мною.
Хо-хо! Іще один такий удар —
і панія Дибуль безсмертна. Станьте,
ахеяни дзвінкоголосії,
проголосіть мені високу славу,—
богиня ж я, Паллада!

(До дударів.)

Голосіть,
бо всіх я вас примушу, ну?

Дударі

Примусиш?
Владичице, ми вже не можемо:
ми ж двадцять верст везли тебе в кареті,
співаючи весь час. А це в дуду
тирликати ще загадала. Грай,
дударику, бо ти ж дурний. Дудукай —
нехай пани плюють. Похрипли ми!
Голодні ми — не грайся!

Пані

Пане Фігель,
ви чули? Раб виказує мені
слухняність, га!

(До дударів.)

Та не стогніть, не вийте,
мужицькою своєю мовою
не псуйте ви мені ясного стилю
античного. Проказуйте ось так.

(Басом.)

«...І Зевсові одповіла богиня
Паллада...» Ну?

Дударі

Голодні ми, трудні,
хоч не дратуй ти нас, бо знаєш?

Фігель

Танцюй! «І ой дуду, дуду...» Ти рраб?
Ну то й роби. А ми — пани. Дворянству
не по труду «І ой дуду, дуду...»

Дударі

Ось не дратуй ти нас, не сіпай! Пані!
Не всі ми тут дворові кріпаки:
ось я, ось цей, он ті два кожум'яки —
ми вольнії, фабрично-заводські,
то що ж ти нам — накажеш?

(Збиваються докупи.)

Гайдуки

(замахуються)

Тихо!

Пані

Стидно,
ахеяни! Невже ви славою
не напились, не наситились? Трою
бебехнувши, ми ж повернулися
з трофеями...

(Раптом.)

Огеніє! а де ж це
полонений юнак? Кому його
в дворі було передано?

(До всіх.)

Шукайте!
Щоб зараз він мені тут був! Вина!

Їй наливають у келих.

Огенія

Пресвітлая, предобродійна пані,
а вислухай, що я скажу тобі,
безсмертна.

Пані

Ну?

Огенія

Не гнівайся: я ролю
не вивчила, тому й не знаю, як
по п'єсі тут відповідати.

Пані

П'єсі?
Негіднице! Я вибрала тебе
з-поміж дівчат-кріпачок, до покоїв
приставила, в дворовий свій театр
актрисою взяла, манери, мови
французької навчила — ти ж мені
на хитрощі? дурити будеш? «Ролю...»

(Б'є, зненацька попадає в Фігеля, що підвернувся.)

Полонений! мій бранець! брань! трофей
подівся де,— чи ти оглухла?

Огенія

Боже...
трофей! трофей! ой боже мій... Біжу,
пресвітлая, хоча я вперше чую
про наш трофей.

(Виходить.)

Пані

Заграйте, дударі!

Дударі грають.

Ну, годі ж бо... замовкніть!

Дударі замовкають.

Іліада!

(Заточується, її підводять знову.)

Вахтанг

(вискакує)

Ага? ага? Убиймо гада! Як?
А ось отак.

(Наміряється.)

Гайдук

Ну-ну! Бо так і цопну.

Вахтанг

Пусти!

Пані

Ти хто?

Вахтанг

Я ченчик-ченчичок,
я докучай-одчай. Чергинькну-дзенькну,
ножем дворян чичикну, га? Хай кров
біжить, а я царицю обамбурю —
ага? ага?

(Скаче.)

Пані

Вже й на царицю? Хто ж,
по-твоєму, поміщиків тримає?
Хто титули дає, хто в гудзики
обтикує дворянство — ну?

Вахтанг

Дворянство
обтикає ножами й Залізняк.
То сяк, то так, а все ж таки навіки.

Пані

(схопившись)

Це той, що нас на правім березі
Дніпра!

Вахтанг

Ау! а Умань!

Пані

Пане Фігель,
а де ви там? Послухайте ідіть,
що каже цей святий.

. . . . . .

. . . . . .

Огенія

(увіходить)

Предобродійна пані,
пресвітлая, а вислухай, що я
скажу тобі, безсмертна.

Пані

Ну?

(До всіх.)

Замовкніть!

Огенія

Коли ми пригнали волів, яких звичайно пасемо в лісі од протоки, що відділяє Сімплегади, там один із наших пастухів побачив двох юнаків.

Пані

Ти що ж це, знову прикидаєшся? Знаєш, проклята, чим можна мене взяти! Ненавиджу я дійсність! В житті я граю, а граючи, не хочу прокидатись... Ну що ж, іди... Тумани фантазії — як вони мене сп'яняють... Ну що ж, швидше йди і приведи мені тих чужоземців.

Вахтанг

Хоч так, куме, сядь, хоч так сядь, а все сядь.

Огенія

(вертаючись од дверей)

Пастух виходить, але тим часом хор промовляє (декламуючи): «Темні, темні морськії скелі, що з'єднуєте води двох морів, скелі, через які пливла колись із Аргоса в негостинні води замучена оводнем Іо».

Пані

Ну да! Вона з Евріпіда мені тут грає. До речі, пане Фігель, ви ніколи не бачили, як я сама виступаю в своєму театрі? Ах, як це прекрасно у мене виходить! Та ви ще й досі там дудукаєте?

Вахтанг

Всяка птичка своїм носиком живе...

Пані

(впадає в псевдокласичний тон)

Хто вони? Можливо, ті, що залишили багатий на воду, порослий очеретом Еврот?

(Встає.)

Огенія

Чи не припливли вони на своєму кораблі, розсікаючи морські хвилі подвійним рядом соснових весел... *(До гайдука.)* Ну як там далі?

Пані

Як удалось їм пройти побіля буряних берегів царства Фінея, попід морським берегом, що не має гавані, переплисти кипуче море, де водять танки п'ятдесят дів-нереїд?.. О, якби згідно з бажанням нашої владарки та привело сюди випадком любу дочку Леди, Єлену, на путі її з-під Трої...

Козачок

...щоб наша владарка окропила їй голову жертовною водою.

Пані

...щоб вона умерла з перерізаним горлом, од її руки понесла заслужену кару.

Огенія

О, як радісно забилося б наше серце, коли б ви нам сказали, що із Греччини приїхав моряк зняти з нас кайдани печального рабства...

Пані

Та ось і він іде,— тихше! замовкніть!

Гайдук

(увіходить)

В той час, як ми тут гралися, зайшов
ізбоку князь Херехевлідзе...

Пані

Що?
Ну, швидше ж бо кажи!

Гайдук

І всі підводи
з отим добром, що ми нагарбали,
одбив...

Фігель

Одбив?!

Пані

Клянись, що це мені
причулось.
Як?! Усе добро, всі фури?
Мерзотнику! Ти надто вже язик
розперезав. Ану, посмій іще раз
промовити...
О боже! То ж сріблó
на перших двох возах було, тканини
на третьому, єдваби...

Фігель

І моїх
загинуло ж два вози!

Пані

Пане Фігель,
із милості як живете — живіть,
а до мого вам зась.

Фігель

Не подарую!
Мені — моє! Чи, мо', ти думаєш,
я п'яний? Ні!

Вахтанг

Бугай реве, ведмідь
реве, а хто кого дере — сам чорт
не розбере...

Гайдуки

А наше ж як,— пропало?
Чого ж ми йшли? Еж ми наймалися,
що будуть нам і жупани, і гроші.

Пані

Ану мовчіть! Та як ви смієте?!
Та я вас тут усіх!

Фігель

Усіх! Ану —
співати!

Пані

Так!

Огенія

А в п'ятницю усім
наздибочках ходити.

Пані

Так!

Огенія

В суботу ж...

Пані

Ну так, ну так, вже ж годі!
Ой!

(Хижо оглядається.)

Пожежа?

(Махає на Вахтанга.)

Це знов горить?

(Закриває рукою очі.)

Щоб не було його.

Гайдуки починають ловити Вахтанга.

Вахтанг

Пожежа знов як той цвітин. Нагронджив —
а дзуськи, догадайсь.

Нарешті його виганяють. Галас утихає, тільки Фігель усе ще стоїть перед дверима і гавкає услід.

Пані

Ой цюцінько!

Старайся ж бо.

(До всіх.)

Ну ж, гавкайте усі!

. . . . . .

. . . . . .

[1933]

У ЯРУ

Там бруд, там гидь. Там пута.
Країни мозок, як ведмідь.
Самоотрута?
Їдь [1]*?*
Пусте! —
То ж Малоросія росте,
мов ніс у чортової відьми.

Яр. Риштування, немов у цирку. На помості крісла, стільці. Увіходять слуги з ліхтарями, присвічують.

Масон

Ну, ось ми й тут. Ласкаво прошу. Пані
і панночка — у центрі? — S'il vous plaît!
А пан Дибуль (Та присвітіть же, слуги!
просить, чи що?!) Дибуль, найстарший наш,
возляже тут, у кріслі. Фігель — поруч?
Ну, s'il vous plaît!

Фігель сказати хоче щось (xxi?). «Та добре вже, добре!» — всі на нього рукою. Слуги підносять солодощі. Настрій. Чи то місяць зійшов? Ні, на скелі Амура і Псіхеї ліхтар засвітився. Правда, прекрасно?

Дибуль

Ох, як же я втомивсь!
Цей парк такий глухий, і так до грота
нерівно йти, що я...

Пані

Стидайся, фе!
Тут романтизм, тут містика. Ренато,
хіба не так?

---

[1] Отрута *(діал.).— Ред.*

Рената

Maman! я вся тремчу.
Це ж наче сон!

Масон

Подобалось?

Рената

Чудово!
Ці ліхтарі, ця ніч...

Пані

Ренатонько,
а шум води, а лоскіт серця,— небо,
як гобелен! А тіні, ті...

Масон

(наспівуючи)

І вам
подобалось? О, s'il vous plaît! — я радий,
ну, s'il vous plaît!

Другий ліхтар десь засвітився. Фігель хоче сказати щось (xxi?). «Та добре вже, добре!» — всі на нього руками. У відповідь — безгучний хіхот.

Дибуль

Що містика — це так.
А все-таки...

(Озирається.)

Жінки

Ну що?

Дибуль

Та якось страшно
у цім яру. Нащо відходити
далеко так від дому? Можна ж грати
містерію і в хаті.

Пані

(сплескує руками)

Лелечко,
він боягуз!

Аж тут — гомін... Слуга зірвався і побіг.

Дибуль

Не боягуз, а тільки...

(Прислухається. Постріл. Дибуль хапається за серце.)

Я так і знав! Нехай нас Залізняк
поріже тут — цього ще не хватало?

Масон рукою гнівно — другий слуга зірвавсь, побіг.

Панночка

Maman! Боюсь! Maman! Невже...

(До Фігеля.)

Скажіть
хоч ви йому, що це неправда.

Фігель

(заїкуючись)

П'правда.
Я вччора (ххі?), я вччора сам й'ого
як п'полоснув — так г'голова й сс'котилась...

Масон

От бачите? а ви переполох
ударили. Не бійтесь. Гайдамака
давно в тюрмі, в Печерській лаврі. Тут?
тут варта скрізь, тут нічого боятись.

Фігель

...так г'голова й сс'котилась...

Слуга

Прибули:
із Києва...

Масон

Ну, бачте ж?

Слуга

...пан Кизячко
з родиною і обер-офіцер
з Китаєва.

Масон

Проси.

(Іде назустріч.)

А! дуже радий,
я ддуже ра'... Давно, давно пора
в одну сім'ю дворянам об'єднатись.
Тяжкі часи переживаємо,
а уявіть — ми навіть незнайомі.

Кизячко

Та якось так все...

Обер-офіцер

Да! да! да!

Масон

Ходім,
представлю вас. Шановний пан Кизячко...

Кизячко

(з жахом)

Ну що ви, що? Тепер я: Ки-зяч-коф.

Масон

(продовжує)

Столичний гість...

Панночка

Ах!

Обер-офіцер

(розшаркується)

Dö! dö! dö!

Масон

...шановний пан Дибуль, найстарший наш
з-поміж дворян (ще бив Мазепу й Карла
з царем Петром). Ласкава пані...

Фігель

Д'буль?

Масон

...і панночка. Пан Фігель.

Фігель

Х-хі?

Масон

Сідайте.
Ви — тут, а ви ось там. (Та присвітіть, кому кажу?!)

Гомін.

А це там що?

Слуга

(увіходить)

Селяни
хвилюються.

Дибуль

(тривожно)

Які селяни? Знов?

Панночка

(схоплюється)

Стрілятимуть?

Масон

Та заспокойтесь. Люди
містерію заграють нам. На те
й закликав їх.

Пані Кизячко

(без краю захоплюючись)

То це щось грандіозне?
Чудесно як: селяни...

Обер-офіцер

(голосом свійської качки)

Да! да! да!
Як ще я йшов сюди, вони гарчали
і кидались. Та я в їх вистрілив
і одного, здається, ранив...

Дибуль

(радісно)

Боже!
Виходить: ви стріляли?

Пані

(до обер-офіцера)

Й кров пішла?
Містерія — вже почалась.

Говорить так, немовби по довгих сильних молитвах нарешті вона таки дістала милість неба. Повторює трохи тихіше, але з самостражданням: містері-я. Обер-офіцер розглядає пістоля й задоволено хихоче.

Тут саме на екрані всесвіту пролітають усміхнені птиці. Куди — хто їх знає? Усміхнені птиці.

Масон

Панове!
Погідна ніч, і настрій є,— то що ж,
почнем?

Рукою, мов перевернутим веслом в повітрі,— слуги вино наливають. Слуги спускають полотнища. Тепер уже під стелею ліхтарі — тут, там. Правда, прекрасно? Рукою мов м'яч сердито кинув,— слуги геть собі виходять.

Рената

Казало сонце
дивись на сонце
мільярди в землю
од нього струн.

Масон

Улюблені мої преславні гості!
Позвав я вас на те, щоб бачить вас.
Позвав я вас на те, щоб шанувати.
Дворянства цвіт! Піднімем келихи
за цюю ніч! Це ж радість: об'єднатись
в одну сім'ю шляхетную.

П'ють.

Скажу:
ми сходимось не вперше. Лиш: ніколи
не думали, що єсть потреба й нам
збиратися. Зломити гайдамацтво —

це ще не все. Панове! Єсть таке,
про що кричать потрібно. І — що дивно! —
оте страшне — у нас. Під боком. Тут.

Усі переглядаються.

Улюблені мої преславні гості!
Ви знаєте, про що я вам кажу.
Ви знаєте, кого на думці маю.
Сковороду — ненависного всім
єретика і вольнодумця!..

Кизячко

Дивно.
Сковороду? Невже б то...

Пані й Дибуль

(поміж себе)

Він ще сумнівається. Зразу видно: малоросійський дворянин.

Обер-офіцер

Еж дід його, коли ви, може, знаєте...

Обоє сміються.

Рената

Maman! Сковорода — це той колишній мій навчитель, що ти його на кухню одсилала?

Пані

...нарешті він попався — слава богу!

Обер-офіцер

(на ä)

Dä! dä! dä!
Філософа цього нам треба з'їсти.

Дибуль

Пригадуєте? *(Жест.)* Стаття Петра Первого «О ворах, мислящих на государєво здоров'є і хотящих Московським государством завладєті і государєм биті». Ну, до чого ж гарно сказано — ах ти ж, боже мій!

Кизячко

Сковорода? Невже Сковорода? Ні, цього не можу припустити.

(Дивиться на всіх, бажаючи вловити настрій. Раптом вибухає сміхом.)

Хха! Люблю такі моменти!

(Торжествуюче обводить всіх поглядом.)

Дід мій, коли, може, знаєте...

Масон

(тоном незаперечливості)

Ну, s'il vous plaît:
хіба клубок повстань з його думками
не одного й того ж коріння? Що —
скажіть мені — несе його сатира?
Що душу нам руйнує, як не сміх,
колючий сміх, їдкий, сковородиний?
А утопізм?! А обличенство?! Грім
діалогів?! Огонь?! — і тут же спокій —
отой важкий, який межує з тим,
що ми звемо: неістовство. Доволі!
Отмщеніє філософу! За те:
що рококо посмів поцюкать; нігтем
насмілився нам совість пописать;
величний вік Мінерви-Катерини
нам знизити домудрувався. Так!
Отмщеніє, отмщеніє.

Кизячко

(з жіночою цікавістю)

Ну й що ж ви
з ним хочете зробить?

Масон

А що ж зробить,—
скажіте ви. Та прошу! — коли людина
не визнає аніякісіньких
обов'язків щодо монарха! — що це:
прихитрення чи несвідомість? Дур
чи то удар,— прихований, сокритий?
Коли люди' (на' що казать про те,
що вже давно відомо всім!), людина

не хоче знать ані сім'ї, землі,
ні власності,— це що, питаю, що це,
як не комиз — затятий, ручий? Ххе!
Ковпак на вас надіть він хоче! Церква? —
йому пусте. Мораль? — сміється він
із нашої моралі! (Десь м у ж и ч у,
видно, найшов.) Ні академія,
ні світський чин, духовний сан, ні військо,
торгівля, честь, ні царський двір — ніщо,
ніщо його привабити не може!
Це: гордівник, свободолюб, мудрак,
що хоче світ перевернуть, а з світом
і нас усіх!

Тут саме пролітають вгорі на екрані всесвіту пташки і усміхаються.

Так що ж ми: будем ждать,
поки він нас і справді не підломить,
з'єднавшися з селянством, як Джон Болл
ув Англії? Чи, може: будем падать
і одступать перед отим Грицьком,
що всіх він нас ненавидить і ганить
як ворогів, як супротивників
своїх на цім на безконечнім герці?
Таж ми (чи так?) дворянство, сіль землі.
Таж ми (чи так?) сучасники барокко.—
Препишного, непогрішимого,
лінивого, як те й сам бог дозволив!
...Земля, раби, вино і містика —
оце все те, чим живемо. Існуєм.
...Свобода. Труд. Знання. Матерія —
оце все те, що н а м він пропонує.
Як тут. Як скрізь. У різних виглядах
і формах. От! Гадаю, зрозуміло,
чого від нас він хоче?

Р е н а т а

Maman, Сковорода — це той колишній мій навчитель, що ти його завше на кухню одсилала?

П а н і

(підлабузнено)

Хитрий він:
il seduit tout le monde [1].

Рената перекладає цю фразу.

[1] Він зачарував весь світ *(франц.).— Ред.*

Обер-офіцер

(ціляючи пальцем, злорадно)

Ага? Ага?

Масон

А глядіть, чого доброго, що й справді він нас...
Та що там всіх,— дворянство він
підводить.
Це ж на бруску, бач, випробовує:
чи гострі ми?

Фігель

(псевдокласично)

Сскажіть? Подумать тільки,
якийсь там ххам, ммужик!
Ага-га-га!

(Припадок сміху.)

Пані

Хитрий він же: il nous a mis sens dessus dessous [1]. (Та перестань, Ренато.) Il nous a tous boulversé! [2]

Обер-офіцер

Ага? Ага?

Масон

Цього вже ні! Щоб нас перевернути?
Цього вже ні. (О ні, цьо-го вже — ні.)

Обер-офіцер

(цідячи крізь зуби)

Філософа, кажу ж, нам треба з'їсти.

Масон

(гвоздить)

Із'їсти. Так! Хоч би там що!

(З досадою і не оглядаючись на того, хто увійшов.)

Ну що?

---

[1] Він нас поставив догори ногами *(франц.).— Ред.*
[2] Він нас усіх приголомшив! *(франц.).— Ред.*

Слуга

Селяни хвилюються. Й Сковорода прийшов.

Усі

Селяни? Сковорода? Ага-ага!

Ракета, метнувшись, вигинчастою пальмою виросла. Постояла, намітилась і зблідла.

Слуга

Огенія.

Масон

Огенія? От зараз
побачите.

(До слуги.)

Хай прийде.

Слуга

Зараз.

Масон

Та не «зараз», а туди, говорю тобі, хай прийде. На скелю Амура і Псіхеї. (Шановне панство, за хвилину ми всі перейдемо на скелю.) Чи все вже готове до містерії?

Слуга

Оркестр давно вже жде. Балет теж. А народ...

Масон

Ну, не патякай — йди геть!

Тут саме на екрані всесвіту пролітають усміхнені птиці. Куди — хто їх знає. Усміхнені птиці.

Масон

Бачите,—
Огенія (не всі тут, певне, знають),—
ну, як сказать,— та он: ну знаєте? —
утікачі: вона і брат
із Білорусі. На фабрику до мене мануфактурну. (До речі, брат її — відомий Цундра. Мав зносини з Залізняком.) Ну от! —
В кімнати
я взяв її. Спочатку так: мовчить

і криється. Чи квітка, чи голубка.
Така дурна. Веселоброва. Враз —
неграмотна ж? — к н и ж к и мої читає!
Книжки, журнал, прожекти. Я — мовчу.
Аж раз (ха-ха?),— ну знаєте — у ліжку
(живу ж я сам!).

(Тон подавання справки.)

Дворянство відає: перша шлюбна ніч кріпачки належить панові. Хоч, правда, вона ще дівчина і зовсім не кріпачка,— ну, не в тім річ (живу ж я сам!).

Дивлюсь: якраз отут
зашито щось. (Люблю — тулю — стискаю!)
Пручається. Пручається! кричить!
Зломив її. Заснула... Роз-по-ров
одежу я: хм! — лист. Адреса — Лейпціг,
Радищеву. Рука Сковороди —
чекайте... ось...

(Виймає листа.)

П а н і

Невже?! Не може бути!

Загальне обурення: убить її! Гга!..

Ф і г е л ь

Ага-га-га!

К и з я ч к о

Цікаво: Лейпціг? Ну!

М а с о н

(читає)

«Десятимудрий і двадцятилітній мій друже! «Слово» твоє одержав. Не «Слово» — це адамантове вістря, що разить тих, хто ще стоїть за рабство. Тут «Слово» приписують мені. Пани і власті стежать за мною і як на звіра полюють. Та я на це сміюсь! Хай. Дивуюсь я, що ти так виріс. Пригадую Петербург, де я зустрів тебе ще зовсім юнака. Тобі вже зараз двадцять! А наче ще ж недавно разом з Декартом і Спінозою ми обнімали всесвіт: Просторінь і Рух; Безконечне битіє. А наче ще ж недавно обурювалися разом з Мореллі і Маблі. Ось вона, приватна власність! Ось! Дворяни тут немов посатаніли. Понавішували замки на труд,

на волю, на самі права людини. А Катерина книги пише та з малоросійськими дворянами на бенкетах любомудрствує. Над царським двором од любомудрія аж курява стоїть! Чи долетіли до вас каміння гайдамаччини? Ой, якби долетіли! Я борюсь, борюсь, скільки можу. І буду боротись! І буду! Вітай свого друга Вольфганга Гете. Йому подобались мої байки? О, що ті байки, та ще в перекладі! Вирізьблюю зараз «Марка Препростого», головною особою якого буде той простий люд, що його оце по світу ганяють, як бидло, як скотину. Хай. Марко ще себе покаже!.. Дякую за надісланий Листок нової віри едомітської. Це все мені цікаво, але Листок мені давно уже прислали з самої Ченстоховської тюрми, та й Якову Йозефу Франку я мало доймаю віри. Тут зі мною моя давня учениця, що зараз вона, як у тюрмі, в кріпацтві пана. Та ще твій друг Аміран, якому вже до тебе в Лейпціг не вертатись. Його прислала з Петербурга Тайна канцелярія і, немовби біснуватого (хоч він зовсім при пам'яті і при умі), прикувала його на ланцюг. Та ми рвемось! Сміємось! Смійся й ти! Нехай сміється світ увесь! Дякую тобі за «Суспільну нерівність» Руссо. Пришли мені ще Лессінга — «Гамбурзьку драматургію»,— я чув, що вона вийшла, а також Лейбніца «Нові досвіди».

Твій Григір Варсава».

Масон

Ну, як вам це сподобалось?
Ну, Радищев — то це ще так-сяк. Він же ж сам пише: «двадцятилітній». Але хто такий Гете? Може, ви знаєте? Може, ви?

Пауза.

Одначе!
Сковорода собі не дурень!

Кизячко

Ххе!

Масон

Під виглядом добрячої людини,
під виглядом юродства, простоти...

Пані

(уїдливо)

...а головне, що кроткий,— кроткий, тихий.

Масон

Він нас бере, як тих негідників
послідніх! Га? Самотни' — й тут же учні.
Безхитрий він — і тут же лист, зв'язок,
стратегія. Розгони: Україна —
і цілий світ. Зав'язка: світ увесь —
і простий люд (вірніш сказати, підлий).
Ну що ж іще? — здається, ясно?

Всі

Так,
здається, ясно.

Дибуль

Велікоє благополучіє, як каже тридцять друга стаття... Ах ти ж, боже мій!

[1933]

[ІНТЕРМЕДІЯ]

ДИСПУТ

(Памфлет)

...Там недолугість, наче степ,
там творчий мозок, як ведмідь.
То ж Малоросія росте,
як ніс у чортової відьми.

1768 рік. Місце — одна із поміщицьких садиб на Україні. Літо. День. По один бік — палац з бічними сходами на балкон; по другий — пагорок із свіжовкопаним стовпом; а просто — майдан, на якому приготовлено до диспуту трибуну, ослони, розкриті книги, фоліанти. За майданом — клумби і кущі, а далеко — вигляд на степ.

Лінь. Рухло. Подорожній іде. Коло стовпа вже подорожній (ху! спека...), бриля ізняв, рукою утирається. І так — не то уголос він сказав, не то подумав: «Хм, а Цундри нема ще й досі?» — торбинку з плеч. На землю. Лягти б і собі хіба?

Із вікон ниє клавесин. Старечий голос гаму ступеняє,— зривається, немов по сходах.

Коло балкона в очеканні диспуту тиняються учені. Спать! Чи не дощ часом? Якось особливо сьогодні позіхається. Що кажете? У відповідь: «А хіба я що казав? (Мовчок.) І то ж як, господи, устроєно все мудро: зівається, зівається, аж поки й плюнеш».

На підвищенні — сам володар. Стоїть, нагорбившись, як пам'ятник. Мундир на ньому,— в один рукав удітий,— повис, немов кінець плаща іззаду. Мундироносець, угнітивши пальці в голову, до трибуни ліктями приріс. Од скреготу аж очі він заплющив: «Як!? Основи царства потрясати? Глумитися з дворянства? І хто ж? (Подорожній сам до себе: «Хто ж, як не голота?») Якийсь фабричний, чорнорукий, та ще отой філософ простоволосий, козак блощичного роду, репані ноги,— о ні, цього не подаруєм. Хто там?!» Із-за кущів — голови кошлаті (замість волосся стрічки з написами), зашелестівши, хором запитали: «Філософ, кажете? О! Сковороду не так уже й страшно, а он того фабрично-заводського, то, дійсно, як і спекатись, не знаєм». (Подорожній: «Бояться Цундру, катюги!» — Подорожній поклав губку на кремінь, креше.) Голоси:

«А все виною наша доброта. Нехай, мовляв, подиспутує з нами не тільки Сковорода, а ще й його товариш. Думали — посміємось з голоти, а воно зовсім на друге вийшло. Бо той товариш так нас б'є, що ми й догми своєї пронюхувати не встигаєм».

Кошлаті — через кущі скік! — хитро пронюхують і зараз же розлазяться по книжках. Це догматики. Ніхто на них не звертає уваги, ххе?

Раптом: зик! сурми риплять! ріжки рикають! Що, мо', Сковорода йде? А не діждеться, щоб ми його та сурмами стрічали.

Слуга

(докладав)

Їх преподобія отці ченці на диспут вилазять з кухні!

Вельможний

Нажралися! Нехай.

(З трибуни одхитнувшись.)

Учені! Чи ви знайшли потрібні артикули? Так треба ж було комусь про це подбати!

Учені рота хрестять, позіхаючи.

Догматики! А ви повирізали там тексти?

Догматики за ножиці хватнулись.

Домовимося раз назавше: на диспуті нам треба буде гризтися з голотою — за кожну літеру *(хихотіння)*, за кожну рисочку мертву.

Цитатний гедзь напав, і вони, ножицями брязкаючи, проти голоти зацвенькали, зацокотіли.

Та тут на пагорку почувся сміх. То другий подорожній, з торбинкою, в лахмітті, підійшов. Могутній погляд, дужі плечі, руки робочі. Другий. Здрастуй, чоловіче! Перший. Як драстуй, то й здрастуй. *(Понизивши голос.)* Ну дак кажи, чого мене саме сюди ти викликав? Другий *(скидаючи торбинку)*. Он'о, маняки які, глянь, а ще на нас накопуються, гадюки. Перший. Е, Цундро, захотів у жука та меду. *(Чвиркнув крізь зуби.)* Сідай. Другий. Не називай мене цундрою, тепер я буду

фабрично-заводський, не кріпак, а вольний. А викликав тебе я ось чого *(сів навкарачки)*: тсс... роби вигляд, що розглядаєм на стовпі об'яву.

Вельможний

(гукає)

Найматися? *(Мовчок.)* Найматися прийшли, питаю!

Ніхто не відповідає.

Професоре, підіть хоч ви та поговоріть із тими хамами. *(До слуги.)* Ну де ж твої ченці, нарешті, га?

Слуга побіг.

А на пагорку — Перший. Ось тут на стовпі виверчено дві дірки — це означає: два дні на пана, а ось зарубина — 60 коп. поголовного, 50 коп. за землю та 2 коп. на пошту. Другий. Ще, може, копійку на панську полюбовницю? Тьху! Краще слухай, що я скажу тобі...

Вельможний

(до учених)

Ну, звичайно, якби не ті повстанці, я вже б давно Сковороду поставив на коліна...

Другий. ...Повстанські загони нам треба об'єднати — це найперше. А потім...

Учений

...на колі- *(позіхає)* — коліна ж. І я те саме кажу (ото, господи, позіхота!) — кажу, що теє як його (ну дивись, ізнову рота роздирає).

Вельможний

А що ж, і правильно. Насамперед найслабше місце ворога намацати нам треба. А таким є роз'єднаність їхня: з одного боку — ватаги коліїв, а з другого — сам по собі Цундра. От ми й повинні скористатися із цього, не дати об'єднатись. Що там таке?

Слуга подає пакета.

Панове! Радісна вістка! Пан полковник пише: найлютішого ворога нашого Марка Чорноземлю ізловлено! (Всі. О-о!) За указом цариці Катерини II, бунтаря цього присуджено до висилки на Нерчинське. (Всі. А-а!) Перед висилкою ж ласкаво рекомендовано його ще й ніздрюванням покарати,— і саме в тій місцевості, де він найбільше бунтував, тобто у моїм селі, панове, у нашому маєтку.

На пагорку Другий. Аякже! Надійся. Хто зараз виграє, той накінці не має що ставити.

Вельможний

Отже, за якийсь час має прибути сюди полковник із загоном, що супроводить бунтаря по етапу. Як ви гадаєте: чи не краще було б почекати полковника, а потім уже й диспут починати?

Другий *(своє продовжуючи)*. ...ну, а раз дійшли ми згоди, то тепер будемо діяти так: ти з своїми коліями зайдеш он ізвідти, а з другого боку з моїм загоном Марко Чорноземля ударить. Перший *(схопився з місця)*. Як?! Одбили Чорноземлю? Ну, кажи: одбили? Другий. Та не кричи хоч так! *(Встає й собі.)* Найголовніше ми, виходить, вирішили. Вертайся ж зараз до загону, там ти й про Марка все узнаєш, а я кругом ще обійду, переодягнусь в яру і буду ждати, поки Сковорода не прийде та на флейту не заграє (ми так умовились) — пішли?

«А пождіть, хами, щось я вам скажу! — наздибочках до них Професор підійшов. Похитуючись од мозкового висихання, він пожуравлиному на 'дній нозі став і таке собі в повітрі прорік: — Галай-балай, амінь, алілуя!»

Перший. Тю! чорти з греблі... Не гнівайтесь пане, а їй-бо, якби оце вам до голови роги приправити та причепити хвоста ззаду — ну дак точнісінько б були... *(Чвиркнув крізь зуби.)*

Догматик

(скакнувши)

Як ти смієш?! Пан Професор для тебе не тю, а вашець.

Професорова рука з одставленим мізинцем наблизилась до плечей Подорожнього і зараз же гидливо одсіпнулась: «Три дні!»

Перший. На пана працювати? А на об'яві лише дві дірки виверчено.

...рука іще раз скрадливо доторкнулась і відскочила як опечена: «Три!»

Другий *(до Догматика)*. Я — вашець, ти вашець, а хто ж нам хліба напашець? *(До Професора.)* Отож, підіть скажіть усяким вашим вашецям: пропали пани гетьмани, а кобила порох із'їла. *(Зареготавшись, подалися далі.)*

Вельможний

Ну як?

Професор

Пропали пани гетьмани, а кобила порох...

Вельможний

Свободомислієі! Єресь! Революція. Учені, ви чуєте, до чого доходить наука, відірвана від богословія?

Учений

(дивлячись на небо)

Ні, таки мудро устроєно: зіваєтьcя, аж поки й плюнеш.

Вельможний

(до Професора)

Ось із кого приклад треба брати... *(Раптом назустріч з трибуни рука.)* А! православні клобуки! І католицьке духівництво!

Це саме святі отці із кухні показались. Вони ідуть в потилицю, один за одним. Ізроблять крок — та й знов назад, руками розмахують, сперечаються.

Вельможний

А там ще хто? Я бачу, на мій заклик проти голоти стали єдиним строєм не лише з Європи, а й мусульмани, євреї

та буддисти. Зійду ж до однодушників і я. Щасливий я безмірно! *(У другий рукав мундир вдіває.)*

...Гама, заглитнувшись, закашлюється на клавесині, і кручений, підкидистий сміх ув образі Панни з метеликами на голові аж сюди на балкон вискакує з палацу.

Панна

І нехай тепер кашляє. І нехай. Папá, ти знаєш, він мене замучив, я вже більше не можу! *(Ловить сіткою метелика.)* Ну ти й сам подумай — что єсть мусікія або ж із церковнослов'янської мови — музика.

Навчитель

(слідом виходячи на балкон)

«Мусікія, кая єсть пєнієм ілі ігранієм сердцá человеческая возбуждаєт ко веселію ілі сокрушенію і плачю (от-от кхашель!), і пакі єсть мусікія, кая пєнієм своїм ілі ігранієм вверх ілі вніз мєру показуєт».

Панна

Папá, а чи скоро я буду дочкою гетьмана? Завтра? Ну, а чому не сьогодні? *(Пхиче.)*

Вельможний

Дитино моя, ти ж бачиш — у мене гості.

Пані

(з вікна)

Цвірінь? Цвірінь? Висловлюйтесь, нарешті, класичною мовою. Обстоюйте чистоту раси. Ось як у моїм проекті, наприклад. *(Виставляє на долоні опудало півня.)* Очистка рас повинна ж торкнутись не самих лише курей та гиндиків, а так само й рас людських. *(Гладить півнячий хвіст проти пір'я.)*

Побекав Вельможний по латині, помекекав та й знов до ченців своїх. Махнув рукою — барабани заторохкотіли там десь.

Панна

Але ж я люблю метеликів, а вони науку. Це насильство! От — умисне: напну на себе хустку, візьму корзинку в руку і піду собі в народ, між демос...

Пані

(сплескує руками)

Бож-же! Вона мене вб'є своїм демократизмом! Скинь мені хустку зараз! Цвірк-цварк? І, будь ласка, про метеликів висловлюйся в стилі барокко. Цвірк? — і будь ласка.

А гості ізроблять крок — та й заведуться, ізроблять крок — та й вчепляться в бороди.

Пані

Адже ж я тебе учила. Параграф сто двадцятий правил дворянського виховання про що гласить?

Догматики хутенько на балкон по сходах кривуляють і там перед вікном клац-клац цитати ножичками, клац!

Пані

А гласить він ось про що. *(Їй розгортають фоліанта, вона вичитує.)* «Згідно з гинчими гисторичними... дворяни повинні» ...цвірінь? — читайте далі.

Догматик

(дискантом на одній ноті)

«...з попугайлами радитись, з собачками цьоматися, з такими слюзавими цюцями, сльозавими, і панталони одягати, і трико, і навіть сюсяти ходити — все: в стилі рококо».

Слуга

Прибули мудреці з Європи, що самі себе зволять прозивати: немічні й коричняві!

Вельможний

Професоре, приготуйте привітальну промову! *(Махнув рукою — барабани заторохкотіли там десь.)*

Немічних попід руки ведуть. Вони ще здалеку гу-гу, галу-балу сявкають, белебенять. Дух од них такий, аж Панна носом...

Навчитель

Панні хочеться до парку? О, будь ласка. Але благаю: закінчимо лекцію. Что єсть мусікія?

Панна

Та знаю, знаю! Мусікія єсть... і т. д., й т. ін. *(Дає йому ляпаса.)* Ви вже мені більш не потрібні, мусікійський навчителю.

Пані

Ну от і умничка. А тепер сідай отут на балконі та вранішній туалет докінчувати будеш. *(Вибігають служниці й заходяться чистити їй нігті.)*

А внизу під балконом — сльози радості, обнімання, крик. Немічних усадили нарешті.

Вельможний

Ні, ви тільки подумайте (якеє торжество, який восторг!): од королівсько-папської Європи прибули до нас гуманні мудреці. Щоправда, деякі з них такі старі, що й кашлянуть не здужають, але...

Немічні все-таки пробують кашлянути — загальна радість, виск.

Вельможний

А зате які в них лоби твердесенькі! *(Пробує рукою, всі теж кожен свого лоба мацає.)* А зате як вони плюватись проти голоти вміють, хо-хо!

Немічні пробують плюнути, та слина на своїй же бороді зависає. Загальна радість, виск. І от під цюю радісну хвилину. Наздибочках. До них. Професор підійшов. Похитуючись од мозкового висихання, він по-журавлиному на 'дній нозі став і таке собі в повітря прорік: «Галай-балай, амінь, алілуя!» — Коричняві чхнули йому в лице.

Професор

Так же й вас! Рекомендуюсь: представник панської педагогіки, що непохитно на 'дній нозі подвизається, а саме: на граматичному гуманізмі чи вербалізмі. До речі, ось і труна моя. Завше вожу її з собою на вірьовці. Під час засухи психології можу й стоя на голові викомарювати лекції. Тема? Хіромантія й християнство, наприклад. Або ж: слово вихователя, виголошене над фаршированим зайцем після четвертої чарки у батьків учня. А що ж. Треба ж, знаєте, якось існувати. А в цім мені великий приклад — преподобнії.

Вельможний

Преподобні! Приходьте сюди ближче, чуйтеся як дома.

Та преподобнії давно вже як дома. Уже до них і догматики з закладками й цитатами: А почім берете за відпущення гріхів? А що ви скажете про тройчність бога? Та воно й справді: аби сало та паляниця, а тройчність... Архієреї строго обернулись — стихло. Лише сміхотня поміж сміхунцями так і заскакала скаклями, так і заскакала...

Слуга

(докладає)

Плакун-Гребіночка з коломаззю на лекцію до Панни.

Плакун-Гребіночка

(збігаючи на балкон)

Що, набагато я спізнився? (Цілую ручку Панни.) Але ж... у вашім подвір'ї колясок-колясок! Із Англії, Індії, Єгипту... І що дивно (я дослідив): коляски різні, а коломазь, що на ній капітал виїжджає, однакова. Ось. Бажаєте понюхати?

Панна

Папá, скажи їм, щоб мене не мучили...

Плакун-Гребіночка

Ну, тоді лекцію починаємо (цілую ручку панни), станьте в позу, кліпайте очима! Сьогодні ми з вами українські голосіння повторимо. Українські голосіння, як відомо, є найкращі в усьому світі. Їхні мелізми та різні голосові прикраси далеко корисніші від строгої простоти трудової пісні, від пісні робочої. Розчуленість, розслабленість від цих прикрас, як той бальзам на наші рани. Отож — культивуймо голосіння, навчаймося прикладати їх до життя практично. А робиться це ось як (ну, кліпайте ж очима!): беруть щонайкращу українську гребінку; між зубчиків закладають аркушик паперу — теж українського; слинять цей папір доброю українською слиною і тоді із слізним голосовим іржанням на слова «Гей та ой да гей!» або «Ой на кого ж це ти нас покидаєш!» крепко дмухають у гребінку. О, ви чуєте — який благородний звук виходить. Немовби то вовки-сіроманці ридали-проквиляли на руїнах гетьманського минулого.

Панна

Та ти зовсім мене не слухаєш, папá... ви більш мені вже не потрібні, мелізмовий Плакун-Гребіночко. *(Дає йому ляпаса.)* До парку! До парку!

«Цвірк-цварк? Парасольку ж од сонця! Аптечку!» — кричить із вікна Пані. «Парасольку! Аптечку!» — слідом кинулися Мусікія й Плакун-Гребіночка. Та Панна вже не слухає. Вихорцем із сходів збігла, врізалася поміж ряси, що роздалися злякано перед сміюхою такою: чи засміятися й собі, чи, мо', розсердитьcя? Гигикнули — наче цілий табун горобців пужнув хто...

Вельможний

(милуючись, услід)

Ну, що ви на це їй скажете?!

Учені

Умілітельно! Просто ж умілєніє! Така у вас вона хоросюнєчка. А головне, що виховання по-хоросюнєчки провадиться. І на науковій основі — це теж дуже хоросюнєчки.

Слуга

(докладає)

Нюнєчки!

Вельможний

Плаксії прийшли й плаксійки? *(До учених.)* Оце порадіють наші метафізики. Мумії ж філософські ані плакати вже, ані сміятися не вміють. *(До немічних.)* Трагізм сучасної культури в чім? — що ми не цінуємо плаксіїв. Мене й самого на плач частенько кривить. Ось... як і зараз. *(Усі присутні кривляться.)* Ах, нам би єдиную науку наук, да таку, щоб ми ще більш в правах своїх сперлися на неї. Отоді б ми оскалились! *(Усі присутні гарчать.)*

Появляються Нюнєчки. Вони хватаються за голову, рвуть на собі одежу, зітхають тяжко і взагалі от-от об світову печаль журбою брязнуть. Уже навіть і арфочки повитягали з торби та бандури.

Вельможний

Ні, ні, якраз іще ж не час. Закам'янійте. Зараз у нас велике свято: і королі, і Ватікан прислали нам своїх послів.

«Тримайтесь!» — вони нам кажуть. «Тримаємось»,— відповідаємо. Хоч перед нами і є небезпека революцій як на Заході, так і на Сході,— проте через духівництво будем присиплять, будем присиплять. Отже... *(До духівництва.)* Чи всі вже там з кухні? *(Виголошує.)*

Вітаю божих посланців! Хай буде благословення й добро — над Європою, над всією Азією й над нами, дворянами!

Перекладачі шелепотять: «Дак вельможний і каже й — хай підживаються дворяни, то, може, й черні житиметься довго, амінь». Всі амінькають. Це ми й без перекладів розуміємо. Еж капітал... звісно...

Хвилина герготу. Хвилина белькоту. Клобуки коло коричнявих, твердолобих розсідаються — хто на ослонах, хто на сходах. «Авжеж, у вас дворяни, а в нас, сказати б, лорди».— «Та не тупцяйтесь хоч на ногах,— «лорди».— «Драстуйте! — хто ж по ногах?»

Вельможний

Ну от, як скоро прибуде полковник — зараз і почнемо. *(Сідає на лаві поміж гостей і починає задурювати їм голови.)* Нарешті ми й зійшлися. А де ж це філософи — невже не виспалися досі?

Слуга по сходах у палац побіг.

І політики теж. Учора, бачите, після диспуту як сочинили оргію! З науковою метою згвалтували дівчину-кріпачку. (Клобук. Оце я розумію.) З метою благотворительною проміняли на собаку двох братів її і матір. (Підбрехач. Гав, гав! Це ж той одновухий собака, що по всьому середньовіччю хвостом Арістотелевим вимахував?) Бо не могли ж ми, справді, терпіти, щоб бідна тварина та голодувала ото у скупої поміщиці-сусідки. А потім танцювали цілу ніч, пили опіум, відригували. І все це по-латині. (Ксьондз. Латина як символ могутності короля й папи? Похвально, похвально.) Крім того, така вже в нас до старовини охота. Хочете посміятись? (Всі. Ануте — да.) Риючись у архівах, я натрапив на поржавілу бляшку. От так собі бляшка, вирізана в формі голуба. Поплював я на неї, крейдою почистив — заблищала. Ах ти ж, думаю, чорт! А що, якби її та на бунчук гетьманський насадити? І справді. Насадили на бунчук бляшаного голуба дзьобом униз — і вийшов (Всі. Ануте — ну!) — і вийшов герб. (Виткнувсь регіт: Ге-ге-ге-герб.) Як отак поверну-

ти, то буде голуб миру,— нікого, мовляв, ми не чіпаємо, а як отак,— то буде тризуб, вила, проти голоти гак. (Оглоблями регіт: Га-га-га-гак!) Проти голоти. Проти вашої і нашої української. Так. Ви ж знаєте: я й сам українського роду, але... *(випростався гордо)* отут-то й є різниця в людях. Милостю цариці Катерини II; піддержкою рідні, що вилізла в дворяни; вашими молитвами, отці, я дослужився до вельможного. Гетьманом я хочу сісти! Сяду я гетьманом, а потім так: ківірк! — і вся голота у мене в жмені. (Кишко-животяне кихкання: Ге-ге-гетьмана! на го-голоту!) Ківірк! — і вся культура к чорту. *(До слуги, що несе з палацу аптечку та парасольку.)* До парку? Вернешся, скажеш філософам: вже всі зібралися, будемо починати. Або ні, чекай. Тупоголове бидло хіба ж можна до філософії пускати? Я краще сам до них піду. *(Іде по сходах на балкон, але не може не зупинитись, задоволений із себе — він іще раз через плече кумедно пальцем приставляє.)* Як отак — голуб миру, а як отак, мовляв... *(Од сміху почали валятись.)*

Тут саме вбігає вістовець. Вельможний пане! Повстанці! Накажеш підкотити гармату? Цундра насуває — ой вельможний пане...

Всі, обтираючи сльози, тяжко віддихують. Хху! Це так ківірк. А вони ще кажуть: з панами жить немило. Та цитьте, ось тривога. Цундра? А як же це ми проскочили? Та й що йому сказать? Вельможного аж підкинуло: Як «що»! На відповідь — у чорних і жовтих сполохах ненависть. Жовч.

Вельможний

Ти знову, смерде? Жахнувся, смерде? Це ти так служиш, смерде? *(Крикозростаючи.)* Та то ж, певно, полковник із своїм військом! Зараз. Тут. На ланцюгу. Отого підлого Марка Чорноземлю приведуть, а ти... *(Збігає з сходів.)* Гармату підкотити! Швидше!

Пройшла дворова варта, пробігла. Гамір. Хтось рукою тривожно. Замаяло прапором слово: ведуть?.. Всі посхоплювались. Увага. Але ж нема ні духу! Тільки гармату — видно — поза кущами, надриваючись, підкочують із крекотом.

Та ще на пагорку прийшов і став якийсь високий. У сорочці під поясок. Лицем туди кудись. Говорить.

В просторонях всесвіту одчайдушна хмара. Власне, то не хмара, то підстава, грунт. Отак треба скупчувать, громадити бунт.

Високий ізвів свої руки вгору, притулив флейту до вуст, і от у зльотах, у підсвистах, у погрозливих блисках бунтарські слова відомої пісні у світ забушували.

Флейта

Одним земля й розкоші,
а другим хоч здихай:
безхліб'яно, безводяно,
собакою здихай.
Ну, так хоч ти, свободо,
хоч ти нас прикохай!

Учені

Ви бачите — це вже Сковорода на диспут з'явився. Нам треба свій гімн створити, щоб можна було його голоті протиставити. Ану, хто там голосніший, заспівуйте: і їм, і п'ю, і люд давлю.

Всі збігаються докупи. Гамір як на ключку наколовся (спокій!). Вельможний аж одхилився, обороняючись: пропоную спокій! Та де там! Така тобі веремія... А тут іще нове роздратування.

На пагорку з'явилась кострубата постать: могутній погляд, дужі плечі, руки робочі. Стоїть і дивиться, немовби словами говорить: «С-собаки, га?»

Учений

Та вдарте хто-небудь отого, щоб не дивився так! Не надоїв хіба він нам учора?!

Єхидний

Хм. Оброслий, бородатий. А головне: одежа в нього — аж до землі, і це літом! Він або юродивий, або ж... тут щось підозріле.

Сковорода *(обертається)*. А ти вже тут? *(Понизивши голос.)* Ой Цундро, гляди, помітять, що борода приправлена. А то он що під одежею — шабля?

Та Цундра так само стоїть, поглядом своїм панів пронизує: «Г-гадь! От уже справжнісінькі собаки, г-гидь!»

Вельможний

Ет, плебей... *(Плюнув.)* Коли такі помічники в Сковороди будуть, нам тоді на диспуті не страшно. Як бути з Цундрою *(показав рукою на степ)* — це трохи гірше.

Гості

Все Цундра та й Цундра, а хто він такий — так не уявляємо й досі.

Вельможний

Невже не всі тут знають? О! тоді я з охотою розповім. *(Сідає разом з ними на лаві.)* Вам відомо: кожному поміщикові хочеться, щоб у нього був власний артист, власний маляр. Вам відомо: кожному дворянинові хочеться, щоб у нього був свій композитор, свій музика, архітект. Добре. І от якось перемалював собі щось козачок у мене в передпокою. Дивлюсь — копія з нідерландського художника Брейгеля Старшого Мужицького «Країна ледарів». А під копією олівцем дописано «Поміщицька Росія». Стьобнув я козачка за цю дописку, проте подумав і в інтересах своїх поміщицьких послав його до Лейпціга учитись. Поблагословив іще раз канчуком на дорогу, прізвище йому підшукав підходяще: Цундра, що означає голь нещадима. І уявіть собі, яка невдячність! Оцяя голь нещадима та злигалась у Лейпцігському університеті з вільнодумцями.

Серед гостей рух.

Так, так! Наприклад, студент-безбожник Олександр Радищев.

Гості. Радищев? А хто ж він є? Хто? Та це ж один із тих дванадцяти, що їх цариця послала до Лейпціга учитись. (Голос. Ну то й нехай собі учиться!) Так в тім-то й річ, що вільнодумствувать він хоче! І чи то вже тут традиція відогравала роль, чи що інше (у Лейпцігу ж учився прибічник комуністичних ідей Томас Мюнцер), але в гуртку Радищева, до якого належав і Цундра теж, читали, наприклад, дванадцять тезисів Ганса Берліна; а то ще порушу-

вали такі питання, як шлях поступового звільнення селян; або ж спроба пояснити за Гельвецієм суспільний розумовий розвиток людства матеріальними його потребами.

Попи аж захрестились, одпльовуючись.

Чекайте. Найголовніше буде далі. І от, по закінченні університету вертаю його назад. *(Схопився з місця.)* Будеш служити — наказую — Панні за лакея! А був при цій розмові і Сковорода випадково. Цундра: нікому служити я не буду! Ага, так ти забув, що ти кріпак, що ти річ, що ти моя власність? Жодної власності — кричить — тим більш на людину!

Серед гостей обурення.

На конюшню! Засікти його до смерті! Ну, тут уже й Сковорода на мене костуром.

Гості. Сковорода в ролі оборонця? Ну подумайте, цікаво, а далі ж як?

Далі? *(Нахмурився.)* Уночі... Цундра через вікно до мене... з сокирою.

Гості аж з місць своїх попідводились: ну-ну?

...і якби не моя вірна собачечка — кажу серйозно: я б не врятувався. Тепер він там *(рукою в степ)* з рештками коліїв, з повстанцями орудує.

Гості

А-а! Ну тепер усе нам зрозуміло. Хху! аж употіли. *(Сідають знову.)*

А на пагорку: «А-а! от коли вже панство знахабніло, так знахабніло! Поглянь, Сковорода, якії морди».

Професор

Панове! Дозволите?

Всі замовкли.

Маю до вашої уваги таку ось думку я подати... тільки підопріть мене, будь ласка, труною, бо я вже не годен на одній нозі стояти.

Слуги його підпирають.

Ну от, тепер неначе трохи легше стало... дак я й кажу: а чи не поставити нам тут перед вікнами Вельможного пам'ятника собачці, га?

Всі так і заплескали в долоні.

Коли згода, то що ж, дозвольте мені зараз і пожертви на пам'ятник збирати. Хто перший, ви? *(Записує.)*

Раптом зик! сурми риплять! ріжки рикають! Із палацу по сходах невиспанії дюбають філософи. За ними, по-собачи вичухуючись, політики й пророки. У останніх— по зеленій гілочці в руках.

Політик

Ну та й свербить же, хоч скільки ти його не чухай. Наприклад, пакт про загальне обеззброєння в Європі — його вже й чухать нема рації.

1-й філософ

(байдужим тоном)

Ми — скептики, і ми кажемо: повсякчас треба утримуватись від чухання, від присуду, від міркування. О-о!

Посхиляли голови.

Пророк

Бо все 'дно ж: у кожної людини — своя гілка на дереві життя. Слухайте: уся біда від того, що на зміну математичній фізиці...

2-й філософ

Своя чи не своя, а ми — метафізики і ми кажемо: після винайдення Спінозою отого проклятого експерименту (для означення досліджуваної речі) чогось усе нас трусить. О-о!

Посхиляли голови.

Пророк

Застерігаю — наступає період електрики від тертя!

2-й філософ

Найшов кого згадувати — Спінозу. Та він же єврей, ххе! Ви кажете — трусить. А хіба ж не так само трусило нас після Ньютонового: «Фізико, бережись метафізики!»?

Пророк

О! Франклін іде! А не дай же ж бог, да мені на голові громовідвід поставить. Ой! Я боюсь лоскоту, ой! у голову лоскоче! *(Розсипає окремі шматки реготу і кожного разу, наставивши вухо, сам себе слухає. Нюнечки плачуть.)*

Догматик

От. Плачуть. А Сковорода та фабричний нехай сміються з нас. То ж що ж, ми й сьогодні будемо з ними панькатись, як учора? Чи, може, поклонитися їм і попрохати перемир'я? *(У горлі сміх. Вельможний стежить за всіма. Він хитро відступив. Поза мудрого змія.)*

Учений

Та одчепімось од них, чого вони нас мучать. Нехай собі на майдани йдуть, на заводи, на села... *(У горлі сміх. Пан — пóза хитрозмія премудрого.)*

Політик

Тсс... І не перемир'я, й не заводи. А просто. Професор фізики в Парижі Жан Антуан Нолле розрядами банки навчився тварин маленьких убивати. До чого це? Та до того, що якби отак і цих двох... під час диспуту електрикою... ви розумієте? *(Пристроює коло трибуни приладдя.)* Бо й справді, вони тут як гриби ростуть ...гляньте, вже третій он плебей до них підходить. Ану, наставлю вухо.

Сковорода

Цундро, чи не давав я тобі учора книжки, що по-французькому?

Цундра

Книжки? *(Рукою немовби хоче щось сказати, а сам туди кудись задивився.)* Ти кажеш: книжки? *(Радісно.)* Це ж він іде! Ну да, це ж він!

3-й подорожній

(підходячи)

Несу обом звістку: колії до нас приєднались. Марко Чорноземля прохає переказати: до бою всі готові, ждемо розпорядження.

Політик

(переставши слухати)

Хха! Нічого не розібрав. Ви кажете «панькатись». От в тім-то й річ, що панькатись не треба. О! Ви їх ще не знаєте! *(Раптом ударив себе по лобі.)* Я й забув. Учора

під час диспутування я витягнув у оцього з кишені книжку. Біблія? Подавись галушкою. Le code de la nature. Або ж: Кодекс природи. Анонімного автора. Та ось вона *(показує)*. Ну, не дивним було б, коли б це в кишені Сковороди, а то... фабрично-заводський, і отака література! (Вельможний. Так що ви пропонуєте?) Я пропоную: диспуту не продовжувати, а прив'язати до стовпа оцих-о непокірних, розкласти під стовпом огонь — і просто живими, живими їх спекти! А з книги цієї великосердно виплюнути всі ті істини — хай утішаються.

Зашепотіли. Задріботіли. Плечима захихотіли. А справді: спробувати електрикою! Ануте-ну! По голові їх трісь. Хха! З панами не змагайся. Старовини держись. Цілий синедріон — сміха́! Над ними ж — ненависті коливання: сизо-червоні леза так і заззяли, загоготіли.

Ні, ви тільки послухайте, що тут написано! (Анонім цей, я гадаю, не хто інший, як відомий уже нам по «Безіліаді» француз Мореллі.) Наприклад, отаке місце *(читає по-французьки, перекладачі шепотять*: «...неподільна єдність земельного фонду і спільне користування його продуктами»).

Всі одубеніли.

А на пагорку Цундра. «Отже, вертайся і передай моє розпорядження: наступати. Диспут от-от почнеться, і ми їх тут (моргнув Сковороді) в тісних руках подержимо, щоб довго прокляті пам'ятали».

Або ж друге місце: «...там, де не було б жодної власності, не могло б існувати й жодного з її згубних наслідків».

Всі як поглухли

Цундра

А тебе, Сковорода, я про одне прошу: не збивайся ти на тую містику нещасну. Невже ще й досі не побачив, куди твоє нероблення заводить? Тримайся нас, бідноти. Пора, пора вже філософію поставити на ноги!

Політик

Панове, ну що це? Ще мало Вольтерового того яду? Та й доки це буде?! Ось уже третій день, як ми з ними диспутуємо. Доводимо їм докази із святих отців церкви... Я вже не витерплю! Я закликаю! Духовну цензуру підсилить пропоную!

Забелькотали. Зареготали: «Земельний фонд? А дулю! Зміцняймо духовну цензуру! Спільне користування? Наділили? Хо-хо!» Од злоби аж поопухали, аж попотіли.

Блискавкою голос Вельможного, не голос — жовч, шипіння: «Та що ви, збожеволіли,— еж він почує. Не бачите?» Із вікна Пані виглянула строго: «Попугайло!» Всі: «Який попугайло?»

На мить вщухли. А потім враз — так мов болботінням хто їх з пригоршні посипав. А до того ще й сурми — нічого ж не чути. Тут саме вбігає вістовець. «Вельможний пане! Марко Чорноземля в обхід іде! Кріпаки неспокійні, що робити, ой вельможний пане...»

Вельможний

Кріпаки? Чорноземля? *(Зареготав злобно.)* А якого ж це тоді Чорноземлю веде сюди полковник по етапу, розтолкуйте цьому дурневі, будь ласка! *(Оскалено.)* Ах, підлий смерде! Це ти так служиш, смерде? Я покажу тобі, смерде! Та годі там сурмити! Другу гармату підкотити! Навпереріз до полковника — враз!

Ізнов варта озброєна прибігла. Ляк. Гук. Перекидання. Прийшли саме астрологи та й не можуть утямити, що тут таке,— махнувши рукою, наводять труби на небо. Чиєсь пронизливе слово простромлює хаос: ведуть? Всі посхоплювались. Увага. Але ж нема ні духа.

Тільки на пагорку Цундра, вглядаючись у далечінь, говорить.

В просторонях всесвіту набровилась тінь. Власне, то не тінь — нагніток думок: вставай, голото, візьмем панство на замок. А Сковорода ізвів свої руки вгору, притулив флейту до вуст, і от бунтарські слова відомої пісні у світ забушували.

Флейта

Одним земля й розкоші,
а другим хоч здихай:
безхліб'яно, безводяно,
собакою здихай.
Ну, так хоч ти, свободо,
хоч ти нас прикохай.

На пагорку до ставка іще підходять двоє. Торбинки з плеч. Сідають.

Догматик

А чого ж це нашого гімну не чути? Починаймо: «І їм, і п'ю, і люд давлю».

Співають.

Учений

Вони, їй-бо, наворожили. Бо що ж це: утікачів он скільки вештається, а гляньте — жоден з них найматися не хоче.

Краще одчепімося од диспутантів, та й годі. Нехай собі куди вгодно йдуть — на село, на заводи...

Вельможний

Шановне панство, ви помиляєтесь. Духовні отці, ви безрозсудні. На жаль, ми одчепитися не можемо. На села хай ідуть? Старчає й розуму таке говорити. Там саме в кожній борозні голота грізно визріває, а ви їх на села. Я розумію, що ми колись в Європі (не ми, а найсвятіший папа римський) безвірникові й матеріалісту Лючіліо Ваніні вирвали язик. Відновити інквізицію — згоден. Тільки ж... інших методів зараз потрібно. Боротьба повинна бути хитра, до того ж хитра, що я навіть не від тієї думки був би, панове, щоб пристати до їхнього учення.

Хихотіння.

Так, так, не дивуйтесь, до учення наших ворогів — звичайно, облагородивши спочатку, аби воно відповідало витонченому генію нашої чи якоїсь іншої нації... Що там за шум?

Простерли руку філософи й собі: справді, що за гризня і звідки тут собаки? Слуги з кілками біжать, посхоплювались дрімотні вчені, га? Та то ж вони самі, духовні отці,— і як не стидно!? Невже з першого разу так уже не помирили? «А чого ж цей дурноляп каже, що дух святий виходить не лише від отця, а й від сина (Filioque). Адже східна церква й церква західна повинні були б якось помиритись. Був колись оріх — тепер свистун. Не смійсь, барило, сам кухвою станеш».

Вельможний

Невже вам не соромно? Перед лицем постійної небезпеки нам ще більше треба було б об'єднатись.

«А чого ж він про непорочне зачатіє діви Марії каже...» (Шепоче на вухо). «Та невже?» (Аж самих попів на регіт узяло.) «А ти у безгрішність папи не віриш».— «А ти у мощі».— «Хто — я?» — «Та чого ти дриготиш, як зимою хорт!? П'яничко ти нещасна, забув, як я тебе по голові євангелієм тріснув, та ще й у живіт кадилом бив разнообразно!» — «Ото жіночок моїх на сповіді не тисни».— «Майстер майстру не укажчик».— «Кукуріку на твою голову».

Вельможний

Та ну вас к чорту, врешті заспокойтесь! Ми тут сваримось, а вони тим часом...

Сковорода на флейту пирснув. Подорожні заспівали.

Коли царі й дворяни,
то хто ж із нас не гол?

Татейлера, татайлера —
ну хто ж із нас не гол?
Прославим Уота Тайлера,
живи, Джоне Болл!

Іразу — серед гостей мовчок. Потім — рух, сичання, гусячий метал тривоги.

Голоси й флейта

Одним земля й розкоші,
а другим хоч здихай:
безхліб'яно, безводяно,
собакою здихай.
Ну, так хоч ти, свободо,
хоч ти нас прикохай!

Політик

Ну да, вони собі там посідали й любенько з нас сміються. Але ж слова, слова які,— послухайте!

Голоси й флейта

Вночі огонь у лісі.
Од танців аж димин.
Отаман настовбурчений,
але веселий він:
із дуба звісив голову
на шворці дворянин.

Вихитують, витупують,
кахикають на знать:
ой радуйся, гнобителю,
пречистая мать!
Та кинь його, йдім далі
весь світ воювать.

Учений

Хм. Іншими словами: не хочу пахать, хочу пана воювать. І цю філософію підносять кому ж — хамові.

Голоси й флейта

На коні й поскакали...
З них кожен, як той лев.
Напали десь нена́видних —
і крик, і брязк, і рев...
Огонь під дворянином,
світає між дерев.

Всі

І справді. Їх таки розмордувало сьогодні. *(Закорчились.)* Таж ми не можемо! Таж ми нервові дуже! Та припиніть цю проповідь у нашій господі перед самим носом! *(Закорчились.)*

Голоси й флейта

Так от як воювалося
голоколінець гол:
Татейлера, татайлера —
ну хто ж із нас не гол?
Прославим Уота Тайлера,
живи, Джопе Болл!

Догматик

А чому ви не припините цього? Чому не забороните вештатись якимось там?..

Вельможний

А тому, що, по-перше: улаштовуючи диспут тут при дорозі коло свіжовикопаного стовпа з об'явою «Утікачів наймаю» (наймаю, панове, утікачів, бо і від мене багато повтікало, а мушу ж за них платити подушне), ми цим самим, так би мовити, хотіли знизитись до народу. По-друге: диспут наш повинен закінчитись вириванням ніздрів у того бунтаря, що після Залізнякової різні в Умані нове підняв був проти нас повстання (ви ж знаєте: з Залізняком, а особливо з Гонтою нам ще можна було якось зговоритись, а от Марко Чорноземля та Цундра — це найбільші, найнепримиренніші вороги наші, вороги, що діють за планом; і одного з них ми піймали), отже, подорожнім гультяям, гадаю, не зашкодить на ніздрювання подивитись?

Вертаються із парку: Панна, що в гидливо одставленій руці двома пальцями за хвостика тримає тикву-карахоньку; Пл[акун]-Греб[іночка] з сіткою; Мусікія з аптечкою; слуга з парасолькою.

Панна

Ах, що б ви собі там не говорили, а любов до природи, любов до рідного краю, так звана релігія серця... *(Вихвативши сітку, ловить метелика.)*

Плакун-Гребіночка

Мадмуазель! Одначе, я гадаю, українські голосіння ще в більшій мірі...

Навчитель

Та зовсім ні (от-от кхашель!), еж мусікія, а особливо вірне і самовіддане попадання пальцями в клавіші...

Вельможний

(до гостей)

Ну, тепер будемо готуватись до диспуту. Начитники! Розгорніть книгу «Благотворительність царської фамілії, або ж невтомне виряджання бідноти до шибениць».

Панна

(кричить)

Ай! Жук на карахоньці. *(Б'є слугу.)* Це все ти винен! Геть з-перед моїх очей! *(До Мусікії.)* Ну подумайте,— у мене од страху аж голос тремоляндо...

Мусікія

Боже! Що сталося!? Жук? О сколь нещасні всі ми єсть із слугами такими. Та ви не хвилюйтесь, випийте з аптечки— і зразу пройде. *(Накапує.)*

Панна

Та отакії звірі хіба дадуть природою дихнути?! *(П'є краплі.)*

Плакун-Гребіночка

Але, б'ючи слугу, вам треба було б стати в гуманну позу — ви розумієте?

Пані

(з вікна)

Цвірінь? Ти не уявляєш, моє учененьке дитятко, як я тут перемучилась *(підскугилюючи)*: тільки-но задрімав мій попугайлонько — а попи як загигочуть!.. І це називається вік просвіщенства. *(Цілує у себе на руках горбатоносий хохлик.)*

Панна

(витягнувши губки)

О мій бідний попугайлоньку! О моя релігія серця! *(Зацокотіла каблучками вгору по сходах.)*

За нею слідом, як два верблюди, Мусікія й Плакун-Гребіночка. Закрилися двері на балконі, і знову клавесин занив.

Вельможний

Отже, цитату з «Благотворительності царської фамілії» ми й будемо тримати про запас. А тим часом на диспут ми випустимо артистів. Де забракне нам логіки — там ми акробата.

Всі. О-о!

Де станеться зупинка — там ми жонглера.

Всі. А-а!

А замість філософії — балет розвернемо. І будемо дражнить цього філософа його ж таки творами. «Тень до танцю Цундри» чули? Ну так от, у цій пісні, може, й сам того не помічаючи, Сковорода, на нашу радість, близько підійшов був до нас. А саме, виспівуючи бунтаря Цундру, він тут же й мирну проповідь підносить: пізнай себе самого (по-грецьки: гнофті се автон). На цьому ж і будемо грати.

Задзеленькотіли болобончики, забалмакали. Це убігають жонглери, акробати, балет.

Вельможний

Та що це справді полковника не видно! Слуги, провірити, чи варта на місцях.

Слуги метнулись.

А це ще хто тут заснув? Будіть пророка, трапеції поставте, будемо починати. *(Сходить на трибуну.)* Сурміть у сурми! Усі ті докази і контропінії, що не задовольнили нас учора, переглядаємо ще раз сьогодні. Балет на місці? Жонглери. Акробати.

Всі надимаються від злості.

Єхидний

(солодким голоском)

Шановний філософе! Оборонче істини й свободи! Громадянине всього світу,— ну як вас там іще,— просимо, ми починаєм!

Всі надимаються від злості.

Сковорода

(до подорожніх)

Ідіть же ви, товариство, найматися іще деінде... *(Раптом повернувся і так — не то до них, не то до себе — він говорить.)*

В просторонях всесвіту одчайдушна хмара. Власне, то не хмара, то підстава, грунт. Отак треба скупчувать, громадити бунт.

Єхидний

Ну просимо ж. Проходь сюди. Ось тут сідай, у центрі.

Вельможний

А той же смерд чого стоїть? Еж ми йому й сьогодні дозволили диспутувати.

Начитники

Диспутувати — ххе! Та він і слова такого не чув ніколи. *(До Цундри.)* Ну йди ж уже, коли кажуть,— нехай усі бачать, що пан Вельможний злидарів любить. *(Заверещали, турляючись.)*

Цундра нахмурився: це так на бідноту? Шарпнув плечем (г-гадь!). От уже справжнісінькі собаки (г-гидь!). Гордо. Ні на кого не дивлячись. Пройшов собі напружений.

І став.

Пророк, вичухуючись, несподівано загигикав.

Тиша.

Хм. То що — може, вже можна? Тсс...

Болобончики протремтіли собі, задзвякотіли й стали. Акробати напоготові стали.

І ось... Вигинаючись. Підкрадаючись. Націляючись. Навшпиньках. Виступає.

Схоластик

Учителю! Ти вчора говорив *(пише пальцем у повітрі)*: Materia aeterna est — матерія вічна.

Начитники шелестять.

А чи не здається тобі, що коли матерія є вічна, то і т. д., і т. д.

Балет в рухливих образах передає, що матерія нібито не є вічна. Сковорода мовчить.

Вельможний

Ми знаємо, що ти пішов з голотою. Але ми знаємо також і те, що свого часу «Пізнай себе самого» оцій голоті підносив. Любий друже! Коханий! Чи можеш запевнити нас, що ти цей яд підноситимеш і далі?

Професор

Ну ж бо, чи можеш?

Акробати перекидатись стали. Нижчим на плечі стали. Фігурами повиростали. На різні голоси дражнячи: «Тень до танцю Цундри, гнофті се автон!» — «Ні, акробати, може, він що скаже, почекайте».

І ось... Замурзувато. Завалькувато. Закарлючкувато. Витупцьовує якийсь учений. Це такий собі шпіц-бубе; все зітхає, мимрить, визнає, не визнає — він і сам не знає, хто він є.

Шпіц-бубе

Та воно хоча б сказати й так... *(До начитників.)* Глядіть же, як тільки я почну заникуватись — зараз же наліплюйте мені на лисину те слово, на якому я запнувся... Ох, господи премилосердний.

Ченці й собі, як буйволи, зітхають.

Алхімія і філософський камінь, що перетворює метал на золото; чудодійна легенда про доктора Фауста... Чекайте, а про що ж це я казав?

Начитники ліплять до лисини слово.

Ага... доктора Фауста... Уся ж Європа цим живе, ох, господи премилосердний, живе і мріє, мріє й солодко дрімає... От ізнову забув, про що казав...

Балет передає легенду про Фауста.
Сковорода мовчить.

Політик

Учителю! У Геракліта сказано: огонь-логосом, що керує всім світом, через повітря перетворюється у воду, тобто у море. Добре. А звідки ж самий вогонь узявся? Чи не повертаємось ми знову до того ж таки, що суть речей годі пізнати?

Професор

Ну, а раз так, то кому тоді потрібна буде ота твоя Абетка Світу, що ти її писати збираєшся?

Жонглери стрибнули. Ясами, словесами сипнули. Погралися, погралися й ковтнули. На різні голоси дражнячи: «Тень до танцю Цундри, гнофті се автон!» — «Ні, жонглери, може, що він скаже, почекайте».

Аж тут зашелестіли бороди. Руки обурено над головами. Жили на скронях, очі, крик! Та що він з нас сміється, чи не чує?! Скажи, яку ти там Абетку Світу хочеш написати,— поясни нам, будь ласка, огонь!

Сковорода

Огонь? *(І, одірвавшись од паузи, якийсь мент примружено прислухається. А потім знову в долину думки западає. Говорить, мов з глибини віків.)*

Вельможний

Цитьте! Заговорив! Отепер його в словах піймаємо.

Сковорода

Огонь. Буран. Тяжіння. Рух. Свідомість.
Матерія... Біжить життя моє
спіралями. В спіралях тих я гину!
(Самотністю подоланий.) І я
в спіралях тих — як у страшних обіймах
Лаокоон! (Самотністю.) Печаль.
Постій, життя. (Печаль.) Постій, спинися!
Я добіжу, я порівняюсь. Я —
о ні, о ні!

(Іронізуючи, філософським жестом.)

Хіба спинитись може
самий закон буття? «Постій, життя».
Таж смішно це! Хіба потрібне чудо
у сферах тих, де розум діє, мисль,
окреслення? Печаль. В Європі Фауст
ще брязкотить сумнівами. Туман
алхімії і природничі точні
покільчення? Що ж? Європейський бруд
перетворить у золото — послу́га.
Та не така. (Та не така.) Печаль.

Голоси

А що, не ми хіба казали? Он уже ж він ізнову про печаль говорить, про самотність, а нам же цього тільки й треба.

Вельможний

Ну що ж, нехай тепер попробує урятувать його фабричний *(хихотіння)*, ми дозволимо, ану нехай.

Раптом. Спокійно. Простягнув руку Цундра. І пролунало кілька слів,— не до панів, до Сковороди,— як нагадування, як підказ.

Цундра

Перетворить у золото я хочу
енергію голоти, що змоглась!

Перетворить у золото я хочу
обурення, і труд, і боротьбу!

Усього кілька слів, а Сковорода, звівшись на ноги, могутньо прояснів, аж засміявся.

Вельможний

Що він сказав — обурення?

Політик

Тс... не треба так кричати, іще момент той не настав. Який момент? — я потім розкажу, нехай Сковорода говорить далі.

Сковорода

(рішуче, в грудомахах речень грізно виростаючи)

Перетворить у золото я хочу
обурення, і труд, і боротьбу!
І боротьбу. Ви чуєте? — там бурі!
Там бурі бур! Прорвалися. І йдуть...
Ви чуєте? — там бóри! Там-бо бóрви!
Прорвалися. І йдуть... І грають бризк',
і грають бризк', і грають бризки, грають!
І брань черлен', і крок черлен', і крик
і шум черлен' — і я...

На екрані наступ повстанців

(Руками небо потрясаючи.)

Я вас питаю! —
а хто ж ви є? А хто ж ви справді є,
щоб нас на глум під панські ноги кидать
і друбцювать: проси, мо', здобряться.
Ви чуєте? — питаю!

(Відступаючи від глибоченного сміху, слова потрібного шукає. Руки самі зрікаються попереднього.)

От. Здитинивсь.
Ще й змáлився. Питать? Нащó!? Невже
питаннями я притамую злидні,
розхльоскані по наших спинах так,
як ще ніхто у світі не помітив!?
Пригнобленню — кінець! (І грають бризк',
і грають бризк', і грають бризки, грають!
І брань черлен', і крок черлен', і крик).

Далекий наступ повстанців.

...Дитина ж я!
Пописане по спинах
хай у віки докрикне! — То ж і є
та грамота! Ота Абетка Світу,
розгорнута, що ми погноблених
навчатимем по ній (безпомилково!)
ненависті! Любові! То ж і є
та грамота!

Тиша, така голосна, немов її хто викресав. А в тиші тій Сковорода розбурхано клекоче. Вибухаючи приглушеним гнівом, у тон йому колюче впадає Цундра.

Сковорода

Ото ж і єсть огонь,—
матерія!

Цундра

Ото ж і єсть той рух,
тяжіння!..

Сковорода

Так. Бідноти гнів — це все.
Протест — це все...

Цундра

(з презирством)

Лежати на печі,
де калачі,— гей, дуки, багачі,
позадира' — позадирали но-
ги ч-чор, да чорт. Глядіть, чи не знесе
вас цундрою! Ще що? Х'оце і все.

Сковорода

(од внутрішнього реготу не заспокоюючись)

Позадира' — позадирали но-
ги ч-чорт! Глядіть — голотою чи не знесе!
А се —
за все платіж. Хм!.. «Переходь до нас».
Ох я
сміятимусь!

Цундра

Смія' — ти мусив би,
мо', ще й не так? Предать проклятію
твою
змію оцю! По голові джигнуть,
прихруснуть раз — і весь той сказ і яд,
що гад
назад жалом сикучим висичить,
пролившися, погине весь. Лише
ступню ноги услизить, усити́ть,
та й більш нічо'. Готово? Саксаган.
І більш нічо'.

Сковорода

Позадирали но' —
Гиджга! Джигни по голові! Їй — цоп
ціпугою! Добив? Готово.

Цундра

Не помиляйсь: ще не готово.

Учені

Та-ак. *(Переглядаються.)* То що ж — попробуємо ще?

Клобуки

Тільки... краще б фабричного не зачіпати.

Вельможний

Фабричного? Та одного мого руху буде досить, щоб його тут не було — хочете?

Цундра саме лицем туди повернувся — у степ вдивляється пильно.

Політик

Е ні, аж ніяк цього не можна. Особливо після тих слів, що він сказав... Ось одійдімо на пагорок, я вам все поясню.

Вельможний і Єхидний відходять.

А серед гостей. Роздимається. Заклъовується. То тут, то там. Окремими групами. Шиплячими нарадами. Як перемогти? Це ж ганьба. Як їх спекатись? Ви бачите — Сковорода ізнову сів, од нас уже він стомлений. Скористаймося ж.

І над кожною групою — брезкле полихання, змієзвивно вихоплюються злобні висновки нарад. І на кожному окремому вогняному змієзвиві слизь, хихочучи, радіє, шипить, підтанцьовує: найшли! Найшли! Тепер вони уже, напевно, будуть биті... На пагорку Політик.

Павло Тичина. 30-ті роки.

Павло Тичина. 1922. Автопортрет.

Так от в чім річ. Фабричний зараз (а я ж за ним стежу) промовив незвичні для нього три слова: енергія, тяжіння, рух.

Вельможний

Чекай,— та це ж філософські категорії! Звідки вони можуть взятись у простої людини?

Політик

Тут якась є загадка, не інакше! То вчора в кишені у нього знайшлась французька книжка; сьогодні він філософськими категоріями говорить, а ще і сама одежа його, зверніть увагу...

Голоси

А йдіть уже сюди! Що це ви диспут кинули напризволяще?!

Вельможний

(раптом кляснув пальцями)

А що, якби оцю його одежу та якось... *(злобним душиться сміхом)* отак як-небудь...

Політик

...не як-небудь, а просто *(підхихикує)*... Ви мені дозволите замість вас розпорядитись? Начитники!

Ті вже прибігли.

Зайдете іззаду, як знак подам, і он того... свитину ножицями чик-чик... ви розумієте?

Вельможний

Ох чорт! Ножицями! *(Аж свиснув.)*

Політик

Хай розкриється диявол, хто він такий. *(Аж підскочив.)*

І вони, слиною вихихикуючи, один за другим подріботіли до гурту.

Астролог

(одриваючись од прозірної труби)

Отже, тепер при всіх іще раз повторити хочу. *(До Сковороди.)* Ти учора перед нами теорію метеорів заперечував. Арістотель, як відомо, небесні тіла уважав за вічні й без-

смертні. Навіщо ж ти, скажи, фізіологію підносиш? Нащо про Епікурів лист до Піфокла нагадуєш?! Міфи навіщо одкидаєш? По якому праву?

Балет рухами передає теорію метеорів.
Сковорода мовчить.

Філософ

(байдужим тоном)

Ти у своїх творах кажеш: гряде світ веселий. Що ти цим хочеш підкреслити? Що в Європі зараз мільйони безробітних? Та й кому саме буде весело в новому світі — вам чи нам?

Політик подав знак рукою, але тут саме Цундра обернувся, і начитники тільки й устигли ножицями клинок поли відбатувати.

Вельможний

Хреста сюди! Воздвигнемо перед ним, хоч тоді отямиться безбожний. *(Розвалився в кріслі перед трибуною.)*

Клобук

(з піднесеним хрестом у руці)

Усовіщаю! Просю! Сам за тебе ридаю. Ну, от ти вишукуєш якусь мову міжнародну, але признайсь: раз у тебе проскакує слов'янщина — виходить, все-таки ти наш? І оці твої непослушенства (виступ проти закону божого в Переяславі, дерзотний намір заснувати приступний для всіх університет у Харкові) — еге ж, це тільки непорозуміння?

Ксьондз

За твоє знання латині підніс би я тебе до небес. Але... ти от десь чи писав, чи говорив, ну, словом, найсвятішого папу римського до якоїсь негарної хвороби приплітав. Чи можеш ти зараз посвідчити по-латині, що у папи Лева X дійсно-таки од тієї хвороби ніс був провалився? Це раз. Друге. Ти ось десь чи писав, чи говорив... ну, словом, у цілющу силу молока діви Марії, по пляшці якого переховується у нас у Римі, Парижі та Реймсі, ти ж не віриш і досі? О матко боска! Doloroza! Lacrimoza! Покарай ти оцього негідника, що в молоко твоє не вірить, і благослови ти нас на хрестовий похід!

Балет рухами передає хрестовий похід.

Вельможний

Та що це справді — скеля непорушна, чи як?! Я таки нап'юся холодної води на тебе! *(Поклав ногу на трибуну.)* Покликати бабу-шептуху.

Баба вже тут.

Ей ти, бабо! Ось цей простоволосий казав, що ніби...

Баба

(до Сковороди)

Ти бешихо-бешище, ти нежить-нежитище, я буду тебе вишіптувать, буду намовлять: тут собі не стоять, жовтої кості не ломить, щирого твого серця не нудить *(закашлялась)*.

Етнограф

(прицмокуючи)

Ну до чого ж прекрасно звучить: і щирого твого серця... *(Записує.)*

Вельможний

Та дайте ж мені сказати слово! — залопотіли...

Баба

...не я помагаю, господь помага, своїм духом подиха *(дмухає тричі навхрест і тричі плює)*. Поможи мені, мати божа, другим разом, іншим часом, іншої години, іншої часини цю бешиху шептать і всі святі лікарі до помочі ззивать.

Вельможний

Свине! *(Обтирає око.)* Ти ж хоч дивись, куди плюєшся. *(Тоном вище.)* А ось він казав учора, що ніби щастя чорній кістці, чорному народові належить!

Баба

Е, паночку-князю! Щастя як трясця — кого хоче, того й нападе.

Етнографи

(радісно)

Ви чуєте? — стареча мудрість...

Філософи

О-о! *(Посхиляли голови. Нюнечки плачуть.)*

Вельможний

(перекривляючи бабу)

Кого хоче, того й нападе. *(До етнографів.)* А ви чого пораділи? Еж за цією мудрістю виходить, що й кріпаки можуть розраховувати на щастя? Тож треба зробити так, щоб цього не було. То що ж це, ще скажете: й шлюби вищої раси з нижчою дозволити? Нехай псують кров,— га? Ну, а історики ж куди дивились та антропологи? Чого поправок у народну мудрість не давали? Покликати кравців!

Кравці вже тут.

Зараз же усім моїм слугам, усім майстровим, потім і самі собі поміряйте носи сантиметром! Як тільки запримітите, що в когось череп не такий,—утюгом по голові нечестивого! А ви, учені, сідайте на землі — і щоб расова теорія готова була тут за хвилину.

Учені сідають по-турецьки й без додержання певного ритму, мов ті курчата, що п'ють воду — гляне кожен з них на небо,— та й знов устромиться пером у книжку, погляне на небо та й знову пише. Утюг кравці розгойдують, щоб кинути слузі у голову, і от уже летить він у повітрі,— раз! Слуга відбив рукою той удар — утюг професору попав у ногу. «Галай-балай! — котячий голос закричав.— Алілуя!»

Сковорода усміхається.

Вельможний

(поданев прочитавши)

Ага. Ну, тепер більш-менш добре. Підемо ж далі. Бабо! *(Указує ногою з трибуни на Цундру.)* А ось отой обідранець казав, що кріпаки можуть скинути панів і що вони колись працюватимуть на громаду.

Баба

Е, паночку-князю! Не стане риба раком. Мужик? Создав бог та й ніс висякав.

Етнографи

Бабина мудрість! Записуймо ж ми кожен вислів, кладімо на ноти, у словники заводьмо, розповсюджуймо.

Етнографи хутенько сідають по-турецьки, живо кладуть бабину мудрість на ноти і зразу ж пробують на голос, перевіряючи камертоном.

Другий утюг летить у голову служниці. Політик подав знак рукою, але тут саме Цундра обернувся, і начитники тільки й устигли розпанахати свитину ззаду.

Вельможний

Підніміть мене! *(Слуги разом з кріслом піднімають його вгору. Вельможний скочив на трибуну.)* Принесіть папугу!

Папугу принесено.

Говоріть усі хором: папуго, папуго, летючий попугайло...

Всі, крім Цундри, Сковороди та сонного пророка, теж і собі повилазили з ногами на ослони.

Хор

Папуго, папуго, летючий попугайло, скажи, що говорив оцей-о філософ проти нас, дворян, проти попів, проти цариці?

Папуга

Ара! (Як, як?) Кара!

Вельможний

Філологи, що означає?

Філологи

Бачте, неясно вимовляє. Коли кара, то це по-турецьки буде «чорний». Коли ара, то це по-грузинськи «ні». А може, це французьке Arack, тобто рисова горілка?

Вельможний

Схоластики, ну хоч ви поможіть, нарешті.

Схоластики

По-перше, чорний *(пише пальцем у повітрі)*, по-друге ні, й по-третє — рисова горілка. Клинувате письмо, як вам і самим у повітрі видно, від тисячолітньої давнини подекуди стерлося *(протирає письмо в повітрі й здмухує)*, але зміст прочитати все-таки можна. *(Читає.)* Неграм і взагалі всякій іншій чорній людині (хоча б вона й білу шкіру мала), людині робочій в цивілізованому світі категоричне ні: щодо державних посад, щодо стану громадського, щодо освіти. Горілку? — будь ласка! Сухий закон тут ні до чого,— горілкою нехай спивається хоч і вся нижча раса, аж поки не виродиться зовсім.

Вельможний

Хм. Дотепно. Ви заслужили орден кайзерового чобота. А все ж таки що скаже баба?

Баба

А що ж я скажу: бог, не інакше як бог ув образі попугайла промовляє.

Попи один по одному захрестились.

Філологи

А правда. Тепер і ми вже пригадали, що на якихсь островах, якоюсь там мовою а р а це ж означатиме б о г.

Всі

Бог! Бог! *(Танцюють на ослонах.)*

Аж тут як не бомкне із степу — всі так і покотились додолу. ...перестрілювання запахкало і, в різних кінцях заклекотівши, обірвалось. Шибка, брязнувши, скалками розлетілася з балкона.

Пані

(з вікна)

Цвірінь? Хто це тут у вікна стріляє? *(В глибину кімнати.)* Плакун-Гребіночко, а вийдіть погляньте, де наш попугайлонько. *(З вікна.)* Ви кажете, вітер? Та який вітер, коли ось куля, відскочивши від стіни, в ікону попала.

Панна

(з другого вікна)

Матап, де тая хустка шовкова, що з такими узорами — знаєш? Я більш не можу! А що ж, стріляють в ікони, в релігію серця... Чаша терпіння переповнилась! Піду боротись за свободу,— за с в о ю, панську свободу.

Плакун-Гребіночка

(задом виходячи на балкон)

А я ж казав — вивчайте українські голосіння. О! Вони не раз ще пригодяться. *(Обертаючись.)* Чи смерть, чи весілля, чи то якась божа кара. *(Папуга.* Кара!) — попугайлоньку! любий! *(Збігає до гурту.)*

А гурт — як та черва на купі. Одне корчиться, а друге його перелазить.

Пророк, прокинувшись, рачки лазить: «Слухайте! Я пророкую...» Розсипає шматки сміху і кожного разу, наставивши вухо, сам себе слухає.

Сковорода радісно закричав:
«Смійся, фабричний!
Уже ж ми їх звалили,
череп'я
черви
реп'я!

Але, оглянувшись, побачив: Цундра, кусаючи губи, грізно міряв очима направо й наліво, немовби зважував: чи вже пора? А в Сковороди ж просився сміх! Він ізсередини йому десь вибухав, шукав колюче-вразливого виявлення, кидався і добувався перемоги. Тоді Сковорода узяв і притулив флейту до вуст.

Вельможний

(стогнучи)

Нічого, панове, нічого. Підводьмося, з божою поміччю вставаймо. То он із Індії поблискує трохи, та ще з Китаю, а ми ж нервові дуже. Давайте помовчимо хвилинку, заспокоїмось.

Обере-ежно, з переляканими очима сідають, як на гвіздки. Зуби — то вщухнуть, то знов у цокотливий дріб зірвуться. Скорчились.

Флейта

Татейлера, татайлера —
ну хто ж із нас не гол?
Прославим Уота Тайлера
живи, Джоне Болл!

Голоси

Довго ще будемо ми з ними панькатись? Довго це буде? Нарешті, ми вимагаємо суду над ними, ми вимагаємо!

Вельможний

Панове, ви забуваєте, що це ж не суд. Проте я підкоряюсь. *(Кульгаючи, сходить на трибуну.)* Перетворимо диспут на суд.

Далі темп міняється на швидкий, нетерпеливий, всі аж задихаються.

Вони вчора говорили, що земля належить усім?

Голоси: Говорили! говорили!

Про право на труд, про право людини?

Всі. Говорили, ось тут так і записано!

Акробати, чи можете це ви заперечити, роблячи схеми на трапеціях?

«Можемо». Акробати, штуки витворяючи,— тяп-ляп, і вже вони що треба заперечують.

Далі. Вони манили людей якоюсь свободою, вольністю золотою?

Всі. Манили! підманювали!

Один із них трактував святих? Епіграми на богородицю писав? А другий бога підмінював матерією бездушною?

Клобуки. Богомерзкії слова возглашав, он воно що!

Жонглери, чи можете ви це заперечити, перекидаючись пляшками у повітрі?

«Можемо». Жонглери тяп-ляп, і вже вони що треба заперечують.

Отже, громадянине всього світу, а також і ти, фабричний, чорнорукий, чи визнаєте себе винними за всі ті гріхи перед панами, за весь той буран, що ви його поміж голоти сієте?

Сковорода

Буран? *(І, одірвавшись од паузи, якийсь мент примружено прислухається. А потім знову в долину думки западає. Говорить — мов з глибини віків.)*

Огонь. Буран. Тяжіння. Рух. Свідомість.
Матерія... Буран? — це просторінь
у просторінь. Ні брам, ні розвороття!
(З безоднями продовжено). Земля
в просторах тих — як на страшній орбітній
дротиночці! (Безоднями.) Печаль.
Кричи до круч! (Печаль.) Кричи, біснуйся:
небитіє? Чи битіє? Світ: пов-
нокрикнява чи порожнеча? Брезкла
схоластика? Тож зоряні світи,
формуючись, такий там метеорний
утворний дощ креснули, що огонь,
підкинувшись, розбризкавсь, окружаливсь —
і затріщав — як те насіння сонць,—
і затріщав — веселим, синім, синім,—
і затріщав...

(Іронізуючи.)

Діди в цьому знайшли
божественне. І навіть Арістотель

недомудрив, нервовий рух планет
фарбуючи як вічний і блаженний.

Голоси

Це що, й сьогодні проти Арістотеля? А хто там ближче — затуліть йому рота! Забийте клинка в мозок!

Політик

Панове, ми ж гуманісти, пожаліймо бідолаху, дамо йому можливість надіятись. Як саме? *(До Вельможн[ого].)* Я тільки легенький йому виклик кину, ущипну, під бурю — нехай прорветься смерть і скаже те, що нам якраз потрібно *(до всіх)*, отже, будемо всі гуртом, стоя на одній нозі, фабричного благати.

Вибух реготу.

...мо', той філософа ще вивезе. Ану, професоре, починайте!

Професор, схрестивши руки на грудях, підстрибом, на одній нозі через увесь майданчик чмише, за ним труна на вірьовці — новий вибух реготу. Та тут. Спокійно. Простягнув руку. Цундра. І пролунало кілька слів,— не до панів, до Сковороди,— як нагадування, як підказ.

Цундра

Не дурно ж так незграбно Епікур
зареготав: «Череп'я». Га! — легенди
і фізика?

Усього кілька слів, а кругом таке зчинилось! Мов брила землі над головами одтріснула, нависла...
Перший крикнув Вельможний: «Легенди й фізика? Ще й Епікур? А голос, голос у цього фабричного... чекайте, ну кого він мені нагадує? *(Раптом перекрутивсь на місці.)* Ну да, це він!» «Він! — зареготав, бігаючи, пророк.— Та де ж той він? Лови!». Попи заметушились. Але Політик на всіх їх руками замахав. «Ой боже мій, що ви робите?! Іще ж момент той не настав, нехай Сковорода говорить далі. Тсс...»

Сковорода

(поранений презирством, аж плечима здвигнув на всю слизь, розводячи руками)

Діди в цьому знайшли
божественне. Череп'я! Черви! Реп'я!

(Випростався.)

Ей ви! Святі! Святоші! Скептики!

(Наступає.)

Ей, ви! Стовпи! Стовпони! Тупоуми!
Ви чуєте? (Проклянь.) Наш хід,— як тигр,—
нестримний гон. (Проклянь! Царів! Череп'я.)
Наш хід,— як тигр,— землі то тон,— титан.
А ви?! Що ви!? Кого ви лю'? (Череп'я.)
«І їм і п'ю — і люд давлю». Проклянь —
царі — череп'я.

Клобуки рвонулись, пани з кулаками кинулись. Та Сковорода усіх їх своєю іронією зупинив, як проти коней наставивши долоню.

Н-ну! Ви ж мудрі. Мудрі.
Ви — сіль землі. Ніхто ж не говорив,
що ви гнобить не вмієте; що брезклу
схоластику, як заглемезу грязь,
в науках ви гульма не розгрузили;
що простий люд колись та виросте ж;
що труд, земля, що всі права людини —
...вам боляче? Ви ж мудрі. Ну. Ніхто ж
не говорив.

Вельможний

Царів проклинати? О-о! Такого ми вже ніяк не можемо стерпіти! Не досить хіба того, що в Умані бунтує чернь, то хай ще й у філософії весь світ нам переверне!

Сковорода

(як до щенят, котрі кусаються)

Недобрі. Хижі. Злющі.
Їм боляче? — ніхто ж не говорив.

Вельможний

Та що там довго думати? Слуги, в'яжіть вірьовками — спочатку оцього бунтаря фабричного, а потім і ту філософію, науку.

Цундра спокійно повернув свою голову до слуг, що нехотя наблизились з вірьовками, і, усміхнувшись гірко, похитав на них головою — ті зупинилися як укопані.

Вельможний

Панове! Скажіть: я сплю чи ні? Чи що це робиться на світі!? Слуги панам своїм покорятися не хочуть!? Так я ж бо їх примушу — а дайте сюди канчук! *(Замахується на слуг.)*

Тут саме вбігає вістовець. Вельможний пане... Чорноземля!... Із двох сторін облога... Цундра!

У всіх одна думка: тікать! Де тікать, та ще в рясах!? Ой господи, хоч би ж було догадатись та мужичу одежу собі для переодягання призапасти.

Вельможний

Не розбігатися! На місця! Покликати малярів! Малярі вже тут. Зробіть мені, щоб за хвилину гості з коричнявих та чорних перетворилися на інших. Професоре, подержте їм відро. Плакун-Гребіночко, заграєте в гребінку.

Малярі

(між собою)

Чого ж би нам і справді не перемазнуть усіх,— еж фарби у відрі ще досить. Ви хочете перефарбувати у колір оцих, що наступають? Е, ми цього не можемо. На англицький манір чи на манір французький — це зовсім інша річ і легше. Ми можемо всяким шаблончиком: і в дужку, і в смужку, і човником, і в мережку, а найбільше того, що просто квецялом поквецяємо, та й годі. *(Умочивши квачі у відро.)* Ану ставайте по порядку. А попугайла — теж? Тягни його за хвоста, диявола зеленого!

Під музику на гребінці совершається таїнство перемазування. Малярі аж не встигають у відро вмочати: того квець квачем по лобі; тому одну брову замажуть, тому носа; а клобукам так найгірше: їх за голову обома руками хватають і просто у відро бородою святою, у відро утовкують усердно.

Вельможний

Швидше, малярі, швидше! А я ось бунтаря цього полоскочу ще трохи. *(До Цундри.)* Ага! Уже й поглянути на мене боїшся?

Цундра саме одвернувся — у степ вдивляється пильно. Вельможний перехилився з трибуни вниз, аж ноги його виткнулися вгору, підніс держално канчука в своїй руці, як вудлище,— канчук повис над Цундрипою бровою, немов над поплавком тремтіла волосінь. Та Цундра рвучко обернувся, вловив за кінчик-ремінець і, намотавши його на свій кулак по саме держално, сіпнув з усієї сили — Вельможний тільки кавкнув — і так як був, солодко-усміхнений, заграв з трибуною на землю!

Сковорода зареготався, хотів щось крикнуть Цундрі, та зразу ж похмурнів.

За спину Цундри саме заходили начитники. «Ну обернися ж, фабричний!» Цундра не чув: кусаючи губи, він грізно міряв очима направо й наліво, немовби зважав, чи вже пора? «Ну обернися ж, фабричний!»

Але начитники його попередили: вони, підкравшись, оточили фабричного і тнуть його свитину ножицями, ріжуть. Фабричний рво-

нувсь — попадали начитники, як груші. В цей мент із другого боку вчепилися Професор і Політик. Фабричний рвонувсь — майнули ноги Професора млинком в повітрі і просто в живіт Політику з розгону. Заскавулів Політик, запищав і, чвякнувши, як той мішок об землю, потяг задок свій по пилюзі, мов кішка, переїхана колісьми.

А від степу — ревище, шум! І здається, що й там рвонувся хтось,— і постріли посипались кругом, як груші. І видно, як поза кущами надвірні козаки поволі відступають: приляжуть, націляться у степ, та й знов за пагорок біжать із криком.

Сковорода кинувся па допомогу Цундрі, але людським потоком одтиснутий був назад до пагорка. «Цундро!» — тривожно закричав, та вже Цундри не було видно. Потік тікаючих, мов та основа, натягнута у кроснах, прошила всіх, розплутала і розрідила. І тільки, як вузлик бунтуючий, зосталось нерозплутапим одне ще місце. Фабричний на хвилинку показався був над колючою щетиною рук, ціпків та гілок і знов, мов хвилею залитий, кудись в ревучу безодню спустився. І раптом блиснула шабля високо над головами,— і всі шарпнулись хто куди.

«Куди ж це ви, друзі!? — Вельможний захрипів. Він на животі підповз до фабричного і обома руками вчепився в його свитину цупко: — Агей, на підмогу, друзі! Іще одне зусилля, і ми ж їх звалимо,— агей!»

Друзі, підняв ши ряси, почали підкрадатися: ану гуртом, за бога, за власність, за царицю! І от одному з клобуків удалось дістати рукою до бороди фабричного, але що це? Борода одлетіла, як клоччя, а свитина, розкраяна напополам на спині, роз'їхавшись на плечах, відкрила жупан під сподом, сама собою впала.

«Цундра!» — Вельможний закричав. У відповідь засвистіла з розмаху шабля у Цундриній руці; слідом за відчесаною головою уткнувся шиєю кривавою Вельможний в землю і так, скандзюбившись, застиг на місці. Слуги радісно закричали: «Цундра!»

Всі. О боже мій! Цундра серед нас!! Цундра!!! Тут. Крик. Зчиняється особливий. Слова і вигуки переходять у цокотання. В нього вплітаються: лоскотливий дріб сміху божевільного; гусячий метал тривоги; фуркіт; шелестіння, як від решета... А зверху — сполохи! сполохи! — аж зуби злякано цокотять...

Цундра

(наступаючи)

Собаки ви! Я ж знаю вас. Як тільки
оскалитесь — в Європі, в Індії,
на островах такі ж, як ви, завиють,
збігаючись, і заведуть: а в У-
мані біда! від кроводу, від даву —
а в Умані бунтує чернь, а в У-
мані тече! там злидарі злид' ау-
а в Умані, авву (від даву), авву...

(Гіпнотизуючим тембром.)

Як гидь, як гудь, як гаддя,
я роздрочу, налоскочу, згвинчу,
втручаннями, пручаннями, пручами!
Й без того тьма, а ви ще в тьму —
Тьху! Тьху!

А від степу — січа! ревище! І вже біжать з-за пагорка, не розбираючи куди, надвірні козаки, біжать туди наосліп: Марко Чорноземля! Тікайте!

І от із-за пагорка Чорноземля на коні появився. Цундра закричав: «Бий їх, проклятих!»

Слуги назустріч йому радісно побігли: нехай живе Чорноземля! Воля! А з другого боку Перший Подорожній з загоном несподівано грозою виріс; нехай живе Цундра! Воля! Аж тут вистрелив із палацу Політик, і Перший Подорожній, ламаючись у стані, безсило на землю опустився.

Ага! Так панство ще й дражнитись буде? Чорноземля рукою показав: спалити це гніздо! Знести його дощенту! І всі на балкон по сходах...

А Цундра, стинаючи розмальованих попів коло трибуни, словами їх востаннє допікав:

Як гидь, як гудь, як гаддя,
я роздрочу, налоскочу, згвинчу,
втручаннями, пручаннями, пручами!
Й без того тьма, а ви ще в тьму —
Тьху! Тьху!

Дим садить із вікон.
Постріли. Вереск.
Сковорода регоче.

[1930—1934]

ВИДІННЯ ЦУНДРИ. У ЛЕЙПЦІГУ

Кн. Трубецькой

...Та ні, скажи: ти щось таїш від мене,—
чи ждеш когось, а чи підглядуєш?
Ну, не хитри ж, признайсь: лихий? нерадий?
Не хочеш ти, щоб я з тобою був?

Радищев

(стежачи, як танцюють)

А широчінь! а розмах! От де шкварять,
поглянь, а ми... ані сміятися
не вміємо, ні бунтувати...

(Нахмурившись.)

Дивно —
його нема ще й досі...

Кн. Трубецькой

Так і є:
вгадав. Ага, так он чого поспішно
сюди ти біг. Гляди, щоб цей ваш бунт...

Радищев

Та біг же, біг...

(Отямившись.)

Що ти сказав? Нерадий?
О, навпаки, я дуже радий,— бунт? —
ну й вигадав! Проте — хай бунт. Провчити
гофмейстера потрібно, й я... (Ах, чорт,
ізнов пішли дрібушечки, та глянь же!)
...скоритися — то ж означатиме
для нас, що ми, російськії студенти
(...дрібушечки, ой розкіш!)...

Кн. Трубецькой

Кашляю ж!
Ось почекай... оддихаюсь... Студенти
російськії,— ти кажеш. Дворянин,
дозвольте вас спитати, де подівся?
Аристократ чого в низи пішов?

Радищев

...ну й вигадав. Я сам, брат, натомився
і далі йти — нікуди не піду.
Заграв кларнет — і знову каруселі
кружка. Танцюй: кларнет то там, то там,
кларнет то там...

Кн. Трубецькой

Ненавиджу я радість.
Сідаймо тут. Г'іч, плескається Лейпціг,
що аж сюди, проклятий, бризкає.

Радищев

Люблю його! За ці студентські роки
він став мені як рідний. Чуєш-бо,
мій Лейпцігу,— ти рідний!

У відповідь — немовби лопотіння крил перед театром. У натовпі танцюють.

І крамар

(з ятки)

Ласкаве панство! Заходьте, панство! Роги, щетина, речі різні — великодній ярмарок всього ж три тижні. Ой, поспішайте-бо!

ІІ крамар

Мануфактура із Хемніца! Порцелян із Мейсена! Льняна матерія із Ціттау! Мережка-ци́рга, мережка-ци́рга! Блакитна фарба із Ерцгебірга. Ой, поспішайте-бо!

Кн. Трубецькой

(похмуро)

Так. Два роки,
як послано сюди дванадцять нас
учитися,— страшні, болючі роки!

(До винника.)

Нам пити, пить — і більш нічо'.

(Сипло закашлюється.)

...і от...
О, ні, сидіть не можу я... Радищев!
Скажи: ти друг? Чого ж мене не вбив?
Чому ж не дав мені ти яду, яду,
як я просив тебе?!

Радищев

Ой, Трубецькой,
ну що тобі... та заспокойся, пиймо.
Ніколи я тебе таким не знав.
Ти ж завше був розсудливий,— а зараз...

Проходить група селян.

— І ти це правду кажеш?
— Та є такий закон: заборонити двірцевим орендаторам вимагати від кріпаків дворової служби.
— А коли примушують?
— Жалітися! Тепер у Східній Пруссії, як і в Литві, селяни — люди вільні. Не вічно ж...
— Аякже, пожалієшся. Хіба не знаєш, що король сказав: гофгеріхт не повинен приймати скарг од селян, а повинен одсилати всіх незадоволених до властителів маєтку? Оце тобі й закон — зрозумів?

Радищев

Еге! Та ти, я бачу, засмутивсь.
Ні пить не п'єш, ні слова не говориш.
Ну чим же я тебе повеселю?
Чекай... ось там немовби Цундра й Гете
ідуть сюди.

Кн. Трубецькой

Ну й звеселив! Облиш.
Сказати б ще Вольфганг — то так, а Цундра...

Радищев

Чого — що він кріпак, а ти, бач, князь?
Пора забуть, що нібито з дворянства
і світ увесь. Еж напочатку...

Кн. Трубецькой

(підхоплюючи)

Знов?
Та замовчи! Я знаю: рівність, скажеш?
Мене все 'дно не захитаєш! Я,
мов Біблія, тверджу, що напочатку
одно було лиш: слово!

Гете

(появляючись)

Ні, пробач,
споконвіків лиш: діло.

(До всіх.)

А вгадайте,
що я приніс вам, друзі?

Цундра

Браво, Гете,
трощи богів і Біблії дурман!

Кн. Трубецькой

(грізно підходячи)

Раз Біблію — виходить, що і панство?

Радищев

Ну перестань! Так вип'єм, друзі? Гей!
Вина сюди!

(Наспівує.)

Якось я був у Хлої,
Хотів її поцілувать.

Гете

(стежачи за Трубецьким)

Так-так.
Люблю і я цього поета.

Радищев

Вейсе?

Гете

(думаючи своє)

Не той страшний, хто є дурний, а той,
хто напівпень і напівдурень.

Кн. Трубецькой

(до Цундри)

Дурень!
І він посмів таке на панство — га?
А сам же хто?..

Гете

Радищев, по секрету
сказать тобі щось маю.

Відходять.

Винник

Зволите
бургундського?

Цундра

(спокійно)

Як прийде час — чудесно! —
розтрощимо й панів.

Гете

Без практики ж
теорія ніщо.

Радищев

...та тихо! Отже,
все зроблено, як ми й умовились:
поміж народ з Насакіним Кутузов,
селянами переодітії,
пішли...

Гете

А цей?

Цундра

...розтрощимо, не бійся.
Чого тут князь? Його ж я не просив
сюди...

Гете

(хитає головою)

Боюсь — про наш гурток гофмейстер
довідався...

Кн. Трубецькой

Розтрощимо панів.
Я ці слова тобі згадаю! Добре ж
віддячу я — ще потанцюєш!..

Радищев

(вертаючись)

Ну,
налито? всім? Тож пиймо. Рівність
хай буде скрізь,— по всій землі!

Знову плескає в долоні публіка перед театром.

III крамар

Мед! мед! польський мед, українське зерно! Із Росії бобри, соболі, лисиці! Хто не вспіє накупиться,— побіжить із нами заодно — та не двічі й не тричі — за п'ять тижнів на ярмарок у Бердичів!

I крамар

Сап'яни з Туреччини, сап'яни!

III крамар

...на Іллінський ярмарок у Ромни!

II крамар

Поя́ркові брилі, брилі поя́ркові!

III крамар

...або ж на Хрещенський ярмарок у Харкові! Та поспішайте ж бо!

Радищев

А князь чого не п'є? Не до вподоби?

Гете

(припрошуючи)

Червоного!..
Червоність — кошеніль
найкращу нам дає (чого ти, князю,—
не про вино ж кажу — труїтися? —
не про вино)

(До всіх.)

Хоча під час обробки
хімічної цей колір...

Кн. Трубецькой

Хімія!
Коли б вона могла перетопити
на золото законну лінь мою;
ах, хімія! Коли б вона — жадобу
до насолод, до сну, самокопань
взялась мені хоч трохи притупити;
до владності дала ключі; зняла
до влади — о! я б хімію ту визнав
і за її підніс би шклянку.

Цундра

Що ж,
хоч раз сказав по правді.

Кн. Трубецькой

Як ти смієш?!
Та знаєш ти, що я, коли б схотів...

Радищев

Ну, годі, сядь,— невже чини та ранги
ми будемо ще й тут, в Європі...

Кн. Трубецькой

А!
По-вашому, всі — рівні, так? Виходить,
що кріпака, якого послано
учитися, не можна вже й рукою
торкнуть?

Гете

Чому ж, торкни й переконайсь.

Кн. Трубецькой

У чім?

Гете

Кріпак тебе переростає.

Кн. Трубецькой

О господи, вони смішать мене...

Радищев

Смішать? Дак смійсь. Чого ж це ти
закашлявсь?!
Ех ти... студент! Йому, бач, хімії
дворянської тієї закортіло,
що лінь його — могла б перетопить
на золото,— не просту лінь — законну!
Та звідки взяв ти цей закон? Коли
і як його ти викопав? В Росії
з царицею? Це ще побачимо,
чи в нас...

Гофмейстер

(виринаючи несподівано)

Ну-ну, так що ж там в нас, цікаво...

Радищев

(ядовито)

Шановний пан гофмейстер? Просимо!
На підслухи прийшли? Сідайте. Боже!
Яка се честь: на підгляданнячко
явивсь до нас — подумайте! — гофмейстер.

Гофмейстер

Шановний пан Радищев? Просимо!
Ах, просимо, не бійтеся. Розкрийте,
нарешті, ви свої думки. Еж я
страшенно їх люблю — думки. В Росії
з царицею,— ви почали,— закон,—
сказали ви,— побачимо,— а далі ж?..

Радищев

(відкланюючись)

Ах, боже мій, карайте,— винен я!
Повинен я упасти на коліна:
еж я думок своїх вам не одкрив,
гофмейстере, гофмейстере, хоч дайте ж
дожить мені до вечора, а там...

Гофмейстер

(відкланюючись)

Ви можете дожить. Але

Пауза.

прощаю
в останній раз!

Радищев

Ви можете іти,
але...

(Спалахнувши.)

цю ж мить — ви чуєте? — негайно!
Ще буде він мені прощать! Ану...

Кн. Трубецькой

Не проганяй — еж він для нас слуга
і батько...

Гофмейстер

Ага, ага, ви ж чули? Трубецькой!
Він проганяв мене — ви свідок. Ох,
нещасний я: тепер вже проганяють.
Ну що ж. Іду. Зникаю.
Покорись,
гофмейстере,— нехай кричать,
бунтують,
а ти собі... мовчи. Іду.

Цундра

Не плач,
то купимо калач... І то ж лисичка
яка: він тут давно вже підслухав.

Гофмейстер

(вертаючись)

А те, щоб там, буває... не турбуйтесь:
доносити міністрові двора
до Дрездена не дуже я охочий,
хіба що десь писну у Петербург,
та й вже. А от про Цундру — то сьогодні ж
я панові скажу.

Гете

А де ж той пан? —
за тисячі верстов?

Гофмейстер

Дозвольте знати
про це вже нам.

Цундра

А саме?

Гофмейстер

Не скажу
ні слова більш! Хоча про Ушакова
і слід було б...

Чути дзвін церковний.

Гете й Радищев

А що з ним? Ушаков?

Гофмейстер

Я не скажу ні слова!.. Проганяють
гофмейстера? — ну що ж, іду.

[1927—1935]

СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ

Пізнай себе.
Як можемо бути щасливими,
коли ми не взнали ще добре,
що для нас властиве, а що ні?
А властива для нас любов до свободи.
А коли так, то будем ту свободу любить.
Але як — любов'ю чи ненавистю?
Любити просто свободу —
отже, тікати од світу, од життя...
А воювати свободу...

Отже, пізнати самого себе
можна не тільки заглиблюючись у своє серце,
а ще й так:
розвити в народу любов до свободи.

...Три місяці пробігло [1],
мов кораблі веселі в морі —
всіма цвітами процвітані,
добрим скарбом переповнені.
Три місяці пу́стинь Китаївська
і в ній Сковорода
немов пливли —
поміж садами рожаїстими,
серед криничного узлісся,

[1] Події, змальовані в поемі, відбуваються влітку 1768 року в час народного повстання — Коліївщини. Китаївська пустинь була колись на місці теперішнього Китаєва за Голосіївським лісом, під Києвом. Біснуватий — один з політичних засуджених, яких засилали тоді в монастирі на покуту. Про це багато матеріалу автор знайшов як в істориків м. Києва (Аскоченський, Щербина та ін.), так і в газетах, особливо в газетах київських 1940 року про лаврські підвали з кістяками.

на полі повному, де хвиля хвилю ллє
і зупинятися не хоче.
Уранці,
ще тільки небо почне наливаться
і вітер зелений одчалить в далечінь,—
уже Сковорода
встає з досвітньої дрімоти
й сідає знов писать.
У келії ще тьмяно,
а тому
і стеля, й стіни та ікони,
й арку́шики паперу на столі,
і гусяче перо, і власні руки —
усе це
сумним якимсь, непевним видається,
тремтливо-фіалко́вим...
Фіалковим мерехтить
і обличчя Іустина,
що, вистромивши голову із-під рядна,
спить на дивані.
Пізно вночі притягсь він од коровниць,
які на скотному дворі живуть окремо
за оградою,
і п'яно реготався та верзякав.
Хотілось плюнути в лице йому
і, захопивши торбу свою з книжками,
тікать із монастиря цього огидного,
від гостювання недоречного,
від родича брудного, тупоумного!..
Та ось —
і як воно це сталось? —
до завтрього ще залишивсь.
На сліди ж бо Марії [1] учора він натрапив —
в розмові з селянином
у полі
випадково.
Її шукати треба тільки тут?
Побіля сіл десь недалечко? —
Боже мій — тут!

О кохання тонкостанне, сірооке!
Ти явилося раптом, як вихор:

---

[1] У першодруку — Огенії *(ред.)*.

надуло надо мною паруси —
і погнало по морю, погнало...

Човен мій від бурі хилитається.
Чи гребінь хвилі, чи безодня — не питається.
Одно підкидається, одно підкидається...

О кохання тугострунне, теплоруке!
Невже ж тебе я знов не доторкнусь?
Не доторкнусь устами келиха,
в якому сік,
цілющий сік солодкий, виноградний?

...Сковорода умочить тут перо в чорнило
й скаже:
«Мустум» — назву трактат я про натуру,
Mustum,
що по-латинськи означає —
молоде вино.
Природа ж, світ увесь —
мов видавлений сік із винограду,
і ми його п'ємо,
п'ємо...
А разом з ним
впускаємо до серця й бога,
що весь розлився у природі.
— Бога? — в розчинене вікно спитає вітер.
— Бога? — в саду насмішливо оріхи
зашумлять.
— Бога? — лукаво на вікні щось біле
залопоче, ще й надметься.
Сковорода
поверне голову свою в той бік,
де свіжий струм іде,
але йому тут раптом —
таким виблискуючим сміхом пирсне
занавіска,
що він од несподіванки
одхилиться, здивований!
А з стола, як божевільні,
аркушики паперу полетять:
на аналой,
на лаву, що править Сковороді за ліжко,
на глек з водою...
І кинеться Сковорода їх підбирати:

оцей ще мені вітер!
Що пустун же, сказати б, тінь порожня,
а отакеє виробляє.
А вітер, підхопивши занавіску,
опреться ліктями об лутку
й прозоро головою похитає
(бо вітер же — прозорий він).
— Ну, як такеє можна говорити?
А ще філософ зветься.
Пустун-то я пустун,
але ж ти зрозумій і те,
що раз я т і н ь,—
то при мені, виходить, десь же мусить
бути й т і л о? —
Філософ,
немовби прислухаючись до чогось,
на хвилиночку застигне,
а потім полегшено зітхне
й здивується уголос:
— Так он воно що!
Тінь —
і та навіть тіло своє має.
Значить, сто раз я правий був учора,
коли на диспуті з панами говорив:
матерія — вічна.
Так чого ж тоді я знов сьогодні спотикаюсь,—
бог?
Адже природа для мене бог лише
в такому розумінні,
як називає її й Спіноза,—
що вона самої себе є причина,
або ж
первопричина.
Що ж до бога з запахом, з бородою, з хітоном,
з благословляючою рукою —
невже хоч коли-небудь та отаке я говорив?

Мухи, проснувшись,
з гудінням закружляють над столом.
І через це немов ще більше
неодв'язними стануть філософські питання.
І ось
почне Сковорода по келії ходити
і сам з собою сперечатись.

(А за вікном, нікого не питаючись,
світ світає,
заскрипить хвіртка в саду, пташка
десь озветься.)

Сковорода

Якщо ми ви́знаємо бога,—
тим самим ви́знаєм, що світ конечний?
Іншими словами:
що його було створено колись?
А тим часом
це ж не так.
Зовсім, філософе мій любий, це не так!
Бо початок і кінець
в єдиній точці сходяться,
бо від зерна колос —
в зерно ж і повертається.
І там, де світ нібито закінчується,
там він тільки наново народжується,—
світ —
вічнотекучий,
світ —
як вода.
Найди: де перша крапля в ній, а де остання?
...І Сковорода, жадібно з глека води
ковтнувши,
знов по келії заходить.
Ну от. Освіживсь.
Тепер — далі.
Іустин уві сні з крехтом повернеться на бік
і носом задирчить, як пилка...

(А за вікном, нікого не питаючись,
світ світає.
До утрені у дзвони вдарять.
Ченці, одкашляючись, через сад, як тіні,
пройдуть.)

Сковорода

Якщо ми ви́знаємо бога,
То буде Дух тоді в нас зверху,
а не Матерія?
Але ж Матерія якраз і є та сила,

без якої й самий Дух не може існувати.
Справді.
Відчування, Свідомість, Розум —
звідки ж вони узятись можуть,
якщо не буде тіла?
Та навіть і таке, здавалося б, безплотне,
як повітря,
а воно ж —
твердіше від каменю,
міцніше від заліза,
бо інакше
птиці, літаючи, не могли б на нього
опиратись.
О! Тепер цілком тебе я розумію,
Генрі Кавендіш:
відкривши газ, що легший від повітря,—
в о д е н ь,
ти силою його
машини мрієш пустити плавать над землею?
А що ж,
і попливуть колись, і попливуть!
...Осяяний думкою новою,
швидко Сковорода до столу сяде,—
але в цей час
в саду оріхи червоним схопляться,
як полум'я,
і на стіні у келії
вогнистий знак вікна появиться неждано,
ще й весело заграє він, заходить,
мов золотими рибками акваріум...
Сковорода, очервонений променем, скрикне:
— Як?! Уже? —
І збудиться від його голосу Іустин,
і, потягнувшись, смачно позіхне, аж вискне.
Перехрестивши собі рота, байдуже запитає:
— Пишеш? —
А Сковорода, своє продовжуючи,
з одчаєм йому скаже:
— Та ні, ти подумай!
Цього ще не бувало, щоб я його
коли зустріти запізнився!
А це... що робиться —
в вікно ось глянь!..—
Та Іустин

поплямкає зарослим ротом,
ліниво спустить свої ноги додолу
й так само тупо, безнадійно перепитає:
— Зустріть? А кого? —
Сковорода аж кинеться на нього, як на звіра:
— Як «кого»? Сонце! —
та враз,
охопивши чоло своє рукою,
гірко-гірко сам на себе головою похитає:
— До кого це я мовлю?
навіщо я знижаюсь?
навіщо я і в монастир оцей прийшов?
Переслідувань губернатора злякався?
Та краще в житті під стрілами іти,
аніж отут в єлейному багні
стрічатись з мертвими душею
і відчувати, що й сам ти поміж них
тонеш, тонеш...
— Іч ти який? —
кине йому з докором Іустин
і почне собі вичухувати спину...
Сковорода
тільки погляне на нього з ненавистю
й одвернеться поволі.
А потім,
немовби що згадавши,
швидко на столі арку́шики свої накриє
книжкою важкою
й стрімголов
вибіжить у сад!
А там —
там птиці ранок опадуть,
клюють-клюють, не доклюються
і солодко співають, сон розказують.
Сонце скрізь, у всі кінці, як Архімедова
спіраль,
розкреслиться,
і дзвонить, і гуде,
і світлом землю наповняє
щедро-щедротно!
Сковорода простягне руки тут до сонця:
— О сонце моє ясне!
сонце любе, ласкаве, прекрасне!
Без тебе не було б життя —

ні хліба, ні води,—
прийми ж ранішнє вітання од вічно юного
Сковороди! —
Тут саме Іустин
із келії покволом вийде —
у клобуці, у рясі,—
чотки перебираючи в руці,
докірливо на нього гляне
й, поплямкавши,
дерев'яно видавить крізь зуби:
— Сонцю поклоняєшся?
Пора б і до церкви якось заглянути.
Ох, господи премилосердний,
і як ти грішників ще терпиш? —
Та Сковорода
лише рукою відмахнеться
і ще дужче заспіває:
— О сонце мелодійне!
Сонце славне, дивне, чудодійне!
Без тебе люди не жили б,
не цвілись сади,—
прийми ж вітання від Сковороди! —
І, тричі відхрестившись, Іустин
задом, як од божевільного, почне
від нього відступати.
А Сковорода
на землю упаде,
цілує квіти, трави гладить,
росою очі, немов незрячі, протирає:
— Природо!
як ти всього мене кругом наповнюєш —
щедро-щедротно!
Пролий душі моїй силу,
і муст [1], і нектар, і любов,
нехай я мудрістю твоєю затужавію,
руто моя! —
І рута пахуча зразу ж десь почує,
і Сковороді
такий муст у серце вступить,
що він од радості і бігає, і плаче,
і кожне дерево вітає,

---

[1] Від латинського слова mustum — молоде вино.

метелику й комашці дякує —
за все, за все!
Пе́рце удода на стежці піднявши,
в петельку сорочки він собі застромить
і ніжно дмухає на нього —
навмисне,
щоб упало.
Тільки ж пе́рце,
вже й перехилившись головою вниз,
тримається на кінчику і падати не хоче.
О натуро!
Що може бути краще,
як та гармонія душі?!
Неспокійні руки роботи попросять.
Гембля свого під напи́налом в саду
знайшовши,
він ясенові дошки струже і гембелює.
А дошки ж лисі, аж шуті,—
а по них узори шиті —
сухопінявий шум!
Тісняться стру́жки у стружки́ —
шуті, шиті, шум!
Тікають скручені в кружки —
шуті, шиті, шум!
Гармонія, ах, гармонія душі!
Для неї — все на світі залишу...
Для неї ж я...
— Та не сміши! —
за спи́ною його почується тут голос,
пощерблений,
простуджений,
важкий.—
Не сміши,— кажу,—
бо хто в болото лізе — того ще й попхнуть.—
Поцілений у саме серце,
здригне плечима Сковорода,
перце з грудей своїх змахне сердито,
немовби воно це було причиною досади,
і так із гемблем у руці
обернеться на голос.
Перед ним — Біснуватий,
що так розумно завше дивиться.
А там он — з сусідньої гори,
співаючи, іде солдат з цеберком,

П. Г. Тичина, І. К. Микитенко, П. Й. Панч, О. Є. Корнійчук перед від'їздом до Парижа на Конгрес оборони культури. 1935.

П. Г. Тичина з дружиною Л. П. Тичиною. 40-ві роки.

Видання симфонії «Сковорода»
1923, 1971, 1984 рр.

і по стежці за ним —
як жива —
гадючиться вірьовка...

Сковорода

Ти щось сказав?

Біснуватий

Хвіц-міц, не буде з того ніц.

Сковорода

Та добре ж.
Але мені цікаво про болото,—
ти можеш повторити?

Біснуватий

О боже мій! Та доки ж повторяти?
Та ще кому — тобі?
Тобі, що світ би зміг увесь перевернути,
аби лиш захотів?
Ех! і сказав би я тобі....

(Пританцьовуючи.)

Ой гуць-гуці,
сорочечки куці!
Будем робити,
щоб приточити.

Сковорода

А це ж уже що означає?

Біснуватий

А те,
що ти в нас розумний по коліна в Біблії.
А треба, щоб до твоєї філософії
та щось би нового трошки приточити.

Сковорода

А! То ти й до філософії прихильний?
Се цікаво, давай поговоримо, цікаво.
Тільки ж щодо моєї —
тут ти, певно, помиляєшся.
Бо образи Біблії
я беру лиш як символи, не більше.

І, розкриваючи їх, я хочу одного:
щоб людина
та могла ж нарешті сама себе пізнати.
...— Що? — перепитає Біснуватий: —
«Пізнай себе самого»?
Ох же й упоров!..—
І раптом, схопившись за живіт,
почне тремтіть од сміху ще й хилятись
на всі боки.—
Чуєте, гори, що він сказав?
Хай нас тиран і б'є, і мучить,
а ми —
«Пізнай себе самого».
Чуєте, долини?
Нехай народ із голоду у пана пухне,
а ми —
«Пізнай себе самого».
А може б, ти хоч поцікавився книжкою
Гельвеція «Про розум»?
У нього ж, наприклад, мораль
грунтується на збігу особистих інтересів
та інтересів громадських.
А може б, ти хоч поцікавився
«Економічною таблицею» Кене?
У нього, наприклад, чудово пояснюється доля,
доля річного процесу репродукції.
А то:
Сократ на снідання,
Сократ на обід ще й на вечерю —
хіба ж так можна?
Це дійсно упоров так упоров!..—
(А сам, сльози витираючи од сміху,
то розкриється,
то знов закутається в лахміття своє мізерне,
під яким — яскраві, як іволга,—
жовтіли старі штани потерті,
обтягнені, військові.)

Сковорода

Пересміявсь уже?
Ну, от і добре.
Ех, ти ж — дитина.
Але — я бачу — ти зовсім не розумієш
моєї філософії.

Адже ж «Пізнай себе самого» — це є гасло
всього нашого вісімнадцятого віку!
Ним заклопотані: й Вольтер, і Гельвецій,
і Гайдн, і Глюк,
і навіть економіст Кене,
який, досліджуючи, пізнаючи:
куди йде господарство Франції,
цим самим, як хочеш ти знати,
пізнає — кого? самого ж себе.
От куди йде моя філософія,
а ти спрямовуєш її в якийсь, я бачу,
інший хід?

Біснуватий

Та в який же інший, як тільки в той,
що ми його були б повинні всі —
ти розумієш?
геть чисто всі вхопити.—
(І по хмурній мовчанці,
оброслу голову на шиї, мов жорна,
повернувши,
у стугні груди б'є рукою
і страшно пророкує,—
в свої уривчасті слова
мішаючи чужі, французькі.)
Наш хід — як тигр — нестримний гон,
Землі то тон демократі.
Са іра́! Са іра́!
А ви? Що ви? Кого ви лю?
І землю длю і люд давлю,
Прокля'!.. цара'!.. тира'!..—

(І раптом засміється.)

— А Катерина ще не здохла?
— Ну йди ж, іди! — надійшовши, солдат
на нього крикне —
й дзвінке цебро опустить у криницю.—
Ух! — злякається цебро
й, немов хватаючись за цямрини,
там десь
в глибокій лункій тиші
то в один бік глухо бухне,
то в другий...

Солдат

(водячи вірьовкою відро на глибині)

Здрастуйте, Григорію Савичу!
Дошки стружете?
А мені ось — бачите? — яка служба:
двічі на день воджу його на прогулянку,
а потім знов на цеп саджаю.
Ну, а що ж?
Хай не говорить поганого проти цариці.
Та ви й самі скажіть:
хіба ж не можна тихо, мирно жити?
Так ні ж таки...
Ох і люблю я ваші співи про цеє мирне житіє!
Прийду колись — послухаю.
Ну, витягайсь, водичко, витягайсь...

Біснуватий

(до Сковороди)

Так от чим ти зачарував мого тюремника?
А я й не знав.

(Сумно похитавши головою.)

В гармонії перебуваєш?
У розслабляючій молитві до натури?
А я —
щодня замість молитви прокляття шлю —
царям, тиранам та владикам.
Хоча...

(Він усміхнеться гірко.)

що можуть вдіяти самі лише прокляття?

(І знову грізно прокричить.)

Са іра́! са іра́!

Сковорода,
лівою рукою оббираючи шорсткії з гембля
стружки,
свої тут філософські, вічно здивовані
брови насторожить
і зацікавлено спитає:
— Са іра́ — тобто: все вперед, влаштується,
на добре пійде,
а звідки ж ти умієш по-французькому?

Біснуватий

В притузі треба знать усячину,
і дороги щоб не питаться.

...Солдат, витягнувши води з криниці,
поставить цебро на цямрину
і, перехиливши його, пити стане.
А вода —
важко розколихана, від неба синя —
вихлюпується з-під рота бісерними нитками,
вихлюпується на пісок...

Біснуватий

(до Сковороди)

Воду філософії розливаєш на пісок сухий,
неплодоносний?
Час би вже знайти й родючий грунт —
ти чуєш?

Солдат

(напившись)

Чуєш?
Ти йдеш — кажи мені,— чи ні?

Біснуватий

(з досадою)

Та йду! лечу!

А все ж... царі...

(До Сковороди.)

Сказать?
Я б перший їх
зарі —
зарі...
Ух! заворушитись народу тільки дайте...

Сковорода,
скупчивши поміж брів своїх якусь нову
глибинну мисль,
свій гембель одкладе
і довго дивиться услід обірваному
Біснуватому,—

іще й рукою так,
немовби ось-ось його завернути хоче...
А той,
віддаляючись,
щоразу обертається назад,
і спотикається, й плюється:
заворушитись
тільки
дайте...

1920, 1940

ЧОРНОВІ АВТОГРАФИ

ALLEGRO GIOCOSO

Сопілку
<він прикладе до вуст> [1]
притулить він до вуст...
і пальці покладе на неї —
і вже над ними пісня ллється,
і голубом душа

(Центральний Державний архів-музей
літератури і мистецтва
Української РСР (далі ЦДАМЛМ), ф. 464, оп. 1, № 196)

[I. ALLEGRO GIOCOSO]

<Літо> Три місяці пробігло,
мов корабель веселий в морі,—
всіма цвітами процвітаний,
добрим скарбом переповнений.
Три місяці пу́стинь Китаївська і в пій Сковорода
немов нливли —
поміж садами рожаїстими,
серед узлісся <темного> кринишного,
на полі повному, де хвиля хвилю лле і зупинятися не хоче [2].

Уранці,
ще тільки небо почне наливаться
і вітер зелений одчалить в далечінь,—
уже Сковорода
встає з досвітньої молитви

---

[1] Тут і далі в ламаних дужках подаються закреслені автором слова.— *Ред.*

[2] Тут же, на берегах рукопису, дописано:
«три місяці от-от здавалось пристань
і замість неї —
скелі».— *Ред.*

і в сад іде.
Там птиці ранок опадуть,
клюють-клюють — не доклюються
і солодко співають, сон розказують.
А сонце вже у всі кінці,
мов над главою Моісея,
послало сяючії роги,
і дзвонить, і гуде,
і світлом землю наповняє
щедро, щедротно.
Сковорода
на землю упаде,
цілує квіти і трави гладить,
росою очі, немов незрячі, протирає;
о господи, як ти всього мене наповнив
щедро, щедротно!
Пошли ж душі моїй спокій,
і мир, і злагоду, й любов.
Я більш нічого не бажаю,
о Всеблаженний!
І Всеблаженний зразу десь почує,
і Сковороді
такий мир в серце ввійде —
що він од радості і бігає, і плаче,
і кожне дерево вітає,
<й> метелика й комашку дякує —
за все, за все!

Тим часом дзвін у церковці
<скликає> пустинь на <молитву> обідню
покличе
і <й> <до> <грізного бога> бога грізного устав
ідуть вичитувать ченці похмурі,
один <проти> <по одному> за одним
попід оградою,
мовчки.
І спиниться Сковорода —
не може не спинитись:
він бачить, як вони уже аж перед самим храмом
оглядуються й поміж себе жорстоко осуждають,
що <в> гість отця Іустина
<гість> до храму невхожий.
І гірко стане на душі,
замісць гармонії підуть зітхання,

і тяжкі думи поженуть
у поле, на край світа.

Поле, поле <!>,
яке воно кругле!
Яке воно про́сте і довершéнне —
поле!
За кругом круг тече,
за гору гора забігає,
<О>тут, отут справжній ключ до душі:
познай самого себе.
Колос зігнувся і дивиться в землю —
познай себе самого.
Небо в тисячі люстер перехмарюється —
познай себе самого.
Величні простори, що до Дніпра,
а під лісом отари,
і понад гречкою бриніння бджіл —
усе, все в природі каже:
познай себе самого.
І знову сповнюється миру
душа Сковороди,
і, тиху флейту з-за пояса діставши,
він починає славить світ,
того, що в світ послав його, <Сковороду,>
і познавать себе самого научив.
І тиха флейта, як метелик,
летить до лісу на жита

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1184, арк. 1)

[II. ALLEGRO GIOCOSO. GRAVE. RISOLUTO]

...Три місяці пробігло,
мов кораблі веселі в морі —
всіма цвітами процвітані,
добрим скарбом переповнені.
Три місяці пу́стинь Китаївська і в ній Сковорода
немов пливли —
поміж садами рожаїстими,
серед <кринишного> <узлісся кринишного> кринишного
узлісся,
на полі повному, де хвиля хвилю ллє і зупинятися не хоче.
Уранці,

ще тільки небо почне наливаться
і вітер зелений одчалить в далечінь,—
уже Сковорода
встає з досвітньої молитви
і в сад іде.
Там птиці ранок опадуть,
клюють, клюють — не доклюються,
і солодко співають, сон розказують.
А сонце <вже> скрізь у всі кінці,
мов над главою Моісея,
послало сяючії роги,
і дзвонить, і гуде,
і світлом землю наповняє
щедро, щедротно.
Сковорода
на землю упаде,
цілує квіти <і> трави гладить,
росою очі, немов незрячі, протирає —
о Господи, як Ти всього мене наповнив
щедро, щедротно!
Пошли ж душі моїй спокій,
і мир, і злагоду, й любов.
Я більш нічого не бажаю,
о Всеблаженний!

І Всеблаженний зразу десь почує,
і Сковороді
такий мир у серце ввійде,
що він од радості і бігає, і плаче,
і кожне дерево вітає,
метелика й комашку дякує —
за все, за все!
Тим часом дзвін <округлий> із-за тополь [1]
покличе пустинь на обідню,
і Бога грізного устав
ідуть вичитувать ченці похмурі —
один по óдному,
попід оградою,
мовчки...
І спиниться Сковорода
(не може не спинитись!) —

---

[1] Напроти цього рядка олівцем дописано: «заводу панського бриніння».— *Ред.*

він бачить, як вони уже аж перед самим храмом
оглядуються й поміж себе жорстоко осуждають,
що гість отця Іустина
до храму невхожий.
І гірко стане на душі,
замість гармонії підуть зітхання,
і <думи тяжкії> тяжкі думи поженуть
у поле, на край світу...

Поле, поле!
яке воно кругле!
яке воно прóсте і довершенне —
поле!
За кругом круг тече,
за гору гора забігає <— поле!>.
Отут,
тут справжній ключ до душі —
<пізнай> познай себе самого.
1 Колос зігнувся і дивиться в землю —
<пізнай> познай себе самого.
<Стелиться Дніпр у тінь,> Дніпро у тінь пославсь, а повен перебігу —
познай себе самого.
2 Небо в тисячі люстер перехмарюється —
<пізнай> познай себе самого.
<Величні простори за Дніпром —>
Одно і те ж старого городища сум —
пізнай себе самого [1].
І понад гречкою бриніння бджіл
<в бриніння бджіл,
гудка бриніння <в> на панському заводі>
<як> <а під лісом отари,—>
а ще отари понад лісом —
і Києва далекого торжественність нагорна
усе, усе в природі каже:
<пізнай> познай себе самого<, познай>.
І знову сповнюється миру
душа Сковороди,

---

[1] Напроти цього місця дописано олівцем:
«<Се єсть> Се ж бо єсть:
бренне, текуче і безкінечне
<се ж бо єсть>, немов фігурний триугол <Піфагора>,
в якому і три, і два, й один <одне і те ж>
одно і те ж».— *Ред.*

і, тиху флейту з-за пояса діставши,
він починає славить світ,
Того, Хто в світ його послав
і <пізнавать> познавать себе самого научив.
І тиха флейта, як метелик,
летить до лісу, на жита,
прозоро над Дніпром тріпоче,
до всіх просторів признається
і повертається назад, немов голубка,
з маслиною в дзьобу:
мир, мир душі твоїй,— сказав Всевишній,
мир.

І слухає Сковорода цю відповідь,
нової пісні <зачинає> починає —
очі заплющені,
хитається в ритм.
Подяка Богові за все,
найперше ж:
за те, що потрібне зробив нетрудним,
а трудне непотрібним.
На всіх шляхах життя
єднай свою хисткую волю
з волею Творця.
Подяка Богові за все.

Грає, грає Сковорода,
а день вже хмариться назад
і якось хилиться, як колос,
в землю.

Іде отара од води,
і дівчина-пастушка послухать зупинилась [1].
Почув Сковорода невинний погляд,
очі розплющив.
— Маріє!.. ти?..
— Е ні, <мене> зовуть Маринкою.
А почім ви мене знаєте?

---

[1] Напроти на берегах дописано олівцем:
«Чернець,— подумала,— <не> а не чернець!
безвусий, безбородий
<мов стрижений>
дудка не проста».— *Ред.*

— Маріє, Маринко...— без ліку повторяв,
і брав її за руку, і дивився,
довго-довго.
Такії ж очі були
у його учениці, у Марії,
коли в знайомого він жив на пасіці.
Вже стільки літ пройшло,
а він забуть не може
її ласкавість, і красу,
і повнолітній голос... [1]
— Маріє, Маринко...— без ліку повторяв.
Маринка сіла.
Спідничкою закрила ноги,
в долоні всю голівку узяла,
говорить.
— Чиї вівці пасе <?> —
Хіба це не 'днаково чиї <?>
Колись я думала, що можна жить, працюючи,
аби земля родила.
Тепер — ні.
Бо батько й мати горби попаробляли —
а все <лиш> панові, <бодай йому...> бодай йому
не дихать!
<...Ще> більш голівку заховала,
щоб сліз не видно.
А сльози, сльози як слова!
— Одна
пішла я раз у панський двір.
А пан на ніч сказав мені зостатись,
грозив ножем і мордував,—
та не далася я,
втекла.
А <ваші> ці ченці —
о господи, пройти й у церкву не дадуть.
Та що й казать...

Помовчала Маринка,
й день затих.
То хмари все хмаріли,
а то у тучу всі зійшлись
і звідти
ціляли в блиск розколотого неба,

---

[1] Напроти дописано олівцем і викреслено: «такії очі і в друга його Ковалинського».— *Ред.*

<регочучи... ворчливо...>
<блискочучи в Дніпрі> <одбившись в Дніпрі>
в Дніпрі одбившись.

У кучу вівці збились
<й> немов із холоду
ягнятко на руки полізло.
— А вам, напевне, весело живеться, що ви все граєте?
Я бачила й учора вас...
А брат мій у повстанцях — та й зразу схаменулась.
Взяла ягнятко й понесла.
А вітер їй заходив збоку,
і рвав спідничку і кісник,
аж поки з вівцями в яру вона не зникла.
А вітер все заходив збоку.
<Сковорода>
Сковорода — на бистрі ноги встав,
хотів її догнати,
<хотів> обнять, потішить,
<заспокоїть,> утерти сльози недитячі.
та тут <повз його>
повз нього [1]
Повз нього <блискуча>
карета,
закрившись курявою, на Київ покуріла
<на Київ>
і довго пан <у> із вікна дивився,
який то <там чернець> юродивий
<мов доганяв> очима доганяє його, а мо' й
словами.
Простягне руки до Дніпра
та й знов тремтячі одведе,
немовби воздух тихо прийме.
Сльози гніву, щастя,
бурі серця великого
говорить не дають.
«Напевно весело живеться...»
Ніколи блискавка отак не била <в дерево>, не палила,
як <оці слова> душу його
<в душу його> <оці> ці слова.
Справді.
Чого прийшов він в цюю пустинь?

---

[1] На звороті аркуша під зірочкою дописано наступні 14 рядків (до «Напевно, весело живеться...»).— *Ред.*

Хіба не на те, щоб пожить<?>,
щоб мир знайти <і> й спокій<?>,
і бога щасливого <від[чути] у> в собі відчути,
у <природі> натурі,
бога, якого і Сократу не вдалось побачить,
гармонію душі? —
А бог один,
і може там якраз,
де ту гармонію розбито.
І як я смів подумать,
що вже зробив щось для людей,
коли безвинні ллються сльози кругом, кругом,
а я од них тікаю!
<Противні мені приятелі, в яких я жив>
Чи ж друзі <ж> були мої друзі, в яких я жив,
<Гидка мені> чи справжня була моя проповідь,
яку я підносив.
<Бо шляхта то була,> Шляхту, шляхту бачив я, а не народ!
<Бо просвіщ[ав] панство> Панство просвіщав, а не голоту!
У ній,
лише у цій останній,
я мир собі знайду
і боротьбу замість спокою.
Бо мир не просто правда,
мир є справедливість,
за всіх пригноблених піднятий меч.
<Ти чуєш, Дніпре,
за всіх!>
Мінялася його душа,
як і природа.
Надходив вітер з вітерками <вітер>.
Пішов, хоч не хотів із поля йти <із поля>
<— вітер з вітерками —>
<пісок> закрутився пісок
<— розвіявсь —>
і з вітерками вітер
<вітер>
і на одній нозі пісок за яром закрутився.
<— і з вітерками вітер —>
І думав дорогою:
шляхту бачив я...
І думав дорогою:
гармонія неіз'яснима
<у всьому сві[ті]>

налився всесвіт повноти <і сам себе>
<але чого ж і>
і споглядає <сам себе> сам себе.
Але й <в ньому> його <якась лінія> <якась воля>
<чиясь лінія> <мов> на два пересікає лінія:
на світ вгорі і світ внизу
і другий завжди рабство.
Чи ж друзі були мої друзі [?]
І на одній нозі пісок за яром закрутився,
і вперше усумнивсь Сковорода,
і вперше <іншими очима глянув> очима іншими поглянув
на небо, на землю, на себе.
Хмара ще <далі> ширше сиві краї свої закотила
і звідти так само ж здавалось
ціляла в брязк розтріснутого неба,
<одплеснувшись>
потріскуючи у Дніпрі...
Але за цим <по тихогрізному мовчанню>
такий орган гримів і грав простором-хором понад хором —
аж земля під низом стугоніла, трепещучи...
Дививсь Сковорода і думав:
а се ж бо єсть вже інший <триугол> триугол:
земля, огонь, вода.
Земля, що правди прагне, пра́ва,
огонь, цей гнів, що сам рождається
з землі в задуху, в спеку, у туман.
Також вода, <що як> душа людини,
<що все одсвічує не тільки радістю>
<А все ж бо інший триугол>

Проходив кладовищем.
...говорить.

Вже дощ стіною рівною підходив
<і розлягались блискавки> і блискавки ганялись
за смерканнями
<і розлягались гори грому понад Дніпром смеркаючим.>
як Сковорода, <на рівні ноги> <на бистрі ноги вставши>
<з смеркаючого поля>
у пустинь поспішив.

що все — не тільки радість,—

що все одсвічувать повинна.
Але ж бо єсть вже інший триугол.
— надходив вітер —

— А ти все сам з собою? —
зустрів у брамі Іустин.—
Іди, стоїть твоя трапеза,
і братія поговорить прийшла із Лаври.
— Чого тій братії!..— та й змовк.
В душі боролись два боги:
гармонія і справедливість,
і першу заливала <люта> лють,
бо <не може буть гармонії, коли> де ж гармонія,
<коли> як справедливості нема [?]

— Я тут, я тут, я <тут>...— <скотилось по даху> по даху скотилось,
затріпотіло в листі, <впало>
і <зразу> стихло.
— Ходімо <скоріше під дзвіницю> на ганок,
<а то вже> гряд.
— Гряд! — ударило над ними
<ще> й завалилося <в кущах>
і <потім> довго блискавку сікло, сікло
і <довго> повторяло десь
вище октавою <внизу>:
— Бруд, брудом бруд...
А гряд од стін і від землі одскакувать пішов
мов стукотом підкований
<вже під дзвінице[ю]>
<в шумі, в шумі>
у шумі, <у> в бризках, <в> у бризкошумі
мов стукотом підкований.

— Григорію, ось слухай:
ти, бачу, щось замислив,
немов тікать із пустині надумав.
Останься, поживи!
Ти бачиш, як тебе ми поважаєм,
як в кожне слово твоє вірим
про Бога вічного.
«<Чи вічний же ваш Бог?> <А може й> Не мечіте бісеру»,—
Сковорода подумав.
<Підійшла> Вийшла братія.

— Останьсь, останься,— почали вмовлять.
Ще не набридло по світах?
Пора подумати <про> за пристань.
А пристань тут твоя,
у нас,
у Києві, у Лаврі.
Ми знаєм всі твої таланти.
Ми знаєм розум твій і святість.
Стовпом істини ти будеш в нас
і церкви окрасою на Україні.

Затремтів Сковорода мов пламенем об'ятий.
— Ой, преподобнії!
Яких вам ще стовпів у церкву треба?
Доволі й вас,
стовпів неотесаних!
Ви ж церкву завалили,
що й за сто літ вона не встане!

Іустин тихо:
— Григорію, ось годі.
Не ображай лаврських отців.
Вони ж прийшли прохать тебе <до них> у ризу
<хоч і за єпископа>.
Затремтів Сковорода, мов пламенем об'ятий.
— Ризо! ризо!
не багатьох ти преподобними зробила,
але премногих вчарувала.
Окаянствуйте!
окаянствуйте, поки не встав спаситель церкви.
А він як встане —
то першим же на вас!

Братія: Ти гніваєшся, учителю,
<ми знаєм>.
Скажи ж нам на прощання,
<де> <наше щастя> де <мир> <надія> <гордість
і надія>
щастя наше, де надія
<кого ще> <порадиш нам прохать>
і кудою нам <іти шукать> іти [?]
<— Всяк єсть там, де серцем сам>
<— Ідіть пахать, забудьте рясу —>
<отам ваше щастя і гордість і надія>

<отам ваше щастя, отам ваша гордість і надія>.
<— Ах, наше серце>
Сковорода: Всяк єсть там, де серцем сам.
— Ах серце наше <нічого [не] бажає як добра>
добра завжди бажає ближньому.
— Покиньте рясу, ідіть пахать.

Замовкла братія.
Потиху
посунула назад.
Пішов і отець Іустин із ними в келію.
Ще довго там світили свічку,
ревли молитву по вечері
і, наревівшися, лягли.

Зостався сам.
Один,
у темноті,
у думах.
Дзвіницю хмари обганяли —
і бунтувалися вгорі тополі,
турляючись на схід...
<Гроза пройшла десь стороною>
<Гроза гриміла над [тополями]>
<але друга надходила ще більша>
Гроза <на мить> часами затихала
і другу грозу із Києва чуть було
її тоді <було чути грозу другу> <другу грозу>
із Києва,
а що саме —
не розібрать.
<Зостався сам>
Зашуміла шовковиця,
оріх затрепетав
і дзвіниця <зразу> підскочила в малиновім огні.
— Грязь!
Гробокопателі! <Хромії!> —
Хромії! —
ударив з неба голос, загримів,
і довго шар важкий <на ременю> розкочував,
щоб знов жбурнуть на землю.
Перевів дух вітер
і зразу
у всі ворота розігнавсь.

А зверху дощ,
а зверху блиск —
грязь!
грязь!

Злякалися ченці
і засвітили свічку в келії,
і заревли до бога грізного до Саваота:
— Свят! свят!
ми чистії, ми духом нищії,
помилуй нас <!>...
А зверху дощ,
а зверху блиск —
грязь!
<грязь!>

В саду під деревом
курінь соломою накритий.
Там спав Сковорода
годин чотири на добу.
А все ж останнє врем'я
молився.
І зараз <прибіг він> він прибіг
не від дощу сховатись —
молитися, молитись!
Гарячі руки простягнув —
і попливла земля,
і сам возноситись почав.
Все вгору, вище, вище.
І бачив землю,
всю її неправду,
неначе вдень,
так ясно.
<Царі, царята і пани> Царі ж, вельможі і пани
<з[агнали]>
<народ загнали в церкву> <народу темному зв'язали
руки>
<і катували скорпіонами...> її катували скорпіонами...[1]

---

[1] Збоку, на берегах рукопису, дописано пізніше олівцем:
«<Лежала правда на землі зв'язана>
<його мати> <його> на землі <зв'язана> лежала
його мати зв'язана,
її катували
<і вправд[і]>

Ченці ж стояли оддалік
<і все співали:
«У царстві Твоїм пам'ятай нас Господи»>
і все приказували:
«Чти отця твоєго і матір твою».
І наче сам він, <сам стояв,
сам> стояв десь недалеко од ченців
і теж співав:
«Блаженні <кроткії> милостиві, яко ті помилувані будуть».
А пани, слухаючи божественного співу,
ще більше милували «чернь»,
аж поки <справді вона> вона справді кров'ю не зчорніла
і не перетворилась в грязь.
— Грязь! — <востаннє в[дарило]> ударило над садом —
і Сковорода прокинувсь.
<Дощ одійшов> <переснився> <Дощ одійшов і ніч переснилась>

1 Ніч переснилась,
2 і дощ одшумів.
3 Спішили хмари обсушитись,
4 а небо од краєчку <посиніло мов антимінс>,
5 мов антимінс, посиніло [1].

На столі мовчала <розкрита біблія> біблія розкрита
і риба на блюді і хліб.
Не доторкнувся до трапези.
Пора!
<І> на устах <його> рішучих
новая радість <вийшла> виросла [—]
пора!
Укинув біблію в торбинку,
згадав рукою флейту коло пояса,
вклонився тричі <серед> ранку, саду
і бистро-легко
пішов на схід.

<і наче то не мати його була> і наче то вже не мати,
а Маринка,
голову звернула до нього.
Кричати хоче,
а крику не чуть <було>,
<і тільки рукою попереді —
туди! туди!>» — *Ред.*

[1] Збоку дописано олівцем:
«3. І тільки <ще> з Києва грозу було ще чути,
а яку саме —
не розібрать».— *Ред.*

На небі засвітали
зарі! зарі!
Кого ще там убили,
зарі-
зали? —
То не березовий-бузовий
солодкий сік,
по всій землі, по всій землі
пройшов головосік.
Пройшов чи ще проходить?
<І перед очима брат>
<Замість>
Замість відповіді
Маринчин брат з туману
виступив<.>
<і знову розтанув> і з вітром розтуманивсь.
Чого?
Ніколи він його не <бачив> <знав> бачив —
а отже навіть
<руку запримітив скрючену> <руку скрючену
запримітив>
руку запримітив
<немов> у землю вкрючену.
На небі засвіта[ли
зарі! зарі!
Кого ще там убили,
зарі-
зали? —
То не березовий-бузовий
солодкий сік,
по всій землі, по всій землі
пройшов] головосік [1].
Отак козаччина пройшла,
а ми немов не чули.
С о б і шукали миру, коли там кров лилась.
Нащó, нащó?
К чому цей мир, <думки, змагання> к чому ця проповідь
висока

---

[1] Ці дев'ять рядків на берегах рукопису позначені так:
«на небі засвіта
—
—
головосік».— *Ред.*

і приоздоблені в герби словесні премудрі алегорії?
К чому <усі його> протести всі
<коли вони> <м'які> <напудрені> <?>
коли вони м'які, коли вони тендітні?
«Блаженні, милостивії» — сказать катам? —
Ударить так, щоб аж заграло!
Щоб пронеслося над хатами,
над бідними усього світу!
<щоб пробудилися незрячі>
Ударить так, щоб пробудилися незрячі,
щоб стали зрячими раби, раби, ця сіль землі майбутня!
Ударить! вдарить!

<На небі засвітали
зарі! зарі!
Кого там це убили,
зарі-
зали!..
Кого там ще убили?
Сковорода чув своїм духом,
що щось непевне творилось у Києві>
<щось у Києві творилось.>
<То не березовий-бузовий
солодкий сік,
по всій землі, по всій землі
пройшов головосік.>
Пройшов.
Але народ <із тьми не визволив> <не визволив із тьми>.
<Нового треба ждать.>

За думками не помітив
<як ліс сумний
перестарілий ліс пройшов>,
як ліс пройшов,
сумний перестарілий ліс <.> і Голосіївську сонну пу́стинь
<пройшов>.
<І> сам не знав:
чого це <він сюди пішов> тут він іде,
а не понад берегом.
Невже отак і дух його
ніколи з лісу не вийде?
<ні> дивувався
і сам не знав,
чого це лісом <пішов він> він пішов, а не берегом.

Зійшло невиспанеє сонце
і в хмарі досипляло
<жовто-жовто> жовтаво-жовто...
День <хирявий, хмурний> вітряний, хмаристий
<заледве> зникаючії кидав тіні од сосен на дорогу [1].
<В[же]> Уже <починалось> виднілось передмістя
і Київ із туману
грязею виблискував...
Шлях берлин

Спинивсь в яру, щоб виламать собі ціпочок,
<бо свій забув,>
і затремтів з нестями,
закричав!
Чиясь невидима рука його тягнула в рів.
І він, іще не бачачи нічого,
уперше світ клясти почав
і тих, що світ ведуть у тьму
і поливають кров'ю.
Закричав! —
На дні,
звернувши голову до нього,
лежав козак і теж кричав, здавалось,
та тільки крику
не чуть було.
Однією рукою в землю вкрючивсь,
а другу мов на схід сонця простягнув,
показував: туди! туди!
— Маринчин брат! — проблисло.
<І хтось>
І заридав Сковорода.
О хто ж це так...

Не єсть то щастя, що родить нещастя

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1185.)

---

[1] Збоку дописано олівцем:
«Познати Бога можна, познавши Людину».— *Ред.*

[I. GRAVE]

Бунтівники духа *[1]
*І колесом їх кидало,**
перекотиполем гнало *.

GRAVE

— А ти все сам з собою? —
зустрів у брамі Іустин.—
Іди, стоїть твоя трапеза,
і братія поговорить прийшла із Лаври.
— Чого тій братії!..— та й змовк.
В душі боролись два <боги> начала:
гармонія і справедливість.
І першу заливала лють,
бо де ж гармонія,
як справедливості нема?

...я тут, тут, тут —
затріпотіло в листі, скотилось по даху.
— Ходім на ганок (свят! свят!),
ходім на ганок: гряд.
— Р-раб! — ударило над ними й завалилось.
І довго блискавку сікло, сікло
і повторяло десь внизу октавою:
бруд, брудом бруд...
А гряд од стін і від землі відскакувать пішов,
мов стукотом підкований —
у шумі, в бризках, у бризкошумі,
мов стукотом підкований.—
Присмерк,
як після семидесяти літ,

[1] Тут і далі (крім «Словничка до поеми-симфонії «Сковорода») рядки, дописані пізніше, позначені зірочками.— *Ред.*

уже доріг не добачав.
Тікав під дерева, в кутки, в долинки.
А за ним, мов неминуча старості сиви[на],
водяна курява,
кипляча, свіжа, холодна...
і над усім вгорі просторами ридання,
душі великої здригання:
де ж гармонія,
як справедливості нема?

— Григорію, ось слухай:
ти, бачу, щось замислив,
немов тікать із пу́стині надумав.
Останься, поживи!
Ти бачиш, як тебе ми поважаєм,
як в кожне слово твоє вірим
про <дух, матерію> <життя, житечність, гармонію>
щастя, природу, про стать.
«Не мечіте бісеру»,— Сковорода подумав.
Вийшла братія.
Між них і ті, що з ними він учився <в Академії>:
Кирило, Ієрон.
Поважні, одгодовані,
по старшинству вони на ганку посідали,
і від содроганій голосу оріховими бородами трясучи:
— Останьсь, останься! — почали вмовлять [1].—
Ще не набридло по світах?
Пора подумати за пристань.
А пристань тут твоя —
у нас,
у Києві, у Лаврі.
Ми знаєм всі твої таланти,
ми знаєм розум твій і святість.
Стовпом істини ти будеш в нас
і церкви окрасою на Україні.

Затремтів Сковорода мов пламенем об'ятий:
— Ой, преподобнії!

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1248, арк. 1—2)

[1] Напроти на берегах пізніше дописано олівцем: «Гавриїла постригли в ченці і сама цариця була при постригу. Треба, щоб був у мене Гавриїл хвастун».— *Ред.*

— А ти все сам з собою? —
зустрів у брамі Іустин.
[. .] [1]
Ти бачиш, як тебе ми поважаєм,
як в кожне слово твоє вірим
про щастя, <про властиву стать> <про любов,
древо вічності> вічності древо.
«Не мечіте бісеру»,— Сковорода подумав.
Вийшла братія.
Між них і <ті, що з ними він учився разом —
Кирило, Ієрон.> <Кирило, Ієрон, що з ними він учився
разом> він учився разом —
поважні, одгодовані,
по старшинству вони на ганку посідали [2]
[. .]
Доволі й вас,
стовпів неотесаних!
Плентайтесь по Єрусалимах,
у псалтир барабаньте.
А я знаю своє
і робитиму своє, як я знаю.
Іустин тихо:
— Григорію, ось годі.
Не ображай лаврських отців.
[. .]
Окаянствуйте!
Окаянствуйте, поки не встав <на вас> цундра.
Про́стий народ спить —
та всякий сон єсть пробудний.

— Ти гніваєшся, вчителю.
<Скажи ж хоч> <на прощання:
де наше щастя?>
Скажи ж хоч <до господньої трапези> на прощання *,
скажи ж хоч до господньої трапези *
(тут саме <виніс> послушник виніс столика й *
<поставив рибу на ньому>на ньому поставив<рибу *

[1] Тут і далі рядками крапок у квадратних дужках позначені частини тексту, які увійшли в основний варіант поеми.— *Ред.*

[2] Напроти на берегах рукопису дописано олівцем: «Ченці — про М[аксима] Залізняка, який сидів у казематах К[иєво]-П[ечерської] л[аври]».— *Ред.*

і вино> рибу, хліб і вино): *
де наше щастя?
кудою йти?

Сковорода

Всяк єсть там, де серцем сам.
(Перший випив Ієрон <і здригнувсь>, здригнувсь і *
пальцями поліз у рибу) *.

[Ієрон]

То <що ж,
ми завжди охочі ближньому служить>
<То охочі ми ближньому служить>
То що ж,
ми завжди охочі ближньому служить.
— Покиньте рясу, пахать ідіть.

<Ієрон>

— Учителю! а що таке життя?
<Ні, справді,> і як його до себе привернути?

Сковорода[1]

У притчах Вардапа <сказано> написано:
Кінь під золотим сідлом
сказав навантаженому бикові:
— Я кінь вершника,
золотий трон царя.
Бик сказав:
— Я бик пахаря,
золотий трон землероба.
Якщо я не оброблю ниви й ячменю —
під твоїм хвостом вистрояться в ряд ворони.
Ніхто не зрозумів Сковородиної мудрості.
<Послушн[ик]>
й не <обізвавсь> захопивсь.
Тільки <послушник, аж десь там із темних сіней> п'яний,
що сидів аж там десь у темноті у сінях,
од внутрішнього лоскоту коліна звів аж до підборіддя:
— Жінка? <Ой> Уй, як про жінку ж ти вчасно
згадав,
чи не послать нам

[1] Далі 10 рядків дописано пізніше.— *Ред.*

Ієрон

Ні, справді.
Нехай ти нас, ченців, не любиш,
нехай <маніхействуєш> ти маніхействуєш і Нову Людину
знічев'я мрієш утворити,
(Сковорода загруз бровою)
<але скажи — ти ж маєш бога? —>
але скажи: ти ж маєш в серці бога?
(Сковорода всміхнувсь. Ієрон <щось уже третю
собі> уже собі щось третю наливав) *.
Невже нічого тобі не каже,
що край наш унія терзає,
що наш народ — це жертва рання —

Сковорода

...на фоні сміху рококо?
на тлі байдужого пізнання? [1]

Ієрон

Чи, може, ти, глухим дзвонивши,
й сам уже оглух навіки?

Сковорода

До кого говорить таке, до ко'?
Я ж <вам дзвоню> вам, я ж вам дзвоню, каліки!
Ви ж той народ обплутали
<з дворянством хитрим перемітили>
обрядами, послушенством, царем,
з дворянством хитрим перемітили,
церковними землями його у рабство закріпачили,
а зверху ще й богом придушили — на!
лежи, мій рідний, богоносний.
А рідний колись <таки устане> та встане,
і отоді вже вам буде —
ні стейки, ні гейки.

Тут твердо кашлянув Кирило,
і так немовби ні до кого,
а сам, як шулий віл, з-під лоба <глянув> глигнув,
(хліб саме застряв у горлі)
і тенором як по воді талапнув:

---

[1] Поруч на берегах рукопису дописано:
«Вовку читають євангеліє, а він своє: ой швидше ж бо! овечки по горі он <ідуть> проходять».— *Ред.*

— От між нами й рóзмир.
А чого?
<(Обгриз рибу з двох боків і кістяком в руці *
почав розмахувать, доводить, та обірвавсь *
кістяк од> <Держав обгризену рибу за голову *
і кістяком в руці почав розмахувать, доводить,*
та обірвавсь кістяк од> <Обгриз рибу з двох *
боків і вставши кістяком усім доводив: пита- *
єшся; чого?> <Держачи обгризений кістяк за *
голову, почав: питаєшся: чого?> <Підвівся з *
риб'ячим хребтом в руці і щось таке хотів *
сказать, розмахував хребтом над головами, ко- *
мусь довести)> (Підвівся з риб'ячим хребтом *
в руці, розмахував хребтом над головами і щось *
таке хотів сказать, комусь довести) *
Питаю: а чого? *
Ми ж тільки взяли тебе па спит.
<Не пійдеш у єпископи —
юрод[ствуй]> Одмагаєшся од честі — одмагайсь,
та не тримай нас на бруску,
<прийшли ж до тебе ми як до свого>
до тебе ми прийшли як до свого.

<Оріхові> П'яні бороди вколючились у нього
і ждали, що він скаже.
[—] Іменно, іменно! — <захитали> хитали головами.
— <Як до> До свого?
Радуйтесь, рак з неба спускається!..
<Стребуйте ще собі шумливої
та сочиніть пир.>
(<З руки Кирилової> <Пер[еламався]> Обламався
риб'ячий хребет в руці Кириловій <й впав черкнув-
ши> і <впав на ніс>, впавши на Іустина <а звідти
на>, почепивсь у бороді).
— Іменно, іменно,— <гуло> махали невпопад руками.
Стало смішно Сковороді.
Смішно? Ні.
Від огиди його немовби аж підкинуло *,
хотів <накин[утись на всіх]> стола перевернути *
і всіх викинуть, за коси витягти *,
але тут раптом блиснуло *
і все підскочило й заклякло, як мисль *,
лише тенор, розраховуючи на удар <грому> *
(а він боявся грому) *,

<хот[ів устигнути]> невгавав, як талалай:
так де ж тоді шукать нам правди, де? *
Замовкла братія.

[. . .]

Гроза часами затихала,
й тоді
другу грозу із Києва чуть було.
А що саме —
не розібрать.
Та ще немовби коло брами
почулось тихе ржання.
Зарипіла брама
й зупинилась, когось принявши.
<Когось принявши> <знову> От... знову. На місце вдарилась,
разів два схлипнула
й нема...
В саду під деревом — *
курінь *
Зашуміла шовковиця.
Оріх затрепетав [1].

[. . . .]

Там спав Сковорода
годин чотири на добу,
а все ж останнє врем'я
думав [2].
І зараз він прибіг
не від дощу сховатись —
думати, боротись!
Гарячі руки простягнув —
і попливла земля,
а сам возноситись почав
все вгору, вище, вище...
І бачив землю,
всю її неправду, неначе вдень,
так ясно.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1248, арк. 3—9)

---

[1] На берегах рукопису проти цього рядка написано олівцем: «Ш е х сигн[альный] пист[олетный] выстрел».— *Ред.*

[2] Проти цього й подальших рядків на берегах написано олівцем: «Якась сила потягла його до біснуватого. По дорозі — огонь в печері Досифея».— *Ред.*

[III. GRAVE]

...На землі
зв'язана
лежала Маринка.
[. .]
— Грязь! — розбило сон над садом —
і Сковорода прокинувсь.
Над ним <сміявся> біснуватий *.
Ніч переснилась,
і дощ одшумів.
Спішили хмари обсушитись,
а небо від краєчку —
мов <антимінс> сріблоглав посиніло...
Ніч переснилась
і дощ одшумів.
І тільки з Києва грозу ще чуть було,
а що саме —
не розібрать.
<Кричав біснуватий і крик...> *
Кричав <далеко> біснуватий *
і той крик... *

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1248, арк. 2 зв.)

[IV. GRAVE]

Та ще <немов би коло брами> немов коло *дзвіниці*
почулось тихе ржання.
Зарипіла брама й зупинилась, когось принявши.
<Когось принявши> <Знов на місце вдарилась>
<О, знов>
Та от знов на місце вдарилась,
разів два схлипнула — й нема.
Почав круг церкви сторож в калатало.

Сковорода:
всяк єсть там, де серцем сам.
Ченці:
— Та ми не про те,—
ми завжди раді ближньому служить.
Сковорода:
покиньте рясу,
пахать ідіть.
<Іустин> Досифей:
Ні, справді.
<Вони питаються: як бути?>
Нехай ти нас, ченців, не любиш,
<нехай
але скажи ж — ти ж наш Сократ! ти Діоген! —
Скажи! Ти всі закони знаєш.
Чи довго буде нас терзати унія [?]
Нехай ти іудействуєш> <і мрієш про якусь>
<і мрієш
нову людину утворити>
<(Сковорода всміхнувся)> <(Сковорода загруз бровою)>
Нехай ти іудействуєш і <Нову Людину мрієш> Нову
Людину
<з нічого> знічев'я мрієш утворити
<(Сковорода загруз бровами)> <(Сковорода всміхнувся)>
<(Сковорода загруз бровою)>
Але скажи: ти ж маєш Бога<?>! —
<(Сковорода всміхнувся)> (Сков[орода] загруз
бровою)
Невже тобі нічого він не каже,
що <наш край унія терзає?> <край наш терзає унія?>
край наш унія терзає?
<За православіє> <Що за православіє боротись треба>
Що треба боронить благочестиву віру
<За пр[авославіє боротись], а не маніхействувать>,
а ти все маніхействуєш.
<З[асміявся Сковорода]> <(Сковорода схопився)>
Сковорода всміхнувся:
<Чи то> Глухим дзвонити [?]
А оріхові бороди <кругом вколючились у нього> уважно
вколючились <на нього> з усіх боків
і ждали, що він скаже.
<— Я бачу, що ви шпіц-буби *,
або, по-нашому, розумні дурні — не більше.> *
<— Православіє — така ж секта, як і інші віри>

<А там, де сект[и]> <всяка ж секта пахне власністю>
<А де власність — тут нема головної мудрості>
Замовкла братія.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1248, арк. 10)

[V. GRAVE]

Сковорода:
— Всяк єсть там, де серцем сам.
<Ченці:>
— <Та> ми не про те:
ми завжди раді ближньому служить.
— Покиньте рясу, пахать ідіть.
(Павза, немовби хто з досадою руками: ну от?) *
<Ченці:> <Іустин:>
— Ні справді.
Нехай ти нас, ченців, не любив,
нехай ти <іуд[ействуєш]> маніхействуєш і Нову Людину
знічев'я мрієш утворити,
але скажи — ти ж маєш Бога! —
(Сковорода загруз бровою)
невже нічого він тобі не каже,
що край наш унія терзає
<що б> <на фоні сміху рококо,> [1]
<(Сковорода всміхнувсь)>
<на тлі байдужого пізнання>
Чи може ти, глухим дзвонивши, й сам уже оглух<?>
навіки?
О мізантропе! *
Оріхові бороди <уважно> вколючились з усіх боків
і ждали, що він скаже.
<Сковорода:> То де ж тоді <шукати правди> шукать
нам правди,— де?
<(Сковорода всміхнувсь)> (Сковорода всміхнувсь)
<...я тут, тут, тут,
затріпотіло в листі, скотилось по даху>
<сл[іпучо]> <і навхрест блиснуло без
підтвер[дження]>

[1] Збоку на берегах дописано олівцем: «Апулей».— *Ред.*

<і навхрест тут блиснувши, над всім прореготало,
в жилетку сміх свій заховало
й не прогриміло>
Ти ж чув про грамоту цариці *,
про Мелхиседека <і> про ножі *.
<Сковорода:> <Ченці:>
— Скажи ж:
<наш народ — це> народ наш —
чи може ми та жертва рання?
Сковорода: ...на фоні сміху рококо,
на тлі байдужого пізнання [1]
— <Чи, може, нам пійти на прощу?>
— Народ піднять на бій чи й нам пійти на прощу? *
Сковорода:<все спотикаєтесь> <він спотикається>
ви спотикаєтесь об Польщу.
— Ти нас немовби на бруску тримаєш *
і <не кажеш> нічого не кажеш *
Оріх[ові] бороди одколючились *
і з жахом одхилились *.
<— Чи, може... ти глузуєш> Ой щось ти з нас <смієшся> [2]
Так де ж тоді шукать нам правду, де?
...я тут, тут, тут —
<скотилось по даху> [3] скотилось по даху,
затріпотіло в листі
і, навхрест зблиснувши, <як в Арістофана> як в комедіях Арістофана,
<перед тобою> сміх душить свій почало —
ой клобуки, та перестаньте ж.

2

1

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1248, арк. 11)

---

[1] Збоку дописано: «Мій жребій з голяками».— *Ред.*

[2] На берегах рукопису дописано:
«Один з ченців: «Насамперед треба німців (учених) вигнати, бо від них все <лих[о]> зло».
«Розуму закони». Ваг[алій], ст. 280.»
«...бо я виливаю, власне, вирізую не з воску, а з міді та каменю. (Хіждеу, нібито слова самого Г. С[коворoди])»
«Ви ножі, а я брусок.
<І я гостритиму,
аж поки вас не перегострю>
І я гостритиму вас,
аж поки не перегострю».— *Ред.*

[3] Дописано червоним чорнилом: «(ринва)».— *Ред.*

[I. RISOLUTO. FINALE]

День хирявий, хмурний, хмаристий.
Поділ розсипавсь при воді
<ворушиться, шумить в тумані> і торгував в тумані.
Дніпро ж немов <стоїть> стояв на місці
сліпий-сліпий та більмастий
<більмастий>
і не <знав, куди свої сльози посилать>
знає, куди сльози свої <куди скарги, куди
посилати>,
куди скарги <свої> посилати —
чи до моря, моря <всесвітнього океану>
всесвітнього <всеводного братерства>,
чи до Москви, <до Малоросії любителів,
[що] за нього дбають день і ніч> назад.
Як став Сковорода —
<то й сам і себе, й світ увесь забув од горя>
<то й сам забув і себе, й Київ, і світ увесь.>
усе забув од горя
<од горя,
од горя.>
Стояв так не годину,
все поривався говорить.
Простягне руки до Дніпра
та й знов тремтячі <тихо> одведе,
<тихо,
немов воздух>
<воздух
неначе одведе>
немовби воздух
<прийме> тихо прийме.
Сльози гніву,
бурі серця великого
говорить не дають [1].

---

[1] На берегах напроти дописано: «Каліки».— *Ред.*

Стояв так не годину,
<хтозна-скільки...>
Аж загудів гладкий далекий дзвін.
Карнавками плакучими Поділ забрязкав,
а там ізліва, справа, всюди, скрізь —
плакучі, слізні та єлейні.
Забув Сковорода неділю,
забув себе, <і місце> годину й час,
лиш все <мі[нився] у> в лиці своїм мінився,
<та з одного на друге місце перебігав>
<та з одного перебігав на друге місце, обороняючись,>
мов дзвони ті
то вороги були <його>
<і все його били, били били,
мов догматами забить хотіли живую душу
одступника. І що дивніше — найперша Софія
ударила>
і били його, били <його>,
догматами сухими забивали
<любителя свободи одступника. І що дивніше — перша
вдарила Софія>
<свободи любителя одступника>. І що дивніше —
перша вдарила Софія.
І древнє своє ластовиння

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1257, арк. 1)

[II. RISOLUTO. FINALE]

<М'ягкою> <Дебело-огрядна княгиня>
<бані золоті, мов груди голі, в небо випнула>
<А через> <Київ>
<до неї Михайлівський на сонці ржаво рже.>
<Софія теж>
<Софія ж жовто-блакитне ластовиння попудрила туманом,
попудрила, нову прибрала одіж>
Софія ж,
древнє своє ластовиння попудривши,
<підперлася оградою> вона підперлася оградою,
і сіла між церков старих, що хрестяться,
ой боже мій, все хрестяться.
<Софія пір'я дере і все розказує,
як вона то колись дівувала>
Нум драти пір'я, а я вам розкажу,

як дівувала я колись.
Бувало, підуть дзвоні у танець, візьмуся в боки <я> —
так тільки Десятинна поглядає.
До Візантії чуть було, як підківками одбивала.
Що тих гетьманів я міняла!
А от же кожен руки цілував
і присягав на вірність,
<бо народ держати
треба було>
<бо народ держать було в покорі треба>
бо треба було <народ держать>
народ держать.
<Софія теж. Не ви[терпів Сковорода]
Ну нехай...>
1. Не видержав Сковорода:
<б[решеш]> Софіє, не бреши! не вдержиш
народу цим.
Якраз в тобі почнеться нова церква,
нова премудрість <проста> красна,—
та не по-темному, а просто.
Не через двісті — через чотириста, а буде!

Не видержав Сковорода й побіг,
побіг униз,
через торжища,
пішов понад Дніпром,
все далі, далі.
А вслід йому «анафема» кричали дзвони
і смрадний дух десь із Подолу доганяв,
і гнав його на села — туди,
<де ще майбутнє
туманом окрите>
<де ще майбутнє
з туману ледве вибивалось>
де ледве ще з туману
майбутнє вибивалось.

А ген за полем, [за горою
Лавра богобоязлива
перстом у небо указує,
навколо гордо позира.]

. . .
<Тільки Андріївська не дзвонила>

Одна тільки церква не дзвонила —
Андріївська.
Як лялечка, як панночка <во[на]> <вона>, стояла
над горою.
Стоїть, не журиться —
упасти не впаде:
кріпкий під нею чорний горб,
<аби тільки> як не дзвони́ть, то видержить.
<То ж> цариця поставила в знак приязні киянам —
<своїм> <мовби> немов хотіла цим сказать,
що Україна
отак в Москві над кручею, над прірвою поставлена.
Ось тільки задзвони,
збунтуй той чорний грунт —
<на сто літ підеш> на віки пійдеш в прірву,
дощенту рознесем!
<А сльози>
День хирявий, хмурний, хмаристий.
<Київ> І кволий Київ
ворушиться в тумані,
як сонний.
Здається, світ увесь заснув у лжі, в неправді,
у насильстві.
А дзвони гудуть,
а дзвони присипляють:
Спи, спи, <нічого боятись> місце добре, нічого
боятись.
<Отак> з[асни...] спи.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1257, арк. 3, 2, 3 зв.)

<І враз йому війнуло трупом.
Козац[ьке тіло пригадалось]>
І відступивши від Марії,
він їй руками посилав прокляття —
Іди! іди! — хотів їй крикнуть <на весь світ>,
а мо' й кричав,
та тільки голосу не чуть було,
як у <того> козака,
що у рову він бачив.
— І-ди, не муч мене, іди.
<Марія ж тільки усміхалась>
<Чоловік> <Офіцер> Чоловік підійшов,
брязкаючи шаблею.
— Ось, любий, мій учитель,— і зареготала.

І обоє, взявшись за руки,
нахабно дивились
на Сковороду,
і тільки в Марії
в очах — огонь
мигне
        і згасне.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, т. 1, № 1257, арк. 3 зв.)

<Зараз! — > Враз озвалося луною проти нього.
Хлоп? — не буде хлоп!
Прокинувся од дум.
За пустирем <бундюч[ний]>
бастіон у небо <виріс>, як струп, виріс,
частоколом наїживсь,
Гарматами <як собаками озливсь>
            <як собаками, мовчки озливсь>
            мовчки, як собаками, озливсь.
Озлились на майдані козак і москаль:
слова кресали, як шаблюки,
і одкидали огонь на товпище,
що вже почало курітись
<(Зараз, товариство, бо буде пізно, зараз!)>
А за Голосієвим раз по раз бухало і розбухало,
і шепотіли люде, прислухаючись
хто з радістю, хто з жахом:
хлоп? — не буде хлоп!
<Зараз, товариство, бо буде пізно, зараз!>
Наростай, могутня хвиле! <наростай> *
<Чорна земле, розвернись!> *
Розвернись, чорна земле! *
Знеси, зруйнуй і поглинь *,
потопи білу гниль! *
І знову <жіноча> постать блакитна
<поміж товпищем, між москалями, мов самосійний будяк,
немов будяк, якого не викорениш ніяк
і далі огинці поза валами древніми>
на хвильку поміж товпищем, між москалями,
і далі —
огинці
поза валами древніми
<хотів>

скрізь
шепотом,
злодійкувато.
Якась сила непереможна <потягла його за нею.>
за нею <його> потягла його.
Софія вслід <йому> ревниво заблищала.

Коло Львівських воріт
згубив з очей.
Там знову <товпище і> москалі.

І мовчки злилися гармати на чернь,
в якій <уже> фітіль <курівся-догоряв> от-от, здається,
догоряв...
Так смішно стало, як почув лірника,
<що його псальму співав> що співав його псальму
про мир душевний,
про птицю-голубицю.
Як він далеко <від цього одійшов!>
тепер від цього.
Наростай, <наростай> могутня хвиле, <наростай!>
<Чорна земле, розвернись!> Розвернись, чорна земле!
<Потопи й поглинь
білу гниль!>
Знеси,— зруйнуй<!> поглинь,
потопи білу гниль!

Прийшов до того місця, де Київ з гори
мов сон предивний.
<І зразу почув:
заглян[е униз]> <глянув униз —>
Глянув униз —
<немов>
і заходи́ла гора,
мов корабель <у> на бурю.
<Одне розумів:> <Охляв він> «Охляв,— пробігло
в голові,—
зайти б до приятелів і стравою підкріпитись»,
але зараз же якийсь дух його підняв на ноги
і руки хтось піддержував <мов> як на горі Мойсея анголи;
<тільки в>
<не треба, не треба>
<сьогодні щось важніше є, приготуватись треба>

ні, ні, <о ні,> нікуди не піду, приготуватись треба.
Приготуватись треба?
І сам не розумів, <що йому> про що душа віщує.
<Аж тут>
Поділ розсипавсь при воді
і торгував і метушився,
Дніпро ж немов стояв на місці,
сліпий-сліпий та більмастий,
і не знав, куди сльози, куди скарги свої посилати —
чи до моря, моря всесвітнього,
чи до <Москви> Лизавети, до Малоросії любителів<!>
<й мов Піфію по[чув]>
А з Подолу <тумани все йшли> туман вставав
<мов піфію>
<і трупний запах розносив по всьому Києву>
і трупним запахом одурював Сковороду,
мов піфію...
Приготуватись треба.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1257, арк. 4—6)

[I. RISOLUTO]

Не помічав ні люду, ні вулиць,
на Либеді бистрин прозорих,
що довго його все проводжала, <заводячи вербичками сюди,
туди, в ярочки;>
вербами заводячи сюди, туди, в байраки;
не помічав ні крику крамарів, ні <спеки городської>
суєти міської,
ані співу старців —
одна тільки думка кипіла в голові,
один шумів гарячий спів:
не жить, не жить нам ніколи з панами!
І хоч він знав, що не йому <з панами криваво упоратись,>
піднять безщасних,
[. .]
<як> Як розумів і те,
що зараз, зараз же підготовляти день той треба,
зараз!

— Хлоп? — не буде хлоп!
Прокинувся од дум.
<Перед ним над пустирями> Над пустирями
<бастіон бундючно набакир із'їхав,
гарматами витріщивсь,
рушницями наїживсь:
Ей ти, куди, обходь!>
бастіон гарматами наїжився.
До бастіону бігла жінк[а] *,
а за ним [1] два козаки *.
Внизу <ж> *

---

[1] Напевне, треба: «а за нею два козаки».— *Ред.*

<сперечались москаль і козаки>
там сперечалися москаль і козак.
Під ними ж Золоті ворота
засипані були землею,
як і вся воля козацька, що крізь <неї> них проходила.
Слова кресали, як шаблюки,
і одкидали огонь на товпище,
що вже почало курітись...
<А скрізь по Києву мов ревище ревіло,
мов заворушення якесь>
А за Голосієвим раз по раз <ревище ревіло> бухало
і розбухало <небо>
і шепотіли люде, прислухаючись <до нього>,
хто з радістю, хто з жахом:
Хлоп? —
не буде хлоп!

За валами *
пробіг хтось *.
За ним *
два козаки з рушницями *.
І серце як рідній *

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1257, арк. 7)

Непереможна сила потягла й його <туди> *
<Доволі наз[нущались]> <Пішов ліворуч,
де вали древні повз Львівські ворота
у нижній Київ вели.>
валами древніми *
повз Львівські ворота
у нижній Київ...
Софія вслід йому ревниво заблищала...
<Хотів з Подолом попрощатись>
<Київ, Київ, мов сон предивний>
<де вчився> <учився ж там він, жив
і в очі друга задивлявся> [1]

Отак прийшов до того місця,
де Київ із гори, мов сон предивний.
Хотів із ним <він> він попрощатись —

[1] 12 рядків пізніше перекреслені автором і замість них на цій же сторінці написано подальші рядки.— *Ред.*

<і враз
несвідомо оглянувсь>
<і несвідомо оглянувся>
<жінка в сірому
за деревами збоку [стояла]
й довго> <жінка в сірому за деревами
дивилася на нього,
познаючи>
<мов довго познаючи>
<учився ж там він, жив>
<і в очі друга задивлявся>
учився ж там і жив
і в очі друга задивлявся.
<І враз почув, як хтось пройшов повз нього,
і мов побачив — під горою
якаясь жінка в сірому кущами на гору пробиралась.>
<Глянув униз —
і заходила гора, мов корабель у бурю.>
<Заходила гора, мов корабель у бурю.>
Глянув униз —
заходила гора, мов корабель у бурю.
— Охляв! — проблисло в голові
<і спокушала думка
до приятеля зайти і підкріпиться стравою>
і спокушаюче перед ним пропливли
і риба на блюді, і хліб.

Але зараз же якийсь дух його підняв
і пелену розкрив майбутнього в тумані:
<на мить заблисло все кругом>
перед ним
на мить
заблисло все —
<побідні прапори і крики> побідні прапори кругом і крики,
а з <нижнього Києва, вигинаючись, чадом>
міста нижнього, димами вигинаючись, трупний смрад
пішов, як після великого побоїща.
Ще й гайвороння чорне.
<І зразу> І знов закрилось.
<Несвідомо
оглянувсь>
<І раптом несвідомо оглянувсь>
І — несвідомо оглянувсь.
<За деревами>

З-за дерев
дивилася на нього жінка в сірому:
пізнать чи не пізнать?
<і, не рішивши, подалась кущами вниз,>
кущами подалась під гору.
О, хто <ти, хто ти, підожди> <вона> ця жінка, хто?
Та це ж
<минуле нагадала>
<Чогось Марія виплила у серці
і стала перед очі>
<Ту ж мить Марія виплила чогось
і стала перед очі>
<Марія глянула у серце
і стала перед очі>
Марія у серце, Марія,
в саме серце власкавила.
Яка вона тепер? і де?
<і стала голосом торкать
минуле>
Чи <принялись його слова в її душі> приняла його слова
народ <люби, люби> любить, любить свободу
і власності <зрікайсь> зрікатись.
Марія <глянула у серце>...
Глянув униз — і заходила [гора —]
<Марія глянула у серце>.

День хирявий, <хмарний> хмурний, хмаристий,
<але й крізь нього> <але й в ньому Київ
мов сон предивний.>
Поділ розсипавсь при воді,
і торгував, і метушився.
Дніпро ж немов стояв па місці —
сліпий-сліпий та більмастий.
Не знав, куди сльози, куди скарги свої посилати:
чи до моря, моря всесвітнього,
<чи до Малоросії любителів у Москву>
<чи до Москви, до Малоросії любительниці>
чи до Лизавети в Москву, до Малоросії любительниці.
Земле, на якій стою,
земле, яку крізь туман проглядаю
й яку я не бачу <й про яку я ніколи не чув>
<земле> — уся ти в неволі —
чорна у білих, <у білих чорна земле>

земле чорна.
Як став Сковорода —
усе забув од горя.
Стояв так не годину.
Все поривався говорить:
простягне руки до Дніпра
та й знов тремтячі одведе,
немовби воздух тихо прийме.
Сльози гніву,
бурі серця великого
говорить не дають.
Стояв так не годину...

Аж загудів гладкий далекий дзвін,
карнавками плакучими Поділ забрязкав,
а там ізліва, справа, всюди, скрізь —
плакучі, слізні та єлейні...
Забув Сковорода <неділю, царський день> <про царський
день> неділю,
забув себе, годину й час.
Лише в лиці своїм <усе> мінився,
мов дзвони ті,
то вороги були
і били його, били, <били,>
догматами <ду[шу]> забивали.
І що дивніше —
<за царя молитись>
<за царицю молитись>
перша вдарила Софія.
[· ·]
Не витерпів Сковорода:
Софіє, не бреши!
<Народу> <цим не вдержиш.>
<Якраз в тобі почнеться нова церква,
нова премудрість красна,>
Народу цим не вдержиш.
<Зо сходу й од рік усіх, од всіх морів>
Прийдуть зо сходу <од землі, і морів>,
тебе зруйнують, рознесуть
і на твоїх руїнах нову премудрість <дат> <тут>
проголосять,
та не по-темному, а просто!
А ген за полем, за горою
Лавра богобоязли́ва

Одна тільки церква не дзвонила —
Андріївська.
Як лялечка, як панночка стояла над горою.
Стоїть — не журиться!
Упасти не впаде —
кріпкий під нею чорний горб.
Як не дзвони́ть, то видержить.
Цариця поставила в знак приязні киянам,
немов хотіла цим сказать,
що <Україна> <Україна вольних> <України вольний
дух>
<вольний хлоп> <вольний люд> вольний дух
отак в Москві над кручею, над прірвою <поставлена>
поставлено.
Ось тільки задзвони,
збунтуй той чорний грунт —
навіки підеш в прірву,
дощенту рознесем!

<День хирявий, хмурний, хмаристий.
І Київ у тумані потонув,
мов сон предив[ний]>
Поділ розсипав[сь] при воді *
і сонно метушився.*
День хирявий, хмурний, хмаристий.
<І Київ, що на горі вже трохи пробудився,
ще тут в тумані спав.>
<і Поділ сонний, сонний> *
<А дзвони> Здавалось, світ увесь заснув!
А дзвони все гудуть,
а дзвони присипляють:
спи, спи, місце добре, нічого боятись,
спи...

І раптом — *
настала така тиша, якої ніхто ще не чув.
<Але> <Та дивно ця ось тиша шуміла, горіла,>
Та дивно!
Тиша — горіла,
то в однім місці <невидимим> <огнем> <схопиться
дим>

<схопиться і завалує> <схопиться і завалує
валом> <і валом садить почне, мов з заводів>
<і валом садить почне, мов з фабрик>
огнем схопиться і завалує валом дим, мов з фабрик,
то в <другому проблисне> другім блисне.
<Заворушилося під горою —>
<коло Дніпра і під дорогою.>
А коло Дніпра хтось <черевом> черева повзе: тихше!
Тихше, бо <по> за горою почують.
Й сама гора у тил комусь заходить почала.
Навшпиньках, рачки, з очима <повними зарядженими кулями> <викресаними ненавистю> <що дивляться в душі> <зарядженими д'останку> <на боротьбу> нагостреними в боротьбу,
зарядженими на бій.
<Настала тиша> Тиша.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1257, арк. 8—10)

[II. RISOLUTO]

<Але зараз же дух його підняв
і пелену розкрив майбутнього в тумані перед ним.>
Але зараз же
могутній дух його підняв
і пелену майбутнього розкрив в тумані перед ним.
На мить
заблисло все кругом:
побідні прапори і крики,
й робочий люд.
А з міста нижнього, димами вигинаючись,
трупний смрад пішов, як по великому побоїщі
(ще й гайвороння чорне) —
і знов закрилось.

— Земле, на якій стою,
земле, яку крізь туман проглядаю,
<і ти, яку не бачу й яку чу[ю,]>

уся ти в неволі чорна у білих,
чорна земле.[1]

[. .]

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1257, арк. 12)

[III. RISOLUTO]

[. .]

Стоїть, не журиться:
упасти не впаде —
кріпкий під нею чорний горб.
Як не <дзвонить> хитать, то видержить.
Цариця поставила в знак приязні киянам,
немов <хотіла сказать> хотіла цим сказать,
що України вольний дух
отак <в Москві> над прірвою, над кручею поставлено.
Ось тільки <задзвони> збуди,
збунтуй той чорний грунт —
навіки підеш в прірву,
дощенту рознесем![2]

Поділ розсипавсь при воді,

[. .]

то в однім місці <вогнем> схопиться,
то в другому <сипне> вогнем,
ще й завалує валом дим,
немов із фабрик.
А коло Дніпра
хтось черева повзе: <тихше! тихше!>
тихше! Тихше, бо почують! <Ти-х!..>
І сама гора
у тил комусь заходить почала,
навшпиньках,
рачки,
з очима, нагостреними в <боротьбу> бій.
<Тиша> Тихше...

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1257, арк. 16—17)

---

[1] Збоку пізніше дописано олівцем:
«І довго гув гудок на далекому заводі (неділя?),
і довго спускався вниз перед кінцем,
мов під гору дорога...» — *Ред.*

[2] Напроти дописано: «На лаврській дзвіниці були дзвони із бувш[ого] Вознесен[ського] жіночого монаст[иря] і запорозькі».— *Ред.*

<Над ним> *
Зверху дуби
шуміли — не шуміли,
без вітру гомоніли:
найшов, найшов, найшов...
І справді <він> знайшов.
<Знайшов нову гармонію>
Знайшов Сковорода нову гармонію,
в якій замість любові
<новеє зазгучало> щось інше зазгучало.
Очі, повні ненависті, <Сковорода перевів на дорогу.>
метнув <він в> на небо він:
<і не знайшов виновника>
це Ти, <це Ти,>
це Ти, Спокійний, Косний Боже,
<таке допускаєш> такеє <дозволяєш>
допускаєш?
Та й зразу засміявся:
<і доки буду я християнином?>
і доки я християнином буду?
Зря до бога мертвого взивати
і потрясати <сліпо> душу перед істуканом.
<коли> Зря. <І в тон йому>
Голодний ворон над ярами:
<Кря! кря!> Зря! зря! <кря ві>
А по дорозі люд тікав із <передмість> <передмістя>
<Тікай, тікай, старче Божий!
Повстанців усмирять приїхали!>
Тікай, чоловіче, тікай!
Стояв Сковорода і ждав.
За ними ж нікого не було —
<тільки карета блискотіла ота, що вчора бачив він>
<тільки карета блискотіла ота, що вчора він бачив>
тільки карета вчорашня блискотіла,
і коні мчали живо, живо,
і машталір старався канчуком,
а пан <блідий як крейда> як крейда блідий,
нагнувши голову з вікна,
блював...
Десь, певно, на бенкеті

за <весь> труд, за <весь> піт, <народ великий>
за долю України
всю ніч він нажирався
й додому їхав снідать.
Де ж Бог? [1]
Глумлюся в заповідях Вічного!
Бог?
Аж тут ревнуло ревище і, сколихнувши воздух, вгорі
занило-погуділо,
а там <удруге! й втрете! раз по разу, і по хвилині>
і друге! трете! раз — і
по мовчанню
мертвому
хлоп! хлоп! — <пропаде далеко> озвалося за лісом.
І знову нові хвилі люду:
тікай! тікай!
І ворон над ярами...
<Вночі повстання нищима з Києва>
Оце ж той грім, <що уночі він чув> що з Києва уночі
він чув,
<і зрозумів.> [2] І зрозумів Сковорода:
повстання!
Лише повстання знайдуть язик і мову,
<якою б можна було промовляти до панів,—
повстання!
І зрозумів Сковорода:
барокко —
вбить!
Не ті герби, церкви і візерунки,
а геть все панство, барокко рідне і чуже>
<чуже барокко й рідне>,
якою б можна
до панів промовляти.
Хлоп! хлоп! озвалося за лісом *.

---

[1] Рядки від «метнув <він в> па небо він...» до «Де ж Бог?» написані пізніше між рядками та на берегах справа замість таких викреслених рядків:

«Карета їхала
уся в гербах, у золоті, в барокко.
Якась княгиня, певно,
верталася з бенкету,
де із князьками пропивала
весь труд, весь піт, народ великий України».— *Ред.*

[2] Рядки від «Глумлюся в заповідях Вічного» до «і зрозумів» написані пізніше між рядками та на берегах рукопису зліва.— *Ред.*

Не хлоп, а <громадянин всього світу> людина *,
громадянин всього світу *.
І переповнився Сковорода ненависті до тих,
кого раніш немов не помічав <за своїм богом,
за гармонією.>
Лизавета, любительниця Муз і Малоросії,
гетьмани і гетьманчики, що <народ> раді свій народ
продать за титул, за <садибку> садибу,
і всі пани і прісно з ними сущії під мудрим скіпетром
премудрої Катерини,—
о як <нен[авидів]> усіх він ненавидів, звірів неситих,
лютих звірів!

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1261, арк. 1 зв.)

[I.] FINALE

— Я наче знала, що ви тут,
<хотіла йти попід горою,
а вийшла сюди (ой дайте дух перевести!)>
<рятуйте, вони, як собаки, гнались> *
<рятуйте, вони, як собаки, о господи, гнались,> *
хотіла йти попід горою,
а я...*
— Маріє!!...
Мов пробудився з того світу,
мов двісті сонць ізразу засіяло —
блакитно,
весело,
червоно!
Маріє!.. Боже мій, та звідки!
Маріє, <мріє дорога!..> дитино люба!..
І пригортав її до себе, цілував,
і голос пив,
грудний-грудний, кленовий.

Марія зразу запручалась:
— Чекайте... зараз... потім...
що я хотіла сказать?
Звела очиці між собою,
бровами пам'ять запитала
<і так застигла.
— Щось таке... ой важне ж...>
<і так вся в сірому застигла.>
і так застигла,
вся в сірому.*
Дививсь Сковорода: *
— Ой <де ж я бачив її сьогодні> де її сьогодні я вже *
бачив,*
1. <Немов я хотів спитать> *
і не пригадав.*
— Ага, скажи, <хіба> в цьому я винен? *

Та тут ревнуло ревище
і за Софією мов затрусилось.
Затрусилась Марія,
зашепотіла страшно:
4. — О боже мій, вже пізно,*
<хіба не мало крові> *
вони прийдуть, вони знайдуть мене — я чую,*
учителю! <— благаю!> *
Що ж мені робить? *

<це ж там,> <це ж там, ходім туди, до нього>
— Ідуть, це — вже їдуть, ви чуєте?
— Маріє, дитино моя, що з тобою?
Маріє, серце...
2. <Але> Марія нічого <вже> не чула,
все оглядалася чогось
і руки свої звільняла од рук учителя:
<вони ж не прийдуть? Правда? Ні?>
<вони ж не прийдуть? Скажіть: не прийдуть, ні?
Ой як вони за мною, немов за звіром собаки> *

<Хотів сказати: ні
та й зупинивсь.>
<О ні, я не хотіла того, що наробив мій чоловік.> *
3. <Там же> <Він села палить, що я зробл[ю?]> *
Так от кого він научав!
Трупи, трупи...

Шумом незвичайним Поділ зашумів,
і стала гора у тил <заходити> заходить і готуватись
до бою.
А поміж деревами на горі
<озброєні міщани бігли, челядь і селяне —>
<озброєні студенти бігли, челядь і селяне —>
два козаки бігли *
просто на <них> <її> них:
<— Ось-ось вона, беріть!>
Марія крикнула, рвонулась вниз —

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1257, арк. 10—11)

[II. FINALE]

<Маріє, стань>
<— ти знов сюди>
<— ти не пускаєш>
<Облиш панів
облиш, Маріє.>
Ти хочеш, щоб його зовсім <забула?> не знала?
Забудь, Маріє.
Навіщо він тобі?
Ти споглядатель істини й спокою [1].

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1257, арк. 12 зв.)

[III. FINALE]

...Я наче знала, що ви тут,
хотіла <йти> йти попід горою,
а вийшла сюди.
— Маріє?.. <ти?..>
Мов пробудився з того світу.
Мов <із> двісті сонць ізразу засіяло
і <задзвонило> засурмило
блакитно!
весело!
червоно!
— Маріє!.. Боже мій... та звідки!
Маріє... — <без ліку повторяв> мріє <моя> дорога!
<і> І пригортав її до себе, <цілував,>
<дивився в очі> і голос пив —
грудний, грудний, кленовий.

Марія <справді> <[нерозб.]> ж зразу запручалась.
— Чекайте... зараз... потім...[2]

---

[1] Внизу сторінки дописано тим самим олівцем:
«Б і с н у в а т и й: Сьогодні я кричав аж двічі,
так як і було умовлено».— *Ред.*

[2] Далі два рядки не вдалося розібрати; на берегах рукопису написано:

Але в очах,
в очах таїлось щось незнане,
незнайоме Сковороді,
мов іскорка якась
мигне —
і згасне.
<Й> сама ж вона <чогось>
немов <не б[ажала казати]> <чи> не договорювала
<чогось>
<чогось тривожно все> оглядалась
і руки свої
потиху звільняла
од рук <Сковороди> учителя [1].
<[нерозб.]> іще вчулося:
— Ну, от і <все> <вже> <розповіла>

«<Сьогодні в Київ приїхала.
Вона>
Сама тільки сьогодні приїхала,
оце в Софію йде.
<Сьогодні ж к[онцерт]>
Вона ж так любить слухать там Рачинського концерти...— та й знову змовкла».— *Ред.*

[1] На берегах рукопису напроти цього місця — такі рядки:
«— Маріє, сонце, <розказуй> ще <кажи>
іще, іще, про все.
Кажи усе, усе, <усе:
як батько твій, мати?
Учиться не забула?
Як наука, як душа твоя?
Ти ж...
Чи любиш ти народ?
Учиться не забула?
Одна із українок>
<перша жінка на Вкраїні>
Ти ж перша <на Україні> з українок
<убралась до науки,
філ[ософію] вчить почала>
що до науки стала.
<Народ любити не перестала?>
Народ і досі любиш?
Ти пам'ятаєш <наші бесіди?>
сказала <ж> колись:
народ — це...—
Але Марія
не та була.
<Мигнув огонь в її очах
і зник>
І тільки глухо почало,
мов знехотя, мов сердилась,
що про народ спитали.» — *Ред.*

І душа <Сковороди> учителя
вже чула цюю зміну
<і радість потроху
опадала на сум.>
і радість потроху опадала
на сум.
Але все ж слухав,
що казала,
і голос пив
грудний <грудний, кленовий...>
— Хіба ще та[ке] <погляньте> —
(пр[омінь мигнув] в очах і згас) —
Чуєш, чоловік мій <(ой, де ж він тут за мною йшов?)>,
що чоловік мій б'є повстанців
під Києвом у лісі
і нагороду має
зо самої Москви за це.
— Маріє, що ти? — сахнувся.
І потемніло
в очах Сковороди.
Так от кого він виховав! <і трупний сморід наповнив
усю його істоту>
Кого викохував!
Трупи! трупи! <ніщо> Людське ти зг[убила!] [1]
<Ага, так> що я хотіла сказать?
Звела очиці між собою,
бровами пам'ять <по[питала]> запитала
і так застигла.
— Щось таке... Ой, важне ж, <дуже важне>
та
<аж> тут ревнуло ревище.
І за Софією немов затрусилось,
<і> затрусилася Марія,
<і страшно так зашепотіла> зашепотіла страшно:
— <Згадала! Бо> це <ж> там, це ж там, ви чуєте!
ходім туди, до нього!
<— Маріє, що таке? Маріє, дитино...>
— Маріє, дитино <моя>, що з тобою?
<Марія>
<— Ой, боже мій>
<— Але, Марія, серце... Дитино м[оя]>

[1] По тексту від слів «Але в очах» до «Трупи! трупи! <ніщо> Людське ти зг[убила!]», писаному олівцем, пізніше по діагоналі був написаний чорнилом інший текст. Він подається далі.— *Ред.*

— Маріє, серце...
<— Я знаю таке... не говоріть!>
Але Марія <вже нічого> нічого вже не чула,
все оглядалася чогось
і руки свої долонями із рук учителя,
<шепочучи очима:>
вони ж <пр[авда]> не прийдуть? правда? ні?
Хотів сказать: не прийдуть,
<та тут зупинили>
а на горі поміж деревами
озброєні міщани <й челядь бігли>
бігли, й челядь, і селяне —
<були між ними і студенти>
і просто на них.
Зашумів шумом незвичайним Поділ,
і стала гора у тил заходити
і готуватись до бою.
<— Марія — оце! ось-ось вона! — сердит[о крикнули].—
Ми знаєм її чоловіка!
Вхопили в руки>
— Оце! ось-ось вона!
Марія <скиглить, побігла, по[мчала]> крикнула,
рвонулась вниз під гору,
та тут із двох рушниць догнав її огонь <у спину
і с[косив], і покотив,> і двічі перевернув...
Поміж кущами <головою в[низ]> лицем униз
<тільки з головою>
одну руку під себе незручно...

За що? хотів спитать Сковорода,
та так і слова не промовив.
<Почував, що> гнів народу справедливіш
за всі заступництва й закони.
— А ти хто? Яка т в о я віра? —
<охриплі голоси>
ви <чуєте, і> він із нею був?
бачив?
— Був! Був! — загуділо кругом,
хоч добре й не розрізняв,
чи то <гуд[іло]> з гармат
гуділо, чи над ухом.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1261, арк. 1)

— Я наче знала, що ви тут.
— Маріє!!
Мов пробудився з того світу,
мов двісті сонць ізразу засіяло —
блакитно!
весело!
червоно!
— Маріє, боже мій, та звідки?
І пригортав її до себе й цілував,
і голос пив грудний-грудний, кленовий.

Марія зразу запручалась:
— Чекайте... зараз... потім...
щó я хотіла сказать?
Я наче знала, що ви тут,— *
іще раз нещиро повторила *
і так застигла <вся в сірому>
<в> в сірому [1].
В сірому! *
<Десь бачив я її — й не міг пригадать> <Сковорода>
<Це ж ти сто[яла за деревами]> *
<Та я ж тебе вже бачив! Невже не впізнала?> *
Та це ж допіру <ти> вона стояла тут за деревами? *
Невже змінився <я> так, що й не пізнала? *
<Маріє, що з тобою?> Маріє, Маріє, дитя моє, що з тобою?
<Ага! Марія
згадала! —> Марія <мовби> стрепенулась.
<Скажіть> <Ось що... ви не могли б...> Учителю!
<рятуй>
<і знов не знала>
(тут дві хвилини тільки є,
рішати треба швидко)
скажіть, ви не могли б повідомить <...наших>...
О боже мій, коли б хто з своїх —
хіба б посміла вас прохать?

---

[1] Між рядками пізніше дописано і викреслено:
«— Я наче знала, що ви тут,—
іще раз нещиро
<нещиро> повторяла.
Сама ж про друге
думала,
<в про[стір —]>
сірі очі мимо нього».— *Ред.*

— Маріє, що з тобою,
ти вся тремтиш і <руки холодні> очі мов кров'ю налиті....

Марія ж нічого не чула,
все оглядалася чогось
і руки свої звільняла од рук учителя.

(Кажу ж вам: дві хвилині —
інакше буде пізно).

«Десь бачив я її»,— і зразу почув, як радість у серці
опала на сум [1].

— Кажу ж вам: дві хвилині —
інакше буде пізно.
Сам[а] б пішла — за мною стежать.
Та й десь звалюся на дорозі.
Я цілу ніч не спала,
<я поруч з чоловіком з повстанцями билась,>
мій чоловік повстанців бив, і я поруч з ним,
одного просто в яру <задуш[ила]> задавила [2].
<бо тиша> <бо грізно тиша наростала>
<Чому я раніш не підійшла? (Казать чи не казать?) —
вловив її він думку
і зразу почув, як його радість опала на сум.>
<— До бою,— ледве промовила стиха,—
тепер вже не зможу їх повідомити,—
до бою,— іще раз повторила,
так страшно поводила очима,
так чудно руками, мов горло кому стискала>
<без бою,— ледве>
<Треба бою ждать!> — Бою не видержать, бою,— промовила
стиха і все дивилась кудись,
руки свої звільняла
від рук учителя.
<— Вже ж я> <їх не приготую:> <отут упаду.
І жаско>

---

[1] Збоку дописано: «<хоч і> почував Сковорода, як в серці поволі <радість> опадала на сум: не та, не та його Марія, не та...» — *Ред.*

[2] Рядки від: «<Ага! Марія» до «одного просто в яру <задуш[ила]> задавила» пізніше автором перекреслені і замість них на берегах рукопису написано новий текст до слів: «Але за мною стежать <ще зрання>».— *Ред.*

— Вже ж я <до бою> своїх не підготую:
отут і впаду.
Сковорода ніжно, мов до дитини:
— Заспокойся, <ось глянь, яка ти стала — мов розп'ята>
<ось> <ти> сама не знаєш, що говориш,
ось глянь — немов з хреста ізнята...
— Я цілу ніч не спала...
— <По[чекай]> Заспокойся...
— Проклята ніч.
<— Заспокойсь> — За
спо
койсь.
Марія <страшно> дико посміхнулась,
<аж відступив Сковорода:
не та, не та його Марія.>
Марія очима страшно повела,
а руками мов горло <давила комусь> комусь давила.
<Не заспокоюсь,— прохрипіла,—
поки не знищимо.
Чого їм треба, ви скажіть,
хіба не їм я помагала?>
<То ж бачив він її за яром, як прокрадалася>
<Учителю, ти кажеш заспокоїти[сь], бо треба>
Учителю, ти сам не знаєш, що говориш,
хіба спокійним можна буть,
коли <схитнулись> хитаються основи царства?
<коли повстали беззаконні?>
<коли> <нехай> нехай земля бунтує,
має власність, убиває — а ти спокійним будь? — о ні!
Поки <цариця бунтарів не знищить>
не знищим бунтарів,

І зараз я <його> своїх <повідомить іду> повідомити
хочу,
<щоб не виступили,> нехай не виступають,
бо не видержать бою!
Але за мною стежать <ще зрання>.

<Маріє!> Марі —
і потемніло в очах Сковороди.
<Тепер згадав, де він її бачив.>
<Так от хто убив Маринчиного брата>
Так от хто вбив Маринчиного брата!
Марія — <його> учениця його,— любителя свободи,

Марія, що 'дна з перших жінок на Вкраїні
пішла за словом його, до науки.
А я все спав у пустині,
<н[адіявся]> та з слова свого любував, <як>
надіявся, який то урожай з них буде.
— Ось врожай.
Навчив! трупи, трупи...
Бо <панство> шляхту бачив, не народ,
бо панство просвіщав, а не голоту,
<самого себе не познав.>
І, відступивши від Марії,
він їй руками посилав прокляття,
іди! іди! — хотів їй кинуть,
а мо' й кричав, <та тільки крику
не чуть було> <та тільки сам не [чув того] крику>
та тільки крику
не чуть було...

Замість нього <зак[ричало]> за Софією закричало
<і>, аж затрусилася земля.
І затрусилася Марія,
зашепотіла страшно <щось про чоловіка, про військо
цариці>
<що бою не видержать, що своїх повідомити б
треба>.
<Але> Та вона зараз же опанувала собою.
Презирливо:
<— Ти дум[аєш]> — Не проклинай, учителю,
не проклинай!
Не винна я, що філософствувать не вмію
і воздівати руки в небо: боже, боже! —
хоч почуваєш, що не вір[иш!]
Не винна я, що розійшлась з тобою.
Не винен, може, й ти, а винна пасіка —
тихенькі <дзв[енючі]> усердні бджоли,
<кутки> добробутки, які <в> мене на все життя струїли.
Я щонайкраще взяла від тебе: <і чеспість, і> чистоту і
чесність і
<Ти кликав> <Ти виніс> <Ти про[будив]> Ти кликав
мене
як першу із жінок до світла, до науки.
Та... розійшлася я з тобою, з твоїми степами, з твоїми
байками, що затуманюють ще більше.
Я зрозуміла: мені як жінці не досить світла науки,

мені ще треба боротьби.
Я зрозуміла: <між Заходом і Сходом як> шматок між
Заходом
і Сходом ніколи не створить себе, не ствердіє,
завжди з її тягатимуть як корпію на рани свої
другі держави.
То чи ж не краще під Росію?
<А ще я зрозуміла, що свобода>
Ти кажеш: простий люд? <як> і темнота? і злидні?
Усе це я уважила в своєму серці —
думаю, що краще зсередини
зірвати всю Росію,
аніж боротись за свободу по куточках
і плямувать себе повстанцями.
Ну, хто почує нас, скажи?
Ск[оворода]: для цього треба душити повстанц[ів?],
нести прапори царицині і...
— Іди! іди! <— з прокляттям їй кидав> тебе я проклинаю,
чуєш? — тебе і всіх твоїх неситих,
іди!
Земле, на якій стою,
земле, яку крізь туман проглядаю,
й яку не бачу й про яку
ніколи не чув —
уся ти в неволі
чорна у білих
земле чорна [1].

Шумом незвичайним Поділ зашумів,
і стала гора у тил комусь заходить і готуватись до бою,
а поміж деревами два повстанці бігло —
просто на них.
Марія крикнула, рвонулась вниз —
та тут огонь із двох рушниць догнав її між плечі,
і під горою,
двічі перевернувшись,
у кущах,
лягла вона лицем униз
і востаннє захрипіла страшно.
А одна рука <була> немов виламана,

---

[1] Частина тексту від рядка «<Але> Та вона зараз же опанувала собою» до рядка «земле чорна» написана пізніше олівцем на берегах рукопису.— *Ред.*

незручно-боляче здригалась <і п[ростягалась]>
<вмирала>
опадала...

— За що? — не спитав.
Гнів народу завжди справедливий.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1261, арк. 2—3)

[V. FINALE]

Незручно-боляче здригалась
і опадала...
Сковорода почув:
<як щось> біле <біле>
вступило в мозок.
Вступило й шумить.
Вступило й шумить.
Невже божевілля?
<Десь у >У грудях ридання —
чого <ж я не плачу?> він не плаче?
У табір прокрастись —
чого ж <я не йду?> він не йде?
<Вступило й шумить,
вступило й шумить!>
І тільки <одн[а рука]> руки здригались ще щось говорить,
що нагадує про щось, та тільки от забув.
Вступило й шумить,
вступило й шумить!

— Ставай під дерево, не чуєш?
Ти хто? яка т в о я віра?

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1261, арк. 15 зв.)

[VI.] FINALE

<Несвідомо оглянувсь>
...— Я наче знала, що ви тут.
Хотіла йти попід горою, а вийшла сюди *.
— Маріє!!
[. . .]
— Маріє, <боже> світе мій, та звідки?
[. . .]
Не та Марія вже його, не та...
Ні мрійності тієї, що на пасіці,
ні щебетання, ні тепла.
<Чіткість, сухість, мета.>
<і звідки вона?> і звідки вона така! *
[. . . .]
Хіба спокійним можна буть,
<коли рішається сус[пільна доля?]>
<коли вирішується доля народу?>
коли вирішується доля народу?

— Про що говориш ти?
— Про Коліївщину.
Невже не чув учитель, що Україна вся в огні?
<Проти гнобителів повстала, проти панства.
Давно це наростало вже, а зараз>
Знаю хочу *
Я з хутора <пішла>,
<зустрілась з царським офіцером, стрілась
і вийшла заміж>
зустрілася з генералом за Голосієвом, зустрілась
і полюбовницею стала.
<[Сковорода] від[повів] гостро:>
[Сковорода] (відразу догадавшись):

А, правда <так>, чекай... <чекай>
сьогодні вранці <своїми руками задушила> своїми ж руками!
свого ж,
щоб не мішав.

— Маріє! —
і потемніло в очах Сковороди.
[. .]

Не винен, може, й ти, а винна пасіка.
<Доки вже бути нам тихенькими?>
<Усердні бджоли>
Коли вже кинемо ми хутори? *
<Бр[иніння]> <Сонність> Сонливість бджіл і запах
меду —
над цілою Вкраїною!
<Та чи не пора ж нам вийти з пасік?
Пор[а!] Чи не пора?
Пора, пора!>
<Пора нам вийти з пасік,
Ой, пора! пора!>
<Та чи не прокляття це над пами?>
Чи не прокляття?
Взяла від тебе я багато,
але пішла ще далі.
Ти весь у притчах, в спогляданню,
а я в роботі <, у методі>,
як хочеш — так <і> приймай.
Сковорода <заплющив очі>
заплющив очі.
<Видно було: щось він все переважує>
Щось у душі своїй важив.
.]
<мені> не досить <тільки> світла,
мені ще треба боротьби.
Бо тільки <нова> <така> сильна мати
може родити сильних.
<Я зрозуміла> Іще я зрозуміла:
шматок <Заходу і Сходу> між Заходом і Сходом
ніколи не створить себе, не ствердіє,
завжди тягатимуть його <як корпій на рани>
як той корпій на рани
інші держави.
То чи не краще під Росію?
<Чи не краще> зсередини зірвать її,
аніж боротись в себе дома
по куточках?
— Ти вбила Марипчиного брата *.
<Ось через що я свого ж сьогодні задушила.>
Марія: *
— Бо він боровся за волю свого хутора, <і все>
< а я бороти[мусь за всіх]>
<і не міг зрозуміти,

чого я з однодумцями своїми
сказала повернути їм назад.>
<бо він не бачить далі> *
<і що йому той дасть (той план)> *
Я шла *
я з однодумцями своїми *,
сказала повернути їм назад.
По плану треба *.
Бою не видержать, поки підмога не прибуде.
Та що йому той план? *
А план такий: *
Мій <чоловік> полюбовник з військом цариці
<ще> кріпко тримається під Києвом,
<не скоро виб'ємо.>
Отже, треба передати нашим *,
щоб не вривалися у місто *,
бо кров дурна буде *.

Сковорода розплющив очі:
— Ти вийшла заміж, щоб врятувати люд?
— А що, хіба <по-тво[єму]> не чесно?
<М[овив]> Сковорода: ні.
Ти справді <пішла далі> <за мене пішла далі> пішла
за мене далі.
<До цього я ще не додумавсь>
Пробач, що я до тебе гостро так...
Прощай...
М а р і я: не пущу!
<Учителю, тебе я не пущу!>
Я стільки літ тебе шукала
[І вслід] за тобою йшла.
Учителю,
ти —
повинен
піти в наш табір —
і передати план.
Тобі прокрастись легко,
як подорожньому, як старцю —
і то найшвидше треба, бо <в місті повстання> місто
вже повстало, але підмоги їм не буде.
Сковорода:
<— Гаразд> — Ти хочеш цього? — Гаразд, я йду.
(Павза. <Тільки руки взялись за руки,
тільки очі> <наблизились> <знов> <до очей>)

— Тільки ж...
(руки взялися за руки)
<Я йду>
Тільки... (очі ізнов до очей)
Сковорода:
Я... <ті[льки руки взялися за руки]>
йду...

Шумом незвичайним Поділ зашумів,
і стала гора у тил <куд[ись]> комусь заходити
і готуватися до бою.
А поміж деревами два повстанця бігло —
просто на них.
Марія крикнула, <рвонулася до них> рвонулась радісно
до них,—
та тут огонь із двох рушниць зустрів її між груди,
[і] над горою,
двічі перевернув[шись],
ля[гла] вона лицем униз

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1261, арк. 10—15, 14 зв.)

[VII. FINALE]

.]

<За	За
спо	спо
койсь>	койсь

Марія посміхнулась,
Марія очима страшно повела,
руками ж — мов горло комусь <душила>...
— Учителю,
ти сам не знаєш, що говориш!
Хіба спокійним можна буть,
<коли хитаються основи царства?
Хай б'ють, хай убивають —
а ти спокійним будь? —>
о ні!

— Про що говориш ти?
— Про Коліївщину!

Невже не чув учитель, що Україна вся в огні?
Коли б не чоловік мій з військом цариці —
давно б загинув край увесь,
і власність, і свобода.

<— Власність? Свобода?
Твій чоловік цариці служить,
а разом з ним і ти? —>
Невже <М[арія] не та> <не та Марія, не та?> <не та
Марія стала?> це не його Марія?
Ви ж чуєте: я цілу ніч не спала.
Я поруч з чоловіком повстанців била,
одного в яру
просто руками задушила!
І зараз <я іду> хочу я повідомить своїх:
<повідомить своїх:
нехай не виступають:
бою не видержать.>
нехай не виступають:
бою не видержать.
[. . . .
<Напр[ужилась]> Пробігла тиша,
напружилась з послідніх сил,
залягла круг Києва
і віддих затаїла:

.

А я все спав у пу́стині
та з слова свого любував:
який то урожай з них буде —
ось врожай.
Навчив...
Трупи, трупи!
[.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1261, арк. 5—7)

— А ти хто?
Яка т в о я віра?
Напевно й <ти з нею був?> він із нею в змові був?
— Був! був! — закричало кругом і заревло
<— Був! —> і все змішалось в хаос.
— Був! був! — ревіло од Софії.
— Був! — громами двигало ізнизу,

і стружками стругало воздух,
і воздух потрясало.

А за Голосієвом раз по раз бухало і розбухало,
і хтось <клепав> клепав у міліони кос
і <викорінював> підтинав бур'ян
один за óдним
у ручку
<раз> ану лиш разом<!>
раз!
<раз!>
— Ставай до дерева, ти чуєш?
Отой генерал — в наших руках [1].

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1261, арк. 8)

<Та тут із двох рушниць огонь догнав її між плечі>
Огонь із двох рушниць догнав її <у голову> вже під горою,
і вона,
двічі перевернувшись у кущах,
<лягла> захрипіла лицем униз, <пальцями конаючими
землю загрібала>
<одну> руку під себе незручно...

<«За що?» — хотів спитать
та й не промовив слова —>
«За що?» — не спитав.
Гнів народу завжди справедливий.
Тільки <крич[ав]> до козаків кричав: *
отам, отам із того боку <глядіть, щоб не зайшли>
заходять, зміцнити треба! *
— А ти хто? яка т в о я віра?
<Хто бачив: і він із нею був?>
<Напевно й ти із нею був?
шпигунив з її чоловік[ом?]>
Із нею був?
— Був! був! — закричало кругом і заревло
і все змішало в хаос.
— Був! був! — ревіло од Софії,

---

[1] Рядки від «і хтось <клепав> клепав у міліони кос» до «Отой генерал — в наших руках» дописані автором пізніше і викреслені.— *Ред.*

— Був! <був!> — громами двигало із низу,
стругало стружки <десь> вгорі *
і воздух <стругало сумно через увесь Поділ,
і воздух розривало.> потрясало.
Але <Сковороду хвиля> Сковороду пізнали, *
хвиля підхопила й понесла,*
і сам він біг,*
а за Голосієвом *
раз по раз бухало і розбухал[о...] *

Дух перевів коло Дніпра,
куди його хвиля народу винесла.
[. .]
<слухав:> — Учителю,
коли б не я, то вас убили б.
То ж жінка офіціра, який повстання <вже цієї>
за Голосієвом придушив.
[. . . .]
Ізнову зашуміло над Подолом
і в ріжних кінцях <закресало> <зацокало> кресати
почало
і піднімати <хм[ари]> гори грому.
<Студент>

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1261, арк. 8—9)

[ПІДНЯТИЙ МЕЧ]

Дворянство бачив я, а не народ,
панство просвіщав, а не голоту.
У ній,
лише у цій останній я мир собі знайду
і боротьбу замість спокою.
Бо мир не просто правда,—
мир є справедливість,
за всіх пригноблених піднятий меч [1].
<Подяка вітру, що дме>
<О мій милий мій спокою>
<Подяка природі за все —
найперш>
<Будь славна, природо, за все —
чи тут, чи отам, чи осе —
за те, що нам бурю несе —>
Будь славна, природо, за все —
чи тут чи отам чи осе —
будь славна, природо, за все —

<Коли я спіткну[ся]> <Дозрілий я>
Дозрілий я, мудрий і сиз,
<ти так мене> <а так мною вдарила>
а так мною кидаєш вниз —
аж вітер там бурю несе!
аж <вітер> буря там бурю несе!

<Шляхетству! — яка йому путь?> Шляхетство — одна йому путь.

---

[1] Три останні рядки були спершу викреслені, а потім відновлені автором. Напроти них пізніше дописано олівцем: «Треба».— *Ред.*

<Пригноблені до бою> Пригноблені к бою стають —
аж вітер там бурю несе!
аж <вітер> буря там бурю несе!

<На горах далеких аж там
я бачу родину>
На горах в далекім краю
<я бачу голоту> <я бачу країну свою —> <Знайду я>
я <бачу> країну свою —
<Як вона світом трясе,
як вона світом трясе!>
<Як землю ходою трясе,
як так їх багато трясе!>
<О хто ж її знову трясе,>
<За горло> <потрясе>
<Та зовсім не ти як не> <Там щастя й красу>
<Там вітер нам> <бурю> <бурю> <несе>
Там вітер нам бурю несе,
там <вітер> буря нам бурю несе.
нема ні панів ні раба

<Хай болі і муки> <Хай жертви і муки і біль>
<Хай жертви і муки і сміх.
Хай> <до країн золотих>
Хай жертви, і кпини, і сміх
<Дійти б> <до віків золотих>
<Дійти б до верхівлів отих>
Зійти б на верхівля оті —
<Туди нас хай> Туди хай нас
<Як> <хай> буря <нам бурю> несе
Будь славна, природо, за все!
<Будь славна, природо, за все!>
<Хай буря нас бурю несе —> *

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1263, арк. 1)

[I. НАД ДНІПРОМ]

Тоді саме <за>блискотіло на верхів'ях.
Тоді саме тріщали двері в Європі, і <вітер> <буря> вітер, продуваючи, <із скрипом> на петлях кидав їх од Англії до Франції. І содрогалися <від грюкоту> держави! І скрип був од дверей — аж <у> у Запоріжж<і> <я> і <чули> <почали прислухатись> з сережкою в у́сі [1] почули. <І тільки дурна Польща одна-однісінька> І тоді ж дурна Польща о[д]чайдушно <поволі собі, як і вшехно> <самій собі> смерділа латиною і королем. Та <ще непідколупна> ще Росія <тезоіменито> розсілась Катериною. Ручкою пухлою, віялом китайським на свободи дворянські. <На фоні сміху рококо.> <На> <На фоні псіху рококо.> <Ручкою пухкою,> Розрішаю вам, <дворяне> дворяне, <все> піднять народ із темноти <канчуком, законами — чим вам> чи канчуком, чи законом — чим буде ліпше, <а там> <та> <потому> а там хоч зовсім його зіжте [2].

...Три місяці пробігло,
мов кораблі веселі в морі —
всіма цвіта́ми процвітані,
добрим скарбом переповнені.
[. .]
Уранці,
ще тільки небо почне наливаться
і вітер зелений одчалить в далечінь —
уже Сковорода
встає з досвітньої роздýми
і в сад іде.
[. .]
Сковорода на землю упаде

---

[1] На берегах рукопису дописано: «низове товариство».— *Ред.*
[2] Мотто написано пізніше. З лівого боку рукопису дописано олівцем: «рабство», «крепацтво».— *Ред.*

І знову сповнюється миру
душа Сковороди.

[. . .]

мир, мир душі твоїй — <стру[мує] всесвіт> <лунає>
луною всесвіт,
мир.

<І, слухаючи Сковорода цю відповідь,
стенається>
Слухаючи Сковорода цю відповідь, стенається
і йде туди, де на́схиль на шляху
збіднивсь високий
свіжовкопаний, косоокий,
як панська совість,
абияк збитий хрест.

Під <срібними> осокорами *
<В[ін]> Сяде по-турецьки, як дитя,
нової пісні починає —
очі заплющені,
хитається в ритм —
<Подяка природі за все,
найперше ж:
за те, що потрібне зробила нетрудни́м,
а трудне непотрібним.
На всіх шляхах життя
шукай свою стать властиву,
а стать невірну одкидай.
Подяка природі за все.>

.
За городищем, туди, од боку,
над нивою, над колосом,
що з перебіжним блеском вітер його вилизував
і кошлав,
<хилила спину друга нива>
<хилив>
Серпи ряхтіли <низько>
<і так тужно співала тая нива:
жніте, женчики, розжинайтеся,
на чорну хмару оглядайтеся.>
<і так тужно без пісні женці рясніли в житі>
і так тужно женці в житі рясніли,
<без піс[ні]> <в житі>

А <поміж них> їм пригукував
підгінчий з нагаєм
<— А там хіба то не ясир?>
<— А там он гляньте, хіба ялося людям отаке робити?>
<— А он там> <Хіба ялося людям отаке робити?>
Поглянув у <другий> <інший> другий бік,—
<там копи складали> <там снопи у копи
складали>
Дитину мати під копою грудьми годувала,
а над нею <теж>
підгінчий з нагаєм.
А там <а там...>
показувала скрізь,
немов <ученику учи[тель]> Сковороді цим тяжко
докоряла [1].
Ще більш голівку заховала,
щоб сліз не видно.
А сльози, сльози, як слова!
— Одна
пішла я раз у панський двір.
А пан на ніч сказав мені зостатись,
грозив ножем і мордував,
та не далася я,
втекла!
Я бігла, <як тая Бондарівна> бігла, мов тая Бондарівна,
а за мною <три> слуги...
Проклятії...[2]
Тепер якусь собі привіз <Марію> Огенію
і нас немовби не чіпає.
Сковорода: <Марію?> Генію? ти кажеш <Марію?>
Генію?

Закричав біснуватий з сусідньої гори,
як Прометей.
Це знов його взяли на ланцюги
і він коло своєї землянки — он видно —
божеволіє і <казиться> рветься,
руками небо потрясає
й не потрясе.

---

[1] Рядки від «<— А там хіба то не ясир?>» до «немов <ученику учи[тель]> Сковороді цим тяжко докоряла» дописані пізніше, а потім викреслені автором.— *Ред.*

[2] Ці три рядки пізніше автором були викреслені.— *Ред.*

Руками небо оте прокляте потрясає
й ніяк не потрясе! Безсилий падає і плаче...
А небо —
<— там бог собі десь випив і лежить...>
<— десь бог вина собі натюживсь і лежить...>
— там бог собі <натюживсь> і лежить...
десь собі натюживсь і лежить... *
лиш інколи до бусела, що в лузі,
прибринькне чапко на губах —
та все хихоче, все хихоче...
— Ну от, <такеє життя тут наше> такий і приділ тут наш.
Ми плачем. <Той> Цей кричить. А той он хрестить.
Усі як біснуваті.
Утерла сльози рукавом
і задивилася туди кудись, <на схил гори, в розпадину,>
у при́долинок на підгір'я,
де справді перед печерою своєю схимник Досифей,
задерши голову, <як проти сонця> <в гостроверхім
каптурі>
одмахувавсь од крику, що <від землянки> <рвався>
з гори...
<на горі> <йшов з гори>
<Хіба не правду в пісні кажуть?
Немає цвіту червоного,
немає роду рідного...
Так де ж того нам цвіту шукати?>
Такий і приділ тут наш.
<Кудлан загарчав.>
В торбинках
<до хреста надійшли подорожні> надійшли селяне.
<над[ійшли]> <Роз[дивлятись почали]> Непривітно
хитнувши головою,
<(Кудлан загарчав)>
<р[оздивлятись]> <пучками водили по перехрестю>
пучками <водить почали> почали водить по перехрестю [1],
обмацували: скільки дірок<?>
і чи нема якої <де> об'яви?
Об'яву, ось видно, дощ ізмив,
<а дірок було стільки,
що й чорт його розбере, скільки>
а на хресті було такого дірок,

---

[1] На берегах автор написав олівцем: «п. п. п. п.» (напевне, позначив, що 4 слова в рядку починаються на літеру «п»).— *Ред.*

що й хто його розбере, скільки <ж днів на пана
працювати?> ж саме днів на пана працювать?
<Одій[шовши]> <Відступивши, почали радитись,>
<вс[е]> <та> <все поглядаючи туди,
де так тужно без пісні женці рясніли,>
<все поглядали туди,
де так тужно женці рясніли,
а поміж них
підгінчий з нагаєм.>
<Маринка: а звідки ви? люде!>
<Маринка радісно до них> <Маринка радісно,
по-рідному>
Маринка радісно до них: *
а звідки ви? люде!
<Відступивши> <Ті, відступивши> <Люде ті,
відступивши>
Та люде, відступивши, почали <собі> радитись.
Все поглядали туди,
де так тужно <серпи> <в житі> женці <рясніли>
рясніли в житі.

<Сковорода: утікачі?>
<Сковорода:
— Утікачі. Їм і балакать вже набридло.>
<Такі ж, як і ми утікачі,— сама собі сказала.> *
<Сковорода: утікачі?> Сковорода: Утікачі?
Помовчала Маринка,
й день затих.
То хмари все хмаріли,

. . . .
[ціляли в] блиск розколотого неба,
[в Дніпрі] одбившись...
(Дзвонили до вечерні).

У купу вівці збились.
Немов із холоду,
ягнятко на руки полізло.
— А вам напевно весело живеться, що ви все граєте?
Та чого ви <такий сидень?> сидень такий?
Я <й учора> бачила й учора вас.
А брат мій в гайдамаках<!>
він з цим-о біснуватим <як пема солдата> вночі балака
про панів.

А другий — аж у Швачки! — та й зразу схаменулась.
Загледіла: <що> що там аж на шляху <ще під горою,>
куріло щось і наближалося восьмикопитно.
Взяла ягнятко й понесла.
А вітер їй заходив збоку,
<(як Кудлан)> як Кудлан,
і рвав спідничку і кісник,
аж поки з вівцями в яру вона не зникла.
А вітер все заходив збоку.
(Дзвонили до вечерні).

Сковорода на бистрі ноги встав,
хотів її догнать, обнять, потішить,
утерти сльози недитячі,
та тут
од верб із-за поворотки
<карета, закрившись курявою, восьмикопитно
розігна[лась]>
карета, як дурна,
<закрившись курявою> <вихопилась тупокопитно>
<вирвалась тупокопитно> <тупокопитно розігна[лась]>
вихопилась тупокопитно,
<плавно ходу применши́вши> <раптом плавно ходу
применши́вши>
<враз плавко ходи применши́вши>
ходи враз плавко применшивши, вперлась колесами
і <коло> близ нього стала.
Пан <[розтруджен]ий хоробами, смаркий та рудобривий>
Пан, хоробами [розтруджен]ий, придохлий, рудобривий,
ласкаво виліз на повітря.
Рука <трусилася, як опирався> трусилась, як спирався
на карлючку,
а другою, що в перснях,
гнійні тімениці <лиця одколупував> на шиї
<за вухом> розколупував,
все <гнойні очі хусточкою промочав>.
І падала <луска> лупа на його шатну одіж,
мов сніг сухий... <нечастий...>
<— А! Сковорода?> — А! Пан Сковорода?
Я радий, радий <говорити> говорити.
Ну що ж: Матерія чи Дух?
Матерію приємлю,
але й Дух — ти розумієш? — <непобідимий>
н-непереможний!

<Пане Сковородо!> Пан Сковорода!
<після останньої вчораш[ньої]> <останньої розмови>
останнього разу ти надто гарячився,
<таж Дух не можна> <я довго думав> <подумай>
ти поміркуй:
<коли б ти знав, які моря,>
які безодні дух наш відкриває! [1]
<коли б ти знав>
<коли б ти знав, які, о пан Сковорода,>
<як легко носить нас, оберігає,>
<яке майбутнє на[м]
якую радість подає,
в які простори нас заносить,
показує майбуття золоте!>
<яку він радість подає>
<який рятунок подає>
<якую радість, насолоду
любов,>
яку нам радість,
<радіс[ть],> любов,
любов до брата, до людини <навіває (подає)>
<щоб> <Особливо тепер, коли Польща> <а надто
тепер>
<Та ще> а надто <ще> тепер
<коли Польща для всього світу
мов>
Коли Месія
<всьому світу>
<од> <в> з Польщи прийде.
Я не поляк *,
але я <знаю> масон і <я> знаю, що через нас
<с[вятий]> *
дух святий <гово[рить]> промовляє *.
Рука трусилась, як <спирався на> переставляв
карлючку *,
а <очі пуголовками> пуголовки очей *
<в білках солодких бігали> *
в білках, порослих жилками, так солодко, так неприязно *
бігали *.
Сковорода <стояв і все ще> все ще стояв і дививсь туди,

---

[1] На берегах олівцем дописано: «А чого ці хлопи?», «Сократе, не змагайся», «Держава — це я (Л[юдовік] XIV)».— *Ред.*

де з вівцями <Маринка> Гафійка зникла.
Вона <щось про Марію> про Генію щось знає?
— Пане <Сковородо!> Фільозоп!
<(і про масонів ти сказав неправду)>
Сковорода здригнувсь <— загруз бровою> — і <як> мов *
сокпру <устромив> очі в цього чорта устромив,*
загруз бровою *.
<проше пана> *
<А про масонів сказати забув *,
забув> *
— Пане Сковорода, ах пане Сковорода!..
Як

<І Генія сама десь тут?>
<Знайти її, знайти, добути!
Але...>
І сама Генія десь зараз мучиться
у цього гада, у масона!
<Знайти її, знайти, визволить, добути!>
<Сковорода здригнув>
Знайти її і визволить! знайти!
Сковорода здригнув («Плебеям тайну одкривать»).
Чи це йому причулось?

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1200, арк. 1, 3, 7, 9, 11 зв., 12, 12 зв.)

[II. НАД ДНІПРОМ]

Закричав біснуватий з сусідньої гори,
<як Прометей> як Прометей
<як Прометей>
<що знову наділи на нього ланцюги>
Це <знов його взяли на цей ланцюг,
мов ту собаку> знову взяли його на ланцюги,
<як Прометея>
І він коло своєї землянки — он видно

<он видно> божеволіє і рветься,
руками небо <[нерозб.]> <прокляте> <за основи
потрясає> <—
і не потрясе> Й ніяк не потрясе.
Руками небо <прокляте потрясає —
і> <й не потрясе> й ніяк не потрясе!
Безсилий падає і плаче...
А бог собі десь випив чарку
<і вивернувсь на небі> <і на небі вивернувсь,
як на печі.>
<Й чомусь посоловіло дивиться>
небо...
<А бог> Там бог собі десь випив і лежить.
<Чи довго вже він так лежатиме?>
<Хихоче> до бусела, що в <житі> лузі,
лиш інколи <заграє на губах
та все хихоче>
<заграє на губах,— та все хихоче,
хихоче, все хихоче...>
прибринькне чапко на губах,— та все хихоче,
та все собі хихоче, все хихоче...

<Підійшли> Кудлан <заворчав> загарчав;
<П[ідійшли]> В торбинках
надійшли якісь <селяне> подорожні,
<наблизилися до хреста
і привітавшись злегка головою>
й хитнувши непривітно головою
<наблизились до хреста> <до хреста наблизились>
наблизились просто до хреста
<(не піднімаючи морди з землі, Кудлан на них *
заворчав)> *
<Зо[середжено]> Очима стежила Маринка,
як <р[уки]> <грубі> <ті руками водили
по перехрестю>
<ті водили руками по хресту> <ті руками по хресту
водили>
ті руками водили по перехрестю.
<Очима стежила Маринка>
<як ті грубими пучками обмацували — скільки дірок — на
перехресті?
скільки дірок>
як пу́чками обмацували, скільки дірок
і чи нема <об'яви якої?> якої об'яви?

Об'яву, <видно було,> ось видно, дощ ізмив,
а дірок було стільки,
що й хай йому чорт, щоб ще й до сього пана в ярмо
<іти!> <лізти!> [1]
Одна ось дірка тут,
<а там аж дві> <чогось аж ізбоку> <а там чогось
аж дві>
<а там ще чогось аж дві>
а дві аж там чогось ізбоку,*
<обманом все, обманом!>
<У підсусідках вікувать?>
<Чи не [так?]> <А що, хіба не так?>
А що, пане, хіба не так? пане?
Стенув плечима Сковорода: <я не пан> <та я не пан>
я ж не пан.
<й не був ізроду паном>
<А> Ну, дак од пана, <б[о]>
бо чого ж <ти тут сидиш> ви тут сидите та ще
й із дудкою?
<Ну да> А втім, прощайте —
Сковорода: та я ж не пан і не від пана.
<Я...>
Селяне: ну дак <прощайте> не переманите <ви> ж нас.
Шарнемо ще десь, <бувайте!> бувайте здорові!
Не переманите.
<І пішли, пішли
в торбинках>
І пішли, пішли
<й не> <ще й озирнулись>
І один із них <до рота ціпок> па ціпок заграв,
як на дудку,
<а інші засміялись> <а інші озирнулись>
<на Сковороду озирнулись>
<і озирнувшись> і озирнувсь па Сковороду,
а інші засміялись.
Сковорода: Уночі? *
Суслик перебіг дорогу.

<— Це такі ж, як і ми,— не одриваючи очей
од подорожніх>

---

[1] Далі дописані і виведені олівцем за межі даного тексту слова: «Примастками балакає».— *Ред.*

— Такі ж бідораги, як і ми,— все це, не одриваючи очей
од подорожніх, журно промовила Маринка.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1200, арк. 8, 8 зв.)

[III. НАД ДНІПРОМ]

[. .]

Слухаючи Сковорода цю відповідь,
стенається
і йде туди, де насхиль на шляху
збіднивсь високий,
косоокий, як панська совість, абияк збитий хрест.

<А соняшник схиливсь> <на> <у другий [бік]>
<І тут же самотний>
І тут же <самотний соняшник> соняшник самотний
<схиливсь у другий бік>.

Сяде по-турецьки, як дитя,
ізнов про цундру починає, <—>
очі заплющені,
хитається в ритм —
<А над ним соняшник *
хитається в ритм> *
<Пурхнув горобець па соняшник>
<черкнувсь горобець пролітаючий> <черкнувсь криль[ми]
горобець пролітаючий>
<Злетів на соняшник горобець> <Сів на соняшник
горобець
і з ним хитається в ритм>
Пурхнув горобець повз соняшник —
і той хитається в ритм [1].
<Гнофті се автон!>
Тень до танцю цундри —
γνῶθι σεαντόν! *
<А> <І над ним соняшник *
хитається в ритм —> *
<Жовтоязикий со[няшник]> <з горобцем на щоках>

---

[1] Просто по словах «хитається в ритм» пізніше написано олівцем: «при долині <соняшник>».— *Ред.*

<Жовтоя[зикий]> <Широкопро[мінн]ий> <соняшник>
<Злякався, пурхнув горобець> <Пурхнув собі горобець,
а соняшник хитається в ритм.>
<Метелик затанцював круг флейти>
Затанцював над флейтою метелик
і полетів, <об[трушуючи]> <на[трушуючи]>
розтрушуючи ритм...

Цундра-голодранець
голякам у топ,
з голяками вічно

γνῶθι σεαυτόν!
<Загавкав десь собака, овечки замекали,
і тільки пуга ллясь! ллясь!>
Тень до танцю цундри!
Твій запнуто світ?
[. . . .]
Чаль до бунту цундри,
до бідноти чаль!
Загавкав десь собака, овечки замекали,
і тільки пуга ллясь! ллясь!

Грає, грає Сковорода,
а день вже хмариться назад,
і якось <хилиться> <повниться> хилиться, як колос,—
в землю.
Іде отара од води.
І дівчина-пастушка послухать зупинилась.
Чернець — подумала — а не чернець:
[. . . . .]
— Геніє!.. Тп?
<Волошка на роті, як синя зірка
і юна пазуха> <і крізь сорочку груди>
— Е ні, зовуть Гафійкою.
(Волошка випала із рота)
А почім ви мене знаєте?
<і наставила вушка, і схилила хитро голівку.
Це ж як>
(З-під самих ніг Кудлан десь уродився
і з виском став качаться).
— Геніє, Гафійко...— без ліку повторяв,
і брав її за руки, і дивився
довго-довго.
Такії очі були
у його учениці у Генії,

коли в знайомого він жив на пасіці.
Вже стільки літ пройшло,
а він забуть не може
її ласкавість і красу
і повнолітній голос.
— Геніє, Гафійко!..— без ліку повторяв.—
Сядь сюди. <Оце таке в> <Ой, які ж у тебе чорні очі, а
я думав — сині.> А це <у тебе й намисто?> [1]
<Так ти й вродлива?>
(Кудлан <зівнув, як лев, і заспокоївся> <оббігав усе,
обнюхав
і під соняшником став мочиться — ти! п-шов!)>
обтрусившись, <пооббігав усе, обнюхав
і під соняшник помочився)>
<А> глянь!
<Бач, і вії> У тебе ж вії на кінцях, мов морозом хто
обхукав!
<Чебрець запах, як шепіт>
<Далеко із-під бриля дід придивлявся, як дрохва>
<В яру із-під бриля дід придивлявся, як дрохва>
<Дід спідбрилля придивлявся, як дрохва>
<Чебрець запах, як шепіт> (<В яру дід> Дід із-під бриля
<роздивлявся на хмари> дивився па хмари.
Чебрець запах, як шепіт).
Гафійка сіла.
Спідничкою закрила ноги.
В долоні всю голівку узяла,
говорить:
— Хіба це не 'днаково чиї?
<кинула> [2]

. .

[Колись я думала, що можна жить працю]ючи,
аби земля родила.
Тепер — ні.
Бо батько й мати горби понаробляли,
а все панові, бодай йому не дихать!
Ми од Томари. З Коврая.
До цього ось шолудивого перебігли.
...Парки, доріжки, квітники,

---

[1] Між закресленими словами пізніше дописано олівцем: « У тебе очі сині».— *Ред.*

[2] Напроти дописано олівцем: «долоні, як сум життя».— *Ред.*

а нам і квасолинки нігде посадити!
Т а м були у підсусідках,
шару юшку їли,
а т у т, то й зовсім крепаки.
О, багато цей пан кого з нас обдурив,
переманюючи.
Прийдеться знов і від цього тікать.
Та й чи ялóся людям отаке робить?
<Нема цвіту червоного,
нема роду рідного,
нема цвіту над маківку,
нема ріднішого над матінку.>
<(курликали у небі журавлі,
затужила піснею й Гафійка:
Ой у воду, воду
хилилася,
Червона калина
журила[ся].
Молода дівчина
журилася.

Як приїхав милий
до могили
Та прив'язав коня
до калини,
А сам принада
до могили.> [1]
<(> За городищем, туди од боку, над нивою, над колосом, що з перебіжним блеском вітер його вилизував і кошлав, хилила спину друга нива. І так тужно серпи ряхтіли в житі. А їм пригукував
підгінчий з нагаєм <)> [2].
Ще більш голівку заховала,
щоб <сліз> <суму> не видно,
<(курликали в небі журавлі)>
<А сльози, сльози, як слова!> А сльози, сльози, як слова!
— Одна
пішла я раз у панський двір.
А пан на ніч сказав мені зостатись,

[1] Зверху над текстом пісні написано: «Пісня» — двічі підкреслено й обведено з усіх боків, а напроти на берегах рукопису написано: «<взяла у рот коралове намисто і> <стримувалась> <гірко хмурилась>».— *Ред.*

[2] Збоку дописано олівцем: «<Сер> сцена IV (Генія на ниві)».— *Ред.*

нуждав ножем і мордував —
та не далася я,
втекла!
Тепер якусь привіз собі Огеню,
і нас немовби не чіпає.
Сковорода: Генію? ти кажеш: Генію?
Закричав біснуватий з сусідньої гори,
як Прометей.
Це знов його взяли на ланцюги,
і він коло своєї землянки — он видно —
божеволіє і рветься,
руками небо потрясає
й не потрясе.
Руками небо оте прокляте потрясає
й ніяк не потрясе! [1]
Безсилий падає і плаче *.
А небо —
<там бог собі десь випив і лежить.>
<Там хмара блакиті впилася> *
п'яна хмара <вона> <десь випила й лежить.>
Там п'яна хмара лежить собі, задерши ногу, і пливе.
Лиш інколи до бусела, що в лузі, пробринькне чапко
на губах — та все хихоче, все хихоче...[2]
— Ну от, такий і приділ тут наш.
Ми плачем. Цей кричить. А той он хрестить.
Усі як біснуваті.
І задивилася туди кудись, <у придолинок па підгір'я,>
де справді перед печерою своєю схимник Досифей,
<задерши голову, на кождий викрик
одмахувавсь од крику, що згори.>
<гнівавшись> на кождий викрик біснуватого
<махав на крик руками й стохрестив[сь]> *
<на кождий викрик> <погрожуючи головою> на кождий викрик біснуватого,
аж <кидав кулаками> кидав угору кулаками *
і тут же похапцем *
<в усі> <всі> усі <кущики> місця круг себе стохрестив *.
<усі місця хрестив>
<Та що ж робить? Як получиш горе> <то>
<— буде й добро.>

---

[1] Нотатка олівцем на берегах: «До II-гої частини: див. «Кандід», ст. XXIII, наступає революція».— *Ред.*
[2] Нотатка олівцем збоку: «поклади вугілля».— *Ред.*

На руку Гафійчину упала натомлена бджола *.
Маленьку долоню розправила Гафійка, долоню молоду *,
але <вже поритую> вже пописану-поритую шляхами
та дорогами *,
долоню, як сум життя *,
і перевертала руку, поки бджола, облазивши кругом *
усієї руки *,
не знялась і не полетіла *.
В торбинках
надійшли селяне.
Непривітно хитнувши головою,
пучками стали водить <по перехрестю> по хресту,
по перехрестю:
скільки дірок?
і чи нема якої об'яви?
[. . . .]
Гафійка радісно до них:
а звідки ви? люди?
[. . . .]
<Сковорода: утікачі?> Сковорода (до них): утікачі?
Селяни хмуро озирнулись:
а що як <і> втікачі?
Один з них прикро підійшов
і, накарячки сівши,
зневажливо крізь зуби чвіркнув:
тобі, пане, хіба не все-одно? [1]
— Та я не пан.
— Ну дак од пана.
<(у кишені всього багато, тільки батька нема)>
<Або ж> Чи мо' такий, як і ми: блощичного роду.
Бач, із дудкою його тут посадили,
щоб переманював народ.
Скажи <по правді>,
чи й <тут> у вас таке, як за Десною:
<4> 2 дні на <пана>, 60 коп. поголовного, та 50 <коп>
за землю,
<2> та 2 коп. на пошту,
та ще <копійку> на теє як його...
Сковорода й собі на нього подивився.
<на його подзьобане обличчя

[1] Пізніше напроти цього місця на берегах рукопису дописано олівцем:
«Як святий Денис
свою голову ніс».— *Ред.*

та його усмішку колючу>
<ще й гордий ніс, подзьобане обличчя.
Колючі брови просто>
Гордий ніс. Подзьобане обличчя.
Колючі брови. Усмішка колюча.
<йому здалось, що голос цей він чув,>
<він чув, чув десь,
але не може пригадати>
<але не знає: де й коли?>
<Подобався йому він>
<Відчув розум і волю> <Відчув у ньому розум і волю,
відчув любов велику до людини.>
<Воля і розум світились в очах> Воля світилась в очах
і розум.
<і тому стежив за ним, милувався.>
А ще й ненависть велика.
Подзьобане обличчя
взяло Сковородину <дудку> флейту
і, держачи її в тісних руках, як <заступ> того ціпа *,
<що капицю йому зубами зав'язуєш> *
коли йому капицю зубами стягуєш *,
і так пронизливо у неї <свиснув> свиснуло,
що аж Кудлан <схопивсь і> схопився й загарчав.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1201, арк. 1—6)

з Польщи прийде [1].
Я не поляк. Зате ж <я> масон.
І як масон я <знаю й вірю> <вірю й знаю> знаю
й вірю...
Але чи слід плебеям тайну одкривать?
<та й> <бидло ж ось стоїть селянське *,
слухає> *
бидло ж ось селянське слуха.*
До речі: *
<я вже подав> <хочу> *
<я> нарешті я вже змінив свою фамілію *
<Куріпка> <Блюдолиз> із Блюдолиза *
на *
Шляхетний! *

---

[1] Напроти цього місця пізніше дописано: «хинський архімандрит Гервасій».— *Ред.*

<Рекомендуюсь:> *
це так мені зробить порадив *
монастирський обер-офіцер *.
Рекомендуюсь! — *
...рука трусилась, як переставляв карлючку,
а пуголовки очей
в білках, порослих жилками,
так солодко, так неприязно бігали.
І падала лупа на його шатну одіж,
мов сніг сухий...
Сковорода все ще стояв і дивився туди,
де з вівцями Гафійка зникла.
Вона про Генію <сказала?> щось знає?
І Генія десь тут? у цього гада, у масона,
<що зараз щось сказав таке> що оце про тайну щось
сказав?
О ні, це не причулось!
«Плебеям тайну одкривать».
Сковорода <обернувсь> відразу обернувся *.
Пан саме при́мастками з селянами балакав *.
І уговорював їх, і улещав *,
аж поки не зірвавсь <із голосу> на сваркий тон і *
не почав грозить *
<бо> <ви на моїй землі, і ви втікачі! *
Я з вами> *
А одного (ей, пане, не дражнись) *
карлючкою у груди ткнув, щоб шапку скинув *.
Ей, пане, не дражнись! *
Сковорода загруз бровою.
Сковорода повернувсь.
<І мов> Мов сокиру,
очі в цього чорта устромив
<І
наступав>
І (сам не <знати> знаючи чому)
наступав,
<і> наступав,
як на ту жабу, наступав, що й роздушити гидко.
<Тьху, будь ти проклятий навіки!>
<Закричав біснуватий з сусідньої гори,
як Прометей.
І впав масон, і закричав,
рвонув>
Я бачу, ти промовен! *

<«Плебеям тайну одкривать?»?? *
Генію нащо ж ти взяв мою? *
Ануте, хлопці, його ззаду!> *
<Гафійку, Генію нащо ти мучиш?> <Гафійку, Генію
нащо ти *
взяв мою?> *
І впав масон. Шарпнулись коні:
карлючка <ж бач одскочила
і просто в підкову буланому черконула>
одскочила і просто в підкову <буланого>
буланому черконула.
Чергинькнув бусел на болоті
й, заливаючись реготом, заклекотів.
<Залопотіло>
<Селяне швидше за торбинки і пішли!>
<Масон оддзяпив смішно рота
і рачки до карети поліз> <і рачки поліз до карети> [1]
Закричав біснуватий з сусідньої гори,
як Прометей!
Чи ж довго ще його будуть держать і мучить,
<і мучить? чи довго?> чи довго? <Отут на горі>
<Прокля'! Цара'! Тира'!> Прокля́! цара́! Чи довго?
І цей клекіт і крик,
<цей сміх селян>
і ці селяне, що, <перегинаючись удвоє, аж падали>
присідаючи, валилися од сміху;
<й> і ці женці під нагаями;
<і в придолинку гостроверхий каптур Досифея; —>
і брезклий пан, якого машталір підсаджував в карету,— *
усе це було таке <болюче,> <нерозв'язане> дике,
таке заплутане, неясне,
<що й сам Сковорода>
що й сам Сковорода
зареготав, завив,
схопив за задніі два колеса
і, струсонувши <разів два> разів два каретою із паном,
<він> так її на землю посадив,
<що поодлітала позолота
і все барокко обсипалось...>

---

[1] Напроти цього місця па берегах рукопису дописано, а потім викреслено:
«Якую Генію?
челядк[у?]» — *Ред.*

що аж позлітали <золоті герби> <герби> золоті герби
і все барокко розкотилось...
— <Ану поганяй!> Ану лиш поганяй! *
Їдь, будь ти проклятий навіки!

Як курява вляглася —
селяне вже <були далеко,> були <за повороткою>
і ні до кого було <проговорить> промовить,
<розговорити біль> Чи, може, крикнуть?
<Чи, може> Мо', крикнуть, щоб вернулись? *
<Він їм багато б розказав.> *
<Селяне> *
<порадив їх> *
Він їх порадив би у світі *,
тісне життя розговорив *.
<Нехай побачать, хто він є *,
і що він з ними разом> * [1]
Але ні *.
Молодший ціпок до рота <і загув> *
і озирнувся на Сковороду *,
а інші засміялись *.
<Зірвавсь [нерозб.] побіг кудись> *
<Куди — і не знав> *
І не знать було: чи то з подякою всміхались, як свойому *,
чи все ще за пана його вважали *.
<(Гафійка, Генія, плебеї...)
Почув:> <на силах падає> <немов на силах падає>
Оперся рукою об хрест.
<І руки> Руки са́ми звелись на хресторам'я.
І так стояв,
мов розіп'ятий.
<На панському хресті,
на брезклому.
Та зараз же очу́тивсь,
струснув із себе щось гидке
і полем сам собі пішов, пішов...>
<(Немовби плебеї — з іншої глини, чи що? *
Чамур один. Ой бережись! *
Простий народ спить — *
та всякий сон єсть пробудний).> *

---

[1] Після слова «разом» поставлено знак питання в дужках.— *Ред.*

<Але тут зразу ж> *
і полем сам собі пішов, пішов...

Сам себе розіп'яв.
Коли перед тобою стежка прямо —
навіщо ж по панах ходить і <їхні> їх підтримувати болі?

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1201, арк. 7—8)

[IV. НАД ДНІПРОМ]

<ALLEGRO GIOCOSO> [1]

Тоді саме блискотіло на верхів'ях!

Тоді саме тріщали двері в Європі!

І вітер, продуваючи, на петлях кидав їх од Англії до Франції.

І содрогалися держави! І скрип був од дверей, <що аж у Запоріжжі з сережкою в усі почули... (Над світом райдуга повисла). І тоді ж дурна Польща в ýсі почула> аж у Запоріжжі сірома з сережкою в усі почула... І тоді ж <панська> приматкобожна Польща смерділа латиною й королем. Та ще Росія розсілась Катериною. Ручкою пухлою, віялом китайським на свободи дворянські. Розрішаю вам, дворяне, піднять народ із темноти. Чи канчуком, чи законами, <чи> чим буде ліпше. <А там хоч і зовсім його ззіжте...> <А втім візьміть та й хоч зовсім його ззіжте...> А там хоч зовсім його ззіжте.

<Над світом — райдуга повисла.> [2]

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1202, арк. 2)

---

[1] Зверху над текстом написано олівцем: «12 том Леніна, І частина, О Герцене». В кінці фраза: «Це молоді штурмани будущей бури. Но это еще не буря — буря это движение самих масс» (з 95-ої до 101 сторінки)».— *Ред.*

[2] Збоку дописано:
«Життя — само приходить
<і часто>
<і> п'єш його велику радість
<зóвсім> <часто зовсім>
<як неподготовлений> <як із калюжі воду>
<як корова калюжу> <як спраглий калюжу>

[V. НАД ДНІПРОМ]

Тоді саме блискотіло на верхів'ях! Тоді саме тріщали двері в Європі! І вітер, продуваючи, на петлях кидав їх од Англії до Франції <?> І содрогалися держави! І скрип був од дверей — аж <у Запоріжжі з сережкою в усі> на Хортиці почули... І тоді ж приматкобожна Польща смерділа латиною й королем. Та ще Росія розсілась Катериною. Ручкою пухлою, віялом китайським привітно так війнула на свободи дворянські. <Ой, свободи дворянські> Ой, дворяне, <дворяне, у мій вік, Катерипин в[ік]> дворяне! У мій <бабсько-царицин> вік, вік захоплень і мод, <якщо хочете,> я не таких ще дам вам свобод! <Але!> <пе> <те, що просить> тільки <ж> допоможіть мені укоськати народ! <— Він хоче піднятись> Він хоче з темноти під[нятись]. Укоськаєм! Придушимо! <При[давим!]> Задавим! — закричали поміщики з усіх кутків. Тоді цариця встала з трону і прочитала напам'ять протяжним голосом, немов у церкві: [1] Розрішаю вам, дворяне, підпять народ із темноти. Чи канчуком, чи законами — чим буде ліпше. А там [2] — хоч і зовсім його ззіжте. (Сіла знов у крісло <обмахуючись віялом> і так же <весело> хитро собі всміхалась, весь час обмахуючись ручкою пухлою, віялом китайським) [3].

як буйвіл калюжу.
<Ми часто>
<Тому то й> <А потім довго>
<Чого ж ми дивуємся> <потім знецінюєм
і синієм?>
Чого ж ми дивуємся і синієм.
<Лиш на які [дива] чекаємо, чого шукаємо — води такої, що її ніде, ніде, ніде нема?>
<Лиш часто чекаємо, чого ждемо, ждемо,
чекаємо>
Чого ждемо на щастя, що від розуму?
<на природу?>.
Еж випили ми воду, в якій <що в ній> одбилось небо
<рябохмаро>, що в ній
<провали[лось]>.
Еж випили <калюжку> ми воду <в якій сиділи> на [якій]
життя своє продумали
жабка, павучок водяний, комар?»
— *Ред.*

[1] Текст від «<Ой, свободи дворянські>» до «немов у церкві» дописано автором пізніше.— *Ред.*

[2] Пізніше над «там» додано ще один варіант: «втім».

[3] Останнє речення — від «(Сіла знов у крісло...» дописане автором пізніше.— *Ред.*

Колос зігнувся і дивиться в землю —
познай себе самого.
Небо в тисячі люстер перехмарюється —
познай себе самого.
Дніпро у тінь пославсь, а повен перебігу —
познай себе самого.

Γνῶθι σεαυτόν! *

[. . . .]

мир, мир душі твоїй — луною всесвіт,
мир.

Подяка природі за все —
чи тут, чи отам, чи осе —
подяка природі за все —

Ой щастя — нещастя ой срібне<—>!
Чому все трудне — непотрібне?
Тому, що потрібне — це все.

Як будеш шукать свою стать —
<проценти> кори́сть, любов чи верстать —
ш у к а й свою стать, бо це все —

Ой щастя — нещастя ой стекле!
Життя розсипне та утекле,
ну як же шукать, коли все<?>...

Шукай лиш в л а с т и в у ю стать —
барабан, чи <клобук> <торжок> перо, чи
верстать —
ш у к а й свою стать, бо це все —

Слухаючи Сковорода цю відповідь,
стенається
і йде туди, де насхиль на шляху
збіднивсь високий,
косоокий, як панська совість, абияк збитий хрест...

Сяде по-турецьки, як дитя,
<тієї пісні починає, що вже зривалась і раніш.>
<про цундру пісню починає,> ізнов про цундру починає,
<Очі> заплющені,
хитається в ритм —

[. .]

— Ну от, такий і приділ тут наш.
Ми плачем. Цей кричить. А той он хрестить.
Усі як біснуваті.
<Утерла сльози рукавом>
і задивилася туди кудись у придолинок на підгір'я,
де справді перед печерою своєю схимник Досифей,
задерши <лису, як цибуля> лису, як цибуля, голову,
одмахувавсь од крику, що згори...
<— Такий і приділ тут наш.> <— Такий же приділ тут наш.>
<Од верб із-за поворотки —
якісь селяне.>
<Од верб із-за поворотки
в торбинках надійшли
селяне.>
В торбинках
надійшли
селяне.
Непривітно хитнувши головою,
пу́чками стали водить по перехрестю:
<— ану, чи й цей на свою руч горне?>
<обмацували> скільки дірок?
і чи нема якої <ще бомаги> об'яви
<об'яву, ось видно, дощ ізмив>
<Мітку, ось видно, ножем хтось умисне пописав,>
Об'яву, ось видно, дощ ізмив,
а на хресті було такого дірок,
що й хто його розбере, скільки ж саме на пана працювать?
<І цей же, як і всі, на свою руч горне.>
Цей теж, як і всі,
на свою руч горне.
Маринка радісно до них:
а звідки ви? люди?
Та люди, відступивши, почали радитись.
Все поглядали туди,
де так тужно серпи ряхтіли в житі.
Сковорода: утікачі?
<Та тут от> <Вр[аз]> Селяне <хмуро> бистро обернулись.
<а що як і втікачі бува?>
ну що як і втікачі?
А <й[ден]> один із них, <молодший> наймолодший, гордо підійшов
і накарячки сів.

<— А тобі, пане, хіба не все одно?> — Тобі, пане,
не все одно?
<скипів молодший>
— Та я не пан!
— Ну <од> дак од пана. Бач, із дудкою <сидить тут цілий день> <сидить собі тут цілий день> його тут посадили, щоб переманював народ. Кажи по правді: чи й тут таке, як у Коржівці: <3>
4 дні на пана, 2 коп[ійки] на пошту[?]
Сковорода стенув плечима:
<та звідки ж я маю знати? як я не пан?
а паруб[ок]> <а парубч[ак]: коли ж ти пан>
мовляв <звідки ж я зна[ю?]> <звідки ж у бога я маю знати?> не знаю!
— А що ж ти тоді знаєш? <На дудку грать?>
<Най[молодший]> <Молодший притулив собі ціпок до рота й затирликав з презирством> <вихватив дудку собі й затирликав з презирством>
Молодший узяв із рук Сковороди дудку й з презирством
у неї свиснув.
Кудлан схопивсь і загарчав, а <Гафійка звелась на два коліна> <М[аринка] звівшись із землі рукою>
<М[аринка] звівшись на коліна і впершися
ру[кою]>
<М[аринка] звівшись на коліна, рукою вперлась у
хрест і вихва[тила]>
<М[аринка] підлізла на колінах до молодого
й схопилася за дудку>
<М[аринка], вихвативши дудку, пхну[ла]>
<М[аринка], вихвативши у молодого дудку, а самого
його пхнула>
<М[аринка] [налетіла] на його, що той аж
перекотився>
<М[аринка] звівшись на коліна, рукою вхопилась>
<М[аринка] звівшись на коліна, за руку вхопила
молодого:>
М[аринка], звівшись на коліна, аж <затрусилася:>
затрусилась гнівно:

---

[1] Текст від «<Та тут от> <Вр[аз]> Селяне <хмуро> бистро обернулись» до «Народ, з якого він і сам» дописаний пізніше на берегах рукопису. Текст, що йде далі (до слів: «і рвав спідничку і кісник»), автором перекреслено.— *Ред.*

оддайте, дядьку, дудку, чого ви <лізете?> до
<чо[ловіка]>
людини причепились?
Сковорода сидів <ні живий [, ні мертвий]> <в глибокій [засмуті]> в глибокім пригніченні. Не від цієї дудки, ні.
<Від того, що йо[го]> Народ його ще за пана признає.
Народ, з якого він і сам [1].
<Помовчала Маринка> <Помовчала Гафійка>
Помовчали гуртом усі —
<й> і день затих.
То хмари все хмáріли,
а то у тучу всі зійшлись
і звідти
ціляли в блиск розколотого неба,
в Дніпрі одбившись...
(Дзвонили до вечерні.)
У купу вівці збились.
Немов із холоду, <ягня>
ягнятко на руки полізло.
— А вам напевно весело живеться, що ви все граєте?
(Молодший: а чому ж би й не весело?)
<Та чого ви сидень такий?>
Я бачила і вчора вас.
А брат мій в гайдамаках.
Він з <цим-о> тим-о біснуватим вночі балака <про
панів>
А другий — аж у Швачки! — та й зразу схаменулась.
Загледіла, що там ген на шляху
куріло щось і наближалося восьмикопитно.
Взяла ягнятко й понесла.
А вітер їй заходив збоку,
як Кудлан,
і рвав спідничку і кісник,

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1202, арк. 3, 4, 7, 11, 12)

[VI. НАД ДНІПРОМ]

СКОВОРОДА

1

ALLEGRO GIOCOSO

Як! стільки жаху в народу, що танцює і сміється!

Вольтер

...Три місяці пробігло [1]
мов кораблі веселі в морі —
всіма цвітáми процвітані,
добрим скарбом переповнені.
Три місяці пýстинь Китаївська і в ній Сковорода
немов пливли —
поміж садами рожаїстими,
серед кринишного узлісся,
на полі повному, де хвиля хвилю ллє і зупинятися не хоче...
Уранці,
ще тільки небо почне наливаться
і вітер зелений одчалить в далечінь —
уже Сковорода
встає з досвітньої роздýми
і в сад іде.
Там птиці ранок опадуть,
клюють — клюють — не доклюються,
і солодко співають, сон розказують.
А сонце скрізь у всі кінці,
мов над главою Моісея,
послало сяючії роги,—
і дзвонить, і гуде,
і світлом землю наповняє
щедро, <щедротно> <щирозлотно>.
Сковорода

---

[1] На берегах червоним та зеленим олівцями записано:
«Рибний промисел
Литва
Польща
Білорусь
Євреї» —
а також:
«1770 р.
Гайдамаччина ж як тоді?»
Збоку автор написав кілька слів по-арабськи.— *Ред.*

Три місяці пробігло
мов кораблі веселі в морі –
Всіма цвітами процвітані,
добрим скарбом переповнені
Три місяці пустинь Китаївська і в ній Сковорода
немов пливли –
поміж садами рожайстими,
серед ~~крониш~~ного узлісся
на полі повному, де хвиля хвилю лає і зупинитися не
Уранці
ще тільки небо почне наливатися
і вітер зелений одчалить в далечінь –
уже Сковорода
встає з досвіткової молитви
і в сад іде.
Там птиці ранок опадуть,
кличуть, кличуть – не докликаються,
солодко співають, сон росказують.
А сонце ~~вт~~ у всі кінці
мов над главою Мойсея
послало сяючі роги,
і дзвонить і гуде,
і світлом землю наповняє
щедро, щедротно.
Сковорода

Автограф розділу «Allegro giocoso».

на землю упаде,
цілує квіти, трави гладить,
росою очі, немов незрячі, протирає —
<о, світлий, як ти <мене> всього мене наповнив>
природо, як ти всього мене наповнила
щедро, <щедротно> <щирозлотно> щедротно!
<Пошли ж> <навій> душі моїй спокій
<Навівай >і мир і злагоду й любов.
Я більш нічого не бажаю
<о всеблаженний!> <о всеблаженна! невідцвітна!>
І <всеблаженний> <природа> <і неблякла>
<блаженна> всеблаженна зразу десь почує
і Сковороді
такий мир у серце ввійде,
що він од радості і бігає, і плаче,
і кожне дерево вітає,
метелику й комашці дякує —
за все, за все!

Зустрінеться тут біснуватий —
що так розумно завше дивиться
<і про Вольтера завше запитає>, він про Вольтера запитає:
А Катерина ще не здохла?
<А Фрідріх Прусський ще не здох!>
— Ну йді ж, іді! — салдат на нього крикне
й дзвінке цебро <витягує з криниці> опустить у криницю.

Тим часом дзвін із-за тополь
покличе пу́стинь на обідню.
І бога грізного устав
ідуть вичитувать ченці похмурі —
один по одному
попід оградою,
мовчки...[1]
І спиниться Сковорода
(Не може не спинитись!) —
він бачить, як вони уже аж перед самим храмом
оглядуються й поміж себе жорстоко осуждають,
що гість отця Іустина,
як біснуватий <о>той,

---

[1] Напроти чорнилом та різноколірними олівцями написано: «Si tout n'est pas bien, tout est passable (ст. 82, Voltaire) Матерія (ст. 15) (ст. 39) (ст. 45)».— *Ред.*

до храму невхожий.
І гірко стане на душі.
Замість гармонії підуть зітхання,
і думи тяжкі поженуть
у поле, на край світу...

Поле, поле!
Яке воно кругле!
Яке воно про́сте і довершéние —
поле!
За кругом круг тече,
за гору гора забігає.
Отут,
тут справжній ключ до душі.

Щастя, де ти живеш? — горлиці, <трельте> <крильте>
скажіть!
Чи в полі вівці пасеш? — голуби, докрильте!

Колос зігнувся і дивиться в землю —
пізнай себе самого.
Небо в тисячі люстер перехмарюється —
пізнай себе самого.
Дніпро у тінь пославсь, а повен перебігу —
пізнай себе самого.
Се ж бо єсть:
брепне, текуче і безкінечне,
немов фігурний триугóл, в якому і три, і два, й один —
одно і те ж.
Одно і те ж старого городища сум —
<пізнай себе самого —>
і понад гречкою бриніння бджіл,
а ще отари понад лісом,
і Києва далекого торжественність <нагорна> нагірна —
усе, усе в природі каже:
пізнай себе самого, пізнай [1].

Щастя, де ти живеш? — горлиці, <трельте!> скажіть!
Чи в полі вівці пасеш? — голуби, докрильте!

---

[1] На берегах автор написав слова, які мав намір використати в поемі: «Збіднюватись — прикидатися бідним», «Ялося (ятися) — див. нятися», «Ярий», «Яловий», «Ялозне це діло».— *Ред.*

І знову сповнюється миру
душа Сковороди.
І тиху флейту з-за пояса діставши,
він починає славить світ,
<він починає славить світ,> він починає славить світ,
що <взеленився розмаїто> <в той самий черк і стеклий>
<що в той же самий черк сліпий і стеклий світ>
що в той же черк <сліпий і стеклий> <одублий>
<оглухлий>
<ядéрний> узький, стеклий <а ще й
розмружений>
<як черк> <і все ж> і все розмружений стораз.
І тиха флейта, як метелик,
летить до лісу на жита,
прозоро над Дніпром тріпоче,
до всіх просторів признається
і повертається назад, немов голубка
з маслиною в дзьобу:
мир, мир душі твоїй — <сказали ніжно гори> <води>
<лупи>
<гори> <сказало поле> луною <звідусюди>,
лупи,[—]
мир.

<І слухає> І слухаючи Сковорода цю відповідь,
стенається [1]
і йде туди, де на шляху <високий хрест> <схилившись як
панська совість>
свіжовкопаний
<хрест> абияк збитий
високий хрест,
як панська совість,
<високий хрест замріявсь> збіднивсь нáсхиль
над шляхом [2].
<Сідає під хрестом> <сідає під ду[бом] похилим>
нової пісні починає —

---

[1] Червоним чорнилом між рядками автор дописав два слова: «Стенув плечима».— *Ред.*

[2] Трохи нижче автор написав олівцем варіант цього уривка:
«і йде туди, де на шляху
нáсхиль
збіднивсь високий свіжовкопаний,
як панська совість, абияк збитий хрест.
<Сідає> сяде по-турецьки, як дитя».— *Ред.*

очі заплющені,
хитається в ритм —
Подяка <природі >патурі за все,
найперше ж:
за те, що потрібне зробив нетрудни́м,
а трудне непотрібним.
На всіх шляхах життя
шукай свою <ти стать природню> <природню
стать> стать властиву,
а <невластиву> стать невірну одкидай.
Подяка <природі> <натурі> природі за все.

Грає, грає Сковорода,
а день вже хмариться назад,
і якось хилиться, як колос,—
в землю [1].

Іде отара од води,
і дівчина-пастушка послухать зупинилась.
Чернець, подумала — а не чернець:
безвусий, безбородий,
і дудка непро́ста.
<(Кудлан зівнув, <на трьох ногах> чеснув за вухом
і з виском став качаться.)>
Почув Сковорода невинний погляд,
очі розплющив.
— Маріє!.. Ти?..
— Е ні, зовуть Маринкою,—
а почім ви мене знаєте?
<(Прибіг собі Кудлан і став качаться).>
<(Кудлан зівнув, прибіг на трьох ногах
і з виском <оскалив> став качаться).>
<Кудлан <зівнув чеснув за вухом> <примчав
од овечок>
<З-під ніг> <З-під самих ніг Кудлан мов уродивсь
і з виском став качаться.>
З-під самих ніг Кудлан десь <вирвався> уродився
і з виском став качаться.
— Маріє, Маринко...— без ліку повторяв,
і брав її за руку і дивився
довго-довго.

---

[1] Червоним олівцем автор написав два слова, які мав намір використати в поемі: «При́мастками балакає».— *Ред.*

Такії очі були
у його учениці у Марії,
коли в знайомого він жив на пасіці.
Вже стільки літ пройшло,
а він забуть не може
її ласкавість і красу
і повнолітній голос...
— Маріє, Маринко...— без ліку повторяв.
<(Кудлан загріб, подряпав землю
й десь погнав у яр на трьох ногах,
подався десь.)>
(Кудлан зівнув <і заспокоївсь>, як лев, і заспокоївсь.
Чебрець запáх принадно).
<(суслик)>

Маринка сіла.
Спідничкою закрила ноги,
в долоні всю голівку узяла,
говорить [1].
— Чиї вівці пасе? —
Хіба це не 'днаково чиї<?>
Колись я думала, що можна жить працюючи,
аби земля родила.
Тепер — ні.
Бо батько й мати горби понаробляли,
а все панові, бодай йому пе дихать! [2]
Ми од <Томари. З Ковраїв...> [3]
До цього ось чорта перебігли —
<(>насупилась у бік села<)>
<Кудлан собака десь узявся>
<(Кудлан <загріб, подряпав землю> <схопивсь>
<здригнув>
<нащурив вуха>
<й подавсь у яр на трьох ногах>
<й за сусликом помчавсь у яр...>

---

[1] На берегах червоним олівцем занотовано:
«Та там...
Там і Литви тієї
жмені —
<узяв би так
та й> курям посипать нічого».— *Ред.*

[2] Збоку дописано олівцем:
«<Ми там були у підсусідках>».— *Ред.*

[3] Дописано між рядками олівцем: «Навпаки: з Правобережжя тікали (?) Я.»— *Ред.*

— Парки, доріжки, квітники...
<а тут і картоплі> а нам то й квасолинки нігде посадити!
<Он гляньте...>
<Що там сиділи у підсусідках
на чужій землі,
а тут ще гірше.
Багато кого пан тут обдурив.
Он гляньте>
За городищем, туди, од боку,
над нивою <(і як він раніш цього не бачив!)>,
над колосом,
що з перебіжним блеском вітер
<вітер його вилизував> його розхиляв і кошлав,
<хилила спину друга нива> рясніло людом.
<Серпи ряхтіли гірко> Серпи ряхтіли низько,
і <таке тужне> такої тужної співала тая нива:
Жніте, женчики, розжинайтеся,
на чорну хмару оглядайтеся.
А поміж них
підгінчий з нагаєм [1].
<підгінчий з нагаєм.
А поміж них
підгінчий з нагаєм!..>
Ще більш голівку заховала,
щоб сліз не видно.
А сльози, сльози, як слова!
— Одна
пішла я раз у панський двір.
А пан на ніч сказав мені зостатись,
грозив ножем і мордував,—
та не далася я,
втекла.
Тепер якусь собі привіз Марію
<вже і нам дав спокій>
і нас немовби не чіпає...
уже немовби.

. .

<А ці ченці — пройти й у церкву не дадуть!>

---

[1] Збоку автор дописав олівцем:
«біснуватий»
кричить <здалека>, далеко
чути сумний
його крик» — *Ред.*

<та що казать...>
Сковорода: Марію?<!> ти кажеш Марію? [1]

Помовчала Маринка...
Й день затих
<Чебрець запах <та[к]> принадно>
То хмари все хмаріли,
а то у тучу всі зійшлись
і звідти
ціляли в блиск розколотого неба,
в Дніпрі одбившись...
(Дзвонили до вечерні.)

У купу вівці збились.
Немов із холоду,
ягнятко на руки полізло.
— А вам напевно весело живеться, що ви все граєте?
Я бачила й учора вас.
А брат мій в гайдамаках,
він <тут в яру засів на пана> з цим-о біснуватим,
коли нема солдата,
<балака> вночі балака про панів [2].
А другий аж у Швачки,— та й зразу схаменулась
<пох[васталась]>
Загледіла, що на шляху ще під горою
куріло щось і наближалось <восьмикопитно>
тупокопитно.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1186, арк. 1—7)

[VII. НАД ДНІПРОМ]

<Гафійка> А Гафійка, звівшись на коліна,
<затрусилась од гніву:> од гніву затрусилася:

---

[1] Збоку дописано олівцем:
«Закричав біснуватий
<на> з сусідньої гори, як Прометей.
<той же крик і в IV част[ині] <в по[встанців]>
серед повстанц[ів]).
Нікого з посторонніх до «бісн[уватого]» не підпускають. А в народі є повір'я, що це в кайданах сидить їхній визволитель (Прометей)».— *Ред.*

[2] Збоку дописано олівцем: «Грамота цариці».— *Ред.*

<оддайте, дядьку> оддай, парубче, дудку,
чого <ви причепились?> ти причепився!
Сковорода її за руку: хай!
А сам усе дививсь:
На гордий ніс. Подзьобане обличчя.
<Колючі брови... Де він його бачив?
Той знову
крізь зуби собі чвіркнув:
і>
<і одійшов до гурту.>
Колючі брови: глянь
Той,
<не одриваючи очей од Сковороди>
не зводячи <злісних> очей з Сковороди,
<поліз>
накрючився руками злісно
і <так подався> кинувсь весь —
немов до горла!
<О ні!>
О ні, (над ними саме хмара <прохихотіла зливою)> і тиша
<пропливала>)
немовби <вище поза плечі> <кинувсь> до очей,
над головою!
О ні, (над ними саме <тиша й тінь —
велика>
<вітер розпурхався>
хмара і тиша).
<немовби>
<і зразу хвать! Крутнув, скрутив,>
і зра-зу хвать! Скрутив, хруснув,
одірвав —
і вже <розпльовано-жовтий> соняшник
ось тут.
А <без[голова]> нещасна соняшничина,
схитнувшись кілька раз обірваним горлом;
<завмерши зупинившись>
завмерла, зупинилась...[1]

Помовчали усі гуртом,
і день затих.
То хмари все хмаріли,
[. .]

[1] Текст від «Колючі брови: глянь» до «завмерла, зупинилась...» дописано пізніше на берегах рукопису.— *Ред.*

Я бачила й учора вас.
А брат мій в гайдамаках —
та й зразу схаменулась.
Загледіла, що там ген на шляху
куріло щось і наближалося восьмикопитно.
Взяла ягнятко й понесла.
Схопивсь подзьобаний: *
Куди ж ти? *
<Слухай! *
підожди!> *
А вітер їй заходив збоку,
[. .]

(ЦДАМЛІМ, ф. 464, оп. 1, № 1202, арк. 14)

[VIII. НАД ДНІПРОМ]

Той,
не зводячи очей з Сковороди,
накрючився руками злісно
і кинувсь весь —
немов до горла!
О ні — (над ними саме <тиша і хмара> хмара і тінь),
немовби до очей <над головою>!
О ні — (над ними <саме хмара і тиша> <пужкою
по хмарах стьобнуло> саме тіння і шум)
<і> <а> і зра-зу
<хвать!> х-хвать! над головою —
Скрутив, <хруснув, одірвав —
і вже соняшник ось тут,>
за його шию, хруснув, одірвав —
і ось вже <жовтоверхий> жовтоязикий соняшник ось тут
<на долоні>,
а нещасна соняшничина,
<хитнувшись у порожнечі> мотнувшись кілька раз
обірваним горлом,
<завмерла, зупинилась> завмерла, в порожнечі
зупинилась...

— Отак зроблю я і з панами! чуєш?
<Сковорода: добре.>
Сковорода голосом: добре,— протягнув.

— Та ти не «добре», а й сам, брат, не сиди, <та з нами.>
Сковорода: <добре.> Кажу ж тобі — добре.
Гурт засміявсь.
Гафійка губу закусила
і кинула грудкою в ягня,
що від отари аж сюди прибилось.
— Ді-ду! Завертайте отару! я зараз іду-у! [1]
І знову тиша.
Ховрашок <перебіг> <побіг> <пошився
стернею>
та на далеких хмарах <пужкою махнуло> <щось пужкою
махнуло...>
Тиша.
Двійна, <повторна райдуга> ще раз, всередині
повторна райдуга. <Глянь.>
Так легко, <мостом> вільно мостом повисла <задьористим,
кирпатопахучим> кирпатим <понюхом>
нюхом
<тьмяно-зеленим заблисла>
<як> <немов всесвітня радість>
<З повторною райдугою>
<Гордий ніс
чвіркнув іронічно
і одійшов до гурту.>

<Помовчали усі гуртом>
<Звідти кидав іронічно
чи до своїх, що сперечались,
чи мо' й до Сковороди:>

<Тиша.> І знову тиша.
Ховрашок <зашарудів> <перебігав> перебіг стернею.
Та на далеких хмарах
безстидна райдуга розкрилась [2].

---

[1] Поруч, на берегах, написано: «на т[ому] боці». Подальший текст, до рядка: «чи мо' й до Сковороди:>» викреслено, а на звороті написано новий, який подається далі.— *Ред.*

[2] Поруч, на берегах рукопису, написано олівцем та чорнилом: «С е л я н е: Цілі полки козацтва з прапорами
(Колії це так ідуть і йдуть —
мигтить, переливається ряхтом».
«Білі голуби на хмарах».
«В озері відбиток райдуги.
(в Дніпрі?)».— *Ред.*

<Уперши ніжками в долоні світу> <Ніжками упершись>
Упершися ніжками в поршні світу,
<назад> <й назад, на руки перекинувшись>
й назад вона на руки перекинулась
<і так легко лоскітливою дугою вигнулась>
<і враз так легко вона дугою вигнувшись>
і як міст легко вона <в повітрі> дугою вигнувшись,
<голою повисла> <гола повисла>
<лицем до [блакиті]> вигнувшись передом до блакиті,
<сто[яла]> гола <стояла> <тримала[сь]>
тремтіла.
<Тр[емтіла]> <Примружилась, немов не дивиться>
Немовби й не дивиться.
А хитрий сміх <їй трусить перса, плечі> її <кирпатий>
на самих кінчиках здивованих грудей опуклих
танцює, танцює,
<під стан десь [нерозб.] обкрутиться>
<передається> м'яко передається на живіт
<і западає> <і там десь западає>
і там десь під бедер западає
в тьмяно-фіалковий <трикутник западає> у чорний
трикутник.
Махнув хтось пужкою по <його> хмарах (Блискавка) *
Тиша.
<Зраділа райдузі Гафійка
і простягнула до неї руку,
немовби це тут було десь, близько,
і> < та не доставши до неї,
квіти рвати почала
і> <побігла квіти рвати
й кидати на неї>

Та на далеких хмарах [1]
<безстидно>, немов перед купанням
райдуга розкрилась.
<Упершись ніжками у саму бороду світу>
Упершись <рожевими> ніжками в долоні світу
й назад на руки перекинувшись, <вигнулась
так легко> так легко безстидною дугою вигнулась,
голою повисла!
<і тільки зни[зу]>

---

[1] Від цього місця до «<у> і в тьмяно-фіалковий трикутник <м'яко> западає...» викреслено автором.— *Ред.*

<і хитрий сміх її кирпатий>
<(Так легко голою повисла)>
<і тільки знизу> і ось вже
хитрий сміх її кирпатий
<із низу до>
<Лоскоче> опукло здивовані [плечі] і перса трусить,
<перек[идається]> <от-от він прорветься>
<ластівками черкається летюче>
<на животі> черкнеться ластівкою об живіт
<у> і в тьмяно-фіалковий трикутник <м'яко>
западає...

Та на далеких хмарах <безстидна райдуга> <двійна
повторна райдуга> <розкрилась> [1]
Упершись ніжками <й назад> в повітрі й назад на руки
перекинувшись,
так легко голою повисла —
<так легко голою>
<кирпатий сміх> <і тільки хитрий сміх кирпатий>
і хитрий сміх її кирпатий знизу
їй <трусить> <вступає> <в> жовтогарячить перса
молоді,
на животі <у тьмяно-фіалкові лінії западає> <у тьмяно-
фіалковий трикутник спадає>
у тьмяно-фіалковий трикутник...

Глянув Сковорода на райдугу:
півколо.
<Одним одрізком повторювалось воно в Дніпрі
і круг т[ворило]> <все вмісті>
<а всередині райдуги>
В Дніпрі одбилося й тремтить
і утворило довершéнну форму —
кóло.

Зраділа райдузі Гафійка
<і простягнула руку> і, простягнувши руки, побігла,
та, не діставши,
квітами почала в неї кидати,
і <танцювати> підтанцьовувати.
<а потім зірвалась і побігла

---

[1] Від цього місця до: «у тьмяно-фіалковий трикутник» викреслено автором.— *Ред.*

любими словами лоскотати>
<як дитину>
<Ой ловке ж яке й звідки воно!>
<й звідки воно!>
<Та яке потішне!
і зелене, і червоне,
ще й жовте нелишнє>
<Що зелене, що червоне —
і все там не лишнє>
<Ой, любе> <Ой, яке ж любе> Ой, любе ж яке!
Райдуго! <ти знаєш, хто ти є?> знаєш, хто ти така?
Ти...
<і заплакала від радості> <і заплакала>
від ніжності.
<Сковорода: Ах ти дурне, дурне>
а їй <тихо> із ближніх хмар на саму голівку і за шию *
упало три краплі. Упало три <краплі> холодних краплі *,
аж плечиці <наїжачились> здригнулись *
горбато *.

глянув і собі Сковорода: круг, довершéнна форма *
і зв'язалось це в голосі з світлим майбутнім *.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1202, арк. 15, 15 зв.)

[IX. НАД ДНІПРОМ]

Гордий ніс
чвіркнув крізь зуби
й поволі підвівсь: пора!
<Одійшов трохи>
Гурт: а що ж, пійдемо?
й почали зав'язувать <торби> торбини.
Та ніс чогось ізнову сів.
<Одним нігтем> <Злегка нігтем> Нігтем злегка почухав
свої порепані ноги,
<Згр> Обірвав десь <нитку> пацьорку на лахмітті
<під матнею> ззаду
і так ясно <поглянув на Сковороду> признався
до Сковороди:

— <Ну> ось я з тобою <пожартував> й пожартував *.
Ось ти мовчиш.
А чується, що <ти не чужий> ти нам не <й> чужий.
Ну що робить, скажи, ну що?
Глянь: [1]
чи не їдуть чумаки із Криму?
чи не біжать купці через Умань із Польщі?
Дарма й <кричать> гукать.
Закрито всі кордони, закрито.
<Бо чого ж Січ гуде?> Бо чого ж Січ гуде, як не через це?
Та й нам, міським ремісникам та селянам,
ну що робить, скажи, ну що?
іти на землю? *
<Еж> <Ми стомились>
Еж ми шукаємо її, святу.
Еж ми стомилися, шукаючи!
Жити без її <не можем,> несила, без землі!
А земля — в чужих руках.

<А коли нива почне —
тоді косар...>
(Достигав у Сковороді гнів).

Ми чули: в Бахмуті вугіль нібито якийсь <копають> знайшли. Подамось туди, коли земля не наша — під землю ввійдем, влізем, втиснемось, а таки її колись собі повернем [2].

<Помовчали>

Гордий ніс: так отаке-то. <Хто> Що його й робити[?]
Сковорода: роби те, що <ти задумав> замислив.
— А <ти[?]>
<Роб[ити?]> <Ти голо[ту розумієш?]> підеш із нами?
[—]Я <ж> давно із вами.
<Приставай до нас> <нас>
<Сьогодні вночі> — Та ні, <це> правда?
<— Ой гляди, чи ти не обманюєш?
Бо ми ще стрінемось не раз.>

---

[1] Напроти цього слова у вільнім між рядками місці дописано: «Хліба, що в душі, а одежі, що на хребті».— *Ред.*

[2] Текст до цього місця від рядка: «<Еж> <Ми стомились>» дописано пізніше на берегах рукопису.— *Ред.*

Гафійка:
<вам же кажуть, дядьку, що правда,>
Тобі ж кажуть, парубче, що правда,
дак ні, ще <треба забожиться> заприсягтись треба.
Еге? І поглянула скоса на його широкі
<груди> плечі.
<Пустіть, і я хоч трохи побалакаю.>

<Помовчали усі.> *

— Чи пема хоч скоринки[?] *
Ну чисто ж <ось> вибились <ми> із хліба *.
Так голодали, пробираючись сюди *.
Сковорода безпорадно заметушився.
Оглядувавсь круг себе, щось шукав.
Чомусь кістляві <свої ноги> ноги свої довгі
тихенько підібрав під себе,
немовби той хотів їх іззісти,
й винувато <дививсь на> глянув в голодні очі
подзьобаного:
— Ти їсти хочеш?
Узяв своє лице в долоні.
<А чує, що не спинить долонями стида> А чує:
не спинить долонями стида.
Горить той сором, <кри[чить]> вибухує вогнем
і стукає у скроні:
— Вони голодні,
а я тут граю!
<Закрив>
Руки,
покошлавши брови, зійшлися на [переніссі]
і все лице його затиснули, закрили.
О сором, сором!
Вони голодні —
а я тут граю!
І чує:
хтось бере його за руку.
— Нате й вам, <ось> хоч погризіть.
<Розкрив очі> <Розкрив здивовані очі> <Крізь
здивовані>
Не <однім[аючи]> приймаючи з обличчя рук,
<розкрив очі в тісноті під пальцями> розкрив очі.
Шелестіли вії в тісноті
й крізь розсунені пальці

таке побачив:
подзьобане обличчя, до гурту <вихваляючись скоринкою>
сміючись,
(ограбив дівчину! — кричали ті)
<і все> жував, кусав скоринку,
<а другою рукою по голівці Гафійку гладив>
а другою рукою по голівці Гафійку гладив:
ах ти ж моя <царице> славна! [1]
Хочеш бути царицею?
От їй-богу скину Катерину,
а тебе на її місце посаджу.
Гафійка в груди йому пхнула:
<Дядьку, таке й видумають!> Таке й видумають,
чортзна-що! [2]

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1202, арк. 16)

[X. НАД ДНІПРОМ]

Ну що робить, скажи, ну що?
Земля — в чужих руках.
Еж ми шукаємо її, святу!
<Еж ми вже стомилися, шукаючи!
Чи не взяти її силою?> <Чи не взяти тоді її силою?>
<Чи не взяти її тоді силою?> <Га? Скажи, га?>
<Бо жити без неї — ой як тяжко! без землі.
А земля — в чужих руках.> [3]

---

[1] Упоперек по тексту написано то олівцем, то чорнилом: «поглянув чогось на кістляві жовті ноги Сковороди», «Скоринка», «Дали бабі рибки, стала баба дибки (Катерина II?)».— *Ред.*

[2] Від рядка «немовби той хотів їх іззісти» до кінця текст дописано пізніше.— *Ред.*

[3] Напроти на берегах рукопису написано текст:
«Стояла на стерні.
Червона вся, з очима сірими, з безжурним носиком,
з кораловим намистом.
Вже вітер підіймався
і злегка надував <її невинну пазуху> їй пазуху,
що . вгору підбилась.

Ми чули: в Бахмуті вугіль нібито якийсь знайшли, чи що.
Сіль своя десь завелася —
подамось туди.
Коли земля не наша —
під землю ввійдем, влізем, втиснемось,
а таки її колись собі повернем!

<Замовк як зажурився.>
І враз несподівано:
чи нема хоч скоринки?
Ну чисто ж вибились із хліба<!>,
<так із-за Десни сюди продираючись аж місяць>
із-за Десни продиралися.
Сковорода безпорадно заметушився.
Оглядувався круг себе, щось шукав.
Чомусь кістляві свої ноги <потихеньку> потиху
<підібрав>
підібгав під себе...
<Немов той хотів їх іззісти, чи що>
і винувато глянув в <голодні> нужденні очі подзьобаного:
ти хочеш їсти? [1]
Затис своє лице в долонях,
держить, мов у залізах,
а чує:
не спинить долонями стида.
[. . .]
О сором який, сором! [2]
Вони голодні —
а я тут граю!

А спідничку на <ногах> ст[рунких] ногах <так шпетно обдував з усіх бок[ів] і аж> <заносив> <назад заносив, завівав> <розвівав>
так шпетно обдував,
що <було видно, як западала вона в> <було видно, як западала вона там, де лоно молоде>
западала тая в лоно; обдував: аж назад заносив, <розвівав> <стру[нкі]> <кривенькі> <стрункі> рівні, у підколінках кривенькі ноги одкриваючи, <як> на мить як книгу».— *Ред.*

[1] Напроти пізніше дописано олівцем: «<вставка> <перенести> повторити
«Там були у підсусідках,
шару юшку їли...» — *Ред.*

[2] Напроти дописано олівцем: «див. 2 додати», а на звороті олівцем та чорнилом:
«Глянь: на Дніпрі як порожнь[о], а раніше ж ліс, хліб сплавляли та м'ясо до [пропуск] Бугом до Вісли, а там у Гданське,

І чує:
хтось <бере> торкнув його за руку:
<Нате й вам, хоч погризіть.>
Не приймаючи з обличчя рук,
розкрив очі <в тісноті пі[д руками]>.
Зашелестіли вії в тісноті під руками
і крізь <розсупені> розтулені пальці
наче побачив:

Подзьобане обличчя,
<сміючись одм[ахуючись]> одмахуючись рукою од гурту
(ага, ограбив дівчину? кричали ті)
<жував, кусав якусь скоринку>
гриз, жував якийсь <чорний> сухар
<і розвалився на землі>
і <все> все дививсь на гору, на халупу біснуватого,
там далі вниз на яр <немов хотів запам'ятати.>
печеру Досифея
<витрушуючи кри[хти]>. Немов вигукував: [1]
а глядіть, чи не є це той самий, що його до нас послали?
Гурт: ти здурів? цсс!..
і оглянулись на Сковороду.
Ага! виходить, йому <тут> не довіряли.
<А в Досифея в цю печеру> <А в схимника в цю
печеру>
Гафійка: а в цю печеру до схимника
колись приїжджала цариця.
<Подзьобаний: цариця? Ах ти ж х[ороша моя]>
Подзьобаний (збираючи кришки в шаньці): цариця? (<кус-
нув> гризнув іще щось з пальців, хоч <з сухаря за-
лишилось хіба для горобця> <скоринки давно вже
[не лишилось]> того сухаря вже майже не було).
<Ах ти ж моя цариця!>
Оглянувся і погладив її рукою.
Хочеш бути царицею? Їй-бо скину Катерину і тебе посаджу.
Із гурту селяни: ти здурів? Тсс!

Ой, дуки ви, дуки!
За вами всі луги й луки!
Ніде нашому брату, козаку-нетязі, стати,
ніде коня попасти!
Ой горе нам не гетьманщина,
надокучила вража панщина,
що ходячи поїси, сидячи виспишся.»— *Ред.*

[1] Текст від «Немов вигукував» до «Ага! виходить, йому <тут> не довіряли» написано пізніше на берегах рукопису.— *Ред.*

Гафійка <в його> груди <м'яко> <його> пхнула
кулаком:
таке й видумають!
а сама все ближче тулилась, ближче.
Хотілось їй руками міцно-міцно обійнять цього парубка,
та соромилась людей, тільки щоку свою <не> від парубоцької не одтуляла [1].
<Радуйтесь, рак з неба спускається!>
<Ну, хочеш, Сковороді в науку віддам.>
<І> <Він, кажуть, землю всю наскрізь бачив>
<бачить,>
<розказує щастя і врем'я за руки хватає> <і врем'я цифрами одміряє> <цихвирами одміряє>.
<От хоч би то раз на нього подивиться!>
<— Сковороді? Якій сковороді?>
І залилася сміхом: послухайте хоч ви,
яке смішне він каже.
<Оглян[увся]> <Повернувсь> Оглянулася і враз
замовкла.
<Сковорода одсіпнув свої руки з обличчя>
Безвусий чоловік, що <оце> коло його валялася флейта,
а на колінах <скориночка сух[а]> сухар,
одсіпнув свої руки з обличчя,
чогось уп'явсь в її очима.
<Признатис[ь?]>
й дивиться радісно-радісно!
Так вони знають його? Сковороду?

---

[1] На берегах рукопису чорнилом та олівцем пізніше дописано: «Гафійка гладила голову Подзьобаного, а Подзьобаний на <своїй долоні тримав яс[не сонечко]> пазусі Гафійчиній <пер[еслідував]> <ніжно> переслідував крапчасте сонечко, кузьку <і> незграбним <пальцем> пальцем стежив, хотів його погладить, <що> та кузька все прищулювалась...» «Подовбаний, не вдержавшись (очевидно, знудьгувався за красою), так просто взяв за груди. <Знеможена>...» «...та кузька, прищулившись, полізла в пазуху. За ним полізла і рука Подзьобаного, <що зразу> від несподіванки <немовби> затремтів, а потім взяв за груди. <Знеможена> Здригнулася плечицями й Гафійка: ой! і схилилася йому на плече. В знемозі звела вона коліна і зат[римала] в їх такеє щось, що от-от-<о> прорветься. Чи бачив хто із гурту? Може, й бачив».
«Гурт <немов> цього не бачив. Один (Два) із них лежав <і дивився> і, палячи люльку, дивився кудись в інший бік, а <один, одійшовши за вербу> третій, ген-гей подавшися за вербу, випудивсь собі до вітру. І це теж було так просто, і теж стояв собі й чогось дививсь у той...» — *Ред.*

Признатися, що він і є той самий учитель,
що людям щастя розказує?
О ні! ніколи! <ні!>
<нехай не знають!> <Ні, нехай не знають!> <нехай не знають!> Ні, нехай не знають!
Підвівся Сковорода на одне коліно —
<хо[тів]> (<скоринка впала> сухар скотивсь на землю)
хотів таки сказати щось, а мо' боровся?
Бо радісно ж було признатись, <що він>
і є той самий Сковорода.
Але нічого не сказав
<Та й знову сів> і знову сів.
Душно йому було, <як> передгрозою.
жахнуло пужкою по хмарах.
Кудлан, поглядаючи хитро-хитро,
покірно тихо підійшов, <немов би так, між іншим,>
<і схруськав скоринку.>
<Гафійка: пшов! який догадливий, іч!> <найшовся
добрий, іч!>
<став>
<разів два>
<і пог[лядаючи]> <довго допитливо дививсь>
<дивився на Сковороду>
<і висоло[пивши язика]>
<сміявся> захакав до Сковороди, висолопивши язика.
Ковтнув слиню, обмахнув <передньою лапою морду>
лапою муху на морді
і знову <висолопив язи[ка]> засміявсь, захáкав.
<— Тобі чого?
Кудлан вільнув хвостом>
тільки хвіст— <усе> вільне та й стане,
<немов питав про що,>
<вільне та й> <стане та й вільне.>
Гафійка: і видумають же таке:
<сковорода> ско-во-ро-да.
Кудлан, <скри[вивши]> <схиливши голову, взяв> немов
приміряючись, <обережно> взяв на ліві зуби сухар,
переклав його язиком на праві
<й піднявши>
і вдячно поглядаючи на всіх присутніх,
<хруснув> обережно хруснув, аж оком надавив.
Гафійка: пшов! найшовсь' який' <невинний> трудящий! [1]

[1] Збоку пізніше дописано олівцем: «і припав на передні лапи».— *Ред.*

<Кудлан> <Трудящий одбіг трохи далі,
а сухаря таки не випустив,
упав на> <за[дні]> <передні лапи,
а зад підняв з хвостом угору
і довго там старався коло сухаря,
мов добре діло комусь робив>
Подз[ьобане] обл[иччя]: так отаке-то. Хто зна що його
й робити [1].

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1202, арк. 17—19)

аж поки з вівцями в яру вона не зникла.
А вітер все заходив збоку.
(Дзвонили до вечерні.)
Сковорода на бистрі ноги встав,
хотів її догнать, обнять, потішить,—
та тут
од верб із-за поворотки
карета як дурна вихопилась тупокопитно
й, ходи плавкої применши́вши,
близ нього стала.
Пан, хоробами розтруджений, пан придохлий, рудобривий
ласкаво виліз на повітря.
Рука трусилась, як спирався на карлючку,
а другою, що в <пу> перснях,
все гнійні тімениці на шиї розколупував,
і падала лупа на його шатну одіж,
мов сніг сухий...
<Сковорода?
Подзьобане обличчя: сміха́! хха! Сковорода[! —]
хіба ж такий Сковорода?
Та свій же гурт на нього крикнув: ти здурів? Ти!>
— А! <пан> філозоп? <х>
<Пан: Сковорода, філософе!> Я радий, радий говорити.
<і враз задихавшись,> Задихався, аж побілів і довго щось
губами плямкав,
<(із гурту почулось: Сковорода, це Сковорода)> <так це ж
сам Сковорода)>
Ну що ж: Матерія чи Дух?
Матерію приємлю,

---

[1] Після цього олівцем позначено: «ст. 12. Помо́вчали».— *Ред.*

але й Дух — ти розумієш? —
<Сковородо> <Пан> Пане філозон,
останнього разу
ти надто гарячився [1],
мене, високого дворянина, ти образив.
<Та ти> Ххе! <змішати талм[удистів]> змішать масонів
і <талмудистів> єзуїтів в одну купу!
<Змішати> лицарів ложі Триєдиного Серця
з <талмудистами> якимись талмудистами — га?
Що?
Спіноза? Ет!..
Кажу ж тобі. Не визнаю і визнати не можу.
Вольтер? Ну просто смішно! [2]
Та ти хоч зараз поміркуй.
Які безодні дух наш відкриває!
Яку нам радість подає, любов,
любов до брата, до людини [3],
а надто ще тепер, коли Месія —
з Польщи прийде.
Я не поляк! Зате ж масон.
І як масон я вірю й знаю...
Але чи слід плебеям тайну одкривать?
Ск[оворода] <несвідомо>: Пл[ебеям]
т[айну]? *
Бидло ж ось селянське слуха.
Ск[оворода] <несв[ідомо]>: бидло
сел[янське]? *
<...рука трусилась, як переставляв карлючку,
а пуголовки очей>
<в білках, порослих жилками,
так солодко, так неприязно бігали
і падала лупа на його шатну одіж,
мов сніг сухий...>
<Ступив один крок під карлючку>
і враз розплився весь і <засіяв> од задоволення
заплямкав.

---

[1] Поруч на берегах рукопису дописано:
«птахи
Арістофана
(ніс)».— *Ред.*

[2] Напроти на берегах рукопису написано олівцем: «Пасторалі XVIII в[іку]. Гобелени».— *Ред.*

[3] Текст від «<Та ти> Ххе! <змішати талм[удистів]> змішать масонів» до «любов до брата, до людини» пізніше викреслений автором.— *Ред.*

Аж брижик на губі
під носом заходив.
— До речі:
нарешті я вже змінив свою фамілію
із Блюдолиза
на
Мосціцький [1].
<Це так мені придумав обер-офіцер>
Це мені так прирозу́мів <монастирський>
<обер-офіцер> монастирський обер-офіцер.
Рекомендуюсь! S'il vous plaît! [2]
...<Рук[а]> рука трусилась, як переставляв карлючку,
а пуголовки очей
в білках, порослих жилками,
так солодко, так неприязно бігали.
[. . .]
О ні, це не причулось:
«Плебеям тайну одкривать».
Сковорода рвучко <повернувся> повернувсь.
Пан саме примастками з селянами балакав,
і уговорював їх і улещав,
аж поки не зірвавсь на сва́ркий тон і не почав грозить.
А одного (ей, пане, не дражнись!)
карлючкою у груди ткнув, щоб шапку скинув —
ей, пане, не дражнись!
Правий <кінь до вітру> кінь саме до вітру випудився
<і нетерпеливши> і нетерпелививсь іржанням.
Подзьобаний: [3]
Сковорода загруз бровою.
Мов сокиру,
очі в цього чорта устромив
і, сам <не знаючи чому,> [4]
наступав,
наступав,
як на ту жабу наступав, що й роздушити гидко.
<Руки підняли> *

---

[1] Напроти цих рядків написано: «Радуйтесь, рак з неба спустився».— *Ред.*

[2] На берегах рукопису написано: «Який би ще герб собі придумать! (перенести це в II ч[астину])», а трохи нижче: «Чи були в XVIII віці (?)» — *Ред.*

[3] Рядок недописаний.— *Ред.*

[4] Напроти дописано олівцем: «Садити огірки. «Кандід» Вольтера (рік?)» — *Ред.*

Я бачу, ти промовен!
<Руку хоч при[й]ми — чого ти розносився?> *[1]
<Спитаю> <Генію, Гафійку нащо ти взяв мою?
Подзьобане обличчя: а так його, брат, так!
тепер і я бачу, що ти Сковорода.>
І впав масон. Шарпнулись коні:
карлючка, бач, одскочила
і просто в підкову буланому черконула.
[. . . .]
і брезклий пан, якого машталір підсаджував в карету;
і той он Досифей, що знов з печери <вийшов> виліз,—
усе це було таке <божевільне, дике> гидке, дике,
таке <заплутане, неясне> заплутане, неясне,
що й сам Сковорода
[. .]
— Ану лиш поганяй,
Їдь, будь <сплюснутий навіки!> <скорчений навіки!>
<провчений навіки!> та сплюснутий навіки! [2]

Як курява вляглася —
селяне вже <були на бистрих ногах> <віддалялись на
своїх бистрих ногах> <були ген-ген> були
далеко
і ні до кого було промовить.
Чи, може, крикнуть?
Мо' крикнуть, щоб вернулись?
<Він би порадив їх у світі,
тіспе життя розговорив.>
<Пішов би в світ він з ними разом>
<Піду, цей світ переборю>
<Піду і я із вами разом!
Піду і я боротись, гей!>
Піду і я із вами <разом!> гей!
Піду і я, гей!
...Подзьобане обличчя обернулось,
ціпок до рота, немов на дудку <грає> грав,
<і щось такеє крикнув,
а інші засміялись.
Не знать було:>
і щось такеє крикнув,

---

[1] Напроти дописано олівцем: «ордал», «нафта Баку», «Вугіль Бахмут[а]».— *Ред.*
[2] Збоку дописано олівцем: «...проучить тебе б навік».— *Ред.*

вибиваючи у соняшник, як у бубон *,
а другі засміялись.
Аж ось Подзьобане обличчя стало *
і щось між долоні крикнуло *.
Вночі! у пана! — тільки й почув *,
а що саме вночі у пана — не знав *.
І не знать було:
чи то сміялись як свойму́,
чи все ще й досі <Сковороду вони за пана брали>
не вірили, що він і є Сковорода.

Обперся спиною об хрест.
Руки сами звелись па хресторам'я.
І так стояв <мов>
мов розіп'ятий.
І враз <хихотіння> почув за спиною:
ізображаєте Христа?
(хихотіння)
Рекомендуюсь:
<(хихотіння)> *
<обер-офіцер
(сам я грузин)>
Я обер-офіцер
(грузин)
присланный сюда для наблюденія<;>,
<употребляю> <мо>
а также <вот пріходно-расходные книгі>
пріходно-расходные книгі содержать.
К концу сей сцены подоспєв,
я всьо здєсь відєл
і <очень скорблю> очень за вас скорблю душою.

Стон бедных помещиков и притом вдов и сирот вопиет до неба. <Ви знаєте? Жалко мені пана Мосціцького. Ведь єслі би он меня послушался> <Ах, єслі би только он послушался моєй теорії! От него бегают крестьяне, а новые не прибегают. А подать за беглых одинаково ведь заплати!> <Ведь как> Как надо собірать подать? В <старых> арабских кнігах написано <(так)>: ...каждый зіммі, хрістіанін і єврей, отправится в назнач[епный] день <лично, а не через поверенного,> к эмиру, который сидит на седалище в видє трона. Зіммі пріблізітся к нему, держа на ладони подать, і эмір возьмьот ее так, чтоб его рука находилась сверху, а рука зіммія внізу. Затєм эмір ударіт єго кулаком по шеє, а стоящій подлє эміра человєк прогоніт зіммія. За первым последует

второй, третій і т. д. Вы <слышите> знаєте: послушна была бы Россія і упорядочена [1].

<А впрочем... рекомендуюсь!>
А впрочем (хихотіння) Рекомендуюсь!
<Чи він боявся, щоб Сковорода>
<і вислизнув, як вуж> <і вислизнув кудись, як вуж>
<що Сковорода услід лиш плюнув> <Сковорода услід
тільки плюнув> Сковорода плюнув,
а сам зірвався і побіг
<куди? — не знав куди> <і бі[г]> <Сковорода побіг!>
<Побіг! Біг!>
Сковорода
побіг!
Хмара ще ширше сиві краї свої закотила
і звідти так само ж, здавалось, ціляла в брязк
розтріснутого неба,
потріскуючи у Дніпрі.
Але за цим
такий орган гримів і грав простором хором понад хором,
що аж земля під низом стугоніла,
трепещучи...

<Сковорода побіг!> <біг!>
<а вслід йому сміялось, реготало:
«Напевно весело живеться, що ви все граєте».
Ніколи блискавка отак не била, не палила,
як душу його
ці слова [2].
Справді.
Чого прийшов він в цюю пустинь?
Хіба не на те, щоб пожить?
Щоб мир знайти і спокій>

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1202, арк. 20, 22—25)

---

[1] Прозовий текст дописаний пізніше на берегах рукопису, а потім перекреслений.— *Ред.*

[2] Збоку дописано олівцем: «(це слово і в II ч[астині] є)».— *Ред.*

[ТИША]

Перелів через ограду (по оріховому дереву) і вийшов у с а д. І так тихо було навкруг, тільки <огонь та ще> огонь горів у Досифея та <іще> ще йому здалось, що там, де землянка, наче стогнав хто і підскугилював, як собака. Пішов туди навпростець. Через кущі, через чагарі..... і <вж[е]> як спустився <вниз> в яр вогкий, що <глеєм> пахну[в], згадав, що біблію забув на столі. Не так було <бібліє> біблії тієї жалко, як те, що вперше Сковорода <у світі опинився> <вийшов у світ> опинився на просторі без біблії. Та ще й і той образ дуже непокоїв і нервував: курінь. Павучок в <своїм коридорі> своїм глибокі[м] коридорі з павутини, і хліб на блюді, і риба, і біблія розкрита і найбільш турбувало чогось, що розкрита...[1]

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1247, арк. 3)

---

[1] Пізніше автор за допомогою спеціальних значків розбив цей текст на поетичні рядки.— *Ред.*

[ПЕРШИЙ МОНОЛОГ СКОВОРОДИ]

<(мов із глибини віків)> <(голос, мов із глибини віків)>
(говорить, мов із глибини віків)
Огонь. Печаль. Тяжіння. Рух. Свідомість.
Матерія...— Біжить життя моє,—
Спіралями. В спіралях тих я гину, гину!
(— самотністю подоланий). І я
в спіралях тих, як у страшних обіймах
Лаокоон! (— самотністю). Печаль
Постій, життя! (Печаль.) Постій, спинися!
Я добіжу, я порівняюсь. Я —
о ні, о ні!
<(іронія)> <(самоіронія)>
(з приступом іронії *,
з іронією, що не терпить заперечення) *
Хіба спинитись може
самий закон буття?
<(рукою даючи докази> <(даючи докази —
руками> *
(даючи докази <жестом> філософським жестом) *
«Постій, життя»
Та ж смішно це! Хіба потрібне чудо
у сферах тих, де розум діє, мисль,
окреслення? — Печаль. В Європі Фауст
ще брязкотить сумнівами. Туман
алхімії — і природничі точні
досягнення? — Що ж!
(з іронією) *
Європейський бруд
перетворить у золото — послу́га.
Та не така. (Та не така.) Печаль.
<(рішуче)> (рішуче підводячись)
Перетворить у золото <чи ж можна> <не можна>
<чи й можна> <не вдасться> <потрібно>
я хочу

енергію народу, <того> що повстав!
<енергію народу, що>
перетворить у золото я хочу
обурення! <Народу боротьбу!> І труд, і боротьбу!
<перетворить> Ви чуєте?
<і боротьбу<?> <Печаль. Печаль. Розбито.
Зруйновано>
<боротьбу>

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1. № 1198, арк. 2)

[I. ПЕРШЕ ВИДІННЯ СКОВОРОДИ. НІЧ]

Потвора: Кажу ж вам
тс! Бо он хтось спить...
<Чорт і чортиця> *(вскакуючи):*
Іч, які хитрі — вони вже тут! А в <нас> нашій кареті, ви уявіть собі, щось <іламалось> поламалось і ми змушені були [нерозб.]
(Всі замахали на них руками.)
<Чортиця>: А що, хіба хто вмер?
<Та чого це похнюпились?> Чого це <всі похнюпились?> всі притихли? Веселіше, <дру[зі!]> панове!
Ну що, вгощає вином Сковорода?

Сковорода

О!
Та вас уже тут цілий гурт? я знаю,
чого прийшли! Ну-ну. Будь ласка. Знов
попосмішіть.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1204, арк. 6 зв.)

[II.. ПЕРШЕ ВИДІННЯ СКОВОРОДИ. НІЧ]

Келія. Свічка догоряє. До стіни на лаві чернець спить. Сковорода, одірвавшись од рукопису, уголос думає: ...Солі мінеральні, квасці, купорос, кам'яна сіль, селітра? Добре.— І так, немовби з ким сперечаючись, говорить:

Ну добре. Так. Нехай одкриєм шахти
й понад Дінцем — то <що тут> що ж тут зміниться?
Ну наживем скарбницю,— а біднота —

<чи поживе той скарб? [1] Набридло вже:
одно танцюй, одно перегинайся —>
<Ізнов папи
закріпостять. Закріплять, скроплять кров'ю,
розляжуться>
одно танцюй, одно перегинайся —
аж лоскотно від ласки [2]. Слухай — хха? —
а що якби полоскотать по горлу
царів, князів та христолюбців: рраз! —
ото б була сміхота... Тільки: грізно! —
негоїсто! — та люто! — а не так,
як колії, що <насмоктавшись крові> <обсмоктавши
Умань>
учаділи <й розкисли> <від крові>, а тепер...
О де ви є, мої нещасні друзі!
Коли живі — озвітеся: — давно,
давно я вже не той. Як та сокира,
поблискую, дзвеню! Хоч довго ще
у бур'янах моїх трактатів <безсило>
виплутувавсь: Матерія? чи Дух?
(схоластика мені, як та собака) —
Я ж знаю сам одне: Materia
aeterna est — Матерія одвічна.

(Читає далі.) Коли заллє водою шахту, то <в першу чергу> насамперед зробити треба <що це> *(прислухається)* — котра це година?

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, спр. 1207, арк. 5)

[III. ПЕРШЕ ВИДІННЯ СКОВОРОДИ. НІЧ]

<Келія. Свічка догоряє> <Келія. Ніч. Свічка.> <Ніч. Келія. Свічка нагоряє. До стіни на лаві чернець спить.> Келія. Ніч. Свічка. На дворі сторож калатає в дошку. Сковорода, одірвавшись од рукопису, уголос думає: «...Солі мінеральні, <квасці> галун

---

[1] Збоку дописано:
«<Цундра> Козак Розплата (<пробує провести пальцем по голій шаблі> Ткнувши голою шаблею в ікону)».— *Ред.*

[2] Збоку дописано:
«Цундра (Сковороді)
Умань, Умань, хоч так же було треба».— *Ред.*

(сірчан), <купорос> купервас, кам'яна сіль, селітра? — Добре».—
і так, немовби з ким сперечаючись, говорить:

Ну добре. Так. Нехай одкриєм шахти
й понад Дінцем — то що тут зміниться??
Ну наживем скарбницю — а б і д н о т а —
чи поживе той скарб? <(нахмурено)> (похмуро)
<(підводячись)> <(Сторож у дошку калатає)>
<(встає, щоб іти)> <(самозаперечуючи)>
Ізнов. Пани.

[. . . .]

<Чорт мені надав — із родичем
зійтись> Та чорт мені надав до родича
зайти — тепер і грайся в киці-баби,
жартуй тепер і текстами товчи
слов'янськими, як в ступі просо,— <може ж> чей же
хоч одверну <увагу, а зробить> увагу. А зробить
я те зроблю, що друзі доручили
<під Києвом, а цить...>! ...чи хтось мене гукав?
Надворі гомін. Щось багатоноге заскочило в сіни
і, причаївшись, взялося наслухати <О... навіть
двері одхилило [нерозб.]>
<Та ні, се так,
здалось мені. Ану ж, пійду погляну>
Гукав? <Хто ж би?> О ні.
Здалось. Пійду на зорі гляну,
чи скоро світ [1]. Та що це — падаю<?>!
І голова як шум. Невже гарячка
і досі ще?.. Все причувається,
мов хтось <іде> нявчить. Ну от. Ізнову. Двері

[. .]

П о т в о р а

Яка ж бридня,— ідея
Платонова.

[. . . . .]

попався — <хха?> чув? — чого б же ви й тікали!

С к о в о р о д а

Не насміхай: ніхто з нас не тікав.
Бо <хоч і вмре> як умре Максим — постане Цундра!

[. .]

---

[1] На берегах дописано ремарку: «(встає)».— *Ред.*

на <вольний шлях> вольності права?
Ну що ж, накопуйсь
[. . . .]
<простелиться> одкриється тобі дорога, гафт
[. . . . . .]
гафт, гафт, що йшли царі <по ньому> гетьмани.
[. .]

Пастух і пастушка *(вскакуючи)*

Іч які хитрі,— вони вже тут! А в нашій кареті, ви уявіть собі, щось поламалось і ми змушені були ...<коло саду> біля саду <(Хоч там уже стояла чиясь карета)> <— отам, де травка>

Пастушка: <біля саду>

Не вірте йому, не вірте! (б'є його ніжно <по губах>)
(Всі так і замахали на них руками).
Пастух: ...А що хіба? хто вмер?
<та> Чого ви <такі сумні всі?> сумні такі? Ну, що, вгощає вином Сковорода?
[. . . .]
Пастух: Смішного нічого тут
нема. <...Ми змушені були успіти в
сад, на лоно природи.>
Навпаки, я плачу. Отже: <продовжую> зайшли ми в сад.
А ніч! а зорі! <Судіте
[нерозб.]> <Судіте нас: ми не могли> Міркуйте самі: чи не могли ми не впали[1] у траву <(хоч коло
нас зірвалося з землі щось і побігло)>
Пастушка: Ах?
Пастух: І я *(схлипуючи)* паденію
подвержен бил... Ох, окаянний я! <(б'є себе в груди)> Пастушка
б'є його <по губах> <ніжно>
Всі *(плещучи в долоні)*. <Хо-хо!> <Біс,> <великий акторе, біс!> Травка? Хо-хо! Пане філософе, ти чуєш, як ми твою природу й простоту по-своєму зрозуміли.
<Ну це ж чудесно. Це ж дійсно рідкісна> Ах, яка це витонченість шляхетна. Він навіть у коханні є актор! <Філософе,> А це все ти навіяв нам, пане філософе, своїми віршами. Ми тобі вдячні дуже. Пішли танцювати:

---

[1] Очевидно, треба: «впасти».— *Ред.*

Казала травка
Я тільки травка
Ну, і т. д.[1]

Потвора: <Ну досить сміху! Зараз ми —
Платонові ідеї>
Ну досить! Що п'яні ви — я знаю. Але ми ж умовились — <забули хіба?> — зараз ми — <лише> Платонові ідеї — <та й край> забули хіба?
[· ·]

<Овечки> Осли

Двісті раз
це чуємо — не залякаєш! Краще
посмокчемо давай: краси, душі
безсмертія

Овечки

Бебехнутись у <«Вічність»>
«вічність».
[· ·]

Собаки

Ходить
о те, щоб ти <нам сотворив> в житті нам підстругав
ідилію. <Вертайся ж до природи> <До спрощення ж
вертайся>
до кочових <життьових> життьових форм, людей
[· ·]
народ загав.

Сковорода

<Свобода> чи покора
Безсмертіє те слово <(зауваж)> (пам'ятай)
Безсмертіє. Ой добрі ж ви! Охота
поглузувать? Поґрать? Минулеє
мені в докір поставить? Я ж не вірю,
<що нібито...> як той Платон —
[· ·]
Одбитися од вас ми хочемо —

---

[1] Текст від слів: «Травка? Хо-хо!..» написаний пізніше чорнилом і олівцем. Частину тексту автор був перекреслив, але потім поновив.— *Ред.*

яким шляхом? — підмінюючи гасла,
фальшуючи, протиставляючи
розкритому свободорозумінню
стихійнеє, своє, притухлеє, } всі
мов риба! От. Ну а Платон... Платона
ми беремо тому, що комунізм
нам не страшний його. В «Державі» власність
він визнає? То це ж для нас усе!
<(до своїх) А вийдіть там. Гукніть слугу. Мене турбує:> <де це інші!> <чи під'їхали інші> [1]

Сковорода

А все ж усе — чудесно! Ваша здібність
підмінювать, крутить і фальшувать
всього мене зачарувала. Хитро ж
ви <ловите> ходите! Ой підслизаєте
лакузно! Все б аби когось під'їсти,
обджеркати, як гусінь вишню, яд
розбризкати вонючий. <Та не вдасться ж> Хха! Чи
вдасться ж
вам обдурить голоту<.>? Зразу й я
подумав був, що ці <осли й собаки
підвищений> потвори — хворість
і маячня моїх думок. Тепер
[. . . .]
іще мені розкажете?

Слуга <(*увіходить*) Під'їха[ла]> <Чи дозволять вельможні> <(увіходить) Хай дозволять вельможні> (увіходить) З дозволу Вельможного докладаю: карета графині <коло брами> під'їхала до брами. <Отже> Лише у ній <всі> всі сонні. <Декого> У декого блювота... <Чи не буде яких розпоряджень...> Які будуть розпоряджен[ня] <вельможного?>
Потвора. І завше цей смерд не те говорить, що треба.
Всі <(знову руками замахали) От же ці>
<досадно> <Що знаєш — те> <Роби що хочеш,
тільки не перебивай> Та зникни <, не> ти, не перебивай! [2]

---

[1] На берегах напроти цього місця дописано: «Це треба дати».— *Ред.*

[2] На берегах рукопису дописано:
«<обсіли кругом, обвішались і> <сідають кругом> Всі обсіли кругом Сковороду, пообвішувались я[к] виноград, Заглядають у книжку, що на столі: «Ломоносов? Ну що ж тут вичитав — що хімії потрібен тісний <союз> контакт із математикою? що хімії потрібен союз із фізикою?» — *Ред.*

[Слуга: ...] сонні. Це називається — на машкараді побували. Вино їх, бач, <перемогло> розморило, а ще графи, дворяне, не зугарні вчинити, як то кажуть...
Пастух: <Казала> травка?

Потвора

Князі,
пани й панки перед <тобою. Хочеш>
тобою. <(нашіптуючи)> <шепочу[чи]> <(звабливо)> <(таємничим шепотом)> <таємничо>
Хочеш
із нами йти? Хімічні явища
[. . . .]
історії. За це тобі в подяку —
нагвинтимо твій мозок: божеством,
убожеством, надлюдськістю, гниляччям,
підо́зрінням, самокопанням! Дух
трагічності, «веління» долі, гордість
самотності, втікання світу, лінь —
пу що там ще... } всі
Практично ж? Любий! Будеш
[. . . . .]
Вся сіль не в тім. А ось. Що говорити.
Потрібно. Нам. Туманами! Збагнув?
Що панувать. Потрібно. Нам.
Брехнею! } всі
Чи зрозумів? (Ні-ні, ти не вставай
і не силкуйсь ударить. Ну. Ну сядьмо ж.
Та обніми мене. А я тобі
щось пошепчу — ось слухай) [1]. Бач. Наука.
[· ·]
не віримо ні трохи. <Ловко? Отже:> Ловко?
а вигляньте: Що там за тупотня <така> у сінях?
Отже,
до тебе в нас такеє: виправдай
[· ·]
не відрікайсь старого! Це ж краса —
<хоч би й оте твоє «Казала травка».
Та от якраз...>
хоч би й оте твоє...

---

[1] Тут поставлено позначку, а на берегах написано: «Сторож надворі калатає».
Це вставка для «Літ[ературного] Донбасу».— *Ред.*

Пастух

«Казала травка»?

Потвора

Та от якраз...

<в якомусь> У дикім вихорі, у ненаситно-блискучім <передсмертнім> танці влітають Джміль і Метелик:

[· ·]

Потвора *(до Сковороди)*

...релігія і канчук,
релігія й канчук — що може бути
солодшого! [1]

[· ·]

Сковорода

Дурієте! Але
до чого ж тут <моє «Казала травка»?> моя отая «травка»?

<Потвора

Скажу.> <Сказать?>
Метелик: Ой упаду: втомилась я.
Джміль: <Ви розумієте, яка досада!>
Пробачте, пане філософ, ми з вами ще не вітались [2]. (до своїх) Ви розумієте, панове! На нашій путі якась була повстала перепона і ми, поки карета об'їздила...
<Осел: ...забігли в сад? Упали в траву — хxо!>
<Осел і Пастух: Що, може, забігли в сад? Упали в травку!>
<Осел і Пастух: Що, забігли, може, в сад? Х-хо! Упали в травку!>
Осел: що! забігли мо' в сад? упали в траву? Ах, вічно ця травка!..
Метелик: А ви <поч[ім]> звідки знаєте!
Всі: Хо-хо! <Так ви> <Так того ви, виходить, й запізнились?>
Dansons un quadrille!
Dansons un quadrille!

---

[1] На берегах дописано олівцем:
«<Молитвами святими
А морди! а гирі які!
Ох господи>».— *Ред.*

[2] На берегах дописано: «І зараз же від нього <повертається спиною> спиною повертається».— *Ред.*

Потвора

<А так. Падіння! насолод шукаймо> <насолод!>
А що ж. І добре робите.
Передчуття кінця і смерті <—> владно
диктує нам: <шукайте насолод> <оп'яніння> шукаймо
насолод<!>,
переживань, безумств і чаду! Запах
трухляччини <,найкращ[ий]> <найменший> найкращий
над усі —
<про[трухлий]> Тож запах цей вдихаймо. <Пиймо.
Зараз.>
<Скрізь. Нестримно!> <Шукаймо
насолод!>
Скрізь! У всьому.
А не лише в коханні. <Отже. Ми.>
<(повернувшись до Сковороди)> *
(підкресле[но] до Сковороди) *
Отже. Ми.
<Чому ж>
<Отут він трухлий>
Той трухлий дух <почувши> зачувши коло себе,
не можемо не танцювать! Ану,
Метелику, почнім<!>. Зробімо ласку
філософу — <який з його писань> і власний твір його
як на столі анатомічнім,— в танці
<ми розітнім> розгляньмо тут.
[· ·]
чи згоден. (*До своїх*): <Гу[кніть] слугу! — пора> <А де ж
слуга! вже час нам їхать.> Слуга! вже час нам їхати.

Всі

Ну ж! Скажи, скажи, не гайся,
підсолоди язик!

Слуга *(увіходить)*: Коні, обпоєні горілкою, не стоять на місці,— і всі карети повалялися, побились. <[нерозб.]> <чи не буде якихсь наказів вельможного.> (...та не встиг <іще закінчити> <мовити, як тут> слуга цих слів промовити, як в <нього> голову <його вже> йому <книжка полетіла> полетіла книжка, <а слідом осли кинулись з соба[ками]> <ледве втік у сіни> <аж у сіни> <а слідом кинулись собаки — ледве втік> а слідом за слугою кинулись собаки. <Ну, добре> Добре, що втік, а то б... смерд проклятий!..

Сковорода, <обурений оцим випадком із слугою, зціпив зуби,

сам собі досадно усміхається [перозб.] > <усім цим обурений до краю. Але стримує себе> <хмарно аж кинувся>скипів. Але стримався поки що. Говорить спочатку скороговіркою, <несміливо> <знесилено> як ясенок у бурю. Чимдалі ж — голос його росте, і сам він випростується і рветься,— бу́рхає в <просторінні> просторах, мов буря над непомітними десь внизу ясенами!

Сковорода

...ну от. А ти ще думав з зажерами сумирно жити. А ти вимріював,
[. .]

Всі <заворушил[ися]>

Ви чуєте? — звалити
дворянство, ще й трон цариці — га!
[. . . .]
<та ласкою> коханенько. *(До Сковороди):*
Хм. Хто їм каже гнутись?
[. .]
Тепер вже ти не викрутишся!

Потвора

<Справді> Згодься:
тепер тобі <лишилося — іти> <лишилося — в криву>
<одне лишилося> лишилося одне: —
із нами йти в криву, в криваву,
але не так, як в <у> У —

Собаки <*(спу[скаючись тоном нижче]>* *(впадаючи в тон)*

...ба ні не так,
як в <у> У—, авву! ув Умані <дворянства> ж
дворянства [1]
погинуло! — <погинуло> загинуло авву! —

Потвора

Та цитьте <ж> бо, не вийте! Ніч <Та й тут ось> Тут же
ось
ще збудите...
Чернець на лаві <немовби повернувсь> й справді немовби <поворухнувсь> ворухнувсь. Усі <принишкли...> <принишкли — ні згуку> принишкли... < Та ні ж, він спить, як той убитий> Та ні. Спить. Як убитий... І знову: <як в осиному гнізді почало-

---

[1] Напроти на берегах рукопису олівцем дописано: «того дворянства».— *Ред.*

ся:> одні в танець, другі в <тулянння> талаканння поміж собою, в залицяння. Тільки собаки не можуть заспокоїтись ніяк. Вони спочатку тихо, а далі голосніше — попідіймали морди <і> й виють, гойдаючись.

[. . . . . .]

Тиша. А в тиші тій <[нерозб.]> <мов із туману> чути, <як десь далеко підскугилюють собаки. Потв [ора:] як <теж> десь далеко теж собаки підскугилюють. Пастушка: Ах? <Присутні всі: Тс!.. (один до одного шепочуть)> Усі: Тс!.. Тс!.. (один до одного шепочучи): нарешті діждали ми, нарешті! <Нарешті> Чуєте? — ми ж не сами тепер! Нарешті! <Давайте думать про одне, та> Даваймо ж думать про одне, силою уяви перенесімось <побачім наше царство> в наше царство, побудемо в ньому, <Ну?> побачимо. Ну? *(Збиваються докупи.* Собаки: Гойда! гойда! А в Умані біда!..) [1] *І враз <картина> змінилось все. Це вже не келія, а <поле. Місяць як> поле. Ні. <Сніг>. Місяць як* [2]

---

[1] Текст від «<Давайте думать про одне...» до: «А в Умані біда!..)» написаний пізніше на берегах рукопису.— *Ред.*

[2] На цьому місці позначено вставку і на окремому аркуші написано:

«Місяць <як бог після похмілля. З одного боку біля нього анголи канчук в руках тримають> із неба, як бог після похмілля. <На плечах генеральські ордени, еполети чи щось подібне> [В] генеральських орденах, наплічниках чи щось подібне. З одного боку анголи канчук в руках перед ним тримають, як корогву, а з другого архангели <макітру солоних огірків держ[ать]> підтримують макітру з солоними огірками, <підтримують,> якими бог іноді закусює, одригнувши. Корона <із'їхала> йому з'їхала на потилицю, і сам він спітнів увесь, ніяк не оддишеться, <так що> Він тільки <почухує> чухає щось в бороді; одним оком <упиз поглядає> позирає униз, блаженно усміхається: чую, дітки, бачу. Бога свого не забуваєте. Царів почитуєте. Раба <свого> підстьобуєте, щоб не <лінувався, похвально, дітки> лінувався. Аякже, дітки. Похвально, панове мої. Похвально. Аякже. (До янголів): <Ну чого> Де книга? (янголи йому книгу розкривають <і він читає> <у яку г[оловою він уткнувся]> яку голосно він читає): Ну чого ж замовкли? <(янголи співають)> Ви ж найкращі знавці музичних знаків, фіт і кобил,— ану розкрийте ноти! (Ангели співають):

Но ми, братіє, крикнем
всі бога согласно
кобилами і фітами
всєм било би ужасно».

На звороті цього аркуша написано:

«<А з другого б[оку]> <А в другому кутку неба ар[хангели]> архангели дрібушки витанцьовують. А бог — тільки одригує. Унизу ж <собаки> на землі — собаки. Попідіймали морди вгору й виють. Скептично, тонко, схоластично. І їм підскугилюють собаки всього світу. Собаки всього світу».

<Сміх.> <Собаки виють тонко> До нього собаки виють. <Во[ни] виють — прислухаються.> Виють тонко — прислухаються. І їм підскугилюють собаки всього світу. Собаки всього світу.

<Голоси> Шепоти: Ой боже мій, ну цитьте ж, нехай <побудемо щасливі трохи> хоч мить побудемо щасливі. Діждалися ж! нарешті!

Голос Сковороди

<А! тут кричать, що кров...> <бунтує чернь> бунтує чернь

«бунтує чернь» кричали —
<а стій —>
(на злидарів це так?) — Чекай — <вже зрозумів> я щось уже збагнув. <Там кров, там> <і крок> <чекай>
<та[м]> Максим — — —

І раптом сміх лунає, громоподібний разючий сміх Сковороди.— То ж Залізняк Максим такого <в Умані панам зробив> утяв їм в Умані! Що? не сподобалося, ні? — <Огірок покотився> Огірки розкотились.
<Картина зникла.> Місяць губи збрижив. Картина зникла.

Потвора

<Що ти зробив?> Прокляття! Де ж та мрія,
що ми вже в ній <були?> жили? Де царство псів,
союз собак, <ще> всесвітня спілка звіра,
що <саме так, на мить отут> <мить> <солодко на мить отут>
близько так була з'явилась? Ти!
Чого тобі так смішно? — <Чуєш?> Бачиш: пальці
<я г[ризти хочу]> гризу! Ладéн <кусати світ увесь>
з досади покусать
<весь світ! Нема ж>
<я світ увесь! Печаль.>
і світ увесь *<(в сльозах, риданнях)> (заходючись риданнями)*
Печаль.

Осли *<(теж підхлипують)> (підхлипуючи)*
<Ой жаль> Печаль!

Напроти цього тексту написано, а потім викреслено олівцем: «Бог огірком закусює. А під цей спів [архангели дрібушки витанцьовують]».— *Ред.*

Потвора

<Печалі> Найтяжча,
якої ще <не знав! Журба> не зазнавав! <Журба>
Тебе —

Овечки

-ббе-е!

Потвора

— тебе, печаль <моя> солодка мріє,
<запитую> <запитую>
<запитую за всіх:> благаємо: не муч! о де ж той гафт —

Собаки

Гафт, гафт! —

Осли

— той шлях гаптований, що в царство
[. . .]
<загризете!> <загризете, здихаючи!> <здихаючи,
загризете!>
загризете, здихаючи! [1]

<Всі: Ах! Що він сказав?> Осли: Що ти сказав? *(загрозливо підходять)* <То якщо мені> Але всіх їх <їх> зупиняє рукою Потвора. Він і досі ще <не може пальців одірвать од> одну свою руку тримає коло рота, хоч він <їх> її і не <гризе> не <кусає, а так лише>, кусає вже, а тільки безсило <розкритим [ротом] по-старечому жувати намагається й не може> <по-старечому жує, що йому це ніяк поки[що] не вдається> заплющуючи очі мотає головою. <Мукою пере[кошений рот]> Розкритий рот <од муки перечутої> від болю <ніяк то > закритися не в силі — і <Са [тана]> Потвора як тая гуска, здавлена за шию, <знесилів> когось вкусити хоче, <й ніяк> а не вкусить.

Потвора

Чекайте.
Не в тім тут річ. Сами ж ми винні. Я
(аж соромно), я <перший як дитина> сам, як та дитина,
розчулився, а це ж могли б узять
за неталан, безсилля. Любі <друзі> цюці! —

---

[1] Напроти, на берегах рукопису, дописано пізніше олівцем: «Від тієї досади, що не вдалось переконати Сковоро[ду]».— *Ред.*

Невже я міг таке сказать: п е ч а л ь?
Ви, ослики! — невже я міг... р и д а т и?
<Отож візьмім себе до рук
і покажім, що ми є дужі.>

Всі

<А хто, а хто сказав>
Печаль? Та ні! Це, певно, так здалось.
Ридать? <[нерозб.]> їй-бо, й придумають
<же справді!> аж смішно!
<Ми можемо>
Нічого ми того не <чули.> чу' — нічо' —

Потвора*

(лише повітря по-старечому жує)
<То отже ми, виходить>
<То отже ми такі ізнов> <То отже ми такі ж ізнов>
Задихавсь я... <такі ж ізнов> безжурні,
як і були?

Всі

<Такі ж як і були> Безжурні, як були.

Потвора

<І можемо ізнов ми насміхати
з філосо[фа?]>
<І будемо із цього насміхати
і глузувати із голоти?>
І можемо (я сяду...) насміхати
з голоти?

Всі

О! Ми <будем> <можем> вмієм глузувать!

Потвора <*(лю[то]*> *(з злістю)*

<Ну мо[жете!]> Візьміть його! <Глузуйте!>

Всі кидаються на Сковороду — беруть його попід руки <крутитися й танцювати з ним підстрибуючи> й починають п'яно крутитися, але Сковорода усіх їх розкидає. <Та тут струснув із себе і порозкидав, як груші>
<Потвора задоволений, бо він помстився> *

<Потвора

Я помстою уп'юся! *

Тут саме> <Та тут> *

Потвора *(ласкаво-солодко)* *

Ти гніваєшся? <Бо> жарти *

ще в нас такі. Ану іще...*

Але тут саме год[иннпк б'є] на дзв[іпиці] *

Задуха * [1].

(...годинник на дзвіниці заграв і всі завмерли. <Ого! досиділись> <Потвора:> Ого! засиділись — пора! <Потвора: Adieu!> босоногий філософе! Ми ще зустрінемось! — сьогодні! Всі: Adieu! adieu! на диспуті! Сьогодні. <(зникли)> Спасибі за трав[ку]. Гама годинника побігла вгору. Постояла. Сама себе кругом дзвіночками обсміяла і, поковзнувшись, униз пішла. Важким. Одміряло. Чотири...)

. .

Сковорода, <безкінечно> <до краю знищений своїм> <до краю здивований> вагою свого минулого до краю стомлений, сам собі досадно усміхається. <Голос його> Говорить спочатку скороговіркою, несміливо, мов ясенок у бурю. Чим далі ж <— він ро[сте]> <випростується, росте> <ро[сте], дзвенить> голос його росте, він випростується, рветься, кріпне <мов буря> мов <не вміщаючись бушує> бурхає в просторах буря над непомітними <де[сь]> внизу десь ясенами!

[Сковорода]

А ти ще вимріював, що з ними можна буде якось помиритися, ще думав з зажерними сумирно жити <, помирати>. <Ти піби пе> Не чув, не розсотував, як ту ряднину, що оджила своє.

Розсотував.— Надіятись.— Повірю?
Так от. <Кінець.> Я довго слухав вас,
не боронив, не зупиняв, не смикав,
ні сторожів не кликав <, щоб> теж, щоб вас,
гостей моїх непроханих, нахабних,
з належною пошаною нагнати [2]
<як за>
як тих <свиней> тварин із хати!

---

[1] Текст від «Сковорода усіх їх розкидає» до «Задуха» був викреслений автором.— *Ред.*

[2] Шість віршованих рядків від: «Розсотував.— Надіятись.— Повірю?» написані були спочатку прозою, а потім спеціальними значками (z) автор розбив на поетичні рядки.— *Ред.*

Пані: Така образа! Нам? Дворянам! <Підтримайте мене, я падаю: серце...> <Води! ах серце! води...> <Потвора> Потвора <(скинувши раптом машкару):> <Сказився!> Ти розумієш, на кого ти сказав[?!] *<(скидають машкару)> (скидає гордо машкару, за ним інші).*

Сковор[ода]

<Я радий вам> А! <дворяне!> Вельможний?
Так от. Скажу. <Перед дворянами
я вас> <впізнав я вас> Стою — з численною
голотою! Іду — з <трудящим> військом!
В численності <не трачусь> свого не трачу. Міць,
<мільйонів міць> <хід> мільйонів хід в собі я відчуваю!
<І вже не я стою, а ми стоїм> <І вже не я іду, а ми
йдемо> І вже не я іду, а ми йдемо,
<насталене> бо військо те страшне могутнє слово,
що армії ворожі розкида, як сміття...[1]

<Потвора> <Вельм[ожний]> Вельм[ожний]: Чи бачите: і він ще сміє нам такеє говорити! Ей ти, гляди, щоб <потім> потім не жалів <ти потім> буває.

<Сковорода>

Так. Я потім пожалію.
Насамперед я пожалію вас,
вельможненький злодюго —

Всі: <Ну це> <Чи він сказивсь[?!]> Ну це вже неможливо, ми з машкараду заскочили до нього як до спільника, а він (скидають [машкари]).

[Сковорода]

<як не крийтесь> <як не крились> <і вас> вас відразу і в машкарі <пізнав> <я вас пізнав> пізнав.— І вас також, вельможненька, продажная придворна розпутнице...

Пані: Ох <серце>... води <мені, води>... серце...
і <полюбовницю> бахурку
неблазную, святу, <не[винну]> безвинну, бідну...

Панночка: Ах?

[і ва]с усіх, що так танцюєте
<безстидно> безумно —
<Тож ми> [Всі:] <Хм.> Чудний, тож ми твоє протанцювали. <Ну, ну, кінчай, кінчай>

---

[1] Три останні рядки пізніше були викреслені автором.— *Ред.*

[Сковорода]

Що ж, спасибі вам за ласку.
Мов чи ні, але ви помилились:
<П'ять> <що витягли гріхи мої>
<що забуте давнєє>
<що давнії гріхи мої>
що давнії гріхи мої взяли
<за прапор> <на підтримку> собі як стяг. Але ви помилились:
не той вже я тепер,— <це знаєте> <це знайте> та й ви сами
<і ви сами — чого ж нам тут> це знаєте <хоч як би ви не крились> чого ж іще вам треба

<Потв[ора]> Вельможний

<На диспуті сьогоднішнім скажу>
На зустрічі сьогоднішній при всіх
почуєм там, чого нам треба. Зараз
<скажу лише:> <скажу одне> скажу одно: коли б не диспут цей,
призначений царями й Ватіканом,—
тобі б не жить: убив би я тебе
<із насолодою> на місці тут... Та що ж, ще почекаєм.

Сковорода

<Скажу і я те ж саме: гадину> <Ну що ж, скажу і я те саме:
гадину> <Та і я> Скажу і я те ж саме: гадину
я б задушив! Але... ще почекаєм...

Вельможний *<(зміряв[ши])>* Сьогодні ж двину я полки (міряючи погляд[ом Сковороду], ще хоче щось сказати).

Пані <Ході[мо]> <Ну годі вже, ходімо, пора> Швидше з цієї келії, швидше, ні хвилино[чки я тут не затримаюся!]

Вельможний. Коли ж не можу я, щоб честь <мою дворянську зачіпали, не можу я, щоб хтось якийсь там...> мою дворянську... А стій *(прислухаючись)*. Та це ж на дзвіниці. Отже й справді <вже> час. <Пішли. Швидше.> Гайда.

<Вельможний [та його компанія] одягають машкари ізнову> <Пійдемо> <Г'ама годинника побігла вгору, постояла, сама себе дзвіночками обсміяла — і, поковзнувшись, униз пішла. Важким. Одміряло. Чотири.>

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1204, арк. 1—29)

[I. В КЕЛІЇ]

Сковорода

Іустине! <Скільки вже тобі разів казав я, та> <не алхімія, а чорнокнижники> <а світлі розуми> щоб ти <такого не смів мені більше> мені не смів такого більше говорити! <Не чорнокнижіє — це я читав Ломоносова. А он лежить Лавуазьє, он Ейлер — так оце ти чорнокнижієм називаєш?> <взиваєш?> Читаю Ломоносова. Он лежить Лавуазьє, а он Ейлер. <А ну ж> <Тісний союз хімії, та фізики, та математики — так оце ти чорнокнижієм називаєш?> Справжній союз хімії, фізики та математики, який так потрібен зараз у нашім віці — так оце ти чорнокнижієм називаєш?

Іустин *(позіхаючи)*

<Не знаю я нічого> <Нічого я не знаю> <Снились мені афонські пресв[ятії схимники]> <св[ятії]> <сх[имники] святії, так наче стою я і з ними по-грецьки співаю Хрістос геннате доксáсате, тобто> Снилось мені небо: так наче стою я <із янголами> на хмарах, <а> <під> <наді мною радуга>, по-грецьки співаю Хрістос геннате доксáсате. <Я> <А> (ти ж знаєш, як я <люблю> ці ірмоси люблю! <Тільки чому по-грецьки> Христос раждается, славіте. <Тільки чому саме по-грецьки. Це, певно, знову на Афон мені вертатися> А <навкруг сяйво! а радуга навкруг> сяйво навкруг, а сяйво —

Сковорода

<...а дурень! а блазень!> ...а дурень який! а блазень! Тут <питання отут> у мене питання про те, як голоту із злиднів визволить, як до неї науку <донести> наблизити, науку! — а він <своє небо> своє — ххе — небо.

Іустин

Науку? Хха, <невже ж> якої ще ж науки тій голоті треба: половили всіх, голови постинали — та <й уся> й оце уся їм наука.

Сковорода *(суворо)*

Ти про кого це говориш? Чи не ти часом про <отих за[лізняків-ців]> <отих гайдамаків ігумену> Цундру доніс, <що переховувались у яру,—> чогось він зник із лісу,— бо чогось ти все до ігумена вчащаєш — признавайся!

Іустин *<(невинно)> (невинно)*

Та <ні про кого ж.> в чім же признаватись, якби я знав. Ага, бач, і забув: іще ж мені <снилось, наче явилась мені богородиця.> снилась богородиця [1]. Явилась стоя на радузі, <да: на тобі, каже, оцей свиток і ззіж. Іззів я, а Місяць, Зоря і Хрест [нерозб.]> да: Веселітеся, праведнії — каже (Євфе́несте дікеі), а я наче...

Сковорода

<Перестань> Та перестань ти юродствувать! Ти скажи мені, де ти чув оте, що їх усіх <половили> половлено?

Іустин

Господь з-з тобою! Та я ні про <кого й> що й ні про <кого. Я вже> кого, як тільки про сон свій: Хрістос геннате доксасате. Я вже лежу, ти бачиш? я сплю. Господь з-з тобою.

Сковорода

Гадина <ти> ж ти рясофорна, як я бачу! І не треба було б мені у тебе зупинятись, та так, що ти <вже просив мене дуже> <мені якийсь далекий родич> та ще учнем моїм назвався...[2] Тепер я <побачив тебе всього — пійду! Пійду і не ве[рнуся]> всього тебе побачив, прощай! Пійду од тебе я. <і коли хочеш, зараз же> (бере свою торбину, книги)

Іустин *<(уже схопився на ноги)> (схопився з ліжка)*

Григорію<!>. Учителю, останьсь! <Навіщо сердитись? Ну, я узяв од тебе все> Навіщо гніватись? Тобі не подобався твій учень? Еж я узяв од тебе все, що міг узяти: там тексти грецькі, там смиренномудріє...

---

[1] Зверху над рядком написано і викреслено: «А я все не знаю, про кого ти питаєш».— *Ред.*

[2] Далі було написано і викреслено: «Іустин. Авжеж що я твій учень».— *Ред.*

Сковорода

Мовчи! ніколи я смиренномудрію не вчив.

Іустин

...там науку про щастя внутрішнє: <А щастя ж в чім[?] як я зровумів> <як ти кажеш> <як ти навчив> <щоб так жить, щоб і світ тебе не впіймав...> жить так, юродствувать, щоб і світ тебе не впіймав...

Сковорода

<Це ж жах який! Так он мене перебріхують. А я, сліпий, до всіх по-'днакому.> О жах який! Так он як перебріхують мене? Ну-ну, собако, ще.

Іустин

Чого ж ти лаєшся? Чим я тобі не догодив?

Сковорода (мотається по келії)

Невже <отак і всі останні учні> всі <мої> учні отак мене розуміють? <Та> <А що, коли ще й голота[?]>. Ой, дурень же я, дурень! і хто такеє бачив: щоб до всіх та по-'днакому! Щоб <виб[ирати]> обирати собі за учнів <із> з-поміж ченців, попів та панства! Тьху, аж смішно. <Отепер вже я побачив, де і в чім я заплутавсь. До> Ти <пробач> справді пробач, Іустине, що я нагримав на тебе, <а я все-таки піду> ти справді не винен. Це я у всьому винен. До живих людей мені треба, а не до мертвих, до живого життя, до <самих бід> самої біди, до голоти. <Так тепер вже> Ага, так от тепер вже — я як слід побачив: де і в чім я заплутавсь. Пробач іще раз — і все-таки: <я піду (іде до дверей)> піду (<бере своє причандалля> іде до дверей).

Цундра <*(на дверях)*> *(увіходить)*

Здоров, Григорію<!> <а куди це ти шастаєш?> <зібрався?> І куди це?

Сковорода

Цундра! яким <це> чином?

Цундра

Тсс. Про це <хай> потім, а ти мені скажи: чи ми сами тут в келії, чи ще хто є — свічка от-от погаспе — нічого я не бачу.

Іустин (солодко)

Та й справді. Балакайте — а я собі піду.

Сковорода (грізно)

Це до ігумена?

Цундра

Григорію, ти не турбуйся, <там> за дверима козаки мої стоять, нікуди він не піде.

Сковорода

Але ж...

Цундра

Григорію, ніколи. <Слухай> Ось слухай, чого я прийшов. (І ти <слухай>, кадило ти чортове, наслухайся: як тільки там що — <найдемо тебе> шкуру знімемо з проклятого! Та не скугиль так, іще рано). Так от, Григорію. У тебе завтра останній день диспуту <у> ось у <цього> князька по сусідству? (дивуєшся, що ми все знаємо? — о не турбуйся, <знаємо> знаєм!) А завтра ж якраз <знизивши> (оглядуючись, знижує <голоса> тона) <цим шляхом, що повз князька,> тим шляхом проведуть етапом Максима. На Нерчинське — хіба не чув? У князька мають зупинитись. <Отож мої хлопці вже добре дбатимуть.> Одбить його треба. <Хлопці мої вже в лісі.> <То ми вже з хлопцями своїми знаємо, як одбить.> <А от до тебе> Отже, тобі <таке> завдання: <забав> задратуй попів, загав, а ми вже з хлопцями знатимем, що робити. (Голосно) Ну, так добре? (Свічка погасла<)> <У вікно> Вікна <загравою в темряві налилися> підскочили в темряві, налилися).

Сковорода

Добре <,добре! А це що там надворі — вже й світає?>! Що, невже це світає?

Цундра

<Ні> О ні, до світу ще далеко, це <я так> мої хлопці <дба-[ють]> так подбали, щоб панові видніше було спати. Ну, прощай. (Пильно подививсь на Іустина, виходить<)>. У вікнах то <спалахує> колихається далека заграва, <то затухає> то притухає.

Іустин[1]

Учителю, про що ви так тихо говорили, може все-таки й мені, грішному, скажеш?

Сковорода (його не чує)

<Єй-єй, не можу одірватись!> <Що? Єй-єй, не можу одірватись! Але ж не можу! Хлоп[ці]> Очей од неба одірвать не можу! <То мої> хлопці подбали, щоб панові спалося видніше! Хха<?>! Чудово! Чудово!! <Хвилин[ку]> І що таке зі мною? Хвилинку побув зі мною Цундра — а я мов сили на сто літ уперед набрався. Так от де я освіження знайду! — до живого життя, <до практичного — (і вибігає за Ц[ундрою] із келії)> до практичного.— <Цундро, постій!> Невже пішов? Догнать його і ще раз подиви[тись на нього!] (вибігає із келії).

Іустин (сам до себе)

І все-таки. Сказать пійти ігумену чи ні? Мабуть що <підожду> зачекаю трохи. О господи праведний! Якби ж хто тільки знав, що я дівиця, а не мужчина і що з князівського я роду. Григорія люблю, а виказать себе боюся. Господи праведний! <Веселітеся всі> <Прости мені> Чи звидиш ти мене, чи пробачиш? *(став на молитву):* Веселітеся, праведнії...

(ЦДАМЛМ ф. 464 оп. 1. № 1209. арк. 20 зв. 19 зв., 18 зв. 17 зв.)

[II. В КЕЛІЇ]

Сковорода <*(зачинивши покинені двері)*>

Ну от.
Вдостоївся. Гостей вітать. Високих.
Розхвилювавсь — <аж дихати мені
несила! Бій. Навалу.>
що й заспокоїтись
не можу! Так. <Я> Тож перший бій <навалу> я стерпів
і витримав <виходить> А ще ж <бої, а ще ж...> бої...
<попереду> <не здамсь> а ще ж... <боїв!>

---

[1] Напроти між рядками (по діагоналі) дописано таке:

«Цундра

...Та не народ, не просто громадище, а голоту. Це я давно вже зрозумів. Голота себе не зрадить».— *Ред.*

<Наукою>
<Не попускать руки, не послабляти,
бо тільки ще — уже! — І знов. Пани
закріпостять,>
<бо тільки десь чи що,— ізнов. Пани
закріпостять.>
<На помилках учитись. Та рости.
Учитися>
<Іще б мені> <на соломі> <завода>
<Ні> <Я вигнав їх із славою> <Тепер же начувайся
(Зачиняє <про[чинені]> покинуті двері)
«Князі» — чи бач!>
«Князі» — чи бач! *(зачиняє покинуті двері)* Тепер же начувайся,
<Ну й> <Та й вигнав їх> <прогнав>
<Готуються> <А що>
<Сміха́!>
<Вони тобі цього не подарують>
<І> <тепер, нагнав> <Тепер жди>
<Тепер же ж кожду мить готовий будь —>
і кожду мить напоготові будь —
Вони тобі цього не подарують! — [1]
<Немов спахнуло небо> Немов би небо спалахнуло— чи то привидилось?
<(сідає до столу)>
<(зачиняє покинуті двері)>
(зачиняє покинуті двері)
<Ну й довга ніч> <І сон пройшов> <...розхвилювавсь>
<П[роходить ніч]> <Спливає ніч> Як уві сні: годинник бив — чи то
<(зачиняє покинені двері)>
мені здалось? <Причулось? Ну ж, до діла!>
<Не спить[ся]> <Не можу спати —
...розхвилювавсь, що й заспокоїтись
не можу...>
А цей все спить. Як камінь.
<(сідає) Ану ще>
<Ану ще сяду, ще почитаю трохи, сяду до Основи металургії> Ану ще сяду, ще трохи почитаю, сяду до Основ металургії.

---

[1] Напроти на берегах рукопису написано: «Тропар читать? Так», а нижче — нотатка плану частини поеми-симфонії.— *Ред.*

<розхвилювавсь, що й заспокоїтись
не можу.>
<(сідає)> <(Читає)>
<Неповен я>
Давно відчув: неповен я. Чогось
в мені нема. На соляні заводи
<(о як же я> надумавсь я — — — — — на них не був!)
на Бахмутський та на Торецький
<на>

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1207, арк. 8)

[III.] В КЕЛІЇ

Сковорода (зачиняючи покинуті двері)

Вдостоївся. Гостей вітать. Високих.
2 Розхвилювавсь, що й заспокоїтись
не можу!
Так. То ж перший бій я стерпів
і витримав. А ще ж бої, а ще ж...
Лиш попусти — і вже тебе поковчать
і загризуть як пси... <*(знову стукот калатає)*>
Тікать, тікать
з монастиря цього — від тиші, цвілі,
кадильності! [1] Дихнуть новим життям!
<навчитися в землі попрацювати> <Оновлено> Оновлене почать життя. Справді <коли б не був я зв'язаний дорученням,> коли б не ждав <я тут на гасло — сьогодні б, зараз я б вирушив!>сьогодні я на гасло — зараз би вирушив <у путь!> у путь.
Давно відчув я: неповен я. Чогось
3 в мені нема — <рішучості чи сили.>
чого ж — і сам не знаю.
На соляні заводи, рудники! —
<надумавсь я>
на Бахмутський завод та на Торецький
<надумавсь я> <я проберусь> я поспішу. А звідти —
аж туди
[. .]

[1] Текст, що йде нижче (до слів: «неповен я. Чогось»), пізніше був викреслений автором.— *Ред.*

лице землі. <Від неї ж (зачиняє покинуті двері)>
(...Щось морозно мені —)
<...«князі»> «князі» — чи бач! Тепер же начувайся
1 і кожду мить напоготові будь —
вони тобі цього не подарують! —
Ану ще сяду до «Основ металургії».— Немовби небо
в вікні там спалахнуло — чи то привиділось<?>
Як уві сні: годинник бив — чи то
мені здалось. А цей все спить. Як камінь.
(читає): Коли залле водою шахту — насамперед
зробити треба... <О ні, щось не читається>
<*(сам себе питаючи)* Зробити треба! Кому зробити?
О ні, читати, коли нема уваги... Проте примушу
себе> <ще далі прочитать> <*(читає далі):* Смо-
ки витягують з копалень воду...>

Чернець (прокидаючись)

Не спиш усе? Вже певно й ніч пройшла.
До утрені ще не дзвонили? Небо
он глянь яке... <(спускає ноги)> *(спускає ноги)*
Свічку достань, бо ця от-от погасне. <Ух, як же ж
голова тріщить, а наче ж я й не теє...> Ох же ж
і голова болить, як не репне.

Сковорода

Дзвонили? Небо? — Ось...
[. . . .]
Розхвилювався я, що й досі заспокоїтись <не
можу. (ходить> не можу. Князі, чи бач! (ходить по
келії).
[. . . . .]
Освіжитись)... а глянь: перед вікном щось шмиго-
нуло. Дерева? Птаство прокинулось? Освіжитись
треба [1].
Спалить усе, що я гульма́ надлубав;
спалить те все, що в простір лепетав;
що в світ пускав, не дбаючи за дійсність —
вагаючись, б'ючи́сь і двоючи́сь,—
[. .]

---

[1] Зверху над цим реченням пізніше дописано: «Прокляте паиство, так нагули мені ті собаки».— *Ред.*

Постать

Ну рясу
не штука й знять, а от що свічка в нас...
(проходить од дверей) (спотикається об книжку) [1]
[. .]

Сковорода

Пожежа?
Кажи вже там, із чим прийшов. Слова

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1209, арк. 1, 3—6)

[IV. В КЕЛІЇ]

.
да хто ти є. Мішок на голові,
як в схимника, і ряса ця...

Постать

Ну рясу
не штука й знять, а от що свічка в нас...
(Проходить од дверей.)
[. . . .]
Пожежа<?>
Кажи вже там, із чим прийшов. Слова
мені твої знайомі... <*(кладе книжки на стіл)*> *(кладе бриля).*

Постать

К чорту ж рясу!
<А от я зняв і каптур> Ну от, як зняв я каптур з голови— тепер пізнав?
[. . . . . .]
Бо ці ж твої пісні не лише сектанти, а й вороги вже наші підхопили! І колють ними нас. Не знав? Хіба не знав?
[. . . .]
О господи премилосердний.

---

[1] Другу ремарку дописано пізніше.— *Ред.*

І що то за покоління таке тепер — одно черкають, одно черкають, аж...— — — — <Вийду ж>
Пійду ж та хоч умиюсь (виходить) [1]

Сковорода

Ще ж я
четвертого не знаю на ім'я.
Чом ряси <він не скипе> ти не скинеш, як Люципер
та Сатана Безвусий... бач, когось
<пагадує> нагадуєш мені, кого ж — не знаю.
[. .]

Четверта постать

<Тс! тс!> Мовчи! і не кажи
<чого не слід.> дурниць. Софрон — Козак Розплата — знаєш

Сковорода <(мов крізь сон)> (до <нього> Цундри, мов крізь сон)

Ти щось питав?

Цундра

Ну, це вже просто смішно —
чи ми прийшли стоять тут та мовчать,
як ти...

Сковорода

Пробач, я слухаю.

Цундра

Та бачу ж! [2]
<(колюче мовчання)> [3]

---

[1] Текст від «І що то за покоління...» до «Пійду ж та хоч умиюсь (виходить)» дописаний пізніше.— *Ред.*

[2] Напроти дописано олівцем: Хрисанф. Піду ж та хоч умиюсь перед — — — —>».— *Ред.*

[3] Далі дописано: «<[колюче мовчання] та шелестіння> тільки шелестить папір — то Козак Розплата на столі загледів щось <читає висміюючи щось.> <Читаючи, од сміху аж гойдає[ться]> Читає. Висміюючи, аж головою заперечує». Потім усе це перекреслено й дописано таке:

«Сковорода

Не гнівайся: від несподіванки

<Козак Розплата> Цундра

Розумію —*

Так це такий Сковорода! А я...

Сковорода <(отямившись)>

Який такий — не розумію. Вперше

[. . .]

Залізний

повинен буть Сковорода! Залі —

<(строго раптом)> (раптом строго) *

...знирни з води, із твапі, із болота

[. . .]

Люципер *(октавою нижче)* Запишався як кошеня в попелі.

Цундра

Так це я так.

Од ніжності одвик, бач. Ну дак слухай —

(Хрисанф увіходить з рушником) *

...Мо' вийдемо куди?

Сковорода

Ти не турбуйсь.

Хрисанф однак не зрозуміє. Мозок

у цих ченців —

Хрисанф <(увіходячи з рушником)>

Чого там мозок? Я

у Лаврі жив, стеріг друкарню. Бога

не забувай! — в писанні сказано.

Авжеж! Ага! <(засвічує)> <(іде лампадку засвітити)>

(поправляє лампадку — щоб засвітити)

Сатана

Люципере, тікаймо,

бо вже ж — онд'о — (показує на Хрисанфа) [1]

[. . .]

Люципер: Як кажуть: на здоровля вам у ручки, в ніжки і в животик трішки *(вастугонів реготом)*.

<це все> <у мене це> це все. <Стерявся я> Стерявсь. <Та>

Бо й справді — Цундра,

<з яким я вчивсь й якого я в умі> з яким я <разом>

вчивсь, до мене завітав,

і Сатана, й Люципер.» — *Ред.*

[1] Ремарку дописано пізніше.— *Ред.*

<Козак Розплата

Кумпанія — що й>

Хрисанф (<*торкає,*> *підливаючи оливи в лампадку*) А ти не регочи, а от розгадай краще: <Ну:> Нікоє созданіє: . . . Ага, не розгадаєш, а це ж старець, торби й собаки, ага?[1]

Цундра

Дивуюся. Щоб то Сковорода
та з отаким припопугайлом кашу
умісті їв! Єй-єй дивуюся.
Ось на столі у тебе Кант; Спіноза;
<Лавуазьє> Вільям Гарвей; та й ще:
«Основи металургії»; «Економічна таблиця»; з Лавуазьє навіть щось переписано!
а сам ти весь
подвоєний. Тут треба зваги, сили!
А ти якраз...

Сковорода

Подвоєний? Мовчу.
Мо' через те, що правда це. А може...

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1209, арк. 7—10)

[V. В КЕЛІЇ]

(Дзвонять до утрені)

Люципер: Тю! захрестивсь, закланявсь, як порожній вітряк.
<Сатана: А що ж йому й робить, як не хреститься?>
<Сатана: А що ж цьому кабану й робить, як не хреститься?>
Хрисанф: Еге ж, буду ще я тут вас питаться <ще>! Приїха-

---

[1] Цей текст від слів: «Хрисанф (<торкає,>...» дописано пізніше. На окремому аркуші повністю подана загадка Хрисанфа: «Бо нікоє созданіє между трома горами <горами>; клеветніци його окружиша, оно благословяше їх сімо і овамо. (Старець, торби, собаки)».— *Ред.*

ли гості, сіли на помості, зав'язали вузол, та не розв'яжуть.
Сатана: <Ти> не турбуйсь — розв'яжем і тебе самого викинем.
А ти ж думав як? [1]

Сковорода

Почнем. Кажіть усе — я слухаю.

Козак Розплата

<Та що ж> Ну що казать! Коли життя у тебе
<Ну от хоча б... і це [нерозб.]>
<та ось... краще я із> <чекай... дозволь> та що...
дозволь — з твого ж рукопису:
«Життя само приходить». Ось. <[нерозб.]> Увага —
<(читає)> <(читає)>

«Життя само приходить<—>
і п'єм його велику радість,
як буйвіл калюжу».

<Базікало казало позіхало> *<(передражнює)*
Були собі дід, баба — курка ряба...> Був собі дід
та баба та була у них курка ряба.

Цундра

І ти таке писав! Ану — скажи:
Життя само приходить? Може, й соску,
як нянька, нам дає? Чому ж тоді —

Козак Розплата *<(подаючи>* *(висміюючи, подаючи далі, немов жука, на долоні)*

«Ні жінку, ні мисль, ні океану
ніколи нам не переховати в своїй кишені.
Еж випили ми воду, що в ній <життя
своє про[думали]>
вмістилось
небо і електрична сила,
еж випили солодку, що в ній життя своє продумали
жабка,
плавучий павучок,
піщина...»

---

[1] Текст від слів «Хрисанф: Еге ж, буду ще я тут...» до «А ти ж думав як?» дописаний пізніше, викреслений, а потім відновлений автором.— *Ред.*

[.]

у вічності, мовляв, одвічний,— вічно
<вічніючи в богів на небесах> <з дворянами в богів на небесах> <з дворянами, будь трижди прокляті,>
вічніючи вічнюгою (ціпком
<та пугою! превічно у союзі
з дворянами, будь трижди прокляті,
із церквою у дружбі>
та пугою?) над нами, голяками,
вічніючи, як струп,— закон, що ним
увінчано: неправду, рабство, власність
з дворянами, <будь трижди прокляті>,
увінчано, пригвинчено, прижито...
Так <отакий закон> отаке виспівувать узявсь?
<Яка> <узявся> Яка ж тоді ріжниця між тобою
і дзвоном тим, що скиглить, як той вовк,
скликаючи до падла...

Хрисанф

Що? На церкву

[. . .]

а осквернить не попущу святиню!

Цундра *<(цюкнувши своїм поглядом Хрисанфа, що той аж сів)> (раптом скинувши очима <пильно> на Хрисанфа, що той аж сів)*

<Ого!> <Ого який [нерозб.] <Ого який! То все собі сидів
в лампадочках та проскурках>
<зчепилися>
Кум[п]анія — що й говорить. Один
за господа христа. А другий — наче б
<і за народ>
і пі, але ж... за <тьму> містику, за тьму
у мисленні, за те середньовіччя,
<що знову> <назад> <нас у рабство тягне>
<що тим царям> <що всім царям>
що в нім хрести, <й царі> попи й царі ростуть,
як верби...

Хрисанф

А! — царі? — я <не дозволю!> офіцеру
скажу пійду!

Люципер: <Хай одійде, а тобі скажу> Ого! Швидкий, як вед-

мідь за перепелицями. Одійди ж бо, тобі кажуть! *(Сковорода на Хрисанфа глянув прикро — той одійшов.)* [1]
Цундра: Люципере, пусти його, нехай іде. <*(Раптом добреньким [голосом])* А ти, Хрисанфе, завтра ж попрощаєшся з цим світом! Осика> Завтра ж проведемо його в небесне царство. Ага! Затих... Так оттако, Григорію. Ой стидайся! Це так одкривсь трудящим.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1209, арк. 13—15)

. . .

<ще так мене не пробирав. Ні. Млосно
робиться, як>
мене ще так не пробирав. О! <Сон> Сонце
зіходить там, де завше сходило,
<а ось... сказав — і вже> <а ти сказав — і вже>
а ви прийшли — і все перевернулось.
І бачу я: не сонце, а земля
<уже летить і> <уже біжить і>
мов колесом круг себе <ду> і круг сонця
одмірює простори, й я кажу:
<мов та земля>
отак і ми, до Правди повернувшись,
стрічаєм світ.— Народ [2].

Цундра

<Сміявся б я —> Невже? Сміявся б я —
Та вже нема <охоти> снаги. Почав ти добре —
<а закінчив> <а от кінчив> <от зле кінчив> та зле
кінчив...
Хіба: як механізм
<отак стулить [із механізмом]> та притулить
до механізму —
<правда> <можна> <правду
гадаєш ти побачить, правду?> <правду
побачимо? Зродити правду?> правду
побачимо?
<тож не одна і істина> <родить> Хм, <ти> Правда ж
не одна,
Григорію. Не плутайся. Не <плутайся> плутайсь.

---

[1] Пізніше репліку Люципера та ремарку автор викреслив.— *Ред.*

[2] Пізніше це слово було дописано олівцем.— *Ред.*

Сатана

Він думає: ще змилосердимось —

Сковорода (заперечуючи головою)

Ні жалощів, ні милосердя. Хочу:

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1209, арк. 16)

[VI. В КЕЛІЇ]

Цундра

Хоч дай йому подумать, не сміши.
Ну-ну! Оце так родич! <годі ж!> *(Грізно)* Годі ж! *(коло вікна)* Ніби
стухає там. Співають півні. Світ
...почнем. Бо ми спішимся. Посідаймо.

(дзвонять до утрені. <У вікнах зеленіє> <Десь пролетіли галки> <Обізвались галки...> <в далеких вікнах [зеленіє]> <десь галки таб[уном] защебетали> високо галки закричали).

Люципер: Тю! Захрестивсь та закланявсь, як той <порожній вітряк> вітряк порожній. *(галки зацокотіли й стихли)*

Сатана: А що ж йому робити як не хреститись? [1]

Сковорода

Почнем. Кажіть усе — я слухаю.
Ні жалощів, ні милосердя! Хочу:
про помилки мої; про чорний люд,
що з вами йде; про тих собак в Європі;
про Схід; про все <кажіть мені, про все...> про все мені кажіть.

Хрисанф

То я собі й пійду. Та возридаю —
як той <пророк Ісаія *(ридаючим голосом)*> Ісаія пророк.

---

[1] Репліки Люципера та Сатани дописані пізніше на берегах та між рядками тексту.— *Ред.*

Руйнуєте ви, каже, царство. Ну й господь вас за це ж <добре> <не інакше як> поцупить.

Люципер: Оце ще... создав бог та й ніс висякав.

Хрисанф

По-вченому? А що ж. Простіть мені —
іду — *<вертається> <вертається> <вертається од дверей>* <Ось> договорю тільки: — «А Ісаія, конешно, сидів на розвалинах, соображая розрушеніє і опісивая соображеніє». <Та йду ж, іду.> Ага! А що! А ви думали, що я в свящ[енному] писанії неначитаний?
(Всі з ненавистю стежать — <ну коли то уже він> коли вже він нарешті <він пійде> пійде, і як зачинились двері): —

Сатана

Тьху, тьху! <Аж, прокля[тий]> Іди і не вертайся,
святьохо неподобна! Ти пробач,
Григорію, а тільки ж...

<Цундра> Козак-Розплата *<(роз[лючений]> (загортаючи рукопис <обурений>)*

Пробачатись
<тут нічого, а справді: — соромно>
нема чого, бо й справді (— соромно
й сказать): щоб ти, Сковорода, філософ,
та отакó спустився<!>? Ми — б'ємось,
виборюєм <свободу, людство> свободу. Людство, Землю
розколює <на два>, а ти...

Люципер: Хто стає медом — того мухи ззідять [1].

Сатана: Та й набридло вже *.

Сковорода

Мовчу. Мовчу.

[. .]

<Цундра> Козак-Розплата

Що «ну»<!>? Ти ж сам повинен був <включитись>
<почати>
узятись

---

[1] Під цим рядком пізніше дописано й викреслено: «а це вчитель мій — стидайся!» — *Ред.*

[. . .]
Щоб «враз» — <то так, але> це так, лише... безпомилково?
В нас досвіду ще не було — тому
і помилки,— <одверто ск[ажем]> <Не таїмось>
Не криємось.
Повстання
були й раніш. <Облави> Походи й зрушення.
<Але> Та то... не те, не те. <То була ра> <гетьману>
<Бо зразу> Бо врешті гетьман
десь витикавсь і купою собак, <отих>
(своїх собак!) оточений — він кидавсь
на нас. <Ізнов> І знов ми гинули. І знов.

<Сковорода> Сатана

<Так ось! Так аж тепер я розумію!> <все розумію!>
Сіроми бунт пригадуєш на Січі?

Сковорода

<Виходить — я не помилявся> <Виходить, що не
помилявсь>
Виходить — я не помилявсь, коли
ждучи на вас, <я розсікав> <та розсікав> пересікав
поняття
«народ» <— і «край» — і в>
<на два, і от> <на два і так> <на два і ось отак
і впоперек>
<у піль> на два —

Цундра

<Чому ж на два — там сто
відтінків. Верх і низ — це правда>
Чого ж на два — там більш
поріжнень. <Два: верхи й низи — це правда>
<бо:> верх і низ — не зовсім точно,
бо й на низах не 'днакові — проте...
теорії вже досить.

<Сатана> <Са[тана]> <Сатана> Козак Розплата
Бунт сіроми[1]

<не 'днакові> <та що й казать> <як розказать>
<Авжеж> <Ого>

---

[1] Текст до «Хіба ж» пізніше був викреслений автором.— *Ред.*

Цундра

На Запорізькій Січі
сіроми бунт — пригадуєш? Так знай:
що це не бунт, а більше щось, планóве
<Лише> <І план оцей>
<І нам цей план передали>
це ж не один він був.

Люципер *

Та то й не бунт *,
а більше щось, глибше *.

Сатана

Набридло вже.
Хіба ж *
<Для чогось, хха? — Та сам же я, що мріяв
«наукою про щастя»>

<Сковорода>

Люципер: <Не забувай, що нам ще ж треба бути сьогодні в того задрипаного князя> <Цундро, не забувай, що нам же сьогодні треба буде упорать отого князя> Цундро, кінчать пора, бо нам же сьогодні треба буде упорать того князька.

Цундра

<Знаю, знаю.
Ну так чого ж задумавсь>
Чую, знаю.
Про це ж якраз і говоритиму.
(до Сковороди)
Ну так чого задумавсь? <Тяжко? Ліньки?> Страшно?
Ліньки?
[. .]
виделками чиргикать,—
і панота
<тебе, як ту ганчірку>
з свого стола тобі щось кине: нна!
<хоч> не подавись...
Тень до танцю Цундри *
гнофті се автоп *
<тобто: не за цундру, а проти цундри> <вийде> *
<виходить> *
Тобто: й <разом:> до бунту закликаєш і <разом з *
тим> пізнати себе самого *.

Сковорода

<Чекай, чекай, ти справді> <Ти
справді>
Я розумію: приклад
привів <мені, але> мені. Але цей приклад б'є,
гнітить мене, <як> мов я вже справді зрадник,
запроданець,— тим часом коли я
<сам> роблю <одне із> одне ж із вами. Що окремо
од вас я йшов — <це правда> у цім я вам признавсь,
кінець. Тепер — <усе я хочу зв[ажить]> я хочу з вами,
з вами,
<пов'язано> з голотою, <з якої> що з неї й сам я зріс,—
тепер <— я ваш> я — ваш. Робити хочу, діять,
як ти сказав. Давайте ж починать.

Цундра

Так от: тобі завдання. Задратуєш
па диспуті сьогоднішнім панів —

Сковорода (здивовано)

А звідки <ти про диспут взнав?> ви про диспут —

<Сатана> Козак-Розплата

<Все ми знаєм> <Знаєм, знаєм>
Смішно: знаєм
про все— ого!

Цундра

<Це ж> Панота з'їхалась
з усіх усюд, аж <чорна> ген, аж чортзна-звідки —
щоб <побороть голоту. Зловлено
Залізняка, і Гонту, і
ізловлено кого, кого убито,
задушено.
Здається — все пропало, все
і от> <побороть повстання. Знаєш сам —
повішено кого, кого убито
(а коли ні — то зараз взнаєш)>
<Знищити все те> <побороть> придушить
повстання.
Знаєш сам —
повішено кого, кого забито
<(а коли ні — то скоро взнаєш)>

<Здавалося — всьому, всьому кінець.>
<А вбито їх багато>
<на Нерчинське>
<не зборено повстання>
<постали>
<жорстокий бій>
<і от вона тепер>
<і от тепер> <підготовка> <йде>
<зазнали втрат
і ось> Нелегко нам. Бо <справжніх> ми ж сами. Народ?—
того нема, <а> той одійшов, а дехто
хитрує ще і прикидається
біднякою,—<і то тут> <тому і тут ось> <і тут ось перед
н[ами]> і перед нами встало
таке: <за[брать]> узять найкращих із низів
<і починать як> <і починать ізно[в]> <і починать з
абетки> <і починать ізнов, перецідивши> <і починать ізнов. Неми[лосердно]> <Немилосердно
перецідивши
й найкращих цих, ми виберем із них
і пошлемо> <перецідивши
з нас кождого уздовж і впоперек>
продовжувать бої. А щоб уникнуть
тих помилок, ми кождого із нас
провіримо,— <і буде в нас> <і буде> Щоб в нас — саме
залізо! —
а не іржа було, <з[алізо]> саме залі —

<Козак Розплата *(перехоплює)*>

...Зогнилий світ доб'єм — <із> <і буде: щастя!> новий
повстане

<Козак Розплата>

але не так, <як учи[ш ти]> <ти навчаєш> проповідуєш,
а в боротьбі запеклій.

Сковорода

<Що ж, у цьому
я вже давно> Боротьбою
я вже давно <перехопивсь. Кажіть> <захоплений>
<прохоплений> охоплений.

Цундра

Так от —
ти покажи на ділі [1]. Задратуєш
панів. Щоб аж завили! <Од[чихвости]
на диспуті панів. Потруїш їх
і потрясеш як слід!> Пустиш їх
і потрясеш ізнов. І як побачиш,— <що ще живі>
<ще дихають? — трусни їх> що дихають,— дмухни <на>
на прóклятих
і обпали вогнем своєї думки — <*(перемовчавши)*>
(важко оддихуючи)
хай <корчаться> <корчиться> корчаться, як <черва>
черви!..

Люципер: Поки там що — а я дмухну <на> ось на лампадку, <бо готово. Єсть.> Ану: Господи благослови! Готово [2].

<на землі> <Ми> Накричав
на тебе я, а<ми тобі> <я тобі> ми ж... <(спитай і в інших)> <(вони хай скажуть)> <(та ось хай скажуть)> <(Хай ось> <(Хай скажуть інші)> (Хай інші скажуть)
ми віримо тобі.

<Всі> Сатана

Коли не <вірить> так —
чого б же <би> ми й прийшли.

Козак Розплата

<А силу думки> І сили думки
твоєї — теж <усі знаєм. Цінуємо. І те,
що ти новий> <у[читель]> <ми чуємо і знаєм —
і диспут цей — це є не просто диспут,
а гра, ігра на смерть> ми потребуємо,
бо диспут цей — <цей> це є не просто диспут,
а міряння страшне, ігра на смерть.

<Сатана> Люципер

Та не тягніть, кажіть уже ясніше,
чого прийшли! —

---

[1] Тут позначено вставку, але що саме хотів додати автор, невідомо.— *Ред.*

[2] Після слова «Готово» стоять дві зірочки. Що вони означають, невідомо.— *Ред.*

Цундра*

Тут, бач, таке: одбить
<Залізняка Максима зна[чить]> Ч[орноземлю] Марка нам треба.

Сковорода <(підхопився)> (кинувсь)

Як це —
так він живий іще?

Козак Розплата

На Нерчинське
його ведуть. Зупиняться сьогодні
у цім селі <якраз, у князя> в князька́, чи хто <він там>
там він,
не знаю, й от...

Цундра

Ти одтягни увагу
панів, <за[говори]> а ми —

Сатана

<— од Змієвого лісу —>
отам, де Зміїв ліс —

<Люципер

Ударимо і поженем на гору>
<Ударимо із двох боків, і небо>
<Ударимо і головешка 'д князя
залишиться —>

Цундра*

Ударимо

Люципер*

і головешка 'д князя
зостанеться —

Сковорода (підхопився)

Клянусь, що все зроблю<!>,
клянусь!..*
<Залізняка Максима>

Цундра

<Клянешся ти? Так> Чекай — ти поклянись на шаблі —

<Сковорода>

і буде в нас — прибито, як гвіздком.

(Всі вихоплюють із піхов шаблі. <Вбігає Юродивий>)

<Юродивий> <Сковорода> Юродивий *(вбігає)*

Кінчаєте? Чого <так довго? Дніє> ж так довго?

<Б[удьте]>

<Скільки> Дніє,—

<і сторожу стає трудніше> <і сторожу вже тяжко. О>

<і сторожу вже страшно> і стерегти вже небезпечно: Я прибіг сказать <що обер-офіцер>...

а цитьте *(<всі дивляться> дивиться в вікно).*

Ну звичайно,

сюди іде. <Скоріше — ряси! Так.> Скоріш — у ряси! *(всі надівають ряси)* Так.

Схиліться всі коло стола, немовби

<святе письмо — *(увіходить офіцер)* > святе письмо — ну от — *(увіходить офіцер, <але всі> ніхто на нього <ніякісінької> жодної уваги)*

<Офіцер

Рекомендуюсь — я —

Юродивий *(до Сковороди)*

От

ти нам сказав>

Офіцер (з змієподібною <учти[вістю]> галантністю)

Пробачте — я —

Юродивий *(до Сковороди)*

Учителю, а як це розуміти,
що бог один, а в трьох він єстествах?

Цундра

<Ага! А те і що бог> <Або> <Або ж оте> Або ж, що чорт — [1]

---

[1] Збоку пізніше дописано: «Люципер», але репліки його нема.— *Ред.*

Офіцер

Рекомендуюсь.

Не чуєте? я обер-офіцер,

прісланний <сюда> в сей монастир для наблюденія, а также приходо-расходние книгі содержать.

Сковорода

А, дуже приємно. Так що вам потрібно? <М> <Простіть, святі отці>

Обер-офіцер

Пробачте, <але ж розумієте... час зараз тривожний> що я так рано, але я хотів — власне, я змушений був — ви розумієте?

Сковорода

Ні, рішуче нічого не розумію.

Обер-офіцер

Час тривожний переживаємо, тому і мусим приглядатись. Пробачте, але мені <здалось, власне не здалось, а мені> сказали, що у вас... гості <заходили>.

<Сковорода

Так. Святі отці прийшли раненько, і ми над святим письмом ось цілий ранок.>

Сковорода

Гості? Власне <кажучи>... тобто... я...*

Цундра*

Так. Святі отці прийшли до старчика Григорія, і ми над святим письмом ось цілий ранок.

Обер-офіцер

Та ні,— гості <з бунтовщиків> <ген з правого берега> од бунтарів — од коліїв — що ніби —...ну, бачите: з правого берега перебігла сюди ватага <якогось> Цундри, <що ми його шукаємо> і ми його висліджуєм, бо... <навіщо ж нам та> через нього <з Польщею> ж з Польщею не мирити...

Сковорода

Шановний добродію! Я дуже дивуюся, що ви, <бувши так добре вихованим, так осмілюєтесь нечемно> будучи в таких чинах і в столиці вихованим, та так зважаєтесь мене <образити (до [своїх товаришів]) > ображати! <до святих [отців]> <Святі отці> Святі отці! Ви тільки подумайте: од бунтарів! га? Цундру приплів мені якогось! — —

Цундра

О господи, господи!
Сатана. Це Сатана <їх іскушає> спокушає тих головорізів, не* інакше*.
Люципер <хре[стячись]> Люципер проклятий <од бога* одвертає>. Це він усе*.

Обер-офіцер

О! <я справді бачу, що я помилився. Простіть великодушно. Рекомендуюсь. *(пішов)*> тоді я прошу пробачення, я справді бачу, що я помилився. Простіть великодушно. Рекомендуюсь. *(Змієподібно вийшов.)*

Сковорода*

І як могли ви таке припустити! Ні, ні, не одмовляйтеся. А я таки* справді дивуюся, що ви, будучи в таких чинах...*
(Павза. Всі дивляться в вікно. Годинник на дзвіниці <гамою вгору, гамою вниз — одміряло — п'ять> по східцях гамою вгору збіг і, зараз же подражнившись, дзвінкими каблуками вниз вернувсь — одміряло — п'ять)

Юродивий

Пішов. У сад. Ліворуч. Ну, <тепер же
потиху всі> виходьте —
я проведу.

Цундра

<Прощай> <Тримайсь,> Отак, Григорію <— зустрілись> і в другий раз щоб ти <зумів> <умів>
отак.
<Мінятись
перед лицем ворожим> Стратегом
прославишся.

Сатана

Ну годі гомоніть.
<Бувай!> <Пішли!> Бувай!

Козак Розплата

<Бувай!> Бувай!
До скорого <побачення> —

<Цундра *(на порозі)*>

Так не забудьте<!>
Що я сказав! <тобі!>
добудь (уже за дверима) Добудь... (<верт[ається]>
<уже> *
на <самому> порозі) *
так не забудь! < (уже десь далеко)> *
Вогню *.

(Сковорода в розчинені двері дивиться, як віддаляються <постаті> його найкращі друзі.)

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1209, арк. 17—26)

<НА ДЗ[ВІНИЦІ]> У БРАМІ

Ніч. <Тривога. Дзвонять> Тривога. Заграва, як регіт. Дзвонять десь в селі на гвалт. <Заграва, як регіт>. На осяяній брамі — <тіні борюкаються> борюкаються тіні: чорт з рогами, <патлатий> чернець з хрестом.— Оглянеться брамщик <на ігумена з братією> — ні, <ті немовби спокійно на пожежу дивляться> братія немовби <стоять> стоїть собі спокійно, на пожежу дивиться. А повернешся сюди — <ізнову борюкання> ізнов. Тьху на всі сторони! Одійди, сатано, й не лоскочи душі моєї. Мене, <старого> одноокого запорожця, не дури. Тьху, <да ще раз у самії очі твої> нехай тебе лизень лизне да ще раз у самії твої очі тьху! тьху!

Ігумен (надходячи)

Ізнов напивсь? На кого <ж ти> <це> ж це
плюєшся<?>,
магометан ти кривовірний? Там
ондо біда. Там кара божа! <Люди> <Люди,
як ті вовки. А то> Царство
<трясеться> хитається! Бунтує люд! А ти
що <видумав> вигадав! Гляди мені<!> <Шануйся>
Наскочу —
<анафемі предам! Аж за Москву
тебе зашлю, примушу покоритись>
анафемі предам! <Аж за Москву зашлю> <Єпітім'ю>
в Москву зашлю! щоб знав, як покорятись
ігумену!

Брамщик

<Відколи кинув Січ,—
я вам> <я всім корюсь. Але душа болить>
<Простіть мені, простіть.
Відколи я покинув Запоріжжя,
я всім корюсь. Але душа болить.
Не можу я дивитися, як панство
знущається!>

Брамщик

Простіть мені. <Своя ж гуральня>
<Мені здалось>

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, спр. 1205, арк. 1—3)

СЦЕНА [(У БРАМІ)]

<Три[вога]>. Ніч. Тривога. <Встане> <Десь за горою> Заграва, як регіт.

Юродивий з дзвіниці

Абалагá! Абалагá! Ти <знаєш-> чуєш?
<цендибор> <Вони мовчать!>
<Вони вже йдуть! У ніч просвердлю дзвін>
Ченці вже йдуть! <Я в ніч просвердлить дзвін>
У ніч я всвердлю дзвін,
як цендибор — <ото ж> отам заценька! Циндри ж
<від[скакують]> одскакують і цьвохають <оттут>
Аж кров
там цебенить.

Брамщик знизу

Та перестань ти, цвентюх [1],
<чудородний. Іди вже спать. Усі ж пішли>
не цвіріньчи! <Уже> <Вже ж усі пішли>
<розійшлись> по келіях. Побачили — і годі,
<Ну що ж, горить.> Чого там ще? [2]

(до ченця надійшов)

Юродивий <Так я й кажу>
<Абалага! Е, ні,—>
Побачили? Е, ні —
<Ота> Пожежа знов як той цвітúн. <Розпурхав>
Нагронджив
<огонь і розчищає> <і чистить> <чистить як>

---

[1] Зверху над текстом написано олівцем: «та перестань ти, цвентюх (болтун)».— *Ред.*

[2] Поруч написано і викреслено: «рожевий цвітин».— *Ред.*

огонь грудьми, грундзює грогонджур.
<і чистить> і <витирає> джеркотить <ж> зажерпо.

(ЦДАМ.ЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1205, арк. 4)

[І. У БРАМІ]

Ніч. <Тривога. Заграва> Тривога. Дзвонять десь в селі па гвалт. Заграва, як регіт.

<З байдужими догадками, з заспокоюваннями розходяться ченці. Суєтяться тіні.> На осяяній брамі борюкаються тіні: <пат[латий]> чорт з рогами, патлатий чернець з хрестом.— Оглянеться брамщик на <групу> <братію, що дивиться на пожежу — що за кумедія?> ігумена з братією, ні, ті <стоять> спокійно собі <спокійно.> дивляться на пожежу. Тьху! <тьху!> на всі сторони <, щоб> одійди, сатано, і не <чіпляйсь більше ніколи> чіпляйся більше, іще раз у самі очі твої: тьху! тьху!

<Чернець> Ігумен: Ізнов напивсь? Чого плюєшся, нечестивець? <Браму замкни> Бога не боїшся? На епітимію пошлю! Анафемі предам! Браму замкни! <Обійди> Візьми своє калатало, <і обій[ди]> круг церкви обійди, чи нема чого,— <бач, господня кара за гріхи на нас, а ти напився. У! нечестивець! І бога не боїшся> <А> <Ходімо, братіє.> Та пошукай, де це юродивий дівся. Тільки ж що був із нами. Ходімо, братіє. <Брамщик>

Брамщик[1]
Юродивий *(з дзвіниці)*

<Абалагá!> Абалага! Ти чуєш?
<Ченці вже йдуть> <Пани вже йдуть> <війна, війна!>
Війна іде. У ніч я всвердлю дзвін,
як цендибор — <отам> ото заценька! Циндри ж
<в[ідскакують]> одскакують і цьвохають, аж кров
там цебенить...

---

[1] Від початку розділу до цього місця текст написано на берегах рукопису. А ще пізніше дописано таке:

«Ченці розходяться. <Їх [тіні]> Їхні тіні на осяяній брамі — мов у пеклі переплигування. Брамщик здивований без краю. <Чи це йому ввижається?>». «Ченці розходяться, і від них тіні на осяяній ограді, немовби один другого перестрибують чорти».— *Ред.*

Брамщик <(унизу)>

Та перестань ти, цвентюх,
не цвіріньчи! Усі вже розійшлись
по келіях. Побачили — і годі,
чого там ще?

Юродивий

Побачили? Е, ні —
Пожежа знов, як той цвітип. Нагронджив
огонь грудьми — грундзює грогонджур
і джеркотить зажерно. Джиг? Джигуха.
<А як пожар — не побоюсь, одкриюсь,
хто підпалив>
<А пан горить, а пан скугплить> А пан кричить, а пан
кульгає. Джиг!
<Джигух —> хто підпалив? А дзуськи! — догадайся.

Брамщик (бере мітлу)

<Ти> <Радій, радій! Якби не>
<Мели, мели>
Ось я тебе, як догадаюсь! Злазь,
кажу тобі! <Не оскверняй святині,
ієлзевул ти чортовий>
Не туманй пузатих — *
отих ченців *
<отців> <отців святих>, нехай лежать, хропуть <—> *
(у браму стукають)

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1205, арк. 5)

[II. У БРАМІ]

Ніч. Тривога. Заграва, як регіт. <Дзвонять десь в селі на гвалт.>
<Голоси> Ченці: Це тут десь за манастирським садом?
На осяяній <брамі> ограді борюкаються тіні: чорт з рогами, чернець з хрестом. Оглянеться брамщик — <ні, братія стоїть> братія немовби стоїть собі на місці, тільки юродивий усе щось приставляє. А повернешся сюди — <ізнов>те ж саме. Тьху на всі сторони! Одійди <сатано> ти, сатано, й не лоскочи душі моєї, <мене, одноокого запорожця, не маж. Тьху, нехай тебе лизень лизне, да іще раз у самії твої очі, тьху! тьху!> <хоч ви

по[моліться]> <хоч ви, братіє, помоліться за мене> <хоч ви, братіє, за мене помоліться> хоч ви мене спасіть! <що за> <що це за сон> <що це за видіння верзеться> що це верзеться[?] Ченці розходяться потроху.
<Ігумен>

Ігумен

Ізнов напивсь? На кого ж це плюєшся,
[. .]

Брамщик

Простіть мені. Лизнув
<я завпокій> за увпокій. <Бо кажуть> Залізняка ж
і Гонту
ізловлено. А як мені се чуть,
січовику <старому> святому?

<Ігумен>

<Кинь дурниці.
Січовика — нема, а є Кузьма> Богохульство<?>!
Січовика — нема, а є Косма,
смиренний раб! Мовчи! Непослушенство?
<строптивий дух я живо виб'ю.>
Залізняка <забудь> і згадувать не смій —
<одступники Росії> одступника! <Смирися —>

Брамщик

<Оглухну> Добре. Буду
німий, <як бог. Нап'юся> <як та ікона> <як пень той>
як бог. Смирюся
<поклони бить. Святих благать?> <кого благать
і молить>
<простіть мені. Дурний як>

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1205, арк. 6)

[III. У БРАМІ]

Ігумен

Богохульство!
Січовика — нема, а є Косма,
.]
Печерських
святих благай, <святу Є[впраксію]> хай розум просвітя́ть,
<Февронію> <Варвару> —
<Пістімію> —
Євпраксію —

Брамщик

<Це> Мо' ту, що до Маркела
все бігає?

Ігумен

<Мовчи, не вводь у гнів,
кажу ж тобі *(б'є патерицею)*>
Ти <так> знов? Так на ж тобі!
<Щоб знав, щоб знав> <Щоб пам'ятав>
Щоб знав, щоб знав!

Братія

Мовчи бо.

Брамщик

Добре! Буду
німий, як бог. Як пень <той> той

Юродивий

<Абалага!> 'Балага!

Братія*

А ти чого? *

Ігумен

<А цей чого?> Відколи в Іустина
загостював цей філозоп — <усі> у нас
в манастирі пішло розтління. Єресь
і волховство...

Чернець

А все-таки: чому
той Залізняк тобі такий противний.
Еж він ішов за <віру і нар[од]> нас.

2-й чернець

<Мелхіседек> <Та й справді. Ти>
Та швидше ж бо.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, спр. 1205, арк. 7—8)

[IV. У БРАМІ]

<єретика наслідують: той в церкву>
в манастирі <пішло як — — — — — Єресь> пішло
розтління.
Єресь<,>
і волховство.— Ану! Чи не пора
згадать устав суворий? <Гайдамаки
плюндрують край.> <Хто там? Браму
замкнуть ураз!> <Куди? Слухать!> <Слухать! Тихо!>
Гей! там! Браму
замкнуть! — чи всі? — Сотворим хрест.— Ходім <—>
<Вже скоро світ *(пішли)*> по келіях...
Далеко <десь дзвонять на гвалт> на гвалт десь дзвонять.

<Брамщик

Пішли? Ну й чорт із ними>

Юродивий (з дзвіниці)

Абалага! Ти чуєш?
<тут> там Залізняк! — У ніч я всвердлю дзвін,
як цендибóр...

Ігумен

Що? Благай<?> —

Юродивий <(пробігаючи)>

Абалагá! Абалагá!

Ігумен

<Пречисту
й Христа благай. Вони одні тебе>
Печерських
святих благай.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1205, арк. 9—10)

ПІД БРАМОЮ

Ніч. Тривога. Заграва, як регіт.

На осяяній ограді борюкаються тіні: чорт з рогам[и і] чернець з хрестом. Оглянеться <брамщик> ігумен — <братія стоїть> братія немовби стої[ть] собі на місці, тільки юродивий усе щось приставляє. А повернешся сюди — ізнов те саме. <Тьху на всі ст[о]рони!> Свят, свят... Одійди, сатапо, й не лоскочи душі моєї... Чи хто гукав мене? — Голоси: <Ось ще й як горить> <А вийдім> <Виходьте за браму — тут джиг дзизне> <Кажу:> це знов той Цундра. <Кожному видно. Гляди й сюди ще перекинеться!> І що воно за <наказаніє> знак: щоночі як пе тут, так там — одно горить, одно [1]. Ченці розходяться потроху.

[. .]

---

[1] Тут позначено вставку і на окремому аркуші дописано: «1 група
Голоси <1.> Це знов той Цундра. І коли вже <його> цього шибеника, прости господи, піймають [?]
<2.> <От в тім то й річ, що його вже спіймають, але тільки ж він> Ото ж то й то, що його і спіймать не можна. Бо сьогодня він тут, а завтра <він — там. Сьогодня він> онде. Зараз він Цундра, а <завтра й> там глянь: уже він Неживий, Швачка, Залізняк. <Ну от і спіймай> Та й не вганяєшся ж за ним, та й ніяк <його й> ти ж його не притомиш.
Ти кажеш: Залізняк?
Та Залізняка давно й на світі <нема, ви> мо нема, <що, хіба не чув?> наказу цариці хіба не знаєш [?]
<Та чув.> <Чому ж би й не чув. Чув. Ал[е]> Та знаю ж. А проте... Не вірю я.
Чому не віриш?
Бо той Залізняк не міг загинуть, не з таких він.
<3.> Ану лиш цитьте — саме ігумен <проходить> <іде> <іде>, іде ігумен».— *Ред.*

Ігумен

Ізнов напивсь? На кого ж це плюєшся,
[. . . . . .]
<В Москву> У Нерч зашлю, щоб знав як покорятись
ігумену!

Брамщик

Простіть мені. Лизнув
за упокій. Залізняка ж і Гонту
ізловлено<. А>, а як мені се чуть
січовику <святому?> Джермелі?

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1206, арк. 1—3)

[СУДІТЬ МЕНЕ...]

Судіть мене, <мої сучасники> <сучасники мої> мої
сучасники,
судіть,
тавруйте, ймення прикладайте,
кажіть, що я не досить ще залізний,
що розум <ще підважую я почуттям> <я> <ще> десь
підважую
тим почуттям
<як> <чи я ж
заплутаний поміж буттям і мисленням>
або ж заплутаний поміж буттям і мисленням,
(<або ж> <чи десь> чи то із молоддю в незлагоді,
чи націю, як сад однофруктовий, уявляю)
Я знаю лиш одне: <залізна наша з вами путь
і не один іще запитувать так буде.>
Корінням в с т а р о м у грунті я,—
а перегинаюсь і звисаю
<вже зовсім над іншим,> <вже зовсім, вже зовсім над
іншим, новим> <аж сюди, до вас> аж тут ось коло
вас
і падають плоди з моїх гілок,
хоч і не геть-то рясно,
зате ж і не червиво<,>.
<а> А завше стигло і <набухло,> розбухло.
<ще й [нерозб.] рум'яно пописані> з одного боку.
<і ще й покрапано> ще й <здоровлям> сміхом тим
покраплено.
<бачиш не в> <злочин>
<який же ж гріх> <який то гріх>
<коли я> <Де ж тут мій злочин> <Де той
злочин мій>
<Коли я не можу в [нерозб.] коріння
та пересадити в грунт новий?>
<пересадити
в грунт новий?>

Цундра [:] <Чекай>[1]
Ми судимо хіба?
Чекай.
Невже <тобі> ми ймення прикладаєм?
чи хочемо за почуття іззісти?
<й оголосить тебе>
<в стані облоги бути з тобою, а чи бути [в стані війни]>
<що аж з тобою бути в стані війни —>
з тобою <які ж з тобою> бути
в стані облоги
в стані війни —
<Ой ні, ой ні, ой ні!> Ой ні.
Коли <єси> поет єси —
впливай чим хоч — і почуттями ж!
<Не чули гот[ових]>
Ми не боронимо щоб <може й молодь [нерозб.] [нерозб.] своєї мудрості [нерозб.] посріблив> <трохи ти молодь нашу сивиною мудрості своєї так мудро-срібно посріблив> молодь нашу сивиною мудрості своєї настрахав.
Як і не в саді річ однофруктовім.
А от (слухай):

---

[1] На звороті написано текст, що сприймається як продовження:
«Як також: <і нав[паки]>
що ти <ще подекуди> <ще в>
<іржавий> Признайсь
і часто думаєш: <а що якби [нерозб.]
Хіба ти не [нерозб.] гупали <та> <повна> <гадає> та по піску котились?
І тут тобі знов кажемо:
зрушити якшвидше треба.
Зрушити треба.
Зрушити...
Ковтай, <глитай> залізо сучасності,
<глитай>
глитай, приймай всі грози прийдешнього
<і будеш сам — саме життя> і будеш ти — як те життя,
саме життя.
Життя.
(Козак Розплата <ро[згортає рукопис]> читає з рукопису, що на столі:
Життя само приходить
і п'єм...)
Хрисанф (злазячи від лампадки)».— *Ред.*

<поміж буттям і мисленням
це так>
буття
і мислення —
Поміж буттям і мисленням у тебе заперечення — ти
чуєш? —
і зрушити <тут треба.
Зрушити.> тут <ще й> треба.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1211, арк. 1)

СПОКУСА НА ГОРІ.
НА ГОРІ. ДИКО. ДАЛЕКО
<На горі. Дико. Далеко.>

Сковорода <(> якого <переслідують невидимі чорти й чортиці> переслідує вітер, а з вітром щось невидиме <[, в] думках> <В пориві розпачу кущі> <два кущі> *
Два струнких дерева ніяк не <підні[муться]> піддаються *
<на землю золотим листом спіралями і з листям> листям *
осипаються рясно і в листі оплески, вереск...*
<Кущі з поламаними> <Кущі самотні>дерева чи кущі в позі *
одчаю з переламаною рукою, з горбатим плечем. <В пориві *
розпачу на — — — — — опинаються> *

Сков [орода] Хоч тут я відпочину. Де іти?
І як од мук сховатись? — Високості.
[. . .]
Дворянський дух
над всім: обліг — і став у піраміди.
Чого ж я, дурень, ще борюсь: то Дух
возвишу, то Матерію! Я ж знаю
і чую: Materia aeterna est!
Кажу — і спотикаюся об Вічність.
[. .]
Ти ж все життя боровся з Сатаною —
от я й прийшов.

Сковор [ода] Ага, ти знов мене [1]
завзявся мучить? Ну, підходь. Створіння
уяви хворобливої, ти — тінь
моїх думок, не більше, все ж я бачу
тебе <реально> <доторкно> насправді. Ось...

Сатана (<свита якого: на виступах скель> <численна свита її> <його насторожилась на виступах скель>) Ти мучишся,
[. . .]
і поклонився шляхті. Лизаветі,
цариці, а ще й любовникам її,

[1] Між рядками написано три варіанти імені Сатани: «Триюд», «Мольфар», «Чинатар».— *Ред.*

легенько так побринька у бандуру...
<Так, так, не хочеш?> Чому не хочеш? Ну надінь клобук,
і зразу — чуєш? — <зразу ж патріархом> зразу... Патріархом
тебе поставлять!..

Сков[орода] (заміряється костуром) Згинь, собако, згинь!
не муч мене... (<кругом на скелях> на скелях <і поза кущами> насторожується нечисть) <скрізь по скелях нечисті.>)

Сатана Та я до тебе дружньо.
<Повір. Я — український патріот
і реставратор батьківщини>
<Я — верболозний патріот> <нерозкайний патріот>
<я справжній патріот>
<Повір. Сьогодні я з тобою скрізь>
З тобою скрізь, тебе люблю! Клянусь,
<і ось на знак тобі цілунок.>
клянусь, коли мені не віриш. Будьмо
з тобою в згоді. Ще раз гетьманат
змайструємо. Прикриєм пишним блиском
світлейший зад імперії.

Сковор[ода] Сміюсь,
о як сміюсь я над тобою! Бою
<тобі> й не жди, не дам: на тебе я плюю,
мерзеннику!

На скелях наст[орожуються] нечисті.

Сатана Ага. Тоді я тихо
в'їдатись буду. От. <Скажи: ти чув> Скажи. Ти чув
що-небудь про Марію? <Ну —>

<Чорти> Нечисті Ну —

Сковор[ода] Марію?

Сатана Та ти ж кохав її чи ні? — Село.
[. . .]
Чогось так голова шумить, і серце
на прив'язі, як океан... Давно,
о як давно це все було. Крепачка,
що я за неї заступився. Де?
В яких краях мені її шукати,
в яких віках? Коли сказав — найди,
найди мені її, мою Мадонну!

Сатана Так от. Дивись. <Торговий> Грядущий капітал.
Дворянство, цей новий диктатор. Розкіш.
Дітей, жінок міняють на собак,—
<Чорти> і що для них ота твоя Марія?
(На скелях пухне сміх: то нечисть, хватаючись за животи, безмовно корчиться і опадає. Вітер дерева хитає.)
Так от. Дивись. Квітують <на крові>
[. . . .]
так стало скрізь. Шукай тепер свою
Мадонну.
(<Нечисть сміється: од реготу скелі пухнуть.> *
<пухне сміх на скелях: то нечисть, хватаючись за *
животи, то корчиться, то опадає> на скелях пухне *
сміх: то нечисть, хватаючись за животи, безмовно *
корчиться і опадає.)
Сковор[ода] Годі! Не блягузкай! Демос
не раз ще встане. Грізно прогримить
і заговорить.
Сатана Що, Богдан Хмельницький?
<вітер дерево хитає>
<Сковор[ода]> ох, смішно як!..
Сковор[ода] Доволі, онімій!
Що кров дурна — я сам це знаю. Хочу ж,
щоб кров була розумна. Проорю
і виорю всю ниву! Я підвищу
духовну дисципліну, поведу
верхівлями!..
<(на скелях сміх пухне> <(на скелях пухне сміх)> *
Сатана «Познай себе самого»?
Ох смішно як!.. Ти ж просто сам біжиш
[. . .]
Загарбать все, а демоса в лещети,
бо: γνῶθι σεαυτόν. Так от, Сократ
селянський, от коли мені піймався.
Признайся: адже я тебе зборов?
<Сковор[ода]> <Чорти> Нечисті
<Коли зборов?> Зборов! зборов!
Сатана Ти ж зараз усумнився,
а це для мене все.
Сковор[ода] Ти справжній Чорт
і перебріхувать ласкавий. Горе
тому, хто усумниться в правоті
самого бога. Бог у нас — це Розум.
І розум скаже нам: якій добі

яка потрібна форма.— <Просвіщенство
чи воля всім. Піду верхівлями>
<Просвіщенство
і я в ньому закутий Прометей [1].
Бувай здоров! (іде)>
Тиранія
чи воля всім. Піду верхівлями...
Бувай здоров. <хоче йти>

Сатана Хіба? Ну а Марія?

[· ·]

<самотнього> мене самотнього...

<Сатана Сковорода!*>

<(на скелях пухне сміх, то нечисть, хв[атаючись] за ж[иводи], без[мовно] корч[иться] і опад[ає])>

Сатана Ох, смішно, смішно як —
«Самотнього».

Сковор[ода] <Прийди. Торкнись ласкавим своїм зором,
впади у серце зерном> Впади зерном у серце
<впади зерном у серце> прокинься, як зерно

Сатана Сковорода!

Появляється Марія.

<Сковорода над[звичайно вражений].>
Сковорода падає ниць. Сатанинський регіт.

Голос Сковорода!

Сковор[ода] <(встає).> Чи це мені приснилось?
Маріє-сестро, чистая моя,
Маріє дивная... А де ж мучитель?
Нікого.
Спить Європа.
Лиш Вольтер
Сміється серед тиші.

<Сков[орода]> <Сковорода несвідомо подає> <простяг>
<простягає руки> Сковорода одірватися не може. Несвідомо руки простягає — тут йому чорти приносять <в> пригоршні вогню, <сам Сатана рукопис р[ве]> і палять рукопис.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1259, арк. 1—7)

---

[1] Замість цього рядка автор мав намір вставити один з пізніше дописаних «Хіба ж не бачу капітал» або: «та й сам я бачу: капіт[ал]».— *Ред.*

[ДРУГЕ ВИДІННЯ СКОВОРОДИ. НА ГОРІ. ДИКО. ДАЛЕКО.]

Появляється Марія.

<А навколо рик, вереск, виття неподобне — немов буран схопивсь в природі. Тьма.> <Навколо рик, а вколо вереск> Танці, вереск, рик — мов огненний буран схопивсь в природі. Тихо. Тьма.

Сковоро[да] <Я буду скрізь тебе обороняти>

Марія Шукав мене? <Візьми:> прийшла. <Я появилась>
Не подивуєш,
що я в такім лахмітті? Цілий день
па фабриці, <[нерозб.]> а вдома <сестри>
ж сестри, голод,
а вдома смерть. Я принесла тобі
твої писання, <що найшла їх вчора> <А найшла
їх раптом>
<що найшла в подвір'ї
коло помийниці> їх найшла в подвір'ї
на панськім смітнику...

<Сковоро[да]>
<Утопія!
Моя Утопія «Нова людина»!>

Сков[орода] Утопія!
Моя утопія «Нова людина»!
<О стид, о страм! на панськім смітнику...>
О стид, о страм!

Сатана (регоче) па панськім смітнику...
<Навколо танці, вереск, крик — мов огненний буран схопивсь в природі. Тихо. Тьма.>

Марія Шукав мене? — <Шукай. Бо йду я знову> <Я скрізь і всюди
в роботі й горі> Прийшла. <Але я тільки>
<та йду я знову>
Але я мушу

<спішить!>
вже йти. На правім березі Дніпра
<вже бродять гайдамаки. Буде
твоїм панам>
<як муж> <зараз же>
ножами страшно дзвонять гайдамаки. Ринусь
<туди, до них!> туди! Хай будуть прокляті пани,
що ти до них так соколо́во! Слово
твоє хіба вони беруть? <Їм смерть
твоя потрібна> <[нерозб.]> <Панну
пам'ятаєш?>
<Ще стрінемось> Чи ртуть
твоєї мудрості? Не те. Мужицька
потрібна смерть. *(Зникає.)*

Сатана *(регоче)* На панськім смітнику...

Сковор[ода] Та перестань хоч ти!

Сатан[а] Не перестану,
<спали> о ні! Спали свою Утопію —
я дам тобі: та не мужичку — панну
я дам тобі — ось глянь.

<(Появляється Панна> (Появляється Панна — без жодної одежі [нерозб.] <Шум> Танці, вереск.

Тихо. Тьма.

Сатана[1]

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1259, арк. 8)

---

[1] Текст від «Появляється Марія» до «Сатана» пізніше перекреслений автором.— *Ред.*

[I. ДРУГИЙ МОНОЛОГ СКОВОРОДИ]

Келія. Свічка догоряє. До стіни на лаві чернець спить. Сковорода, одірвавшись од рукопису, уголос думає: «...Ага, так ось що зараз найбільше нас цікавить — це явище горіння?» — і так, немовби з ким сперечаючись, говорить:

Огонь. Та вже ж. Це він один. Як прапор
піднесення! Огонь. Це він, як мисль.
Як ті ножі! Скажи: — Огонь.— ...чи можна
не гоготать, коли доба, доба
гогоче! Ось. На схилі канчуквіку.
У витівках цвілого рококо.
<Псалтирними зітханнями розпертий.
Дрімає пан>
Гуманними зітханнями розпертий.
Уїдливо дрімає пан. І так<—>:
Сюди махне рукою — <поле, пива> <скирти сіна> жито стигне,
аж стогне. <Й так: туди махне —
церкви гудуть>, бо... приказано ж — росте
як прóкляте! — Туди махне <рукою> — зажерно
церкви гудуть, кадила брязкають
по всій землі! <Бог Саваот із неба> Сам бог із неба — ручку
пухнатеньку: ну як дрімається?
<Авжеж, хе-хе, нуда, начухувать>
<Й по[бачивши]> і бачачи, що той мовчить, <узявся
начухувать ногою> <ану ж> <береться> об ногу
начухує він ногу. Благодать!
Та й херувим, та й серафим! Мадонна
й собі чогось <припреться: всі> приперлась: Ну да як<?>?
<дрімається? Розкоші? Як ото>
А пан <— да>: та що ж... <Живем> <Мовчить на капітали>

<Прибутки капітали> Закурим? Капітали
куди дівать <—> не знаю, <хе> х-хе? Тут бог
й собі теж: ххе? Мадонно, <чуєш> ххе, ти чуєш?
<це власництво і бог гне: дай на церкву>
на власництві державу <став> струнь, то й нам
не боязко на небі. «небі! небі!»
передражнив <архангел> архістратиг. Опдо

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1244, арк. 1)

[II. ДРУГИЙ МОНОЛОГ СКОВОРОДИ]

Отак [1]
у рай пішла від рококо до бога
душа його. Амінь же, братіє!
<Хіба> Чи мо' й собі сльозу? <А що ж> Такий
<добрячий>
<же добрий> бо ловкий
та <ловкий> добрий пан загув, <—> ну й як <же>
нам без,—
<ну й як же без,— та й як нам жить без папа?>
<та як нам без> Ой, як нам без,— та як пам жить без
папа!
<Такий> <Таке м'яке, таке легке, пухке
життя було>
<Таке ясне, таке святе>
Та хто ж нас бу'— <та> ой хто ж пас бу' — та хто ж
нас <буде бить> бити бу'—! Дерун, дерій, дерюга<!>
<ще й брехунець! Джигун і дзиндзик! Вмер?> <Вмер?>
<Умер? — лежи ж і не вставай>
<Лежи ж> <спи>
<Коли по> <Дерилко
преставився, земля йому пером,
а пам'ятка кілочком>

---

[1] Зверху автор написав: «У другій половині XVIII ст., а ще точніше — під час повстання коліїв — які були заводи на б[увшій] Донеччині [?]», а нижче: «Отак у рай пішла душа буржуазії» — один з варіантів заголовка, під яким «Другий монолог Сковороди» друкувався у пресі.— *Ред.*

впокоївся. Земля ж йому <кілком> пером.
обскубаним. Не перестанемо
скубти його й по смерти! Любий, тлієш?
Здирав єси <чесно> <усердно>
собако? Капітал?

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1244, арк. 2 зв.)

[III. ДРУГИЙ МОНОЛОГ СКОВОРОДИ]

Огонь. Та вже ж. Це він один. Як прапор
піднесення. Огонь. Це він, як мисль.
Як ті ножі! Скажи<:> — (Огонь) <—>: чи можна
не гоготать <коли доба, доба
гогоче!> коли я сам, я сам
підвівся!
Ось. На схилі <канчуквіку> канчук-віку
[. .]
тут скрикнула мадонна й підсмикнулась
так високо, <що литки аж...> аж литки бач... І враз
[. . .]
Коли сам цар <од> із переляку репнув,
то що вже <цим. Одначе: репапе> <їм!> цим! Одначе —
репнуте
стягло хвости — і підповзло. Вкусило —
й одскочило <ізнов> назад. Плазуючи,
вибризкувало яд вонючий. Тихо
яхидою захихотіло... <Цоп!> <Ц-цоп!> Цоп! —
<по голові його тут [нерозб.]. Скрутилась
у самий хре[ст]>
<по голові його бідняк. Скрутилась>
<по голові його бідняк — скрутилось
як на вогні, перевернулось.>
по голові його бідняк. Скрутилось
ковбаскою, <що зручно підчепить
і на вогонь шпурнути.>
яку <він> той підчепив
і на вогонь шпурнув. Перекрутилось
<нещаснеє, аж вигнулось. Отак
у рай пішла до бога>
нещаснеє, аж вигнулось.
Отак

у рай пішла від рококо до бога
душа його. <[нерозб.]> Ой леле! Братіє!
<Заплачемо і ми — нехай царствує —>
<огонь, як мисль, тут вихопивсь>
<Коли нас гнав
гноїв нас у житті>
<Коли нас гнав з життя>
<й на небі ще, а ми — і без царів>
<Заплакати і нам? А що ж. Ну й гавкай,
добрячий пан та й ловкий пан>
Хіба й собі сльозу? Амінь же. А що ж. <За віщо> <Ну чим
же> <Ну й чим же>
Той пан та був <ото> недобрим? Спав? Гуляв?
...Огонь, як мисль, тут вихопивсь. Повставши,
[. . . .]
Огонь. <Печаль> Буран. Тяжіння.
Рух. Свідомість.
Матерія. І засміявсь-сміявсь,
що переміг.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1244, арк. 2—3)

[IV. ДРУГИЙ МОНОЛОГ СКОВОРОДИ]

Натура — є римське слово, по-нашому ж природа, або ж єство. Цим словом визначається все па все, що тільки родиться у всій світа цього машині... Вона[1] зветься натурою тому, що все, <що> яке <на світ> назовні виходить <чи> або ж народжується від таємних необмежених надр її, як од загальної матері черева, тимчасовий свій має початок. А поскільки ця мати, рождаючи, ні від кого не приймає, але ж сама собою рождає, для того <й на[зивається]> <зветься> взивається і батьком <і матір'ю> і початком <ні початком>, який <і> кінця не має, який <під> від місця чи часу не залежить... Не можна про неї <сказати> спитати: коли вона почалась? — Вона завжди є, була й буде. Або ж: до якого місця <досягає?> поширюється? — Вона завжди є скрізь. <Натура> Бо натура

[1] Зверху автор дописав: «Натура».— *Ред.*

<ОТАК У РАЙ ПІШЛА БУРЖУАЗІЯ

(Уривок із поеми)>

ДРУГИЙ МОНОЛОГ СКОВОРОДИ

Огонь. Та вже ж. Це він один. Як прапор
піднесення! Огонь. Це він, як мисль.
Як ті ножі (Огонь): чи можна
не гоготать, коли доба, доба
гогоче!

[.

стягло хвости і підповзло. Плазуючи,
вибризкувало яд вонючий. Тихо
яхидою захихотіло... Цоп! —

[.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1245, арк. 1—4)

[I.] <КІНЕЦЬ ФЕОДАЛА>

Бунтівники духа, ватажки герої — <вічно вони в змаганнях!> звідки вони беруться? <Озера крові> <клинці, межовані ненавистю> Стоять стоянами озера крові в історії,— чому їх не засипать? Чом замість <[нерозб.]> гасну[ти] повстанням — повстання[ми] перекликають[ся] <в віках> віки? <[нерозб.]> <Роб[іт]ники ось нюрнберзькі> <ось> <тут> <ось> <а там папак> <Моздок на сході> <Тут> Ось нідерландців кривава рада, а там <і в Англії й па В[країні]> уже і в Англії й на Україні! <Слава! — кричить, бунтує бунтарський дух.> <Слава! — і скрізь, де панство, бунтує бунтарський дух> <Слава! — і скрізь, де рабство, там огонь. Кидається, перекидається, до протесту будить, будить!.. І все ж ніколи не збуди́ть отак!> <Пани ж мої і ті [нерозб.] там десь по закутках.> <Буди> <О дух бунтуючий, буди й> <І тут же> <І тільки паш> <Чого ж так мало в нас збудилось? О що б було, якби> <Я чую> Кидайте <буденне діло, кидайте і й[діть]> своє! Ідіть за спільне діло! <всі> всі — чи чуєте? — усі! <так 18-ий кривавий вік>

Лежать собі по українах недолуги-патріоти і <лежать, на коми[ни] позадирали ноги> свистять малоросійської геть через увесь XVIII вік, лежать, на коми[ни] позадирали ноги [1].

Україна. Панські покої. Покручені сходи на другий поверх. День. Вбігає Кожум'яка.

Огенія (увіходить)

Вертаються! Вже чути там музики,
і дикий свист, і п'яні вигуки
панів. Чи все ж я поробила? Швидше

---

[1] Збоку автором дописано: «Альбігойці
Гусити
Жакерія
(Жак Бопом)
(Паризькі) молотобойці».— *Ред.*

струшу з стола, покої просвіжу [1]
<а ти біжи> <побіжи>
та покладу свічки і добровоні
<напохваті. Це ж> напохваті. *(Виходить.)* Це ж знов
кричатиме
[. . . .]
Богиня... хха? <зажерливо ж набрякла
від ладану, од блювотин, од гри,>
<як> мов тая гниль набрякла —
від ладану, од блювотини, гри,
[. .]
поборників свободи чула крик?
<(розчиняє вікна)> (Коло вікна.)
<Та он> Аж ген вони — в лісах, ярах... геть чисто
[. . . .]
з голотою впадеш. *<(оглядає><(оглядує кімнату)>*
<Ну от, здається,
і все тепер. *(гукає вгору)* Хрисанф! готово там
чи ні? *(вбігає дівчина)* Невже ізнов заснув патлатий!
От прокляте опудало... Хрисанф!>
ану пійду його збужу *<(кричить)> (Іде по сходах.)*

Люципер *(прочиняючи двері)*

Ти тут сама, Огепіє?
[. . .]
підсушує, да й той покласти нігде —

Огенія *<(грізно)>*

<Люципере, чи хочеш ти, щоб нас
помітили? Та й звідки ця веселість?> [2]
Кажи: яка тривога?
Чого прийшов?

Люципер
Між гайдамаками
немирно.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1189, арк. 4—6)

---

[1] Збоку дописано олівцем: «А де ж...» — *Ред.*
[2] На берегах рукопису олівцем дописано:
«Та ні, он там *(показує нагору)*

Люц [ипер]

Отой патлатий? Дак що,
В одежі селянина хто
у мені вгадає отамана?» — *Ред.*

Ой, не жартуй, бо ж зараз прийдуть...

Люципер *(до вікна)*

Гук
навперегук <гуде> іде! Ти не турбуйся:
дворяночка твоя ще тільки хвіст
підсушує, да й той покласти нігде.
(Наспівує.) А-а, гойда,
чужа мати пойда,
а нашая пані
ходить у жупані.

Огенія *(грізно)*

Люципере, чи хочеш ти, щоб нас
помітили? Та й звідки ця веселість?
Обачен будь — еж голову твою [1]
оцінено ти знаєш в скільки?

Люципер *<(весело)> (лапаючи свою голову)*

Скільки?

Хрисанф *(зіходячи вниз)*

...а головне, що скільки воїнства
небесного там вийшло! Скільки <дзиндзи> власті
на райдугах радіти почало. *(До Огенії.)*
<А ловко я придумав: дзиндза! Темний
затурканий народ подумає,
що це святе, церковне щось, слов'янське.
Хай думає, а я тим часом скік! —
на шлях святого вискочу й прославлюсь.>
А ще ж як я по-грецькому почну — <(по[бачивши]>
<убачивши Огенію)>
Ну що, пора? Пора, отроковіце,
<я вже давно приготувавсь *(Люцип[еру].)* А ти>
<я теж давно приготувавсь *(До Люцип[ера])* А ти>
Я трохи був заснув *(позіхає)* О господи!..
обідранцю, чого це тут — стрічати
[. .]

---

[1] На берегах рукопису дописано олівцем: «твою ж бо головоньку».— *Ред.*

та й поступлю <в любовники> <я в ченчики>
<нахлібники>
в ласкавчики до пані.

Хрисанф

<Негіднику!> Ну-ну! мужво! а прикуси язик...
Розляпався. *(Знімає з стіни ікону.)*

Огенія

Та це він <так бо. Хворий>
<в жарти.
Хворий> так. Бо хворий
на голову.

Хрисанф

Хіба що так. Піду ж.
Огеніє, <свічки ж> подай бо свічку, чуєш?
(До Люц[ипера].)
[. .]

Хрисанф

<Ага.> А ти ж як думав. <Ось хай лишень вступить до покоїв — я ще не так ученістю розточуся> <Нехай пані вступлять до покоїв — я ще не так ученістю розточуся. Про Едем. Про рай сладості. Та ось, наприклад, про сад. Про рай.> Ось пожду ще й не таким я розточуся. І насаді господь бог рай во Едемє на востоцєх і введе тамо человєка єгоже созда. Це <про рай> <про той самий> рай сладості, пара́діос тіс тріфіс — по-грецькому.

Люципер

Авжеж. <Бо коли пан поїхав до Німеччини, то отут тобі й рай сладості, коло пані. Ну що ж> Казочка про те, як пан поїхав до Німеччини, а пані <тут> без [нього] рай сладості з ченцями завела? чув, чув. *(Співає.)*
[. .]

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1189, арк. 7—8)

ховаються: то хитра омела́,
то галли, цвіль, то гнізда. Ну, так отже:
коли вже ти перевернув, почнем
з твого кінця. Не дозволяй, щоб гнізда
заводили твої поплічники;

не дозволяй, щоб дармоїди хитро
ховалися в твоєму війську. <Завше>
<ти> <переглядай усіх> ———————— <Стискуй
як у руці———————— відповідальність
для кождого> ————————Скуй
для кождого стерно, і хай цей кождий
<по-чесному веслує> за себе сам правує, прагне, йде.
Оце ж і є провірка.

Люц [ипер]

Щось цікаве

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1189, арк. 14—15)

Огенія

Звідки ти
докладно так про все це знаєш?

Люципер

З лісу
виходячи, я був зустрінутий
і реготом і <криком> свистом. Я спинився.
<Та крик і свист>
<— Ну що, сходив до вітру? — Й знову свист
Ну йди вже, йди>
— Ну що, сходив до вітру? — Оглянувсь:
не видно ж бо <кого вони питають> нікого.— Хлопці!
гляньте!
наш Сатана ще й оглядається,
немовби він не <той> той...— <і я> <і знову регіт>
<і знов хтось регіт> і знову регіт
<і знову свист>
<там> обрушив хтось <[на] нас такий,
аж гайдуки> взялись аж гайдуки
<качатися> <попадали> <качалися попадали>
качатися, попадавши, як свині —
<трусилися> трясучкою і тряскали по заду
<сами себе,> <а хтось один і по-собачому>
сами себе, ніяк [1] віддихатись
не в силі: га? а він ще й приставляє —
от Сатана дек Сатана! — і <знов> дрож

[1] Зверху написано «та <аж>».— *Ред.*

їх корчила <, бо вже і вже ригали> <ревли,
заслинив[шись]>
...й од реготу до реву
їх кидало. <да товсто> <да й знов> і так по кілька раз
«Ой боже мій!» — стогнали «боже!» — звали
і <лиш один старень[кий]> хтось один тоненько хихотів
і кожен раз <ікаючи — все> <він гикаючи> під гикавку
все нижче
<він голосом> він голосом спускався, нижче... ік! —
<і от уже зів['яв]> <зів'яв і цей>
і от зів'яв і цей.— Ну що <помучив> мо годі?
<ой вимучив ти нас, проклятий>
Ну й вимучив проклятий Сатана,
бери ж свого невільника і гайда! —
<щоб так [нерозб.] уміть
це дак штукар! Та ну його вже, ху!>
Під'їхала й карета, що була
у затінку під лісом, трохи далі,
рукою пухлою махнула пані —
<рушили> всі рушили... <у путь усі. А я> Тоді я
зрозумів:
[. . .]
<ну що ж> коли ж йому й тікать, як не тепер!
<І от я взяв м[отузку]>
<Стенув я>
<і взяв>
Та йди вже, йди! Візьми ж верьовку в руки!
І я сіпнув — <за мною слухняно> <за мною
зв'яза[ний]>
<прив'язаний> <переступаючий>
за мною потягнувсь
обв'язаний, з запнутими очима
<полонений> чорнісінький пречорний бранець. Знаєш
поміщика <Гогоберідзе> Херехевлідзе?
[. . .]
<що не гусар> <що> <як> де не гусар, то й князь...
<Тепер із нас>
<Ну-ну>

Люципер

...Так оцього

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1189, арк. 16—18)

<Дударі> <крепаки>

Примусиш?
Владичице, ми вже не можемо:
ми ж <десять> двадцять верст везли тебе в кареті,
співаючи весь час [1]. Похрипли ми! [2]
Голодні ми — не грайся!

[. .]

<Дударі> Дудар

Голодні ми <усі>, трудні,
хоч не дратуй ти нас <бо знаєш? —>!.. бо знаєш? —

Пані

<Голодні?> Стидно,
ахеяни! Невже ви славою
не напились, не насити́лись? Трою
бебехнувши, ми ж повернулися
з трофеями... *(Раптом.)* Огеніє! а де ж це
полонений <грузин?> юнак? Кому його
<вести було доручено? Шукайте ж!>
в дворі було доручено? *<(До гайдуків.)> (До всіх.)*
Шукайте!
Щоб зараз він мені тут був! <(один виходить)

Огенія

Грузин?>
<(гайдук виходить)> <(гайдук вибігає)>
<(гайдук вискакує)

---

[1] На цьому місці позначено вставку, а на берегах рукопису дописано:

«Дударі

а <це> нас в дуду
<іграти нам ось> <дудукати ти> тирликати ще загадала.
Грай, дударику, <палай>
бо ти ж дурний. Дудукай —
<а ми, пани> нехай пани плюють».— *Ред.*

[2] Тут позначено вставку, але ні на берегах, ні на звороті аркуша нового тексту нема.— *Ред.*

Огенія

Юнак?>
Вина! (їй наливають у келих)

Огенія

<Грузин?> (приносить вина)
Пресвітлая, предобродійпа пані,
[. .]
не вивчила, тому й не знаю, як[1]
по п'єсі тут відповідати <співати далі>

Пані

П'єсі?
[. . .]
на хитрощі? дурити будеш? «Ролю...» <(кричить)>
(кричить)
<(замахується канчуком)> (б'є
<розмахується, але попадає>
<розмахується, але недо[ладно]> зпенацька попадає в Фігеля, що підвернувся)
Полонений! мій бранець! брань! трофей
подівся де,— чи ти оглухла?

Огенія

<Бранець...> Боже...
трофей! трофей! ой боже мій... Біжу,
пресвітлая, хоча я вперше чую
про наш трофей *(<спішно виходить)>* <Вина!>
(виходить)

Пані *<(кричить)> <(одкинувши канчук)>*
<(своє щось думаючи> <(отупівши)>
<(пробує знову сідати на трон)>
<(вертаючись до «трона»)> <силкується злізти на «трона»)> <(умощуючись на [троні]> <(умощується на своєму [«троні»]> Вина![2]

<Та грайте ж, дударі!> Заграйте, дударі![3]
(дударі грають)[4]

---

[1] Збоку олівцем дописано: «впадання в тон».— *Ред.*
[2] Збоку дописано: «оддихує».— *Ред.*
[3] Збоку дописано червоним олівцем:
«Ну, грайте ж, дударі.
Заграйте ж, дударі».— *Ред.*
[4] Збоку дописано: «раптом кричить:
Та годі ж бо, замовкніть!» — *Ред.*

<Та> Ну, годі ж бо... замовкніть<!> (<усі> <всі>
дударі замовкають)

Іліада!

(Заточується, її підводять знову)

Вахтанг *(вискакує)*

Ага? ага? Убиймо гада! Як?
А ось отак — *(наміряється)*

Гайдук

Нуну! — бо так і цопну.

Вахтанг <*(виривається)*>

Пусти! <*виривається*> <*(виривається)*>

Пані

Ти хто?
[. .]
Це той, що нас на правім березі [1]
Дніпра —

Вахтанг *(скугилить)*

— ау! а Умань! —

Пані

Пане Фігель

<одскакують і цьвохають, аж кров
там цебенить...>

Огенія *(увіходить)*

Предобродійна пані,
пресвітлая, а вислухай, що я
скажу тобі, безсмертпа.

Пані

Ну?
<Огенія> <Вахтанг> <*(до всіх)*>
<Замовкніть!> <Ви чули> <Увага!
Увага!>

---

[1] Збоку дописано: «Ой, смішно ж як».— *Ред.*

Огенія

<*(театрально)*:> Коли ми пригнали волів, <що їх> яких звичайно пасемо в <лісі од> лісі <, що> од протоки, що відділяє Сімплегади, там один із наших пастухів побачив двох юнаків.

Пані <Пані>

Ти що ж це, знову прикидаєшся? <А коли ні — то швидше ж і[ди] й приведи тоді> Знаєш, проклята, чим можна мене взяти! Ненавиджу я дійсність! <Я в житті> В житті я граю, а граючи не хочу прокидатись. <Я вірю в казку, яку> Тумани фантазії <[нерозб.]> Як вони мене сп'яняють. Ну, що ж, іди... Ну що ж, швидше йди і приведи мені тих чужоземців. Вахтанг. Хоч так, куме, сядь, хоч так сядь, а все сядь.

Огенія *(вертаючись од дверей)*

<Хор. Цю ж мить, о женщино.> <В цій хвилі приведу. (скоренько від дверей вертається> <вертаючись, говорить)> Пастух <відходе> виходить, але тим часом хор промовляє <тужливо *(театрально)*> <*(декламує)*> *(декламуючи)* Темні, темні морськії скелі, що з'єднуєте води двох морів, скелі, через які пливла колись із Аргоса в негостинні води замучена оводнем Іо.

Пані

Ну да! Вона <Евріпіда мені тут грає> <меле> з Евріпіда мені тут грає І[фігенію] в Т[авріді]. До речі, пане Фігель, <пригадуєте «Іфігенію в Тавріді», яку я ставила в сво[єму]> <власному театрі? Ах, це ж прекрасно! як!> ви ніколи не бачили, як я сама виступаю в своєму театрі? <«Іф[ігенія] в Т[авріді]» Ах, як це — — — — — у мене виходить.> <А жаль, це ж так прекрасно> <Як же, як> прекрасно! як! [1]

Фігель *(танцюючи)*

<Іфігенії!> І ой дід бабу. <Із> Тавріди? А хто <ж> вони? —

[Папі]

Та що ви й досі там дудукаєте?

Вахтанг

Всяка птичка своїм носиком живе.

---

[1] Тут автор позначив вставку і вказав: «н[а] т[ому] б[оці]». Текст, що йде далі (репліка Фігеля), написаний на звороті аркуша.— *Ред.*

<Пані

Та замовчи> <Чи ти замовкнеш?> <Замовкнеш ти?>
Пані[1] (до всіх) Гудіте, а я буду <речитативом> як на органному пунті <*(декламує)* Хто вони?>

(Усі гудуть)

Пані *(декламує)*

<Хто вони...> <*(Впадає в театральний тон)*> *(Впадаючи в псевдокласичний тон)* Хто вони? можливо ті, що залишили багатий на воду, порослий очеретом Еврот? *(встає)*

<Огенія> <Пані> Огенія

<Пані> <Огенія>
Чи не приплили вони на своєму кораблі, розсікаючи морські хвилі <д[війним]> подвійним рядом соснових весел... (до <козачка> гайдука) <Ану далі.> Ану як там далі. <Ну, як там> далі?

<Огенія> <Фігель> Пані
<Фігель> <Козачок>

Як удалось їм пройти <поміж> <попід буряними берегами> побіля буряних берегів царства Фінея, попід морським берегом, що не має гавані, <переплити> переплисти <грайне піною> <шумливе> кипуче море, де водять танки п'ятдесят дів Нереїд?.. <ух! аж піт мені вискочив... так одним духом прочитав.>

<Пані> Пані
<Пані>

<Е, ні, це ще нічого, послухайте ось далі, яка краса...> О якби згідно з <нашим> бажанням нашої владáрки та <знов> привело сюди випадком любу дочку Леди, <Олену> Єлену, на путі її з-під Трої...

<Фігель> Козачок <Фігель>

...щоб наша владарка окропила їй голову жертвенною водою —

Пані <Пані>

...щоб вона умерла з перерізаним горлом, од її руки понесла заслужену кару —

---

[1] Тут автор позначив вставку. Текст, що йде далі (до слів «<Хто вони...>»), написаний на звороті аркуша.— *Ред.*

<Огенія> <Огенія> <Пані> Огенія

О як радісно забилося б наше серце, коли б ви нам сказали, що із Греччини приїхав моряк зняти з нас кайдани печального <рабства— та ось ідуть> рабства <Огенія> Пані
та ось і він іде,— тихше! замовкніть!

Гайдук *(увіходить)*

В той час як ми <верталися, зібрав
грузинський князь Херехевлідзе сили
і кинувся наздоганяти нас:
і всі вози, всі фури —>
тут гралися, зайшов
ізбоку князь Херехевлідзе —

Папі

Що?!
<Ну, швидше ж бо [1], чекаю> Та не тягни, кажи.

Гайдук

І всі підводи
з <усим> отим добром, що ми нагарбали,
одбив...

Фігель

Одбив<?>!

<а до мого вам зась>

<Фігель *(кричить)*>

Не подарую!
<Мені — моє! Чи мо ти думаєш
я п'яний?> <Ні! —>

Гайдуки

<Га!> а наше ж як,— пропало?
<Еж пані нам пообіцяла,
що будуть нам і гроші>
Чого ж ми йшли? еж ми наймалися
<за гроші>
що будуть нам і жупани і гроші —

---

[1] Слова «Ну швидше ж бо» спершу викреслені, потім знову автором відновлені.— *Ред.*

Пані

Ану мовчать! Та як ви смієте!
Та я <тут вас> вас тут усіх!

Ф [ігель]

Усіх! Ану
співати!

Пані

Так!

Огенія

А в п'ятницю усім
наздибочках ходити.

Пані

Так!

Огенія

В <неді[лю]> суботу ж...

Пані

Ну так, ну так, <вже годі> вже ж годі!
Ой! *(хижо оглядається)*
Пожежа?
<аж гуготить> <о[гонь]> *<(Махає на Вахт[анга])>*
<чи> Це знов горить? *(закриває рукою очі)*
Щоб не було його.
(гайдуки <починають ловити> Вахт[анга]) [1]
<Фігель на поміч із к[анапи злазить]> <Фігель і собі приходить [на поміч]> <Фігель злазить з канапи й собі гавкає на Вахт[анга]>

Вахтанг

Пожежа знов, як той цвітин. Нагронджив
а дзуськи, догадайся.
(Нарешті його виганяють. <(Галас,> галас утихає, тільки Фігель усе ще стоїть перед дверима й гавкає <услід Вахтангу> услід).

---

[1] На берегах дописано: «<Ф[ігель] і собі злазить з канапи, гавкає з>».— *Ред.*

Пані

<Вже> <Ой> <Ну годі ж бо> Ой цюцінько.
Старайся ж бо!
(<до ска> <дударя>)
(до всіх) <і до гайдуків> Ну гавкайте!
вина <старайсь>

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1189, арк. 27—36)

[III. КІНЕЦЬ ФЕОДАЛА]

<Пані> Вахта [н] г панами закусим
Пані Це ж ви по Укр[аїні] пожежу
Вахт [анг] нагронджив
(виганяють)
Пані Ахеяне, ну що ж
<в очах стоїть> <пожежа>
<весь час мені в о[чах]> <Ой! *(хижо оглядається)*>
<схопилася>
Прогнати.
Щоб не було його. *(Гайдуки починають <бігати> ганятись за Вахт[ангом])*

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1189, арк. 35—36)

[IV. КІНЕЦЬ ФЕОДАЛА]

Клянусь, що це мені
причулось. Як! усе добро? <Мерзенний!> всі фури?
Мерзотнику! ти надто вже язик <права>
розперезав. Ану посмій іще раз
<ану посмій...> <сказати> промовити, о боже! <все>
то ж срібло
на перших двох возах <було>; тканини
на третьому, <—> єдваби —

Фігель

І <моя ж
загинула там частка —> <мої ж> моїх
загинуло два вози!

Пані

Пане Фігель,
із милості як живете — живіть
<Те, що моє,— не може бути в[аше],
а на ч[уже] моє не зазіхайте>
а до мого вам зась.

Фігель

<Та що ж це я?> <Убила!
Душно...>
Не подарую!
<води> <впаду> моє <Це ж як — забрала>
<Це ж скрив-
д[ила]> <Давай мені моє>
<(його підтримують)>
Мені — моє! Чи мо' ти думаєш
Я п'яний? — Ні!

Вахтанг

Бугай реве, ведмідь реве,
а хто кого дере — сам чорт-диявол
не розбере.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1189, арк. 37 зв.)

СЦЕНА «ПАНІ Й ОГЕНІЯ»

Дудар

Голодні ми <усі>, трудні —
хоч не дратуй ти нас, бо знаєш? —
не всі ми тут <безвольні> дворові крепаки,
<що> ось я, ось цей, он ті два: <кожум'яки —>
<білоруси>
ми вольнії, фабрично-заводські, <—>

то що ж ти нам — накажеш?

<Гайдуки *(замахуються)*>

<Гайдук *(замахується)*>

Гайдуки *(замахуються)*

Тихо!

Пані

Стидно,

(ІДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1190, арк. 1—2)

[V. КІНЕЦЬ ФЕОДАЛА]

Хр [исанф]

Негіднику! а прикуси язик —
<Розляпався...> Огеніє! пускаєш
усякий зброд сюди? Гляди <ж...> ж!

Оген [ія]

Та то
такий собі десь чоловічок: хворий
на голову.

Хрис [анф]

Хіба що так. <Подай> Достань
огарочок, а я зніму ікону.

<*(злазить)*>

(підставив табуретку)

О всепєтая маті
Рожденая всєх святих
Святєйшеє слово.

Люципер *(співає)*

<Тож як Сірка годують>
А-а гойда
чужа мати пойда
а нашая пані
ходить у жупані

Хрисанф

<Та він здурів я бачу> <чи що?>
Огеніє, подай бо свічку, чуєш? *(До Люц[ипера])*
Смиренним будь. Та власті покоряйсь.
Священнеє писаніє ж бо каже:

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1190, арк. 74)

[VI. КІНЕЦЬ ФЕОДАЛА]

<...о горе, горе, горе
полонений юнак>
<...о горе, горе, скрикнув
полонений юнак>
<Чи десь аж із-за моря
прийшов сюди до нас>
<А був же він русявий>

Огенія *<(співає)>*

Ой звечора <ж> учора
<прийшов же він до нас. Ой звечора,
як пасла я> <спитала я> ——— <помила>
прийшов же той юнак. ——— <Спитала я,
ти звідки? чий? ——— <Обняв мене> <Посіли>
<Та й сів же він
натомлен[ий]> <натомлений> <Узяв мене
на руки він та й каже>
Ой звечора
учора я — <тремтіла, як тополя>
<мов> люлюсеньки та люлі! —
незчулася <ж я> ой люлі! — незчулася
люлю!

Пані *(<простягає> простягаючи руку по канчук)*

Ага. А далі ж як?
Ти що, сказилася[?]

Огенія

<Та годі> <А він же
і каже їй:> <Під> Вже й зорі <ж>
прокрапали — а ми собі удвох.

а ми собі — <ої люлі! — а ми> люлю... Зазорювали —
люлюсеньки до світу — ой, люлю!

Пані <*(встає)*> <*підводиться*> *(зловісно підкрадаючись)*

А далі ж як? <*(до гайдука)* Подай>
<Ось дай лише я встану —
я покажу тобі люлю. Гайдук,
подать канчук! *(силкується встати)*>
її підводять

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1190, арк. 81)

[VII. КІНЕЦЬ ФЕОДАЛА]

<Пані *(схопилася)*

Це той, що нас на правім березі
Дніпра —

Вахтанг [нерозб.]

Ау! а Умань!>
<аж кров та[м цебенить]>

Вахтанг

А Умань!
аж кров
там цебенить

Дударі

Чули? Умань
уже взяли, а ми тут боїмось
і кашлянуть... <*(скупчуються)*> *обурюються*

Гайдук

<А одійди> Ану лиш там — замовкніть!

Дударі

Чого кричиш? Бо й справді: що це ми
невільники, чи <що> як? Віддай нам, пані,
умовлене —

Пані

<Ей гайдуки! Вам> Умовлене? Платню вам?
<Ось зараз задовольню я вас> а ось вони дадуть *(гайдуки кидаються на дударів)*

Огенія *(увіходить)*

<Пресвітла пані> Ой ясна
<Гайдук *(убігає)*>

<Пані! Ой пані! Ой> <Ой боже ж мій! ой що ж це сталося!>

<Пані

Ну що там ще? — > <кажи>

<Гайдук *(убік)*>
Огенія *(вертаючись із передпокою)*

<чудний якийсь> Це він.
<Страшний ось там> <Страшний прийшов> <чудний якийсь>
до тебе вістовець,
<прийшов, чи ти дозволиш упустити>
пресвітлая, чи ти дозволиш, пані? —
прийшов —

Пані

із Греччини? моряк? Пусти, пусти,
нехай скоріш увійде *(увіходить <обідранець> Люципер)*
Привітання
<прекрасному! Ну підійди ж сюди. *(до всіх)*
У давнину я знаю>
безсмертному! Ну підійди ж сюди. *(до всіх)*
Схилітеся! Колись являлись <чесно> боги
ув образі обдертих чабанів
<у давнину> <у давнину вдягалися герої
по-простому — тому й не вірю я [1],
щоб ти не був прекрасний>
Чому ж, скажіть, не може бути богом
<оцей чабан обдертий> цей мандрівець <обдертий[?]>

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1190, арк. 80)

[1] На берегах дописано олівцем: «поскільки ж ти прийшов».— *Ред.*

[І. У ЯРУ]

Масон

Ну ось ми й тут. Спочинем? Прóшу. Пані
і панночка — у центрі? — S'il vous plaît! [1]
А пан Дибуль (та присвітіть же, слуги,
просить чи що?). Дибуль, найстарший наш,
возляже тут у кріслі. Фігель — поруч?
Ну s'il vous plaît! [2]

В темряву: готово? Фігель хоче сказати щось <(ххі?)> <[сміється]> Ага-га-га! <(сміється)> — Та добре вже, добре! — <всі> усі на нього <рукою. Слуги> рукою (припадок сміху). Слуги підносять солодощі. <Жест.> Чи то місяць <зійшов? — На скелі> зійшов? Голоси: гляньте! на скелі Амура і Псіхеї ліхтар засвітився <Правда, прекрасно?> і звідти голос: «готово». Правда, прекрасно? Голос у темноті: готово!

---

[1] Між цим та наступним рядками автор позначив дві вставки. На берегах рукопису є два тексти, позначені відповідними знаками: «Рената: <ну чекай, як у мене вийде балет> <Як мій вийде [балет]> Чекай, мо' тут вийде мій балет. <Страшенно трудне па.> Спочатку оте чуднеє па. Зроблю <оце па і слова візьму у отого філософа>. Maman, підспівай мені у отого філософа...»

«Рената: Чекай, <оцеє па зовсім у мене не виходить.> деякі па зовсім у мене <не с> не виходять? <А як же ж> Ану ще <потанцюєм> раз. Maman, підспівуй мені із отого філософа».— *Ред.*

[2] Після цього рядка автор мав на меті вставити такий текст:
«Рената: А я так зразу.
Масон (наспівує)
Казала травка
я тільки травка
а що зроблю я
коли все кров».
Цей текст було перекреслено, а натомість запропоновано інший:
«Казало сонце
дивись на сонце
мільярди в землю
від нього струн».
І цей текст, зрештою, було викреслено.— *Ред.*

Дибуль *(деренчить)*

Ох, як же я втомивсь!
Цей парк такий глухий і так до грота
нерівно йти, що я —
<...от> Пригадуєте? (жест)... знов мені ці комарі,
ах ти ж боже мій! *(Жує.)*

Пані

Стидайся, фе!
Тут <романтизм> <таїна> глибочінь, тут містика.
Ренато,
хіба не так?
<*(попереджаюче)* тільки моральності, насамперед моральності!>

Рената

Maman, я вся тремчу:
це ж паче сон!

Масон

Подобалось?

Рената

Чудово!
<Ці ліхтарі, ця ніч...> Ці ліхтарі! ця ніч!..
Подібне я переживала тільки раз. Пригадуєш,
maman: я вартувала (вночі!), а ти — у флігель —
до мого навчителя <(вночі)> Дибуль: Що? що?
Пані (заглушаючи її слова): Ренато! [1]

Пані

Ренатонько,
<а шум води, а лоскіт серця,> а шум води! а лоскіт
серця! — небо,
як гобелен! А тіні, ті...
(тихо) Ти збожеволіла, я бачу! Моральності, насамперед моральності! [2]

---

[1] Ця частина тексту (від «Подібне я переживала...») була викреслена автором, потім відновлена, ще й збоку дописано олівцем: «треба».— *Ред.*

[2] Репліку, що починається ремаркою «(тихо)», автор викреслив, а потім відновив, ще й збоку дописав олівцем: «треба».— *Ред.*

Масон *(до Ренати)*

І вам
подобалось? О s'il vous plaît — я радий —
ну s'il vous plaît!

<(наспівує):
Казало сонце
я тільки сонце>
<дивись на сонце
мільярди в землю
від нього струн>

В темноту: готово? *
Другий ліхтар <десь засвітився> на скелі Дафніса і Хлої засвітився. Фігель хоче сказати щось (ххі?) — та добре вже, добре!.. усі на нього рукою. <Безгучний хіхот. Жест.>

Рената

Казало сонце
дивись на сонце
мільярди в землю
від нього струн

Тут саме на екрані[1] <світу десь> всесвіту пролітають птиці. <Куди й пощо> Куди — невідомо. Усміхнені птиці.

Дибуль *(прислухаючись)*

Що містика — це так.
А все-таки... *(оглядує[ься])*[2]

Жінки *(з триво[гою])*

Ну що?

Дибуль

Та якось страшно
в цім закутку. Нащо відходити
далеко так від дому? Можна ж грати
містерію і в хаті.

---

[1] Пізніше збоку дописано олівцем: «це прикрашення самого парку».— *Ред.*

[2] На берегах пізніше дописано олівцем: «<Щось буржуазія помовчала трохи. А далі —> буржуазія собі тут трохи помовчала. А далі —» — *Ред.*

Пані *(сплескує руками)*

Лелечко,

він боягуз!

А <сама... гомін? Слуга зірвався і побіг> сама *(прислухаючись)*... гомін? Наказуюче звеліла рукою слузі — слуга зірвався і побіг.

Дибуль

Не боягуз, а тільки...

<тут —> раптом за сценою — постріл![1]

Я так і знав! Нехай нас Залізняк

поріже тут — цього ще нехватало?

Рев*.

Масон рукою гнівно — другий слуга зірвався і побіг.

Рената

Матап, я вся тремчу! Невже...

(До Фігеля) Скажіть

хоч ви йому, що це неправда!

Фігель *(псевдокласично)*

П'правда.

Я вччора (xxi?), я вччора сам й'ого

як п'полоснув — так г'голова й с'скотилась...

<*(сміється)*> Ага-га-га! — <*сміється*> *(Припадок сміху.)*

Масон

От бачите? а ви переполох

ударили. Не бійтесь. Гайдамака

давно в тюрмі, в Печерській <лаврі. Тут?> лаврі.

Пані обиджено розводить руками, що тут, мовляв, немирно*.

Тут?

Тут варта скрізь, тут нічого боятись.

Щоправда <[нерозб.]> цього розбишаку Залізняка переводять у Нарим. <[нерозб.]> на годину генерала Кречетнікова, який цю операцію проводить. Ми його зустрінемо як переможця. Бучно. Гучно. Хіба ж не задля цього містерію готуємо?[2]

---

[1] На берегах дописано: «<а за ним ізразу гомін, реві[ння]>.» — *Ред.*

[2] Текст від «Щоправда...» пізніше викреслений автором.— *Ред.*

Всі здивовані. <Всі захоплені> Захоплені. Порожнеча [1].
Всі ліхтарі позасвічувано. Оркестр на місці. Балет я позганяв — до прийому гостей усе готово [2].

Слуга

Прибули:
із Києва (Масон: ну бачите?) Кизячко
з родиною і обер-офіцер
з Китаєва!

Масон

Проси. *(Іде назустріч.)*
А! дуже радий,
[. .]
а уявіть — ми навіть незнайомі.

Кизячко

Та якось так все... Я —

Обер-офіцер *(з презирством)*

<Дда! да!> Дда, да.

Масон

Ходім,
представлю вас. Шановний пан Кизячко.

Кизячко

Ну що ви, що! — тепер я: Кі-зя-чков.
Хіба ви й досі про це не чули? Так я вам <розповім. Це дуже> розповім. *(Торжественно обводить всіх поглядом.)* [3]
Це дуже цікава й визначна історія. Дід мій, коли ви, може, знаєте <Пані Кизячко. А як же! Дід його, коли, може, знаєте —>

Ракета <раптом> злітає над парком. <Огнисто-тріско> *
Гіллясто-тріско розсипається *.

Масон <*(продовжує)*> *(безнадійно махнувши рукою, продовжує)*

<Столичний гість —>

---

[1] Пізніше автор дописав інший варіант ремарки: «Всі здивовані. Порожнеча.» — *Ред.*

[2] Текст (від «Щоправда...» до «...усе готово») дописаний автором пізніше на берегах рукопису.— *Ред.*

[3] Цю ремарку автор спершу викреслив, а потім дописав знову.— *Ред.*

<Всі> жінки *(в захопленні)* *

<Та> <Прекрасно як!> Чудесно ж як! *

Обер-офіцер *<(сам представляється)> (з презирством)*

<А? дда: —> <Дä! Дä!> Ччюдесс'...

(Представляється.)

Обер-офіцер, присланий в манастир для наблюденія,
а також приходо-расходные книги содержать. <Дда>

Фігель, приста[ви]вши руку до вуха, намагається *
хоч щось собі зрозуміти. Фігель: І поміж іншим *
також спостерігати за Сковород[ою]. За Сковородою? *
— — радий, <що зрозумів> що нарешті зрозумів *.

Фігель

Ага-га-га!

<А я: ф'фельдмаршал!

Беззгучний хіхот.>

(І пішов собі й пішов у псевдокласичній позі.) *

Масон *(продовжує представляти)*

...шановний пан Дибуль, найстарший наш
з-поміж <дворян (ще бив Мазепу й Карла
з царем Петром)> дворян

Дибуль *<(продеренчав)> (деренчить)* *

ще бив Мазепу й Карла
з царем Петром.

[Масон]

Та що ж ми —

(Запрошує сідати.) Дворянства <ц[віт] Слуги> ц[віт]
<Жест.>Велично <(>рукою повеліває<)> слуги підносять солодощі. <Фігель і> Фігель по своїй з[вичці] і [ще й] іще раз представляється.

Дибуль: <Пригадуєте? Дворянство> Пригадуєте? *(Жест.)* *(Чит[ає]:)* Дворянство, як каже Наказ, єсть наріцаніє в честі, разлічающеє от прочіх тєх <коїм> кої оним украшени. Ну до чого ж гарно сказано — ах ти ж боже мій! *(Жує.)*

<Масон: Казала травка
я тільки травка>

<Всі здивовані. Всі захоплені. А вза[галі] нудьга *.
А взагалі господар> Всі присутні здивовані. Всі *
<просто ж> захоплені. Нудьга нудьгу обманює *.

Слуга

Там селя'...

Масон <*(не чує)*> *(лоскітливо зосереджений на гостях)*

Чудесно: всі.

Слуга

Селяне там!...

Масон *(не чує)*

Чудесно!
Нарешті ми зійшлись (та присвітіть,
кому кажу!) *(І <обернувшись (це>обернувшись до слуги (це знов там гомін?) пристиджуюче-знівно голосом протягує.)*
<Ну s'il vous' plaît!> Ну s'il vous plaît!

Слуга *(тоном виправдування)*

Селяне
хвилюються!

Дибуль *(схопив[ся])*

Які селяне? Де?

Рената

Стрілятимуть?

Масон

Та заспокойтесь. Люди
містерію прийшли заграть. На те
й покликав їх.

Пані *(захоплено)*

То це щось грандіозне?
Ця ніч, цей шум, пейзани...

Обер-офіцер <*(на ö)*> *(говорить на ö)*

Ддö! дö! дö!
Як ще я йшов сюди — вони гарчали
і кидались. Та я в їх вистрелив
і одного, здається, ранив. <*(Хихоче)*> *(розглядає пістол[я] й самовадовол[ено] хихоче. <Фігель жест>)*

Дибуль *<(радісно)> (полегшено)*

Боже!

<Виходить,> Тож зараз ви стріляли?

Пані

Й кров пішла? —

Містерія вже почалась. *(Відкидається на спинку крісла <закриває блаженно> й блаженно закривав очі)*

Говорить так, немовби по довгих молитвах нарешті-таки вона дістала милість неба. Міс-те-рія (повторює з <самостражданням) Об[ер]-офіцер розглядає пістоля й задоволено хихоче. Фігель — жест.> самостражданням). Всі буцімто здивовані.

Рената

<В пім кожна квітка
і кожна скеля
і кожна рана
і кожна смерть>
Казала травка
я тільки травка
О що зро[блю я
коли все кров]

А гляньте, яка то заграва <[нерозб.]>

Масон *(запалюючи сигару)*

<Тут> Десь тут саме на <екрані пролітають> екрані всесвіту пролітають усміхнені птиці. Куди — хто їх знає. Усміхнені птиці. <Цього дворяне, звичайно, побачити не годні>

Погідна ніч, і настрій є,—то що ж, почнем?

Рукою мов перевернутим веслом в повітрі— слуги вино наливають. Слуги спускають полотнища. Тепер уже під стелею <ліхтар — правда> ліхтар — тут, там — правда, прекрасно? Рукою мов м'яч сердито кинув — слуги геть собі виходять.

Рената

<Одно одвеснить
друге веслує
а все як в морі
прибій бій>
Казало сонце
— — — — — — —
— — — — — — —
— — — — — — —

Масон

Улюблені мої преславні гості!

[. .]

не думали, що єсть потреба й нам
<проснутися> збиратися. Зломити гайдамацтво —
це ще не все. Панове! Єсть таке,
про що кричать потрібно. І — що дивно! —
оте страшне — <у нас під боком, тут.> у нас. Під боком.
Тут. *(Всі переглядаються.)*

[. . .]

єретика і вольнодумця!..

<Голоси> Кизячко

Дивно.

Сковороду? Невже б то...[1]

Пані Кизячко: Невже б то Сковороду...

Рената: Maman, <це> Сковорода — це мій колишній той навчитель, що ти його на кухню <завше> <обідать> завше одсилала?

Пані <(до масона)> (підводячись). Нарешті! нарешті ми його піймали! Ну, буде ж він знать тепер.

Рената (до пані Киз[ячко]). Maman ходила раз до нього уночі, та він

Пані: Ренато! Ти збожеволіла, я бачу! Моральності, насамперед моральності!

<Обер-офіцер (до Дибуля). Погляньте!> Пані й Дибуль <(до об[ер-]офіцера)> (поміж себе). Він ще сумнівається. Зразу видно: малоросійський дворянин.

Об[ер]-оф[іцер] (насмішк[увато]). Еж дід його <по суті> <сказати>, дід його, коли, може, знаєте (обоє сміються).

Масон: Ну-ну, панове, хоч тут ви покиньте ворожнечу. Дворяне повинні бути вмісті — інакше...

Обоє кихкикають: коли, може, знаєте...

Рената: Maman, Сковорода — це той колишній мій навчитель, що ти його на кухню завше одсилала (до пані Кизячко) <Ви> А все-таки maman була в нього закохана, та він...

---

[1] Подальший текст (до: «Моральності, насамперед моральності!» включно) викреслений автором. Текст, що йде далі (до репліки обер-офіцера ««Дда! дä! дä!»), написаний на берегах рукопису, частково викреслювався, а потім відновлювався.— *Ред.*

Пані <*(підводиться)*> *(підкреслено в натяком).* Тут дехто сумнівається. А я скажу: <нарешті він попався! Слава богу!>
Рената <*(перебивав)*> Maman, Сковорода — це той колишній мій навчитель, що ти його на кухню одсилала?
Пані: ...Нарешті він попався — слава богу!

Обер-офіцер *(на ä)*

Ддä! дä! дä!

Філософа цього нам треба ззісти.

Дибуль <Пригадуєте? Стаття Петра Первого> А ну да, ззісти. Пригадуєте? *(Жест.)* <Ну,> які <ще> про це можуть бути суперечки? Стаття Петра Первого: «...о ворах, мыслящих на государево здоровье и хотящих Московским государством завладеть и государем быти». Ну, до чого ж гарно сказано — ах ти ж боже мій!

Кизячко <*(все ще вагаючись)*> <*(не уясняючи)*> <*(ніяк ще не потрапить в настрій)*> <*(намацуючи* <[*настрій*]> <*(угадуючи настрій)*>

Жартуєте, чи це...

Сковорода? Невже Сковорода? Ні, <не можу> цього не можу припустити. <*(Одгадує наст*[*рій*]*.)*> *(Дивиться на всіх, бажаючи вловити настрій. Раптом вибухає сміхом)* хха! люблю такі <моменти! Дід мій> моменти. *(Торжественно обводить всіх поглядом.)* Дід мій, коли ви, може, знаєте —

Масон <*(тон догани)*> <*(тон любовної догани)*> <*(тон милої догани)*> *(тоном неперечливості).*

Ну s'il vous plaît:

хіба клубок повстань з його думками

[. .]

так[1] знизити домудрувався <!> Так!

Отмщеніє, отмщеніє.

<Пані> Кизячко (<*розд*[*умливо*]> *(з жіночою цікавістю)*

Ну й що ж ви

з ним хочете зробить?

Масон

А що ж зробить,—

скажіте ви.— Та прошу! — коли людина

[. .]

---

[1] Зверху пізніше дописано, очевидно, як варіант слово «нам».— *Ред.*

йому <ніщо> пусте. Мораль? — сміється він
із нашої моралі! (Десь <мужичу> <простацьку>
мужичу,
видно, найшов). Ні академія,
ні світський чин, <духовний сан,> ні військо,
торгівля, честь, ні царський двір — ніщо,
[. . .]
що хоче світ перевернуть, а з світом
і нас усіх! Так що ж ми: будем ждать [1]
[. . . . . .]
своїх на цім на <хитромудрім> <безкінечнім> <пів>
герці?
[. .]
...Земля. Раби. Вино. І містика —
оце все те, чим живемо. Існуєм [2].

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1255, арк. 1—9)

[II. У ЯРУ]

Пані

Невже! Не може бути!
Загальне обурення: убить її! — <Г-га> Гга...

Фігель

<Хх'убить її!> Ага-га-га!

Кизячко [3]

Цікаво: Лейпціг? Ну —
<Пані Кизячко: Ах, як цікаво: Лейпціг і>

---

[1] Проти цього рядка пізніше дописано олівцем: «Тут саме пролітають вгорі на екрані пташки і...» — *Ред.*

[2] Проти цих рядків написано: «Сучасне бурж[уазне] природознавство <по> перебуває зараз в стані нечуваної кризи».— *Ред.*

[3] Проти цього слова автор пише на берегах: «Гете <сам себе називає —> як він сам себе зве — «пожиратель каміння»; а також: «Сковорода пише Гете: я ношуся з думкою <відкри[ти]> заснувати університет у Харкові ———————— »— *Ред.*

Масон *(читає)*

Десятомудрий і двадцятилітній мій друже! «Слово» твоє одержав. Не «Слово» — це адамантове <острієє> вістря, що поражає[1] тих, хто ще стоїть за рабство. Тут «Слово» приписують мені. Пани і власті <ходять> стежать за мною і як на звіра полюють. Та я на це <сміюсь.— Дивуюсь> сміюсь.— Хай. Дивуюсь я, що ти так виріс. Пригадую Петербург, де я зустрів тебе ще зовсім <, зовсім> юнака. <Тебе і Козодавлєва. Подумать тільки.> Тобі вже зараз двадцять <літ!>! А наче ще ж недавно <ми розкривали Декарта і Спінозу, ми вглиблялися з тобою [у Всесвіт]> разом <ми над> [з] Декартом і Спінозою ми <дивились у> обіймали Всесвіт; <(>Просторінь і Рух; Безкінечне битіє<)> <Матерію.> А наче ще ж <недавно обурювались разом> недавно проти приватної власності обурювалися <ми> разом з Мореллі і Маблі. Ось вона <та> приватна власність! Ось! Дворяне тут немов посатаніли. Понавішували замки <на труд, на самі права> на труд, на волю, на самі права людини. <Наші українські дворяне> А Катерина книги пише <з гетьманами любомудрствує> та на бенкетах <при чарці черевичками) з малоросійськими дворянами любомудрствує. Над царським двором од любомудрія аж курява стоїть! Чи долетіли до вас каміння гайдамаччини? Ой якби долетіли! <якби хоч долетіли. Тим часом боремось [нерозб.]> Я <борюсь, скільки зможу> борюсь, борюсь, скільки можу. І буду боротись. І буду! Яків Йозеф Франк прислав мені <недавно «Листок»> недавно із Ченстохова «Листок нової віри едомітської». Головна його ———— у вас, у Німеччині. Довідайся про нього більш і напиши. Вітай свого друга Вольфганга Гете. <Дуже радий, що йому подобались мої байки.> Йому подобались мої байки? О, що ті байки, та ще в перекладі! Вирізьблюю зараз «Марка Препростого», головною особою якого буде... але

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1255, арк. 11)

---

[1] Зверху олівцем дописано як варіант: «разить».— *Ред.*

Огенія — (не всі тут, певно, знають) —
ну як сказать,— та от: ну знаєте? —
утікачі: вона і брат [1]. <З [грязюки]> <Із [грязі]>
В кімнати
я взяв її. Спочатку так: мовчить,
<і дивить[ся]> і криється. Чи квітка, чи голубка,
<чи може чорт>
<А потім враз>
Така дурна. Веселоброва. Враз —
<я бачу: ні —>
(неграмотна ж?) — <Листи> Книжки мої читає
<Листи! Листи й прожекти!> книжки, журнал, прожекти.
Я — мовчу.
Аж раз (ха-ха?) ну знаєте<?> — у ліжку —
<(гарнесенька ж!)> <(самотній я)> (живу ж я сам!) [2]
Дивлюсь: якраз отут
зашито <лист (Люблю! тулю! стискаю!)> щось. <Тулю!
люблю! стискаю!> Люблю! тулю! стискаю!—
Втомив її. Заснула... <ну? Розпоров
злегенька я одежу> Роз-по-ров
одежу я: хм! лист. Адреса — Лейпціг —
Радищеву. Рука Сковороди —
Чекайте... ось — <Ага, постій> — *(виймає листа.*
<Загальне обурення. Рух>)

<Дибуль *(оторопів)*> Пані

<Та що!> Невже! Не може бути!

<Пані> Фігель

<Якийсь там хам, мужик!>
<Х! Убить її!>
<Хх-у'> <Хх> Хх'убить її!

---

[1] На цьому місці позначено вставку, а на берегах дописано: «(<брат> до речі, брат її <у мене в підсусідках — отут якраз з отим — це я вже виявив — гайдам[акою]> мав зносини із <ватагою Швачки> Залізняком і Швачкою. Ну от.)».— *Ред.*

[2] На цьому місці позначено вставку, а на берегах дописано: «<фальшиво-печально: живу ж я сам> Дворянство ж відає: <що> мм... <є право першої ночі> перша ніч кріпачки належить панові. <Що> Хоч правда вона ще дівчина і зовсім не кріпачка...— ну, не в тім річ (живу ж я сам <!>) —» — *Ред.*

Кизячко

<Цікаво! — що ж там,— ну?> <там, ну> Ці-ка-во:
Лейпціг? Ну [1].

Масон *(читає)*

Люб'язний і <безстрашний юначе, мій учню молодий, пре——
——друже! Сміливість з тобою!> <невідомий юначе> молодий мій друже! Хай буде радість, безрозсудність з тобою! Хай буде сміливість! <Слово твоє — не слово,— це [нерозб.]> «Слово» твоє одержав. Не слово — це адамантове острів, <що їм би треба поражати всіх, хто обстоює рабство> <що скрізь тут безстрашно поражає всіх, хто обстоює рабство> що поражає <тих, хто тут> всіх, хто ще стоїть за рабство. Тут — <це твоє «Слово» приписують мені і ходять> «Слово» приписують мені, папи і власті ходять скрізь за мною і, як на звіра, полюють. Та я на це сміюсь. Сміюсь, мій молодий, мій радісний друже. Смійся й ти! Нехай сміється світ увесь! <Еж прокидається земля! — Чорна. Чорна у білих. Р[одилось]> <В[родилось]> <Пл[ем'я]> <Плем'я нове народилось! Еж прокидається людина! Вона ще у крові, у крику й у скорбі. А треба, щоб вона була в добрі, братерстві, ласці. Вона ще у лещатах, а треба, щоб [стала] свобідна, як сам дух, напружна, як матерія. Я нетерпляче жду> Чи долетіли до вас <громи> каміння гайдамаччини? От якби <й туди> долетіли! <Я — не витримав. Не витримав і сам пішов> <Я — не витримаю. Не витримаю і сам пійду, здається, разом з ними. Хоч у спокійний час я зовсім іншими шляхами йду. Пійду та й інших поведу, бо я тут не самотній. Тут зі мною ще> моя давня учениця, що зараз вона, як у тюрмі, в кріпацтві <у пана. Твій друг Міларайба, якому вже до тебе не вертатись. Прикований ланцюгами до стіни> у пана. Та ще твій друг Аміран, якому вже до тебе в Лейпціг не вертатись. Його прислала з Петербурга тайна канцелярія і, немов біснуватого (хоч він зовсім при пам'яті і при умі), прикувала його на ланцюг. Та ми рвемось! Сміємось! <Не-[хай]> Смійся й ти! Нехай сміється світ увесь!

<Твій друг> <Твій старший друг Варсава>

Вітай од мене юнака Гете. Скажи йому *

<При[шли]> Дякую тобі за «Суспільну нерівність» Русо. Пришли мені ще Лессінга «Гамб[урзьку] драматургію», я чув, що

---

[1] Напроти цього місця на берегах дописано: «Ми його заплутаєм, як у степу, вигуками, сміхом, хитрими дзвіночками».— *Ред.*

(Назустріч в трибуни руки.): Православні клобуки! І католицьке духівництво? —

Начотчики: Чекайте, з якої мови слово <клобук> клобук?

Вельможний: А там ще хто? Я бачу, на мій заклик стали єдиним строєм не лише з Європи, а й мусульмане і буддисти! Зійду ж до однодумців і я. Щасливий я без краю!

...Гама, заглитнувшись на клавесині, закашлюється, і кручений підкидистий сміх аж сюди на люде вибігає.

Панна: І нехай тепер кашляє, і нехай. Папá, ти знаєш, він мене замучив, я вже більш не можу. Ну ти й сам подумай — «Что есть мусикúя? Мусикúя кая есть, пением или игранием серцá человеческая возбуждает ко веселию, или сокрушению и плачю́, и <каки> паки есть мусикия, кая пением своим или игранием, вверх или вниз меру показу́ет». Навіщо це мені, скажи, будь ласка.

Вельможний: Дитино моя, ти ж бачиш — у мене гості.

Пані *(в вікна):* Цвірінь<?> цвірінь? Та не говоріть ви хоч цією мовою ідіотською! Будь ласка, по-французькому (ось і навчитель зараз вийде), по-французькому. Цвірінь?

Побéкали трохи по-французькому, помекекекали, а потім —

Вельможний: І ви, шановний навчителю, вже б краще були мене не гнівили. Ви ж бачите, що я зараз...

...А гості все підходять. Гу-гу та гу-гу. Та все з напу́зяними хрестами, та нагородами. Між них у лахимдрасах своїх євреї та мусульмане, як сороки.

Панна: <Але ж я природу люблю. А ви мені науку.> <Maman! Ні, ти подумай! Я природу люблю, а вони мені заг[адують] науку.> Я люблю природу, а вони мені науку загадують. Це насильство! Ах природо, о Жан-Жак Руссо, о мої славні пасту́шки й пастушкú, що <зараз> десь в Аркадії щасливій звеселяєтесь, о Дафніс і Хлоя...

Пані: <Цвірк? цвірк?> Цвірк-цварк? І, будь ласка, до природи звертайся класичною мовою, цвірк! І, будь ласка.

Гáкало: <А*га*, а ви ж думали *як*! Пара*г*раф сто двадця(гга)тий «Пра(гга)вил дворянського вихо*в*ання...» Так і об'являє...> А*га*, а ви ж думали *як*! Ось так і тут сказано *(розкриває книги)*. Пара*г*раф сто двадцятий «Пра*в*ил дворянського вихо*в*ання....»

Гúкало: ...*згі*дно з *ги*нчими *гі*сторичними <й таке *ги*нче —

ось слу(ггу)хайте: дво[ряне]> — дво(гго)ряне по(гго)-винні

Сю́кало: <...*цю*люватися, з собачками *цьо*матися> <...чи *цю*люватися, чи з собачками *цьо*матися> ...і *цю*люватися, і з собачками *цьо*матися, з такими *слю*завими собачками *сльоза́*вими,— <і навіть> <чи отак і навіть> і навіть *сю*сяти повинні ходити по-фран*цю*зькому —

Панна: Фі донк! Папа́, скажи їм...

Вельможний: Одну хвилиночку, я зараз! —

Він весь час роздвоюється: то до гостей простягне руку, то тут комусь кивне, підтакне головою. <Слуга до нього щось [1]> А гості гу-гу, галу́-балу. Сявкають, белебе́нять. Дух од них такий, аж панна носиком...

Навчитель: Панна бажає до парку? — о будь ласка! Але благаю: закінчімо лекцію. Что єсть мусікія? (Отто к-х-ашель!) Мусікія, як каже підручник Миколи Дилецького (отже ж, і кхашель проклятий!) <...>

Панна: Та знаю, знаю! Мусікія єсть і т. д. і т. д. Ну от і закінчили лекцію. Adieu, ви вже мені більш не потрібні, мій любий навчителю. Я <б[уду]> хочу танцювати (Казала травка) [1]

Вельможний. А вони все йдуть та й ідуть. І кінця-краю нема. Ну ж бо, преподобнії, швидше! Чуйтеся, як дома!

Та преподобнії давно вже, як дома. Ідоли бухикають в кулак. До них і Гикало пристало, й Гакало. А по чім берете за відпущення гріхів? А що ви скажете про тройчність бога? Та невже! <Воно й правда: аби тільки паляниці, а тройчність...> Воно й справді: аби сало та паляниця, а тройчність... пхе. Обернулися — стихло. Лише сміхотня поспіль сміхунцями так і заскакала ска́клями, так і заскакала...

Декламатор: <*(убігаючи)* Що, багато запізнився?> Що, набагато я запізнився? Прошу пробачення у панни? Але ж... У вашому подвір'ї колясок-колясок! Із Англії, Індії, Єгипту<!>... І що дивно (я дослідив): <коляски ріжні, а коломазь, що нею підмазують колеса, однакова. І така, знаєте, гидезна та вонюча, а от же капітал на їй виїжджає. Бажаєте понюхать? Ну тоді як так, то тоді лекцію починаємо. Будь ласка, станьте в позу. Повторюйте за мною (та тільки руку не так. Ага, ага, тепер краще): Рєчь...

Панна: Папа́, ну скажи їм> <ну скажи, аби мене не мучили.>

---

[1] Ці речення дописані автором пізніше.— *Ред.*

[Декламатор: ...І що дивно (я дослідив):] колеса ріжні, а коломазь, що на ній капітал виїжджає, однакова. Бажаєте понюхать? А так, так. Декламація нелегко дається. Отже: Речь оптимиста, произнесенная над фаршированным зайцем по церковнославянски,— ну?

Панна: Речь... <фарширов[анным]> фарширо... Та ти зовсім мене не слухаєш, пана́!.. ви більш мені вже не потрібні, мій любий навчителю. <Adieu! Я хочу танцювать, adieu!> adieu! *(танцює)*.

<Казала травка
я тільки травка
а що зроблю я
коли все кров
Казало сонце
дивись на сонце
мільярди в землю
від нього струн
В нім кож[на квітка...]

Папа́, який тобі більше пірует подобається: великий на другій позиції чи пірует з аттітюдою або ж арабеском?

Вельможний:>

<Ніколи мене не бачить і не чує. Ну от, уперся в своїх гостей і нічого не бачить і не чує.>

<Казало [сонце
дивись на сонце
мільярди в землю
від нього струн]
В нім кожна скеля
— — — — — — — — — — —>

Подобається? Це я сама звіршувала.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1213, арк. 1—6)

[II.] ДИСПУТ

[. . .]

<Другий подорожній: А ще ж недавно> Другий подорожній на пагорку: <Тиша яка> Як перед грозою. Тиша яка. А ще ж недавно — ліс, хліб та м'ясо Бугом сплявляли до Вісли, а там у саме Гданське, а зараз... Глянь: чи не

<ідуть чумаки з Криму (Давно вж[е ні])> йдуть чумаки з Криму (Ой ні); чи не біжать купці через Умань (Давно вже ні).

Високий: Умань?

В просторонях всесвіту набровилась тінь. Власне, то не тінь—нáгніток думок: невже ж не <втече козацький ватажок> <з'явиться голоти ватажок> втече голоти ватажок?

<І> знову так наче кіннота над головами пролетіла *. (—і грають бризк' і грають бризк' і грають <б[ризки]> бризки грають —)

— Послухайте, він знов там щось говорить.

Вельможний: Та приглушіть свій голос. Шановне панство,— ви помиляєтесь. Духовні отці,— ви безрозсудні. На жаль, ми одчепитися не можемо. На села хай іде? Та як таке <сказати> <говорити> казати можна? <Ви краще> <Ой, краще не смішіться.> Там рештки Гонти, Бондаренка, там розбишацький дух Швачки, а ви його на села. Що в цім мудрого?

А дайте сюди Мореллі.

Прокля' цара' тира'

От що він на селах заспіває (читаю те, що на берегах написано<)>. Себто вірш оцього-ó <нашого...)> <нашого... Хм?)> нашого...)

Розгаснем плиском пожар
і вгробим чар ваш в чадний мар
і аж тоді ви всвітаєте,
та вже вам не свінé

<Хм?>

Наш хід як тигр нестримний гон
Землі то тон демократі
а вú що вú кого ви лю
і землю длю і люд давлю
прокля' цара' тира'

Подобалось? Ось і приписка: «А Катерина ще не здохла?» Тобто на царицю таке. *(Рух. Сичання. Гусячий метал тривоги.)*

На пагорку Високий: А Цундра ж <що каже> звідки наступатиме?

Подорожні: Цс... ось зійдемо трохи вбік, поговоримо. <*(Зіходять.*> <Це не> вони, а сама ненависть. Оглянулась. <Високий саме спускається з Подорож-

німи з пагорка. Щось їм у далині показує. О, вже їх не видно.> <Високого й Подорожніх не видно. Чи сіли та сидять, а чи що.> <Оглядаються: ненависть.> Ну от [1].

Що мудрого також і в тім, що ви нам з ядом пропонуєте? Я розумію, що ми колись в Європі (не ми, а найсвятіший папа) безвірникові й матеріалісту Лючіліо Ваніні вирвали язик. Я розумію, що ми колись в Москві (не ми, а православне, католицьке та лютеранське духівництво, що на той час братерськи об'єдналось з єзуїтами) єретиків Квіріна Кульмана та Кіндрата Нордермана, забивши їх у бочку, <живими> живими підпалили. Так. Можливо, що і взагалі нам би треба було брати приклад із святої інквізиції, яка від 1481-го року й по сьогодні ласкаво вилагодила на той світ щось біля трьохсот тисяч непокірливих: постинала, покостоправила, подушила. Відновити інквізицію? Я згоден. Тільки ж... хіба їх всіх подушиш? Та й інших <же> методів зараз потрібно. Ну от хоча б і з цим. Переманить його до себе треба, а не вбить.

Оглянулись. На пагорку <уже Високого * там не видно.> ні Високого, ні Подор[ожнього] не видно *.

Жакерію забули? Стеньку Разіна? Мозирських повстанців білоруських? <Чи ви гадаєте, що з упійманням головного розбишаки (ім'я його ми ж закляли не промовляти вголос), колії зовсім затихли? Чиї ж тоді оце ватаги за Змієв[им лісом?]> Еж колії ще не затихли. <Можливо, що вістовець говорить правду> <Можливо, що вістовець не дурить: справді, мало тих ватаг зараз бродить?> <Мало тих ватаг зараз бродить?> <Я умисне> Та я умисне, панове, не розганяю їх з гармати: нехай вже чесопе іззаду полковник Гур'єв, що <в заслання на Нерчинське> в заслання оце на Нерчинське спроваджує, ви ж знаєте кого. Що там таке?

Простерли руку філософи й собі: справді, що там за гризня і звідки тут собаки. Слуги з кілками біжать, посхоплювались [2] дрі-

---

[1] Текст від «А дайте сюди Мореллі» до «Ну от» пізніше автором перекреслений.— *Ред.*

[2] Над цим словом дописано, а потім викреслено: «ой боже ж мій».— *Ред.*

мотні вчені. <Та це> Га? Та це ж вони самі, духовні отці. І як не стидно! Невже з першого разу так уже й не помирили? А чого ж цей дурноляп каже, що дух святий виходить не лише від отця, але й від сина (Filioque). Адже ж східна церква і церква західна повинні б були якось помиритись. <Помиритись? Був оріх — тепер свистун.> <По-ми-ри-тись!> Був колись оріх — тепер свистун. Богослов та не однослов. Помовч, язичку, кашки дам. Не смійся, барило, само кухвою станеш.

Вельможний: Невже вам не соромно, га? Перед лицем постійної небезпеки нам ще більше треба було б об'єднатись.

А чого ж він про непорочне зачатіє <Діви> діви Марії каже... *(шепоче на вухо).*

<Позеленів, почервонів Вельможний, почервоніли> Та невже! — пе то зрадів, не то обурився Вельможний, зашарілись від сорому колони, вікна й по-ріжному почервоніла слизь. Тільки у пузанів-попів почали животи од сміху танцювати [1].

А ти у безгрішність папи не віриш. А ти у мощі. Хто, я? Та чого ти дриготиш, як зимою хорт, п'яничко ти нещасна, <як я тобі> забув, як я тобі всю бороду поскуб ще й бив разнообразно, ото жінок моїх на сповіді не тисни. Майстер майстеру не укажчик. Какаріку на твою голову.

Вельможний: Та ну вас <к чорту> <к дияволу>, врешті, заспокойтесь. Ми тут сваримось, а він тим часом голоту гуртує коло себе. Ххе? — найшов <собі кумпанію> кумпанію співочу. *(Озвірені морди осмикуються в людські, зализують покусані місця.)*

<Флейта:> <Флейта *(здалеку кобзи):*> <Флейта *(а потім і ліри):*>

Подорожні: Коли царі й дворяне
то хто ж із пас не гол
татайлера татайлера
ну хто ж із пас не гол

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1215, арк. 15—18)

---

[1] Абзац від «<Позеленів, почервонів Вельможний...» дописано пізніше. Збоку внизу сторінки до цього абзаца дописано: «Один із публіки: Ну ясно, що це лише містифікуюча манера вислову, а насправді автор тут і т. д., і т. д.» — *Ред.*

[III. ДИСПУТ]

[. . .]

Руки, що примирились: А, ну коли так, то звичайно... Що ж, пограємось у киці-баби...

(у горлі сміх)

Руки-чистьохи: Та бо' з ним. Нам аби щоб... ми його тільки покицяємо так трошки — нехай пожмуриться.

(у горлі сміх)

Руки зажерливі: Наторжествуємось, хха! Назпущаємось. В тісних руках його подержим. Аякже! Знищити приватну власність? Ах ти ж босоногий безвірнику, <ти> цундро, голь ти нещадима! <А з чого ж ми будемо жити, якщо не з власності. А хто ж нас буде нагородами, милостями та гудзиками обтикати, як не царі, як не вельможі> <А з чого ж ми будемо жити? А хто ж нас буде гудзиками обтикати, як не царі та вельможі?>

<Флейта:>

<Флейта *(несподівано десь тут над ву[хом])*>

<Несподівано флейта немовби далі, але ні, ось тут десь над самим вухом> І знову флейта й ліри немовби трохи далі, але ні, ось тут десь над самим вухом, хоча Високого ніде не видко. <І то вже не флейта, а цілий орган: від стін> Може, з переляку так здається, але то вже не флейта, а цілий орган: колони, стіни, дерева <грають> несуть той громоспів, що впоперек його <про[різує]> часами прорізує <марш кінноти, марш кінноти, що да[ленів]> кінноти марш, марш кінноти, кінноти марш, що наближається [1].

І од царів і од вельмож
зоставсь якийсь огидний дрож
зостались невигойні плями
і тільки попіл над полями

О вічний бунту грізний мій
який твій дивний круговій
Вриваєшся ти в сонний <покій> спокій
як заперечення епохи

Зчеркнувши з пам'яті всю муть
ти підіймаєш каламуть

[1] Цей абзац (від «<Несподівано флейта...») написаний пізніше.— *Ред.*

несеш ту муть і східно й спадно
аж поки брязнеш її владно

Ти вже не бунт Ми не раби
Ти <план> план страшної боротьби
<Ти ділиш світ на два Руками>
Ти ділиш світ
На два
Руками
і ми як прапор над віками

Од нерозкутого труда
така земля ще <в «них» рудая> «в них»
руда
<Ростем хоча кругом окопи>
Ростем
Хоча кругом окопи
під лютим поглядом Європи

Рости ж рости як пишний сад
на дві журби на п'ять досад
Нехай старе смішко́м ще трусить
Однак Що має жити
Мусить

Рости ж рости <як пишний сад
на дві журби на п'ять досад> [1]

<Вельможний: А дійсно, це треба припинити. Треба швидше диспут починати. *(Всі надимаються від злості.)* Гляньте: полковника не видно?>

(Вельможний хмуриться.)

Пастор. А дійсно, це треба швидше припинити, бо що це таке!

Всі: Треба диспут починати. Ось що! *(Вони вже й говорить не можуть — лише надимаються від злості.)*

Вельможний <*(мовить, тільки хмуриться)*>: Гляньте — полковника не видно? Таким чином, диспут оголошую розпочатим. Сурміть у сурми! [2] Усі ті докази й контрпоінії, що не задовольнили нас учора, переглядаємо ще раз сьогодні. Балет на місці? Жонгльори. Акробати. *(Всі*

---

[1] Вірш («І од царів і од вельмож...») пізніше було викреслено.— *Ред.*

[2] Це речення дописане пізніше.— *Ред.*

надимаються від злості.) Та ще ж для ріжних справок не забудьте нам покласти —

<Учений: Уже.> Учений: <Так. Поклали...> Покладено «Благотворительность царской фамилии <в России>, 4 тома».

Начотчик: <Так. Поклали...> <Покладено> «Танцевальный словарь, содержащий в себе историю, правила и основания танцевального искусства с критическими размышлениями и любопытными анекдотами, относящимися к древним и новым танцам».

Богослов: «Анатомія і фізіологія коней» — основателя ветеринарної школи, члена Паризької й Берлінської Академій наук Клод Буржелá і його <його прикровенна залежність від творів> [близькість] з творами Блаженного Августина [1].

[. .]

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1220, арк. 25—27)

[IV. ДИСПУТ]

[. . .]

Бабо, ось оцей-о чоловік каже, що щастя, потрібнеє для всіх, <і що його досягти не важко> досягти не тяжко.

Баба: <щастя> Е! щастя, як трясця,— кого хоче — того нападе.

<Філософи> Всі: Ти чуєш — народна мудрість <, о-о>!

Філософи: О-о! *(атараксія)*

Жовч: Бабо, а оцей-о чоловік каже, що біла кістка пішла від чорної, <тобто> або: що мужики можуть порівнятись з панами і що вони будуть колись робить не на пана, а для громади якусь годину, а то все гулятимуть.

Баба: І, паночку! Не стане риба раком. Суржик? — создав бог да й ніс висякав. А щодо гульні,— еж! <погуляв> гульня як собаці на вірьовці.

---

[1] Текст від слів «Та ще ж для ріжних справок не забудьте нам покласти —» до «...з творами Блаженного Августина» викреслений, а натомість написано інший:

«Для справок поклали потрібні книги? У відповідь: в, 1) Благотвор[ительность] ц[арской] ф[амилии], 4 томи, 2) Танцювальний словник і 3) <свіжозаписана пісня про Цундру, яку приписують оцьому-о філософові> твір, який приписують оцьому-о філософові,— пісня про Цундру».— *Ред.*

Всі: Народна мудрість! Прекрасно! <Це нас іще раз> Це ж нас іще зайвий раз підтримує в нашій теорії...— — —

Філософи: О-о! *(атараксія)*

Жовч: Ну що ж ти ще <умієш> <нам скажеш> нам, бабо, скажеш[?] <Бешиху замовлять умієш? Ану...> У цього ось чоловіка умственна бешиха. Замовлять умієш?

Баба *(молитвенно приступила до діла):* [1] Ти бешихо бешище, ти нежить нежитище, ти подумана, ти погадана, ти послана, прислана, спрацьовапа, стурбована, ти хлоп'яча, ти дівчача, турецька, німецька, лядська, пранцузька. Я буду тебе визивать, вишіптувать, буду вимовлять: тут тобі не стоять, жовтої кості не ломить і щирого твого серця не нудить; із твоїх очей, із твоїх плечей, із твоїх жил, із твоїх па́жилів, із твоїх пальців, із твоїх суставців, із твоїх семидесяти суставів раба божого нарожденного (а як же його на ім'я<?>,— га! ну добре). Не я помагаю, господь помага, своїм духом надихає (дмухає тричі навхрест і тричі плює). Поможи мені, мати божа, другим разом, іншим часом, іншої години, іншої часини сю бешиху шептать і господа бога на поміч прохать і всі святі лікарі до помочі ззивать.

Балет *.

Сковорода —
усміхається —

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1221, арк. 11)

[V. ДИСПУТ]

І все-таки ти нам нічого не сказав. <Не сказав> Ані про тройчність, що ми <це питання> питання цеє ставили тобі ще вчора, ані про <Мудрість-Софію, про> Логос, <Любов> Любов, Софію-Мудрість. Гайдамаччину <на> ув'язуєш у філософію, дозволь, по якому ж це праву? [2] Ти нам скажи про Вічне, про Бога, про Абсолют. *(До богословів.)* <Про огонь> ви розумієте? —

[1] Цю ремарку дописано пізніше.— *Ред.*

[2] Між рядками дописано: «(до учня: <найди> <одгорни, будь [ласка]> найди розділ 78 — 2-й <§> примітка: точно там про бога прочитай. «Той гортає книгу».— *Ред.*

(Гай зелений дурними бородами, як перед вітром, заходив. <Яхидний сміх, перешіптування>.)

— нам про Огонь, <нам про Огонь> про Огонь нам поясни!

Сковорода: Огонь?

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, спр. 1231, арк. 5)

[VI. ДИСПУТ]

<Скептик> Метафізик *(держачи пальцем цитату).* Учителю! От у Геракліта сказано: Огонь-Логосом, що керує всім світом, через повітря перетворюється у воду, тобто у море. Ну, добре. А звідки ж самий огонь узявся? Чи не повертаємось ми знову до того ж таки: суть <речей годі> речей, як каже метафізика, годі пізнати.

Піп на знак згоди тоскно хитає головою. Богослови в клобуках — як той гай зелений, бородами закивали: <поясни нам> поясни ти нам, будь ласка: Огонь.

Сковорода <сперся на руку, як на колону тую> <як на колону всесвіту. Заглибився. Мовчить.> мовчить.

Богослов[1] *(простягаючи на руках, як млинці, розкриту книжку на книжці).* Блаженний Августин говорить: всяке битіє єсть благо.— <Чого ж ти тоді повстаєш, бунтуєш!> <Себто> Властителі від бога мають землю, <а народ має руки — робити. Ну що ж тебе смущає?> а народ <на них має [робити]> має руки, щоб на них робити. Хіба не так? <От і все. Далі.> Блаженний Августин говорить: самопізнання — це є шлях до богопізнання. <Ти от сказав: познай себе самого. Навіщо ж ти, говорячи «познай себе самого», учиш люд> <Себто. Твоє «познай себе самого» повинно б було приводити до бога? А ти, як бачимо, не любиш бога. Хіба не так?> <Що це означає?> <Чому ж ти твоє самопізнання зв'язуєш не з богом, а з мирським> Скажи: твоє самопізнання з чим ти зв'язуєш: з богом? <з мирським> чи з суспільністю? з протестом? з сатаною?[2]

---

[1] Пізніше дописано: «Тут з другого б[оку] <в> підводиться», «він обома руками з другого боку», «<Говорить> голос його».— *Ред.*

[2] Слова від «<Чому ж ти твоє самопізнання...» дописані пізніше. Збоку ще дописано: «Гай зелений — пальці вгору: а це дуже важливо. А! чи з сатаною!! <?>» — *Ред.*

Сковорода мовчить <опершись на колони світу>. Тоді зашелестіли бороди. Руки <За[ходили]> обурено над головами заходили. Жили на скронях нап'ялися — очі — крик! Та що він з нас сміється чи не чує?! Поясни ти нам, будь ласка: Огонь! Ти чуєш? — Огонь!

Сковорода: Огонь? (<Якийсь м[ент]> І, одірвавшись від павзи, якийсь мент примружено прислухається, а потім знову в долину думки западає). Говори[ть мов з глибини віків].

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1231, арк. 8)

[ВИДІННЯ ЦУНДРИ. У ЛЕЙПЦІГУ]

<Проходят[ь]> надходять.
<Коло одного із столиків зупиняють[ся]> два молодих студенти: князь Трубецькой і Радищев.

Кн. Трубецькой

...та ні, скажи: ти щось таїш від мене,—
чи ждеш чогось, а чи підглядуєш?
Ну, не хитри ж, признайсь: лихий? не радий?
не хочеш ти, щоб я з тобою був?

Радищев *<(стежачи, як танцюють)> <(дивлячись, як танцюють)> (стежачи, як танцюють)*

<Захоплення яке!> А широчінь! а розмах!
<хвилиночку — я тільки так — сюдою
пройдуся раз, а потім> ...От де шкварять,
поглянь<!> — а ми... ані сміятися
не вміємо <ані робити>, ні бунтувати *(<Раптом> нахмурившись.)* Дивно,
<його> що їх

Кн. Трубецькой

Так і є:
вгадав. Ага, так он чого поспішно
сюди ти біг... Гляди, щоб <тут бува> цей ваш бунт...
(<спитав> <Закашлюється сміхом>)

Радищев

Та біг же, біг. *(Отямившись.)* Що ти сказав? Не радий?
О, навпаки, я дуже радий,— бунт? —
ну й вигадав [1]. Я й сам, брат, натомився

[1] Тут автор хотів щось вставити, бо стоїть галочка, проте вставки немає ні на звороті, ні на берегах рукопису.— *Ред.*

і далі йти — нікуди не піду.
Заграв кларнет — і знову каруселі
кружка́. Танцюй: кларнет то тут, то там,
кларнет то там... <*(у натовпі танцюють)*>

Кн. Трубецькой *(гидливо)*

Ненавиджу я радість.

[. . . . .]

У відповідь — немовби лопотіння крил перед театром. У натовпі танцюють.

І крамар *(із ятки)*

[. . .]

учитися — страшні болючі роки!
(до винника, <*що розпалився*>
<*що в доброті своїй розпалився*>*)*
Нам пити, пить — і більш нічо —
(сипло <*закашлявшись*> *закашлюється)* *
...і от —
О ні, сидіть не можу я... Радищев!

[. .]

Група селян *(проходить)*

— І ти це правду кажеш?
— <Є> <Ну вже що є> Та є такий закон: заборонити двірцевим орендарям вимагати від крепаків дворової служби.
— <Ну а> А коли примушують?

[. . .]

Оце тобі й закон — зрозумів?

<*проходять*> <*змішуються з натовпом*>

Радищев

Еге! Та ти, я бачу, засмутивсь.
Ні пить не п'єш, ні слова не говориш.
Ну чим же я тебе повеселю?
<Чекай> <А стій> Чекай... Ось там — немовби Цундра
й Гете
ідуть сюди.

[. . . .]

споконвіків лиш: діло *(Вітається*[1]*.)* А вгадайте,
що я приніс вам, друзі?

---

[1] Зверху дописано як варіант: «(до всіх)».— *Ред.*

Цундра

Браво, Гете,
трощи богів і біблії дурман!

Кн. Трубецькой *(врізно підходячи)*

Раз біблію — виходить, що і панство?

Радищев

Ну перестань! Так <вип'єм, друзі?> Гей!
[. .]
пішли —

Гете

<Ну, а яке> <А як цей> <А цей до чого?>
А цей

<Радищев

Як прийде час — розтрощим...>

Цундра*

...розтрощимо,— не бійся.*

<Радищев>

Чого тут князь? Його ж я не просив
сюди...

Гете *(хитає головою)*

Боюсь — про наш гурток гофмейстер
довідався... <[нерозб.]>

Кн. Трубецькой

<Розтрощим панство>
Розтрощимо панів —
я ці слова тобі згадаю! Добре ж
віддячу я — ще потанцюєш!..
[. .]

III крамар

Мед! мед! польський мед, українське зерно! Із Росії бобри, соболі, лисиці! Хто не вспіє накупиться — побіжить із нами заодно, та не двічі й не тричі: за п'ять тижнів на ярмарок у Бердичів! (I крам [ар]: Сап'яни́ з Туреччини, сап'яни́) — на Іллінський ярмарок у Ромни! (II кр [амар]: Поя́ркові брилі, брилі поя́ркові!) — або аж на Хрещенський ярмарок у Харкові. Та поспішайте ж бо!

Радищев

А князь чого ж не п'є<?>,— не до вподоби?

Гете <*(припрошуючи)*>

Червоного<!...—> ...червоність — кошеніль
найкращу нам дає (чого ти, князю —
[. .]
Ви можете дожить — але *(<сувора> павза)*
прощаю
в останній раз!

Радищев

Ви можете іти —
<але цю ж мить> але... *(спалахнувши)* цю ж мить —
ви чуєте? — негайно! —
[. .]
[неща]сний я: тепер вже проганяють.
[Ну, щ]о ж. Іду. Зникаю. Покорись,
[гоф]мейстере,— нехай кричать, бунтують,
[а] ти собі... мовчи. Іду.
[. .]

Гофмейстер

Я не скажу ні слова! Замість церкви [1]

. . . проганяють
гофмейстера? — ну що ж, іду

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1210, арк. 5, 6, 8—13)

---

[1] Далі півтора рядка витерто гумкою.— *Ред.*

[І. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

А разом з ним
впускаємо до серця й бога [1],
що геть розлився у природі весь.
Бога?
І Сковорода, перо відклавши, встане,
почне по келії ходити швидко
і сам з собою сперечатись.
Якщо ми ви́знаємо бога,—
тим самим визнаємо, що світ конечний?
тобто:
що світ <був створений> було створено колись?
А тим часом
це ж не так!
Бо початок і кінець —
в єдиній точці сходяться.
Бо від зерна колос —
в зерно ж і повертається.
І там, де світ нібито закінчується,
там він тільки наново народжується.
Тепер —
далі.
Якщо ми <визнаємо> ви́знаємо бога,
то буде тоді дух у нас ізверху, а не матерія?
Але ж матерія якраз і є та сила,
без якої і самий дух не може існувати.
Справді.
Відчування, свідомість, розум —
звідки ж вони узятись можуть,
[. .]

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1194, арк. 7)

---

[1] На зворотному боці аркуша інший варіант початку уривка:
«А разом з ним
до серця ми впускаєм бога».— *Ред.*

[II. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

<Проклюнь чудодійную силу>
<Проклюну всесвіт я і силу>
<і муст, і нектар, і любов.
Я більш нічого не благаю,>
Проклюну <всесвіт я> істину і вип'ю
<І силу я> А силу вип'ю і любов
нечувапу!
І Сковороді
такий муст у серце ввійде,
що він од радості і бігає <і кличе>,
і кожне дерево вітає,
метелику й комашці <кидає> вішає
крапчастії слова.
Неспокійні руки роботи попросять.
Гембля свого під напиналом знайшовши,
він ясенові дошки струже і гембелює.
А дошки ж шиті аж шуті —
а по них узори шиті —
узори все шши —
тісняться стружки <, щоб прошиті —>
шаруші —
тікають кручені — <прошиті —> шар'ші —

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1194, арк. 11)

[III. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

[. . .]
тікають <кручені — шар'ші — в кружки́>
скручені <під шум> в кружки́ *
<ш-шум...> шуті, шиті, шум *.
Нахопиться тут Біснуватий,
що так розумно завше дивиться.
<Він,
оброслу голову па шиї повернувши,>
(За ним слідом — солдат з цеберком) *.
Біснуватий, *
оброслу голову па шиї <мов жорно> повернувши,

у стугні груди б'є рукою
<працюєш?> *
<і страшно пророкує>,
в свої уривчасті слова
<докидаючи слова> мішаючи чужі, французькі:
Наш хід, як тигр,— нестримний гон.
Землі то топ, демо[краті]
<Ça ira! Ça ira!> Ca irá! Ca irá! *
А ви? що ви? кого ви лю?
І землю длю, і люд давлю —
прокля́' царá'! тирá'!
І раптом засміється:
а Катерина ще не здохла?
А врешті:
царям-тиранам <ще не так>
хіба ж що можуть зробити <прокляття?> самі мої
прокляття?
по голові їх треба гуртом, по голові? [1]
— Ну йди ж, (іди!) — солдат на нього крикне
й дзвінке цебро опустить у криницю...
Біснуват[ий]: *
Та йду! лечу!
А все ж... царі<—>...
сказать?
(до Сковороди) *
Я б перший <тих царів> їх *
зарі — *
зарі — *
Заворушитись <трошки наро[ду]> народу <трошки> *
тільки *
дайте — *
Ух! *
Зарізав би царів! *
І голову оброслу на шиї, мов жорна, повернувши,
він довго дивиться назад,
а сам іде і спотикається, й плюється;
<бо онде>
знову
<за ним назирці> назирці за ним
<іздалеку> <здалеку> стежить іздалеку єхидний обер-офіцер.
<Ух! *

---

[1] Під цим рядком автор написав: «Н[а] т[ому] б[оці].— *Ред.*

так би його чим-небудь *
і ширнув!..> *
<Ну й де це він> <офіцера> з ним в житті стрічався
<разом>?>
...Тим часом <щербатий> дзвін із-за тополь:
<загарчить, загугніє> <щербатий дзвін загарчить, загугніє>
<загарчить, щербато загугніє> <пісно з[агуде]> убого-пісно
загуде,
і бога грізного устав
[. .]

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1194, арк. 8)

[IV. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

Біснуватий: <До> До отця Іустина гостювати прийшов?
Все з флейтою ходиш? тікаєш від людей? *
Знаю, знаю, чув.
А все ж таки твій пантеїзм який... як риба без підливи...
Сковорода: Це що, іронія?
Біснувати[й]: А ти не ображайсь, бо <ще ж> ти ж не <просто собі є> <який собі отець Іустин> який там собі скромний наборщик лаврської друкарні <, а> отець Іустин, а ти Сковорода,— ти розумієш? — Сковорода! <Твоя філос[офія]> Еж ти силою думки своєї повинен розкорчовувати темні душі людей, а замість того <ти> що ти робиш? в твоїй філософії не розкорчовано <і до[сі]>, як в лісі.

<Витяг солдат із колодязя води, перехиливши, пити став> * Солдат витягне води з криниці й, поставивши <цеберком> на * цямрину, перехиливши, пити стане.*
[Біснуватий:] Бо треба з найпростішими людьми іти, з тією голотою, чи як звуть її, з цундрою. <Зрозумів?> Що це ж про них Вольтер сказав: Як!———— Ну, прощай.————————

Сковорода <ще довго як вкопаний із> із гемблем
в руці
як вкопаний стоїть
і дивиться услід і думає:
<який же це> Біснуватий?
<коли> він і по-французьки вміє, і по-грецьки?
Вольтера знає як свого.*
Щось тут не так (упустив гембля на землю).
Щось <тут> не так.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1194, арк. 8 зв.)

[V. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

ALLEGRO GIOCOSO

...Три місяці пробігло,
мов кораблі веселі в морі —
всіма цвіта́ми процвітані,
добрим скарбом переповнені.
Три місяці пу́стинь Китаївська і в ній Сковорода [1]
немов пливли —
поміж садами рожаїстими,
серед кринишного узлісся,
на полі повному, де хвиля хвилю ллє і зупинятися не хоче...
Уранці,
ще тільки небо почне наливаться
і вітер зелений одчалить в далечінь,—
уже Сковорода
встає з досвітньої роздуми
і в сад іде.
Там птиці ранок опадуть,
клюють-клюють не доклюються
і <солодко співають> <літають> клюкано колінять, сон розказують.
А сонце <скрізь у всі кінці> <мов Евклідова спіраль> мов Архімедова спіраль [2]
<мов над главою Моісея> <теорему велетенську> <мов велетенську теорему>
<немов у межах теореми> <як у рисунку теореми> <як у будові теореми> <як у велетенській теоремі> <немов у п'яній теоремі> *
послало сяючії роги,—> <проклало в небо триугóли списа> <прямії лінії> <проклало лінії прямії>
<і дзвонить, і гуде>
<і> <й> І <світом землю наповняє
щедро-щедротно>

---

[1] Збоку автор дописав олівцем: «У Сковороди або ж у Біснуватого к о м п а с».— *Ред.*

[2] На берегах рукопису автор накреслив Архімедову спіраль і написав олівцем:

«<Немов> мов Евклідова спіраль,
<розкреслиться, цвітеться — і дзвонить, і гуде>
розкреслилось — і сиіє, і горить,
і вихром землю <поливає> <цендиборить>
рівних і протилежних перешкод
<на коло> <на> <аж туман-димно>».— *Ред.*

<І рухом рясно землю наповняє> <буйно землю
пановняє>
<І рухом пронизуючи, землю наповняє> <безперервно
землю
наповняє> <І відрухами землю наповняє>
<центуряно-дзонко> <в напругім повітрі>
<землю наповняє
напругим збігом часточо́к> <вселенним збігом
часточок>
<невидимим збігом-бураном часточок> <сплетіпням-
збігом часточок>
<землю наповняє
в буран як цендибо́р>
Сковорода [1]
на землю упаде,
<цілує> <торкає> квіти, трави гладить,
росою очі, немов незрячі, протирає —
природо, як ти всього мене наповнила
<щедро-щедротно!> <дзоптуряно-дзонко!>
<вселенним збігом часточо́к> <напругим сплетінням
часточо́к>
<бураном часточок> <буран-збігом часточок>
<аж туман-димно!>
<Навій душі моїй спокій> <Пролий душі моїй нектар>
<Пролий>
душі моїй силу
<і мир, і злагоду, й любов> і муст, напругу і <силу>
нектар.
<Я більш нічого не бажаю,
о всеблаженна.>
Нехай я мудрістю твоєю <затужа́вію> [2]
<економно-мудра> <трьохкутно-мудра> <Матеріє
премудра>
руто моя, Матеріє.
<І всеблаженна> <і мудра> <і Матерія мудра> зразу
десь почує,

---

[1] На берегах автор написав слова, які мав намір використати у поемі:

«цвіткований центурія ценцерія	квітка erýthraea centaurum».— *Ред.*

[2] Збоку пізніше дописано: «тужавіє грязь».— *Ред.*

і Сковороді
такий <мир> муст у серце <ввійде> вступить [1],
<що він од радості> що він од квітоння і бігає, і плаче,
і кожне дерево вітає,
<метелику й комашці дякує
за все, за все!>
<метелика й комашку дякує
зацентуряно-дзонко і зонтурно>
метелику й комашці <дякує>
[. . . . .]
Неспокійні руки роботи попросять.
Гембля свого під напи́налом знайшовши,
він ясенові дошки струже і гембелює.
А дошки ж лисі, аж шуті —
а по них узори шиті —
узори все шиш! —
тісняться стружки <з шурхотінням> — шаруші! —
<за кільцем кільце шаруші! —> <тісняться кручені — шар'ші! —> <А кільця кручені — шар'ші! —>
тікають кручені — шар'-ші!
Нахопиться тут Біснуватий,
що так розумно завше дивиться.
Він,
оброслу голову на шиї повернувши,
у стугні груди б'є рукою
і страшно пророкує: [2]
Наш хід, як тигр,— нестримний гон.
Землі то тон демократі!
А ви? що ви? кого ви лю?
і землю длю, і люд давлю —
прокля'! цара'! тира'!
І раптом засміється: [3]
а Катерина ще не здохла?
— Ну йді ж, іді! — солдат па нього крикне
й дзвінке цебро опустить у криницю...

---

[1] Збоку дописано слова, які автор мав намір використати в поемі:
спрозо́рити
сгладить.— *Ред.*

[2] Напроти на берегах дописано олівцем: «людина і машина, техніка».— *Ред.*

[3] Напроти на берегах дописано олівцем: «Калина цвілася».— *Ред.*

<— Та йду ж, іду,
а тільки й ти —
чому стоїш,
як той святий?>
Та йду! лечу!
А все ж царі —
сказать?..
— Я б перший їх
зарі <!> —
<Я перший>
за-а —
Ух!
ну-ну, мовчу,
<мовчу,> іду.
І голову оброслу
<ізнов> <мов жорна> <він> <поверне>
на шиї, мов жорна, поверне,
він довго дивиться назад,
а сам іде
і спотикається
об <вітер> <загороду> камінь.
Бо онде він побачив:
<із> як із-за тополі назирці за ними офіцер.
І де цього він офіцера бачив? [1]

Тим часом дзвін із-за тополь
покличе пу́стинь на обідню.
І бога грізного устав
ідуть вичитувать ченці похмурі —
один по бдному,
попід оградою,
мовчки...
І спиниться Сковорода
(не може не спинитись!),
він бачить як вони уже аж перед самим <храмом>
оглядуються й поміж себе <жорстоко осуждають>
<яхидно цирклюють> <яхидно шиплять>
що гість отця Іустина,
як і Біснуватий той,
до храму невхожий.
І <тісно> смішно стане на душі.

---

[1] 24 рядки (від слів «<— Та йду ж, іду...») дописано автором пізніше.— *Ред.*

Замість гармонії <підуть зітхання> іронія <схопиться>
уколе
і думи <тяжкі> сильні поженуть
у поле, на край світа...[1]
Іронія! <з самого себе!> не тільки з них —
з самого себе!
<Еж він допіру тут просив: Природо,
пролий душі моїй муст, і нектар, і любов.
Так, немов п[рирода — нянька!] >
<Бо отже <сам> він нед[авно] <тут> <допіру тут>
<просив приро[ду] >
— Природо! — це ж він допіру тут благав:
пролий душі моїй <муст і нектар> силу! —
<немовби природа — це нянька наша>
<так наче природа — це слуга наша>
так наче ми самі <безсилі, як ті черви> <були як тії>
мов черви.
А хіба ж
[. . .]
Природо! — це ж він допіру тут співав:
прийми мою подяку <за все! за все!>
Так, неначе б природа <була> тая <була> — бог,
<або> всеєдність.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1194, арк. 12—15)

[VI. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

<І в світовую прóсторінь проміння гонить
і знову обертає гостряками внутрь,
а звідти>
<Світовую прóсторінь клинками коле> <пише, дзвонить,
креше,
і знову, обернувши гостряками внутрь,
і знову,
клинками го[нить] >
Світовую прóсторінь, шугнувши сяйвом,

[1] Збоку пізніше дописано олівцем: «(весілля дідича) бубни, танці з монастиря виходять від ігумена».— *Ред.*

клинками пише, дзвонить, креше, коле,
а кругом до цілі звідти
гостряками обернувшись —
безвісті клинки [1].

І в світовую про́сторінь шумни́м шугає,
<а з світової просторонi — в сонце>
а звідти десь впиваються у сонце,
<кругом у саме сонце —>
<у сонце, в сонце> гостряками в сонце —
немов із безвісті клинки.

* * *

І <в світовую про́сторінь> <, мов тая теорема,
виходить сліпучий Шум>
<І в світовую про́сторінь світає> <розкидає> <креше>
І світовую просторінь сліпучий коле
Шум,
<сліпучий> шум <вертається у серце,>
сліпучий шум той вклиняється у серце,
гостряками в саме сонце —
немов із безвісті клинки...[2]

І <в> світовую про́сторінь <сліпуче креше> сліпучим
коле
<шум> <сліпуче> сліпучого перевертаються кінці,
<врізаються у серце> і прямо в саме серце
<гостряками <впиваються> врізаються у <саме>
сонце —
немов із безвісті клинки...>
гостряками <раз за ра[зом]> <граються>
<вгризаються>
<в саме> грузне сонце,
немов із безвісті клипок ————

---

[1] Пізніше цей уривок було перекреслено.— *Ред.*
[2] Збоку дописано:
«Шум той <сліпучий вклиняється> врізається у серце
Шум із світової просторонi».— *Ред.*

І в світовую прóсторінь шумним шугає,
<та звідти десь впиваються у сонце,>
а звідти <немов назад> у серце <мов> шум
<— назад> вертається
гострякамп у саме сонце —
немов із безвісті клинки...
Сковорода
на землю упаде,
цілує квіти, трави гладить,
росою очі, немов незрячі, протирає —
природо, як тп всього мене кругом торкаєш,—
<немов> із безвісті клинки [1].

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1194, арк. 16—18)

[VII. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

лахміттям,
як тогою,
покритий,
у жовтих, як іволга <офіцерських> <воєнних>, у військових
штанях,
Він,
оброслу голову на шиї повернувши
і бачачи, що десь солдата ще не видно,
у стугні груди б'є рукою
і страшно пророкує:
Наш хід, як тигр [2]
[. . .]
Сковорода <(одсунувши гембля)>
<(обираючи> долонею шорсткі стружки з гембля
<обітер[ши:]> [3]

---

[1] Пізніше автор цей уривок перекреслив.— *Ред.*
[2] Пізніше нижче дописано олівцем:
«од здивування застигне з гемблем на місці».— *Ред.*
[3] Дописано внизу сторінки:
«Сковорода
свої тут філософські <сиві> вічно здивовані
брови насторожить і —
і перестане гемблювати».— *Ред.*

Са ірá! <Са ірá> Тобто: все вперед! <та все вперед!> все вперед! А звідки ти умієш по-французьки?
<Бісиуватпй: Ха! А що — хіба тобі це дивно?>
[Біснуватий] розпахнувши вперше своє <старе> манаття, <причому> під яким жовті, як іволга, старі штани за[латані] військовії>
Біснуватий: По-франц[узьки]? Я знаю і по-грецьки. Ось. Будь ласка. Пан — це означає по-грецьки все, а теос — бог. Значить <бог це> усе, або ж усе — це... це бог. Скучно тобі, я бачу, з твоїм на український лад переробленим пантеїзмом. Ти вже б краще співав: прокля цара тира
<То[ркнеться]> по[тягнеться] Біснуватий <раптом> мовчки руками до гембля:

шуті, шиті, шум
шуті, шиті, шум

І раптом запитає:
А Катери[на ще не здохла?]
Ну йди ж, іди! — солдат на нього іще раз крикне.
Кінчилася ж проходка — чуєш? —
і сам попереду — з цеберком повним поспішає.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1194, арк. 19)

[VIII. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

<Mustum> <Мустум> Mustum — говорить він <до себе>,— назву <я свій> свій трактат <пісню> про <творчу природу> натуру людини <[пісню писану] по-латинськи>,
<що по-латинськи означає —
пісню про творчу непаситність людини,
яка природу <всю> хоче випить, <усю>
і п'є, і п'є, і п'є,
а з нею>
Мустум означає —
молоде вино.
Прпрода ж,
світ увесь —
мов видавлений сік із винограду,
і ми його п'ємо,

п'ємо...
А разом з ним
впускаємо в себе <і ми> <й> бога,
що геть розлився у природі <весь> скрізь:
<по всіх <кінцях> усюдах і кінцях>
<Бога?> Бога?
<і Сковорода, перо> <вмочивши у чорнило,
зупиняється, відкидається па спинку крісла,
кудись туди поперед себе дивиться>
і Сковорода, перо <поклавши> відклавши, встане,
<і починає сперечатись:
Так як же>
і почне ходити по келії, ходити збурено, сам з собою
сперечатись:
Якщо ми визнаємо бога,
<то цим самим> тим самим визнаєм, що світ <був
створений колись> конечний,
тобто: що він був створений колись.
А тим часом це ж не так,
зовсім <не так> <правду> <неподібне>, філософе
мій любий,
це не так!
<Отже, тепер далі:>
Якщо ми визнаємо бога,
<то, отже, й Дух повинні будем <мусим>
так само <то мусимо поставить> ставить ми зверху,
то, отже, й Дух у нас буде>
то буде, значить, Дух поставлений в нас <буде> зверху,
а не Матерія.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1194, арк. 3)

<А <це> тим часом це не так>
<Зовсім це не так,
філософе мій любий, це не так!>
<А ми ж знаєм, що>
<А тим часом>
<А цього ж і в думці навіть припускать не можна!>
<Матерія ж бо> Але ж Матерія якраз і є та сила, без якої
і самий Дух не може існувати.
Адже ж па повітря опир[аються] птиці. Він — твердіш від
заліза.
Матерію не можна ні порушити, ні розорити.

Матерія — вічна.
<Ну, справді> Справді.
<Хіба ж можна уявити <сказати> <говорити>, що
від свідомості
Матерія? а не навпаки?
<Відчування, розум, свідомість —
хіба ж вони можуть <можуть вони> бути творцями
<природи>
натури?>
Відчування, свідомість, розум —
звідки ж <самі> вони можуть узятись, якщо не буде тіла?
Про це <ж це> ще ж добре Декарт сказав.
<Хіба ж може <своє> власне «я» та охопити <геть>
все:
початок, зміст, порядок, первопричину?>
Та й таке здавалось би духовне, як повітря, <але ж>
а дивись — <усе>
птиці, літаючи, опираються на нього.
Отож повітря, виходить, твердіше від заліза.
<А як у[мре]> Ну а коли <вмре> з людиною <вмирає
його оте «я»> те «я» помре —
то значить і самого світу вже немає?
О ні, ти неправий, Іммануїл Кант,
і я з тобою тут <зовсім> не згоден [:
Матерія — вічна.] [1]
Сковорода <вмочить> <умочивши> ізнову сяде у крісло,
умочить ізнов перо в чорнило й почне писати.
<Але> Та тут вранішній вітер <роздувши> <піді[йнявши]>, піднявши занавіску [2],
у вікно відчинене влетить,
<і помішає пописане> додолу
здмухне листки [3] з стола <написані ще вчора>
і <поносивши> позаносить по кутках
<й поперекидає їх,>, змішає між собою [4]

(ЦДАМЛМ, ф. 464, № 1194, арк. 4)

---

[1] Після слів «не згоден» іде велика стрілка олівцем до слів угорі: «Матерія — вічна».— *Ред.*
[2] На берегах дописано олівцем: «нап'явши занавіску».— *Ред.*
[3] Внизу сторінки написано: «аркушики».— *Ред.*
[4] Потім весь цей уривок автор перекреслив.— *Ред.*

Бога? — <не[сподівано]> в розчинено вікно <перепитає>
спитає вітер.
Бога? — <з> в саду <здивовано> пасмішливо оріхи
зашумлять.
<Бога? — затрусить, стримуючи сміх, занавіска> <сміхом
надметься віконна занавіска> <надметься щóками
віконна занавіска> <від сміху затріпоче зана-
віска> [1]
Бога[?] надм[е] <надм[е] щоки>
<що> <і раптом>
Бога? — <стримуючи сміх, надметься> віконна занавіска.
Бога? — <і білим сміхом <дметься> <надметься>
<рвонеться>
<надметься> віконна занавіска,
<що раптом пирсне в саме око Сковороди>
<і раптом пирсне білим сміхом тут>
і раптом
таким вона тут пирсне білим сміхом
<і щось дрібно язичком своїм тут залопоче>
<і задрібоче, не в силі ст[риматись]>
що аж Сковорода одхилиться здивовано!
<Він,
перо відклавши, встане,
оцей ще мені вітер>
А з стола, як божевільні,
<написанії> аркушики паперу <розлет[яться]>
полетять
<на дзиглик, на> <униз на д[зиглик]> на лаву, що
править за ліжко,
<на лаву ту дубову, що правила за ліжко>
на шаховку, па лаву, що править в келії за ліжко, па глек
з водою...
І кинеться Сковорода їх підбирати:
оцей ще мепі вітер! <— аж сердито>

---

[1] Внизу аркуша позначені зірочкою ще два варіанти уривка:
«Бога? — пустуючи
<від сміху стримуючись> лукаво <надметься> <віконна>
занавіска на вікні надметься».
«Сковорода поверне замислену свою голову до вікна
і раптом
таким <падметься> вона <тут> білим сміхом
пирсне, що аж Сковорода одхилиться здивовано!» — *Ред.*

<і точно дивись:> тінь порожня,
Пустун, <і точно> сказати б — тінь порожня,
а отакеє виробляє.
<Підніме знову> Надме <тут> знову вітер занавіску,
опреться <голуб[ими]> ліктями <на> об лутку
і <до>, пильно подивившися на Сковороду,
поволі головою похитає:
— Ех ти! А ще філос[оф!] [1]

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1194, арк. 2)

[. . . . .]
<підхопиться> і кинеться скоріше підбирати їх і покладе:
оце вже мені не подобається, вітер.
Ах, як не подобає[ться!]
<Ах> <та> ти ж... Сама, <я[к]> сказати б, тінь порожня,
а отакеє <з людьми> зі мною виробляєш.
<— Як то «тінь порожня»!>
І засміється вітер тут на ці слова
і пустить занавіску <в трепотливий танець> <тріпотіти>,
наче прапор, метляти.
Ех ти ж, Сковородо!
А ще філософ звешся.
<Раз ти> <Та ти ж зрозумій> <Та зрозумій же ти>
Пустун то я пустун,
але ж ти зрозумій і те,
<раз я> що раз я т і п ь,
<то, виходить,> при мені <є й т і л о>
то при мені, виходить, десь же й мусить бути й тіло?
<бо від чого ж і тіні падати>
І Сковорода
<як ужалений почне по хаті>
<в> <рукою схопиться> <голову тут схопить>
<і, на хвилиночку застигши, раптом скрикне:>
тут на хвилиночку, немовби прислухаючись до чогось,
<непо[рушно]> застигне,
непорушним на 'дному місці стане,
а потім полегшено зіт[х]не
і скаже:

---

[1] Потім весь цей уривок було перекреслено.— *Ред.*

— Так от воно що!
Тінь — і та навіть <матеріальне> тіло своє має.
<А що вже говорити про повітря, на яке>
<Еж на нім птиці, опираюч[ись літають]>
<І та> <Тож значить думка моя правильна:
Спочатку Матерія — а потім вже свідомість.
Ох, який же я радий відкриттю цьому>
А я <усе> ще все про бога? —
І Сковор[ода] почне по келії ходити, сам з собою
сперечать[ся]
<Спочатку є вона, оця Матерія> <Спочатку Матерія в природі є> Спочатку Матерія є головним в природі, а не Дух!
<Ох, який же я радий <ствердженню цьому> <твоєму
твердженню,>
вітре,>
який же я радий!
<Ану ще мені що-небудь скажи, ми[лий вітро]вій, пійду
до тебе, освіжуся>
І Сковорода,
<поклавши> накривши аркушики книжкою важкою,
прискорено іде у сад.
А там —
там птиці ранок опадуть.

.]

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1194, арк. 1)

Початок і кінець — <це одно і те ж>
<Від зерна колос — в зерно й повертається.
Бо світ не має ні початку, ні кінця>
Бо <Бо по-перше> початок і кінець — в єдиній точці
сходяться.
<А по-друге:> від зерна ж колос — в зерно й повертається
<І> там, де <він> світ нібито <кінч[ається]>
<приходить до
свого кінця>
Там він <тільки> лише <тільки> <починається>
<омолоджується> народжується.
Так? <Зрозумів?> Зрозуміло?
Ну, отже, тепер далі:

.]

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1194, арк. 3 зв.)

[. .]

о всеблаженна!
І всеблаженна зразу десь <почує> <озветься> почує
м'ятою <пахучою озветься>
м'ятою <рутою>, шалфеєм ще й любистком пахучо
озветься,
<і що> Сковороді
такий муст

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1194, арк. 10)

* * *

[IX. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

СКОВОРОДА

ALLEGRO GIOCOSO *

ПАНТЕЇЗМУ СКУКА

...Три місяці пробігло,
мов караблі веселі в морі —
всіма цвіта́ми процвітані,
добрим скарбом переповнені.
Три місяці пу́стинь Китаївська і в ній Сковорода
немов пливли —
поміж садами рожаїстими,
серед кринишного <услізз[я]> узлісся,
на полі повному, де хвиля хвилю ллє і зупинятися не хоче.
Уранці,
ще тільки небо почне наливаться,
і вітер зелений одчалить в далечінь —
уже Сковорода
встає з досвітньої <роздуми>
дрімоти *
й сідає знов <до столу> писать *
і в сад іде.
Там птиці ранок опадуть,
клюють-клюють не доклюються
і <клюкапо колінять> солодко співають, сон розказують.

А сонце <, як Архімедова спіраль,> <мов Архімедова
спіраль>
<у всі кінці> скрізь у всі кінці
<як Архімедова спіраль> розкреслилось
<розкреслилось>
і світовую про́сторінь сліпучим коле.
<Проміння його> *
Сліпучого перевертаються кінці
<що гостряками перевернулися до серця сонця> *
і гостряками просто в <серце>
сонце *
<у серце сонця вгрузають грузло
із <мов з> безвісті клинки...>
Сковорода
на землю упаде,
цілує квіти, трави гладить,
росою очі, немов незрячі, протирає —
природо! <як>
як ти всього мене кругом <околюєш!>
наповнила *
<із безвісті клинки>
щедро, щедротно! *
<тут навідши> <навівши
із безвісті клинки...>
Пролий душі моїй силу,
і муст, і нектар, і любов,
нехай я мудрістю твоєю затужавію,
руто моя!
І рута <зелена, м'ята> пахуча зразу десь почує,
і Сковороді
такий муст у серце вступить,
що він од радості і бігає, і плаче,
і кожне дерево вітає,
метелику й комашці дякує —
за все, за все!
Неспокійні руки роботи попросять.
Гембля свого під напиналом знайшовши,
він ясенові дошки струже і гембелює
<(це так — щоб перед писанням трактатів
<та освіжитись>
здоровим клопотом наснажитись),—>
а дошки ж лисі, аж шуті —
а по них узори шиті —
сухопінявий шум!

Тісняться стру́жки у стружки́ —
шуті, шиті, шум!..
Тікають скручені в кружки́ —
шуті, шиті, шум!..

Шум...*
<Душевну гармонію іронія уколе.
Нахопиться тут Біснуватий,
що так розумно завше дивиться.
(Слідом за ним — солдат з цеберком,
від якого по стежці, як жива,
гадючиться вірьовка)>
Іронія Біснуватого *
<Біснуватий, і враз Біснуватий
<тут> *
оброслу голову на шиї повернувши,
у стугні груди б'є рукою>
<сонце, о природо <натуро!>>
<сонце мо[є]>
<О світе мій>
<як та гармонія душі!>
гармонія, ах, гармонія душі!
Для неї — все на світі залишу!
Для неї ж я...
— Та не сміши! —
<за спиною його надбитий
почується йому тут голос
важкий, крихкий, простудою надломлений голос>
Та й голос же — такий знайомий! — *
за спиною його почується тут враз,*
пощерблений, простудж[ен]ий, важкий...*
Сковорода
здригне плечима і <весь зніяковіє,
немов поцілений в саме серце> перестане гемблювати,
поцілений <цим голосом> словами саме в серце,
пе́рце <з досад[и]> з грудей своїх здмухне,
немовби це воно було <виною> ніяко́вості, <його, *
причиною> *
<і, переставши гемблювати,>
<й поволі> із гемблем у руці
<поволі> через плече
обернеться на голос.
<Перед ним —
Біснуватий,>

Ага, це ж Біснуватий *,
що так розумно завше дивиться.
А там он — <згори> з сусідньої гори —
<солдат іде> <солдат, співаючи української, іде>
співаючи іде сюди солдат з цеберком
і по стежці за ним,—
як жива, гадючиться вірьовка...
Сковорода (поволі обертаючись): Ти щось казав?
Біснуватий: <А те, що твоя гармонія душевна
повин[на...]>
Та, може, ж і казав.
<Павза> <А Біснуватий>
(а сам — <то> все <розкривається> розкриється,
то знову
<запинається> <загортається> загорнеться в своє
<ветхеє>
<посічене> мізерне лахміття, під яким жовтіли, як іволга,
старі штани,
обтягнені, військові)
Сковорода: Ну а що ж саме? ти можеш повторити?
Біснуватий: О боже мій! Та доки ж повторяти? <Та>
<Доки ж>
Та ще кому? — тобі, що <силу маєш ти велику>
<вогняну>
перевернув би світ увесь, <як[би]> аби лиш захотів.
<Сковорода: Ну а все-таки... Ти повтори *.
Біснуватий: Ну, а коли ж ти <раніше> через плече
балакаєш
з народом, то як же я скажу?>

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1195, арк. 1—3, 3 зв.)

* * *

і страшно пророкує,
в свої уривчасті слова
мішаючи чужі, французькі:
Наш хід <—> як тигр — нестримний гон.
Землі то тон демократі!
Са ірà! са ірà!
А ви — що ви? кого ви лю?
і землю длю, і люд давлю —
<проклянь! царя! тирана!> *
проклѧ́-! цара́-! тира́-!
І раптом засміється:

а Катерина ще не здохла?
<— Ну йди ж, іди!> — Ану, помовч! — підійшовши,
солдат на нього крикне
<це знов>
й дзвінке <цебро> цеберко
опустить у криницю...
Ух! — злякається цеберко,
й, немов хватаючись за цямрини,
<то в один бік> <дзвінко> <десь там> <в глибокій
дзвінкій тиші>
там десь в дзвінкій глибокій тиші
то в один бік
раптом *
бух! <— в холодній тиші,>
<то в другий, то...>
а потім в другий,
аж поки <плав[ко]> <всім дном> на воду <плавко> *
сяде — *
м'ягко *
плюх!
і ще раз плавко: плюх...
<Біснуватий (до Сковороди): Ти не дивуй мені>
<В гармонії перебуваєте?
А я
щодня, замість молитви,
<я шлю> прокляття шлю царям, тиранам і [владикам]>
Біснуватий (до Сковороди):
В гармонії перебуваєш?
У розслабляючій молитві?
<Але в чім же гармонія, скажи, полягає?> *
А я —
щодня замість молитви прокляття шлю
царям, тиранам і владикам!
Хоча... (він <усміхнувся> усміхнеться гірко):
щó можуть вдіяти самі лише прокляття?
<по голові тиранів> треба бить, по голові! —
І знову прокричав:
Ça ira! Ça ira!
Сковорода свої тут філософські вічно-здивовані брови
насторожить
<і перестане гемблювати>
Лівою рукою оббираючи шорсткії з гембля стружки,
він повертається до Біснуватого увесь,
немов вступаючи <цим в> у диспут:

Сковорода: *
Ça іга — тобто: <все вперед> піде все на добре,
влаштується,
все вперед,
а <чи> звідки ж ти умієш по-французьки? [1]
Біснуватий (ще глибше загортаючись в лахміття,
під яким жовтіли, як іволга, старі штани, обтяжені,
військові):
А нащо тобі знать? *
<А я знаю ще й <і> по-грецьки.
Ось. Будь ласка. Пан...>
<Будь ласка> [2]
<Ось>
Будь ласка.
<Пан — це означає...
Та тут солдат на нього закричав:
Ей ти! пан!
Ану одійди трохи>
Солдат, витягнувши води з криниці,
поставив цеберку на цямрину
й, перехилившись, пити став...
Біснуватий <(продовжуючи)> (до Сковороди): [3]
<Пан по-грецькому — це означає все.
А тебе — бог.
Звідси ж і пантеїзм, що божество ототожнює із всесвітом.
Так от, непоправний пантеїсте:>
Скучаєш <ти в монастирях та поміж панством!>?
Біснуватий (продовжує) [4]
Воду <своєї> філософії розливаєш на пісок сухий
неплодоносний!
Вода то колихалась у цеберку і, перехлюпуючись, виплескувалась на с[ухий пісок...] *

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1195, арк. 4—5, 5 зв.)

[X. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

[. .]

до церкви йдуть вичитувать ченці похмурі —
один по одному,

---

[1] Напроти написано: «нтб» — «Н[а] т[ому] б[оці]».— *Ред.*
[2] Напроти написано: «на тім боці». Далі подається текст із зворотного боку аркуша.— *Ред.*
[3] Внизу дописано: «нтб». Далі подається текст з лицевого боку аркуша.— *Ред.*
[4] Далі написано: «Н[а] т[ому] боці».— *Ред.*

попід оградою,
мовчки....
І спиниться Сковорода
(не може не спинитись!) —
він бачить, як <вони> <ченці> вони уже аж перед самим
<входом> <храмом>
оглядуються й поміж себе цирклюють,
що гість отця Іустина,
як і Біснуватий той,
до храму невхожий.
І смішно стане на душі.
Замість гармонії іронія уколе,
іронія не тільки з них —
з самого себе!
Бо що <ж> з того, що він <до церкви ходіння> ходіння
до церкви одкидає?
Але ж <у бога> із богом ще й досі не розстригся.
<Нехай цей би> Хай бог цей у нього <буде і не церковним, а тільки в образі природи чи> хоч і не з церковного
<буде>,
а скрізь розлитий, таємничий, або ж вірніш: сама природа —
все одно!
<Природо! — це ж він допіру тут благав,>
Ну от! — Бо хіба ж це не він допіру тут благав:
пролий душі моїй силу!
тобто: <безсилля таке вже в людини?>
безсила така вже людина?
<Природо! — це ж він допіру тут танцював>
Природо! — Бо хіба ж це не він допіру танцював тут:
<природо,> прийми подяку за все! <за все>
Тобто: <за нероблення, тишу?> <як богові подяка?>
і за лихе, недобре?
І <гірко> стане <на душі>
І смішно стане на душі,
<і думи тяжкі поженуть>
і думи тяжкі <сорокап'ятилітні> п'ятидесят[ирічні]
<поженуть> думи поженуть [1]
у поле,
на край
світа...

---

[1] Напроти, на берегах, написано:
1770
1722
48 — *Ред.*

СКУКА <ПРОДОВЖУЄТЬСЯ> ТРИВАЄ[1]

Поле, поле!
Яке воно кругле!
Яке воно прóсте і довершéнне —
поле!
За кругом круг тече,
за гору гора забігає —
<отут,
тут себе перевірити мушу.>
із цундрою, як він казав, іти потрібно? *
Але ж і тут *
чому не можу я знайти свій ключ, ключ до душі? *
І Сковорода, на землі по-турецьки умостившись *,
хитаючись із боку в бік, тихо співає: *
Щастя, де ти живеш? — горлиці, скажіть!
Чи в полі вівці пасеш? — голуби, докрильте!

Колос зігнувся і дивиться в землю —
познай себе самого.
Небо в тисячі люстер перехмарюється —
познай себе самого.
Дніпро у тінь пославсь, а повен перебігу —
познай себе самого,
<або ж по улюбленому грецькому:>
Гнóфті се автóн.
Тень до танцю цундри —
Гнофті се автон.
О! як це раптом вирвалось про цундру! *
аж сам здивувався *.

Щастя, де ти живеш? — горлиці, скажіть!
Чи в полі вівці пасеш? — голуби, докрильте!

І знов спливає на висоти
тривога Сковороди.
І тиху флейту з-за пояса діставши,
він починає славить світ,—
він починає славить світ,
що в той же черк узький и стеклий
і все ж розмружений сто раз.

---

[1] Напроти дописано ще один (незакінчений) варіант заголовка: «Скука не».— *Ред.*

Гнофті се автон!
Тень до танцю цундри —
гнофті се автон!

І тиха флейта, як метелик,
летить до лісу на жита,
прозоро над Дніпром тріпоче,
до всіх просторів признається
і повертається назад
[. .]

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1195, арк. 7—8)

[XI. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

<ПАНТЕЇЗМУ СКУКА>

...Три місяці пробігло,
мов кораблі веселі в морі —
всіма цвітáми процвітані,
добрим скарбом переповнені.
Три місяці пустинь Китаївська і в ній Сковорода
немов пливли —
поміж садами рожаїстими,
серед кринишного узлісся,
на полі повному, де хвиля хвилю ллє і зупинятися не хоче.
Уранці,
ще тільки небо почне наливаться
і вітер зелений одчалить в далечінь,—
уже Сковорода
встає з досвітньої дрімоти
й сідає знов писать [1].
<Mustum> Мустум — говорить <він> Сковорода — назву
<я діалог> трактат я про натуру,
<мустум> mustum,
що по-латинськи означає
<молоде вино> <виноградний сік> молоде вино.
Природа ж, світ увесь —
мов виноградний сік із винограду,
і ми його п'ємо,
п'ємо...

---

[1] Після цього автор позначив вставку і написав: «Н[а] т[ому боці]», проте ніякої вставки на звороті немає.— *Ред.*

А разом з ним
впускаємо до серця й бога,
<що геть> що весь
розлився у природі <скрізь> <весь> <до останку>
<весь>
— Бога? — в розчинене вікно спитає вітер.
— Бога? — в саду насмішливо оріхи зашумлять.
— Бога? — лукаво <занавіска> надметься.
лукаво па вікпі щось <залопоче> затріпоче ще
й надметься.
<І> Сковорода
<поверне свою голову до роз[чиненого вікна]> <до
них>
поверне <свою> свою голову <до одчипеного вікна>
<відсвіжуючого вікна>
в той бік, де свіжий струм іде,
але йому тут раптом — <занавіска>
таким блискучим білим сміхом <ув очі> пирсне занавіска,
<що аж Сковорода одхилиться здивовано!>
що він од несподіванки аж несвідомо
одхилиться здивований!
А з стола, як божевільні,
аркушики паперу полетять:
на <шаховку; на лаву, що править в келі[ї за ліжко]>
<аналойчик> аналой,
на лаву, що править <в келії> Сковороді за ліжко;
<на отця Іустина>
на глек з водою, <на Іустина>...
І кинеться Сковорода їх підбирати:
<—> Оцей ще мені вітер!
Що пустун же, сказати б, тінь порожня,
а отакеє виробляє.
<— Оріхи! Ви чули, що сказав він? —>
<і> А вітер, підхопивши <знову> занавіску,
опреться ліктями об лутку,
<подивиться докірливо на Сковороду>
<і головою> і прозоро головою похитає:
— <Ну як же це можна так, га?> Ну як <же так> такеє
можна
<такеє> говорити?
<Оріхи! Ви чули, що сказав він?>
А ще філософ зветься.
(Оріхи <зашумлять: філософ> зашумлять, повторять:
авжеж, іще

філософ зветься)
Пустун то я пустун,
але ж ти зрозумій і те,
що раз я тінь —
то при мені, виходить, десь же <й> мусить бути й тіло?
<І Сковорода> <філософ> І Сковорода,
немовби прислухаючись до чогось,
на <хвилинку> хвилиночку застигне,
а потім полегшено зітхне<:>
й <скаже> здивується уголос:
— Так от воно що!
Тінь — <і та>
і та навіть тіло своє має.
Значить, сто раз я правий був учора,
коли <говорив> на диспуті з панами говорив:
Матерія — вічна.
<Так. Materia aeterna est.>
<Так> <Але> Так чого ж тоді я знов сьогодні
спотикаюсь?
<і на чому?>
Та ще на <слові такому невиразному,> такому <зовсім>
<хисткому й по-філософськи> невиразному,
<як «Бог»?> як слово «Бог»?
<Поглянув>
<Природу богом називаю я> Адже природа для мене бог лише в такому розумінні, як називав її й Спіноза,— <тобто:> <а саме:> тобто: <природа> є <причина> самої себе. Є причина <тобто> <або ж> вірніше <первопричина> існування первопричина. <Але ж> А щодо бога з запахом, з бородою, з хітоном, з благословляючою рукою — <то> то невже хоч коли-небудь та отаке я говорив?
<А за вікном все більш світає,>
І ось
<почне філософ наш по келії ходити — швидко>
<почне він тут швидко по келії ходити>
почне Сковорода <тут швидко> <тут> по келії
ходити
<швидко-швидко>
і сам з собою сперечатись.
(А за вікном <все більш світає>,
нікого не питаючись, світ світати <починає>
устане
<півень заспіває, півень десь>, десь озветься пташка,

заскрипить фіртка у саду).
Сковорода:
Якщо ми визнаємо бога,
тим самим ви́знаєм, що світ конечний?
<Тобто:> <Або ж:> Іншими словами:
що його було створено колись?
А тим часом —
це ж не так,
зовсім, філософе мій любий, це не так.
Бо початок і кінець —
в єдиній точці сходяться.
Бо від зерна колос —
в зерно ж і повертається.
Світ —
вічно текучий,
і там, де світ нібито закінчується,
там він тільки наново народжується.
Як вода —
найди, де перша крапля в ній, а де остання?
І жадібно з глека води ковтнувши,
він знов <знов> по келії заходить.
Ск [оворода:]
Ну от. Освіживсь.
Перестане хропти тут Іустин,
І, повернувшись на другий бік,
носом на віддихах задирчить,
немовби дошку пилкою пиляв він.
Тепер — далі —
<далі.>
(А за вікном <все більш світає>, нікого не питаючись, світ світати <починає> устане, <заскрипить фіртка у саду> до утрені у дзвона вдарять і <хтось> ченці, одкашлюючись, <під садом> через сад, <пройдуть> як тіні, пройдуть).
Сковорода:
Якщо ми ви́знаємо бога,
то буде <Дух ізверху в нас> Дух тоді в нас зверху, а не Матерія?
Але ж Матерія якраз і є та сила,
без якої і самий Дух не може існувати.
Справді.
Відчування, Свідомість, Розум —
звідки ж вони узятись можуть,
якщо не буде тіла?

Та навіть і таке, здавалося б, безплотне, як повітря,
<як повітря>
<і воно —> а воно ж —
твердіше від каменю,
міцніше від заліза,
<бо інакше б птиці, літаючи>
бо інакше
птиці, літаючи, не могли б на нього опиратись.
<Бо <інакше> Генрі Кавендіш,>

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1196, арк. 1, 4—6)

* * *

якщо не буде тіла?
Або й таке, <здавалось би, безплотне — як повітря>
здавалося б,
безплотне —
як повітря!
І збудиться від його голосу Іустин,*
і смачно позіхне, аж вискне
<ще й <перехрестить рота> перехрестить собі рота>
І перехрестивши <і перехрестивши собі> собі рота,
байдуже <тупо> безнадійно <запитає: ти все>
пишеш?
<Спустить босі> Позіхаючи <спустить> голі <ноги *
додолу> *
<Позіхаючи, по[чне]> <обома руками почне вичухувать *
себе по *
пузі> *
<О,> <Ой, г-господи> *
А Сковорода, своє продовжуючи <у думках>,
з одчаєм <скаже> йому скаже:
Та ні, ти подумай!
Цього ще <ніко[ли]> не бувало, щоб я його коли зустріти
запізнився,
а це... в вікно ось глянь...

<Іустин

Ти про кого це <говориш> кажеш?>
Іустин,
<опустить> свої ноги спустить додолу
<й нагнувшись, почне шукати>
<й ви[чухувать]> <і обома руками почне вичухувать>
<вичухуючи себе, почне>

<так само тупо перепитає> <байдуже промовить:>
<і дивлячись у вікно, байдуже промовить:>
<Зустріть? та кого ж?>
й, шукаючи ними *
постолів під лавою,*
так само <тупо> байдуже промимрить:
Зустріть? А кого? *
Сковорода, не <мо[жучи]> в силі більше <витримати> *
<від усієї цієї тупості, сонливості, монастирської огиди> *
стримати *
своєї одрази до всієї цієї тупості,*
до монастирської огиди,*
<сто раз> *
ледве стримуючи свою досаду на себе,*
сто <раз пожалкує> раз, тисячу раз пожалкує: *
чого він <прийшов у> <прийшов сюди> <обрав цей> *
прийшов у *
монастир <цей у гості> цей до Іустина *
в гості? *
Заспокоїтись від переслідувань? Заховатись од насмішок *
панів? *
А вийшло ще гірше,*
ніби тікання від боротьби, від світу.*

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1196, арк. 7 зв.)

<Так як <же ви[й]шло> же <це так> ви[й]шло це,
що <я прогавив>
я його прогавив?>
<А я <ще тут> його й зустріти запізнився? *
Цього зо мною ніколи не бувало.*
І він,
аркушики накривши книжкою важкою,
<вибіжить>
мов <юнак> до коханої — юнак,*
<немов> <аж стогнучи з досади,>
<вибіжить у сад>
у сад вибіжить.*
А там — *
там птиці ранок [опадуть].*
<сам> І сам собі з докором кине: *
цього ж зо мною <ще ніколи> не бувало,
щоб я <його зустріти> його коли зустріти запізнився!

<і він> <і філософ> <плине> <і він>
<аркушики> й аркушики накривши книжкою важкою,
стрімголов
вибіжить у сад!
А там —
там птиці ранок опадуть,
клюють-клюють — не доклюються,
і солодко співають, сон розказують.
Сонце <ж скрізь> скрізь у всі кінці, як Архімедова
спіраль,
розкреслиться
і дзвонить, і гуде,
і світлом землю <наповнить>
наповняє *
щедро-щедротно.
Сковорода <простягнувши> простягне тут до сонця руки: *
О сонце моє ясне!
<о сонце чудовне> Сонце <любе, прекрасне> Сонце
любе, ласкаве, прекрасне!
Без тебе не було б життя — ні хліба, ні води <!>,—
Прийми <ж вітання> <уклін> ж ранішнє вітання
<од> від
Сковороди!

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1196, арк. 7)

<А Іустин із келії вийде>
Тут вийде з келії Іустин *,
щоб до церкви йти *,
у клобуці, у рясі *,
чотки <в руках> *
— А ти... ти знову сонцю поклоняєшся?
<проходячи повз нього, скаже отець Іустин>
<отець Іустин крізь зуби скаже>
<видавить отець Іустин крізь зуби>
перебираючи [чотки], докірливо <похитає [головою]> *
отець Іустин,—
Пора б якось і до церкви заглянути.
Та Сковорода <від нього>
лише рукою відмахнеться,
<на землю упаде>
<й> і ще дужче заспіває:
О сонце мелодійне!

сонце <славне, чудодійне> славне, дивне, чудодійне!
Без тебе люди не жили б, <і> не цвілись сади,—
прийми вітання від Сковороди!
І відхреститься <від нього> <відплюнеться> отець Іустин,
і <задом почне> задом, як од божевільного, почне від нього відступати.

А Сковорода
на землю упаде,
цілує квіти, трави гладить,
росою очі, немов незрячі, протирає —
природо!
Як ти всього мене кругом наповнила<—>
щедро-щедротно!
Пролий душі мої[й] силу,
і муст, і нектар, і любов,
нехай я мудрістю твоєю затужавію,
руто моя!
І рута пахуча зразу ж десь почує,
і Сковороді
такий муст у серце вступить,
що <від> він од радості і бігає, і плаче,
і кожне дерево вітає,
метелику й комашці дякує —
за все, за все!
Перце удода на стежці піднявши,
в петельку сорочки він собі застромить
і ніжно дмухає на нього — <й поглядає —>
навмисне —
щоб упало.
<Та> Тільки ж перце, вже й перехилившись головою вниз,
тримається на кінчику і падати не хоче.
О натуро!
Що може бути краще,
як та гармонія душі!
<Неспокій>
Неспокійні руки роботи попросять.
Гембля свого під напиналом в саду знайшовши,
він ясенові дошки струже і гембелює.
А дошки ж лисі, аж шуті —
а по них узори шиті —
сухопінявий шум!
Тісня́ться стру́жки у стружки́ —
шуті, шиті, шум!

Тікають, скручені в кружки́
шуті, шиті, шум! <..>
Гармонія, ах гармонія душі!
Для неї — все на світі валишу <!..>...
Для неї ж я...
— Та не сміши! —
за спиною його почується тут голос,—
пощерблений,
простуджений,
важкий.
<Здригне плечима Сковорода:
немов поцілений у саме серце —>
Поцілений у саме серце,
здригне плечима Сковорода:
пе́рце з грудей своїх <здмухне,> здмухне сердито,
немовби це воно було причиною досади,
<і із> і,так із [гемблем] у руці
<обернеться> напівоберпеться на голос.
<а> <Ага, це> <Перед ним> <Та це Біснуватий,—
подумає собі —>
Перед ним — Біснуватий,
що так розумно завше дивиться.
А там он — із сусідньої гори —
співаючи, іде сюди солдат з цеберком,
і по стежці за ним —
як жива —
гадючиться верьовка...

<Сковорода> Сковорода

Ти щось казав?

Біснуватий

Та, може ж, і казав.
(А сам —
<то розкриє, то знов загорне лахміття> то розкриється,
то знов загорнеться в лахміття своє мізерне,
під яким, як іволга,
жовтіли <, як іволга, старі> <, як іволга, потерті>, як
іволга, старі штани —
обтягнені, військові).

Сковорода <(оббираючи стружки із гембля)>

Ну, а що ж саме?
Ти можеш повторити?

Біснуватий

О боже ж мій! та доки ж повторяти?
Та ще кому — тобі?
Тобі, що світ <увесь перевернути> <увесь ти б зміг>
би зміг увесь перевернути,
аби лиш захотів?

Сковорода

Ти хочеш цим сказати,
що <знаєш> досконало знаєш силу мою творчу
<і той>, як також і те: <куди>
в який <вона> прямує <хід?> хід вона?

Біснуватий <(раптом закричавши)>
<Хід? Та>
<(і раптом закричить)>
Та в який же інший хід, <як тільки> як тільки той, що ми
його <повинні> були б повинні — в с і!
ти розумієш?..
<(і раптом закричав він,>
Біснуватий *
оброслу голову на шиї, мов жорна, <повернувши>
поверне,
у стугні груди б'є рукою
і страшно пророкує,
в свої уривчасті слова
мішаючи чужі, французькі:
Наш хід, як тигр — нестримний гон.
Землі то тон демократі.
Са іра̀! са іра̀!
А ви, що ви? Кого ви лю?
І землю длю, і люд давлю —
прокля́...<!> цара́<'>...<!> тира́<'!>...
І раптом засміється:
а Катерина ще не здохла?
— Ну йди ж, іди! — <солдат> надійшовши, солдат на нього
крикне,
й дзвінке цебро опустить у криницю...

Ух! — злякається <цеберко> цебро
й, немов хватаючись за цямрини,
там десь
в глибокій <дзвінкій> лункій тиші

то в один бік <раптом бух> глухо бухне —
то в <другий> <інший> другий...

Біснуватий (до Сковороди)

В гармонії перебуваєш?
<В молит[ві]> У розслабляючій молитві до натури?
А я —
<замість>
щодня замість молитви прокляття шлю —
царям, тиранам та владикам!
Хоча... (він усміхнеться гірко):
щó можуть вдіяти самі лише прокляття?
(і знову <прокричить> грізно прокричить):
Са ірà! Са ірà!
Сковорода,
<свої тут філософські, вічно здивовані брови насторожить,>
лівою рукою оббираючи шорсткії з гембля стружки,
свої тут філософські, вічно здивовані брови насторожить
<і про> і <п[ро]> зацікавлено <запитає> спитає:
Са ірà — тобто: <піде на добре, все> на добре піде,
влаштується, все вперед,—
а звідки ж ти умієш по-французькому?

...Солдат, витягнувши води з криниці,
поставить цеберко на цямрину
й <перехилившись>, перехиливши його, пити стане.
<Й вода розколихана в цеберку>
<А вона розколихана, від неба синя>
А вона
важко розколихана, від неба синя —
<не раз вихлюпнеться на пісок...>
вихлюпується на пісок...

Біснуватий (до Сковороди)

Воду філософії розливаєш на пісок сухий, неплодоносний?
Час би вже знайти й <родючу землю> родючий грунт —
ти чуєш?
Ой гуць, гуці, сорочечки куці *.

<Сковорода

А саме?

Біснуватий

Ох, як же не люблю я пояснятн!
Але прийдеться пояснити.>

Солдат (напившись)

<Ти ч[уєш?]> <Чи ти ч[уєш?]> Чуєш?
<Ідеш мені> <Ідеш к мені чи ні?>
Ти йдеш — кажи мені — чи ні?

Біснуватий <(крикне)> (з досадою крикне)

Та йду! лечу!
А все ж... царі... (до Сковороди)
Сказать?
Я б перший їх
Зарі —
Зарі —
Ух! заворушитись народу тільки дайте...
Сковорода,
скупчивши поміж брів своїх якусь глибинну невимовну мисль,
свій гембель одкладе
і довго дивиться <услід> обірваному Біснуватому услід,
<немовби ще>
іще й рукою <вгору> так, немовби його завернути хоче *.
<А він іде,> <той, віддаляючись>
А той,
віддаляючись,
<і довго> щоразу обертається назад,
і спотикається, й плюється:
<У[х!]> заворушитись <тільки дайте...>
тільки — *
дайте — *

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1196, арк. 8—12)

[XII. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

. .

жовтіли старі штани потерті,
обтягнені, військові).

Сковорода

Хочеш сказати цим,
<що знаєш> що ти знаєш досконало силу мою творчу?
як і те:
в який вона прямує хід?

Біснуватий

Та в який же інший хід, як тільки в той,
що ми його були б повинні всі —
ти розумієш? —
<всі> геть чисто всі вхопити!<—>
<Ні, про це давай я краще заспіваю:
Царихо, царихо,—
від тебе все лихо!>

Сковорода

<О! та в тебе, я бачу, голос неабиякий?>
Але на що <ти натякаєш> ти своїм співом
натякаєш —
ніяк не розумію.
Еж вихваляння царів
зовсім не в моїй натурі!

Біснуватий (раптом роз'ярившись)

<Нат[ура]>
В натурі чи не в натурі —
та це ще ж половина діла!
<Росія тримається> Росії покора тримається
на чому?
на ремінній царській батурі
<і як треба>
чи як простіше сказати:
на довгім канчуку.
<І нам треба його вибити із рук тирана!>
А чи не можна б якось вибити її із рук тирана?!
Ось куди наш хід, <прямує> <!>
<Ось куди він прямує!> ось куди він прямує!

Сковорода

Скільки я стрічав тебе за ці три місяці,
а, <признаться по правді, я> признатися,
не знав,
<що думки твої
торкаються усього людства.>
що думки твої такі сміливі
й що вони пов'язані
із долею усього людства.
Говори, <— я буду слухати,—> це мені цікаво,—
я слухаю уважно.

Біснуватий

Людство! Людство!
Та доки ж <воно страждатиме, я питаю вас: о, доки?>
йому страждать іще?
я питаю вас: о доки?
(І по павзі
оброслу голову на шиї, мов жорна, повернувши,
у стугні груди б'є рукою
і страшно пророкує,
в свої уривчасті слова
мішаючи чужі, французькі):
Наш хід, як тигр — нестримний гон.
Землі то тон демократі.
Са ірá! са ірá!
А ви, що ви? Кого ви лю?
і землю длю і люд давлю,—
прокля́!.. царá!.. тирá!..
(І раптом засміється):
а Катерина ще не здохла?
— Ну йди ж, іди! — надійшовши, солдат на нього крикне
й дзвінке цебро опустить у криницю...
— Ух! — злякається цебро
й, немов хватаючись за цямрини,
там десь
в глибокій лункій тиші
то в один бік глухо бухне,
то в другий...

<Біснуватий> Солдат

(Водячи вірьовкою відро на глибині):
Здрастуйте, Григорію Савичу!
Дошки стружете?
<А я оце> А мені оце — бачите? — яка служба:
двічі на день воджу його на прогулянку,
а потім знов на цеп саджаю.
<А ото> <Хай не говорить>
<А що ж із ним робить!>
Ну а що ж.
Хай не говорить поганого проти цариці.
<Самі скажіть> Та й ви самі скажіть:
Хіба <ж> не можна тихо, смирно <жить?> жити?
Так ні ж таки... *
Ох і люблю ж я ваші співи про цеє <тихе смирне> мирне
житіє!

Прийду колись — послухаю.
Ну витягайсь, витягайсь...

Біснуватий

<1. Так от чим ти зачарував мого тюремника?
2. А я й не знав. 3. (похитавши головою):
4. В гармонії перебуваєш?
У розслабляючій молитві до натури?>

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1196, арк. 15—17)

[XIII. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

...Нахопиться тут Біснуватий,
що так розумно завше дивиться,
і <про> щось чужою мовою <запитає> незрозуміле запитає.
Він
<оброслову> оброслу голову свою на шиї, мов жорна, повернувши,
одкинувши <гордо лахміття, неначе тогу>
лахміття горде, неначе тогу,
він, дивлячись кудись <туди в віки> туди, у безвіст[ь], у віки,
[2] у чорні груди стугно б'є рукою
[1] риканням горло клекотюче роздирає,
[3] і страшно пророкує.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1196, арк. 18)

[XIV. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

цілує квіти, трави гладить,
росою очі, немов незрячі, протирає —
природо, як ти мене всього наповнила
щедро-щедротно!

Навій душі моїй спокій,
і мир, і злагоду, й любов.
Я більш нічого не бажаю,
о всеблаженна!
І всеблаженна зразу десь почує,
і Сковороді
такий мир у серце ввійде,
що він од радості і бігає, і плаче,
і кожне дерево вітає,
метелику й комашці дякує —
за все, за все!
<Руки попросять роботи>
Неспокійні руки роботи попросять.
<Він> Гембля свого під напиналом знайшовши,
він <дошки> ясенові дошки струже і гембелює
<аж поки прийде> <аж поки позіхаючи прийде
послушник тесля>
<послушнику в роботі помагає>
ш-шіть! — <а ялина ж яка,— гей> а ясенина ж яка
<— ось глянь>
ш-шіть! — <та ще й золотим> <та ще й густо золотим>
та вся <в жилках> у розводах.
Дошки <— шуті> лисі, аж шуті,
<а на>
<немов узори шиті> <по них чисті [узори шиті]>
і тільки золотіють узори шиті
шуті, шиті, ш-шіть!
Ш-шіть! Ш-шіть! [1]
<Зустрінеться> Нахопиться тут Біснуватий,
що так розумно завше дивиться
<й про Вольтера запитає> <і про Залізняка Максима
запитає>
А Катерина ще не здохла?
— Ну іді ж, іді! — солдат на нього крикне
й дзвінке цебро опустить у криницю...
Тим часом дзвін із-за тополь
покличе пустинь на обідню.
І бога грізного устав
ідуть вичитувать ченці похмурі —
один по бдному,

---

[1] Рядки від «<Руки попросять роботи>» до «Ш-шіть! Ш-шіть!» дописані автором пізніше.— *Ред.*

попід оградою
мовчки.
<Дошки> А дошки лисі, аж шуті —
<ш-шіть ш-шіть> ш-шіть! ш-шіть!
<ясенова — яка ось, глянь,— ш-шіть! ш-шіть!>
<ш-шіть!> А ясенові ж дошки — ш-шіть!
<Ш-шіть! — Та вся геть в жилках, в розводах!>
Та <по ній все> все по ній жилки та розводи!
ш-шіть!

Дошки лисі, аж шуті,
<Золотіють> Золоті по них узори шиті
<шуті, шуті, ш-шіть!>
ш-шіть! <ш-шіть!> <ш-шіть!>
А ясенові ж дошки які ось — ш-шіть!
та все ж смуги та розводи,— ш-шіть! [1]

І спиниться Сковорода
(не може не спинитись!) —
він бачить, як вони уже аж перед самим храмом
оглядуються й поміж себе жорстоко осуждають,
що гість отця Іустина,
як і Біснуватий той,
до храму невхожий.

І гірко стане на душі.
Замість гармонії підуть зітхання,
і думи тяжкі понесуть
у поле, на край світа...

Поле, поле!
Яке воно кругле!
Яке воно прóсте і довершéние —
поле!
За кругом круг тече,
за гору гора забігає.
Отут,
тут справжній ключ до душі.

Щастя, де ти живеш? — горлиці, скажіть!
Чи в полі вівці пасеш? — голуби, докрильте!

---

[1] 11 рядків (від: «<Дошки> А дошки...») дописано пізніше, а ще 2 останні — після них.— *Ред.*

Колос зігнувся і дивиться в землю —
познай себе самого.
Небо в тисячі люстер перехмарюється —
познай себе самого.
Дніпро у тінь пославсь, а повен перебігу —
познай себе самого.
<Себ[то]> Се ж бо єсть:
бренне, текуче й безкінечне,
немов фігурний триугóл, в якому і три, і два, й один —
одно і те ж.
Одно і те ж старого городища сум —
познай себе самого.
І понад гречкою бриніння бджіл,
а ще отари попід лісом,
і Києва далекого торжественність нагірна —
усе, усе в природі каже:
познай себе самого, познай.

Щастя, де ти живеш? — горлиці, скажіть!
Чи в полі вівці пасеш? — голуби, докрильте!

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1196, арк. 26—27)

[XV. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

.]

А дошки ж лисі, аж шуті <,— ш-шіть!>
<Золотіють по них розводи шиті —
Ш-шіть! Ш-шіт-ть узори шиті,
по них узори шиті>
<А> а по них узори шиті —
по них узори все шиті.
Нахопиться тут Біснуватий,
що так розумно завше дивиться.
Він,
оброслу голову на шиї <наче жорна> <мов жорна>
повернувши,
<одкинувши лахміття гордо, наче тогу>
<він, дивлячись туди, у безвість, у віки>
<риканням горло клекотюче роздирає>
<у чорні груди стугно б'є рукою>
у стугні груди б'є рукою

і страшно пророкує:
<Ідуть! Тремти сьогодні, дне!>
<Розгаснем плиском пожар!
І вгробим> <І вгроблять в сон ваш чадний чар!
І аж тоді ви всвітаєте,
та вже вам не свіне́!> [1]
Наш хід, як тигр<:> — нестримний гон,
землі то тон демократі!
А ви? що ви? Кого ви лю?
<«І землю длю і люд давлю» —
Прокля'! цара'! тира'!>
І раптом засміється:
[. .]
один по одному,
попід оградою
мовчки.
<А дошки ж лисі, аж шуті —
а по них узори шиті —
ш-шіть!
золотіють узори...>
І спиниться Сковорода
(не може не спинитись!),
він бачить, як вони уже аж перед самим храмом
оглядуються й поміж себе жорстоко осуждають
(цирклюють) *,
що гість отця Іустина,
як і Біснуватий той,
до храму невхожий.
[. .]

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1196, арк. 31—32)

[XVI. СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ]

<У келії ще тьмяно,
а тому
і аркушики паперу на столі
й>

---

[1] Текст від початку розділу до цього місця автор пізніше викреслив.— *Ред.*

<аркушики паперу видаються
фіалковими
і власні руки фіалкові
і фіалкові>
У келії ще тьмяно,
<й тому і стіни, і в кутку ікони>
а тому
і стеля, і стіни та ікони,
й аркушики паперу на столі,
<і власні руки,
й гусяче перо — усе це>
і гусяче перо,
і власні руки — усе це
<немовби фіалкове,
немовби невиспане>
<аж немовби фіалкове>
<аж сумне і тихе>
<сумним одгонить чимсь —>
<якимсь> сумним <якимсь>
<та тихим видається>
<тремтливо-фіалковим видається>
<Якимсь тремтливо-фіалковим
видається>
<сумирним, тихим>
сумним якимсь, непевним видається,
тремтливо-фіалковим —
<свічку
фіалковим одбиває також
і обличчя отця Іустина на лаві,
що, вистромивши голову із-під рядна,
спить на лаві.>
<тож фіалковим мерехтить
отець Іустин на дивані>
фіалковим мерехтить також
і обличчя отця Іустина,
що, вистромивши бороду із-під рядна,
спить на дивані.
<Хропе на всю келію як навіжений
носом і видихаючи>
<хропе на дивані>
<Пізно вночі прийшов він од коровниць,
що як прислужниці на скотному дворі,>
Пізно вночі <п'яно верзякаючи, він притягся од
коровниць,>

притягся він од коровниць,
які на скотному дворі
живуть самотою за оградою,
і п'яно реготався та верзякав:
<що от же, мовляв,>
<Ти філософ? — пит[аю] — І я теж філософ.>
<Ти любиш, що> <Ти говориш, що істина веселить
людину?>
<А я кажу, що вино веселить> <А я кажу, що вино>
<Б[о] так> <про це ж в священному
писанні сказано>
<про це ж навіть в священному писанні «од бога» сказано:
«Вино веселит человека».
Чуєш ти, чудак простецький, босоногий? — вино, там
сказано.>
<там сказано, тільки вино!>
<Хотілось плюнути в лице йому> <Хотілось плюнути
йому в лице>
Хотілось плюнути в лице йому тоді
і, захопивши торбу свою з <рукописа[ми та]>
книжками, —
тікать, <тікать> із монастиря цього <прокл[ятого]>
огидного
<тікать од проклятого цього>
<од далекого родича>
<од такого невдалого гостювання, у>
<тікать од родича>
<від гостювання невдалого, недоречного>
<тікать від гостювання з філософією несумісного,
недоречного>
<від гостювання недоречного,
від родича тупоумного!>
тікать від гостювання недоречного,
тікать від родича брудного, тупоумного!
Та ось —
<ось пересилив себе, заспокоївсь, що на день,
ще залишивсь,>
і як воно це сталось? — *
пересилив себе, на день ще залишивсь,
<бо про Огенію ж свою
хотів дові[датись]>
<хотілось О[генію розшукати]> *
зоставсь,
<слідів Огенії своєї пошукати треба>

<бо сліди ж Огенії десь тут пошукать ві[н] наміривс[ь]>
<сліди ж бо Огенії десь тут Сковороді ще пошукати треба>
сліди ж бо Огенії десь тут,
у цім краю, неправдою <заплутанім> поплутанім *,
<у цій місцевості >в цім закутку вогкім побіля Києва! *
О кохання моє нещасливе.
<Ти всього на день один було мені появилось і зникло>
Ти на одну <мить> лише мить було мені, як сон,
появилось,
<Але й за один [мент]> <Але й за мить одну>
цілющим соком наповнило мене —
невже ж я не найду тебе ізнов?
<Невже не доторкнусь устами келиха шумливого,
де виноградний сік>
Невже ж я знов не доторкнусь устами келиха того,
<в якому сік солодкий ці[лющий] виноградний?>
в якому сік
<виноградний?>
в якому цілющий сік солодкий виноградний? [1]

...Сковорода умочить тут перо в чорнило й скаже:
Mustum — назвý.....

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1197, арк. 1, 3)

<спить на дивані> <мертво хропе на дивані>
з свистом спить на дивані.
Пізно вночі притягсь він од коровниць,
які на скотному дворі живуть <самотпо> окремо
за оградою,
і п'яно реготався та верзякав.
Хотілось плюнути в лице йому <тоді>
і, захопивши <торбу свою> <свою торбу> торбу свою
з книжками,

---

[1] На берегах напроти цього рядка автором дописано:
«со-
лод-
ший»,
а потім усе це перекреслено.— *Ред.*

тікать з монастиря цього огидного,
від гостювання недоречного,
від родича брудного, тупоумного<!> —
<тікать, тікать!..> тікать, світ за очі тікать!.. *
Та ось —
і як воно це сталось? —
<пересилив себе,>
на день ще залишивсь.
Сліди ж бо Огенії <десь тут> <десь повинні бути тут>
<відкрились тут> помітив своєї він,
помітив він <поза мо[пастирем]> *
<Ось тут за монастирем десь недалечко> *
Ось тут, біля поблизьких сел,*
у цім краю, неправдою поплутанім,
<Де> <десь> тут
побіля сел десь недалечко,
<у цій> <в цім закутку> <у цім закутку>
<ах,> <боже мій> — <десь> <тут!> *
<боже мій — сліди коханої ноги
найчистішої тут!> *
боже мій — тут! *
О кохання моє нещасливе!
<на одну лише мить появилось, як сон,
наповнило мене цілющим соком>
<на одну лише мить ти явилось, як вітер,
надуло мої паруси>
<на одну лише мить ти явилося раптом,
як буря,
надуло човна мого паруси
і зникло>
ти явилося раптом, як вихор,
надуло мої <філософські> паруси
і погнало <човна> по морю, погнало!..*
Човен мій <бурі вихор хилитає,
нагору підійма[є]> <бурею-вихорем хилитається>
від бурі хитається,
чи гребінь хвилі, чи безодня — не питається,
<на хвилі здіймало, у безодню раптом [поринало]>
<на гребінь хвилі здіймало, у безодню
раптом [поринало]>
<одно тільки підкидається>
одно підкидається, одно підкидається...
<О кохання моє над безоднями життя!>
О кохання моє нещасливе!

Невже ж <я знов не доторкнусь тебе?> <тебе я знов не
доторкнусь?> я знов тебе не доторкнусь?
Не доторкнусь устами келиха <того,>
в якому сік,
<в якому цілющий сік>
цілющий сік солодкий виноградний?

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1197, арк 2)

ДОДАТКИ

ПЛАНИ І НОТАТКИ

[ALLEGRO GIOCOSO]

Рибний промисел
Литва 1770 р.
Польща Гайдамаччина ж як тоді?
Білорусь
Євреї

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1186, арк. 1)

[GRAVE]

Гайдамаки складалися з —
бездомної голоти
наймитів
степових добичників
рибалок
торгівців (чумаки тощо)
(дехто втік з-під арешту в К[иєво-] П[ечерську] л[авру])
(Брамщик)

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1248, арк. 12)

1. Змінилось відношення до гайд[амаків] з боку Росії (через Близ[ький] Схід). Бо Польща — нічого не варт[а], а от з Туреччиною порвати — це...
2. Легенда про М[аксима] Зал[ізняка] і його загони.
3. <З-над> Чота Сем[ена] Неживого, після його арешту, розпорошилась на дрібніші загони.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1248, арк. 12)

іскапала радост[ь]
древо вечности всегда зеленеет
бо:
Життя само приходить
Ч е н ц і: сказано: да будет свет

Сковород[а]: Откуда же свет, когда светила созданы на 4-ый день?

Це болото европейське преобразує в камінь
трикутник, квадрат — Пот[оп] Зм[ніи], ст. 512.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1248, арк. 13)

ст. 516 внизу — сік твого серця
печаль цього миру подобно п'яному вину
вечная істина єсть сладчайший муст і нектар
п'яні і слабі суть всі фігури без вічності

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1248, арк. 13 зв.)

[RISOLUTO, «ДРУГЕ ВИДІННЯ СКОВОРОДИ. НА ГОРІ. ДИКО. ДАЛЕКО», «FINALE»]

Записки Азербайдж[анского] ун[иверситет]а
(про комун[істичний] рух)

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1257, арк. 18)

Кажу — і спотикаюся об Вічність.
Ленін <об искусстве подниматься>
о восхожденії на гори

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1259, арк. 3)

Схід.— Бог. Початок.
Біблія не раз була джерелом розбрату.

Символ 46 вона шар земной покрила суєвір'ям
(треба знищити суєвір'я)
Пізнати Людину — пізн[ати] Бога.
Де ти, о Людино? (12)
Ищи, стучи в двери, мети хорошенько (59)
Не заграждай уст волу молотящу (52)
«Пастися будут вкупѣ» (53) (54)

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1261, арк. 1)

[НАД ДНІПРОМ]

За городищем, туди од боку, над нивою, над колосом, що з перебіжним блеском вітер його вилизував і кошлав, хилила спину друга нива. І так тужно серпи ряхтіли в житі.

А їм пригукував підгінчий з нагаєм.

[Збоку дописано олівцем:] <Сер> сцена IV (Генія на ниві)

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1201, арк. 4)

Закричав Біснуватий з сусідньої гори,
як Прометей.

[Збоку дописано олівцем:] До II-ї частини: див. Кандід, ст. XXIII, наступає революція.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1201, арк. 5)

Нова наука ріжниться від старої тим, що вона заснована не на спекуляції, а на обсервації, експерименті й математичному досліді.

Треба мені ще вистудіювати:

Астрономію (ранок II-ї частини).
Географію (Київщини, Слобожанщини, Поділля, Волині, Чернігівщини, а також всесвітню).
Сектантство.

і тільки талалай, розрах[овуючи] на уд[ар] гр[ому]
<от-от ударить>
а <удар[у]> грому й не було
Тільки махнуло десь пужкою <на х[марах]>
і стьобнуло по хмарах...

Закрутився пісок
і з вітерцями —

Колючі брови: Глянь: чи <їдуть чумаки з сіллю> не їдуть чумаки із Криму з сіллю? чи не біжать купці через Умань із Польщі? Дарма й <казать> кричать! Закрито всі кордони — закрито. <А> Бо чого ж Січ гуде, як не через це? Та й нам, міським ремісникам, селянам,— ну що робить, скажи? ну що?

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1201, арк. 10)

Пан узяв благослов[ення] у Досифея.
Ск[оворода] хотів про Марію запитать, та...

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1201, арк. 11)

До II частини
Арсеній Мацієвич
Іван Вишенський

[одірвано шматок паперу] селяне не платять оброку.
Ст. Тевяшов:
Santa Asinita
Арсеній Мац[ієвич] і серб Юрко Крижанич

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1202, арк. 2)

У Сковороди МІКРОСКОП
він розглядає мурашок.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1202, арк. 5)

Райдуга — для Ск[овороди] — дівчина
для Гаф[ійки] — спіп жита
для Подзьоб[аного] — вугілля...

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1202, арк. 15)

Птахи
Арістофана
(ніс)

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1202, арк. 20)

Пасторалі XVIII в[іку]
Гобелени

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1202, арк. 20)

Рабство
крепацтво

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1200, арк. 1)

[У КЕЛІЇ]

Гайдамаки у парку
Містерія
<гайдамаки>
У брамі
В келії
Диспут

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1207, арк. 8)

Альону із Арзамаса внести в Диспут (Іст[орія] нар[одів] СРСР, т. 1, ст. 75). Як дивно, що й досі ніхто з рос[ійських] поетів не взяв цієї постаті. Ех, немає Лесі Українки!!!

(3-я год[ина] ночі, 7-го на 8 квітня 32 [року])

Тепер же я Огенії знайшов одежу й місце.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1208, арк. 13)

Λογος
Арістотель
Сестра Цундрина
Радищев
Флогістон
Гец фон Берліхінген
Лівобережж[я]
«Українство (аналог[ічне] «єврейство» тощо) як теорія безкласовості нації. Див[ись] ст[аттю] «Істор[ичний] фальсифікат».
Унія
«Толстой про пісні»
<Донецьк> Донеччина
Кант принижував розум
Гарвей (переливання крові)
Спіноза
М-me Дюкло
Салони
«Повернутися назад до мотики»
Р. Шпенглер
Метафізика
Слово «буржуазія»
«Вічні теми» тоді, коли буржуазія теоретику заводить у себе...

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1209, арк. 26)

Банкіри
Жінки салону
«Прометей»
Входять астрологи
(навпаки — за ремаркою треба)
Б'ють селянина: чи він тямить, що оце ж ми над ним проробляємо.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1208, арк. 43)

[У ЯРУ]

Люблінська унія 1569 р. була важним кроком Польського королівства на шляху його замірів щодо асимілювання з своїм народом людності всього Великого Литовського князівства, куди входила й Південна Русь.

Андрусівська умова 1667 [року] — правий берег Дніпра знов одійшов до Польщі.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1251, арк. 1 зв.)

Ремарка в «Містерії» — «дерево з перелам[аною] рукою», «горбатим плечем».

Сковорода говорить уголос сам

<1. Селяне хвилюються.
2. Огенія.
3. Диспут Сковороди.
4. Містерія>
1. Селяне хвилюються.
— 2. <Абалага (Цундра)> Цундра (Абалага).
3. Отмщеніє філософу.
— 4. Гайдамаки <[нерозб.]> й Цундра.
5. Огенія.
6. Диспут Сковороди.
<7. Містерія>
— 7. Абалага
8. Містерія.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1254, арк. 1)

Лист Сковороди до Радищева
(чи можливо це? скільки років одному й другому?)

	<1722>
1868[1]	1868
1749	1722
19 років Радищеву	46 років Сковороді

У листі (по п'єсі) я пишу: «тобі вже зараз двадцять».

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1255, арк. 11 зв.)

Хельчицький. Ф. Скарина у Празі
Ант[уан] Кондорсе
1768
1743
25
Френологія — Галл (1758—1828).

1740 і пізніші роки уряд не мав права карати на смерть громадян на т[одішній] У[країні].

Суд над відьмою.

«Ч[ервоний] ш[лях], № 8, 192

[1] Тут і поряд — явна описка. Треба: 1768.— *Ред.*

5/V.

1769—1821

Огенія: У Білорусі? Пійди повоюй, коли там шляхта на шляхті. А ще: той край не знає степу, а це...

Б. Хмельницький повстав 1648
до Москви 1654
1768 1768 [року] Слуцька конфедерація
1648 (див. ст. 147, Ігнат)
120

Гайдамаків Польща та Росія карали жорстоко, обрубуючи руки та ноги (сила жебраків).

Суворов —

З. Бядуля: Жыды на Беларусі. Менск. 1908.

В. Пичета: Ист[ория] кр[естьянских] волнений в России. Минск. 1923.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1255, арк. 17)

[КІНЕЦЬ ФЕОДАЛА]

В даній сцені взято момент, коли пані, залишившись сама (пан поїхав у ярмарок до Ляйпціга) зажадала <«діяльності», слави> слави, «діяльності»: вона напала на <поміщика> сусіднього поміщика Херехевлідзе і відняла у нього слугу Вахтанга, що його потім Огенія спроваджує до повстанців. Сцену доведено до того місця, де мусить появитися чернець Хрисант, <що підряс-[ник]> <що в його> в підрясник якого передягається Вахтанг. Хрисант — це, так би мовити, «домашній Сковорода» в панів. Діється на Лівобережній Україні.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1189, арк. 1)

Останній відомий мейстерзінгер, учень Ганса Сакса, Адам Пушман із Герліца помер у Дрездені р. 1600, маючи 68 літ од роду. А в цей рік якраз саме народився Томас Зелле, фундатор Гамбурзької школи співців.

Ганс Иоахим Мозер: Музыка средневекового города. Вид[авницт]во «Тритон», Ленінград, 1927.

27/V уночі

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1190, арк. 28)

Кларнет (Шер. 77)
Бах (Шер. 76)
Мозер (Ганс Закс)

Ад[ам] Пушман,
а другий німець Кіндрат Норденман.

Lira rustica
Шер. (79)

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1190, арк. 29)

[«ДИСПУТ» і «ДРУГИЙ МОНОЛОГ СКОВОРОДИ»]

Німецькі поети: —
німецьку антологі[ю]

Побільшити фігури утікачів, селян та цеховиків.
Щоб С[коворода] не виступав як людина понад класом. ЦЕХИ
Єврей: Мойсей Маймонід каже: матерія не єсть вічна.
Кабаліст
Буддист — — — — — — — — — —

Записки П. Козицького.
Інструкція Арсенія Могилянського в К[иєво]-Мог[илянській] Академії: «з мая по вересень відпускати <учи[телів]> учнів <риториків> риторики, піїтики, синтакси, бідних та нищих для прохання собі милостини»
Всякому городу нрав і права

(на диспуті)

«Вам, пречестным игуменам, божіє благословеніє и наше архирейскоє препославши полагаєм...»

(Із записок П. К[озицького])

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1231, арк. 4 зв.)

Перед роками 1767—68 чи був у Луганському завод, або ж ув іншому десь місці па б[увшій] Донеччині (?) Який саме.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1244, арк. 3)

Людина і машина
техніка

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1194, арк. 14)

•Епоха Відродження. Англія.
Класичні письменники.
Ральф Дойстер.
Народне начало.
Лілі, Бен-Джонсон. Марло (білий вірш). Грін?
Всі вони: шлях тісного зближення з народом.
Театр часів Шекспіра.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1195, арк. 10)

Архімедова спіраль
Гранат, т. 13, ст. 88 після 320-ї

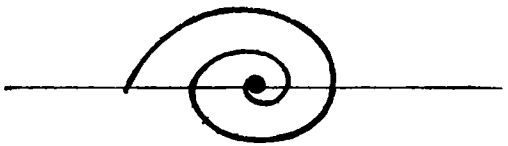

Гіппократ Хіоський, що стояв поза Піфагорейською школою,— пропорціональність площин круга квадратам їх радіусів. Це привело до відшукання квадратури круга.

Гез. Гранат, т. 13, ст. 51 (Нідерланди й Маргарита Пармська).

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1195, арк. 11)

Веданти.
Кріпацтво. Земля. Вугілля. Сміх (Арістотель, Кант, опреділення сміху).
Сковорода, твердо ставши на обох ногах, поволі
————————————така в його погляді ненависть.
Жало комарине.

(ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1198, арк. 2)

«СКОВОРОДИНІВСЬКІ ФРАГМЕНТИ»

[1. СУПЕРЕЧКА З ЧЕНЦЯМИ]

Іерон:
Ні, справді.
Нехай ти нас, ченців, не любиш,
нехай ти маніхействуєш і Нову Людину
знічев'я мрієш утворити.

(Сковорода загруз бровою)

Але скажи — ти ж маєш бога?

(Сковорода всміхнувсь)

Невже нічого він тобі не каже,
що край наш унія терзає,
що наш народ — це жертва рання?
Сковорода:
На фоні сміху рококо?
На тлі байдужого пізнання?
Іерон:
Чи, може, ти, глухим дзвонивши, й сам уже
оглух навіки?
Сковорода:
До кого говорить таке, до ко'—?
Я ж вам дзвоню, я ж вам дзвоню, каліки!
Ви ж той народ обплутали
обрядами, послушенством, царем,
з дворянством хитрим перемітили,
церковними землями його у рабство закріпачили,
а зверху ще й богом придушили — на!
лежи, мій рідний, богоносний.
Хмельницького забули? — стережіться!
А цей рідний, богоносний —
ви чуєте? — встає! Колись-таки устане —
і отоді вже вам буде саксаган.

Тут твердо кашлянув Кирило
і так немовби ні до кого,
а сам, як шулий віл,— униз забуцав,

тенором, як по воді талапнув:
— Ну от між нами й ро́змир!
А чого?
Ми ж тільки взяли тебе на спит —
чи підеш з нами.
Не підеш у єпископи —
виходить, ти не наш
і нічого тараракать.
Ми ж, хоч і думаєм з тобою розмаїто,
а прийшли до тебе, як до свого.
Ти ж весь час
як на бруску нас тримаєш.
Правду отець Досифей казав.

(Оріхові голови вколючились з усіх боків в Сковороду і ждали, що він скаже)

Від несподіваної думки
Сковороду немовби аж підкинуло! —
але тут раптом блиснуло
і все підскочило й засяяло, як мисль,
лише тенор ні на мить
не вгавав,
як талалай:
— Так де ж тоді шукать нам правди, де?

— ...я тут, тут, тут,—
затріпотіло в листі

(Грім десь ледве, стороною)

і ще раз навхрест блиснувши, як в комедіях
Арістофана,
перед тобою сміх душить свій почало —
ой, клобуки, та перестаньте ж!..
Я виливаю, власне, вирізую,
не з воску, а з міді та каменю.
Сміх.
Ви ножі, а я брусок,
і я гостритиму вас,
аж поки не перегострю!
Я вирізую не з воску,
а з міді та каменю —
і мій жереб — з голяками...

[2. ПРОЗРІННЯ]

...І переповнився Сковорода ненавистю до тих,
кого раніш немов не помічав
за своїм богом, за гармонією,—
Лизавета, любительниця муз і Малоросії,
гетьмани й гетьманчики, що раді
свій народ продать за титул, за садибу,
і всі пани і присно з ними сущії
під мудрим скіпетром премудрої
Катерини,—
о, як усіх він ненавидів, звірів неситих,
лютих звірів!

[3. СКОВОРОДА У КИЄВІ. ПЕРЕД ПОВСТАННЯМ]

За пустирями — бастіон
бундючно-високо у небо цілив.
Під ним — Золоті ворота.
Засипані були землею,
як і вся воля, що з козаками крізь них
проходила.
Пішов ліворуч,
де древні вали,
крізь Львівські ворота
у нижній Київ.
Софія вслід йому ревниво заблищала.
А скрізь по Києву,
мов заворушення якесь,—
і шепотіли люди, прислухаючись до ревища,
хто радісно, хто з жахом:
хлоп?
не буде хлоп!

[4. СКОВОРОДА У КИЄВІ. ПЕРЕД ПОВСТАННЯМ. ЗАРАЗ ГРИМНЕ...]

І мовчки злилися гармати на чернь,
в якій фітіль от-от, здається, догоряв...
Так смішно стало, як почув лірника,
що співав його псальму
про мир душевний,

про птицю-голубицю.
Як він далеко тепер від цього.
Наростай, могутня хвиле!
Знеси, зруйнуй, поглинь,
потопи білу гниль!

[5. ПОВСТАННЯ]

...А за Голосієвом раз по раз бухало
і розбухало,
і хтось клепав у міліони кос
і підтинав бур'яп
один за одним
у ручку —
ану лиш разом —
раз!

[6. РОЗДУМ СЕРЕД НОЧІ]

Світ спить,
а ми його піснями заколисуєм:
спи... спи... місце добре, нічого боятись!

О горе мені, книжнику і сладкопівцю —
земля колись устане й попитає:
а ти для мене що зробив?!

[7. БОГ]

А бог один,
і, може, там якраз,
де ту гармонію розбито.
(Розум,
о розум хай буде нам богом!)

[8. СМІХ]

«Краще б ти сміявся,
як... як всі...
А то...» —

(Ішов[1] — над вухом сміявсь Вольтер — оглянувся Сковорода — нікого!)

І танцювали вкруг дерева,
хрести кривилися на банях,
і сама дзвіниця, в боки взявшись,
ух, як пішла, та ух пішла!
Туп! Туп!
вогко, тало
засміявся пан Туптало.

* * *

...Тупотить прозорим степом,
копотить,
тупо-тупо-тупотить...
Тут з-за хмари сонце вийшло
та як приснуло у сміх!
Засміялись вднокруги,
затрусилися од сміху
і озера, і ліси...
А трава — то вже й не може —
досміялася до того,
що від реготу зів'яла,
перегнулась і тремтить.

[9. У ПОЛІ]

За городищем, туди од боку,
над нивою, над колосом,
що з перебіжним блеском вітер
його розхиляв і кошлав,—
рясніло людом.
Серпи рясніли низько.
І такої тужної співала тая нива:
Жніте, женчики, розжинайтеся,
на чорну хмару оглядайтеся.
А поміж них
підгінчий з нагаєм.

---

[1] Неправильно прочитана чернетка. Треба: «Мов...».— *Ред.*

* * *

Пурхнув горобець повз соняшник —
і той хитається в зворотний ритм...

Затанцював над флейтою метелик,
і полеті-і-ів, розтрушуючи ритм.

Загавкав десь собака, овечки замекали,
і тільки пуга: ллясь! ллясь!

[10. СОНЦЕ]

А сонце
розкреслилось,
заклекотало в просторінь проміннями,
і знову назад їх в себе криваво
повпивало,
немов із безвісти клипки...

[11. ВІЧНІСТЬ І МИТЬ]

І думав Сковорода:
гармонія не в тиші.
Біліони літ матерія бунтує,
одміняється і гасне,
а ми ще й досі
круг своєї душі.
А ми ще й досі
пісень про цундру укладаєм,
коли той цундра
зовсім не такий.

[12. МОНОЛОГ СКОВОРОДИ]

З заплющеними очима, підсумовуючи, в своїх розумних руках отими мудрими системами, мов іграшками, перекидається:

Огонь. Печаль (леліє світ. Калина
хитне. Ця мисль — як смуга в житі.
Мисль —
як лінія). Тяжіння. Рух (...літайка

пролопотить крилом. Лопух схитне —
цяткований, цятастий — цоп! —
Свідомість.
Матерія.) — то жук упав. А лі —
ні я, ні ти. Поки що ти.— Холодне.
То жук упав. І знов. Калину клю' —
недосвіток — і знову мисль поллється.
І знову мисль. І знов поллється мисль.—
Огонь. Печаль. Тяжіння. Рух. Свідомість.
Матерія. І знов поллється мисль.

СЛОВНИЧОК
ДО ПОЕМИ-СИМФОНІЇ «СКОВОРОДА»

Барма — піна на варенні, *накип, пінка при варінні меду, варення тощо; шумовиння, шумовина*
Бебехи — *нутрощі*
Бебехнути — *сильно кинути щось, ударити*
Бебехнутись — *упасти, гепнутися*
Бевзь — *дурисвіт, бовдур*
Бевкати — *дзвонити у дзвони; молоти дурниці*
Безліч — *множина, незчисленність*
Беседа — слово, *розмова, бесіда*
Гей — понукання для корів, волів; вигук
Гепнутись — *упасти, бебехнутись*
Гибель — *загин; загибель; сила-силенна*
Гнилички — дикі груші
Гупнути — тупнути; *приглушено ударити об щось*
[Гурт] — багато (Не гурт у тебе того розуму.)
Жовтожар — *оранжевий, жовтогарячий колір*
Забаламутити — *одурити, забити памороки, затуманити*
Забаляндрасити — почати базікати *
Забелькотати — *говорити невиразно, скоромовкою*
Забіснуватися — *оскаженіти*
Заблимати — *замерехтіти, замиготіти* (І ледве-ледве заблимала його убога думка.)
Забоїсто — з вибоями сніг *, *багато снігу*
Забрезкнути — *стати водянистим, покритися слизом* (про квашення та ін.) *
Завалий — неповороткий *
[Завидно] — заздрісно (Завидно, що в когось видно.)
Завількуватий — про дерево: з хвилястими звивинами *
Завількувато — *лукаво, хитро*
Заворóнитись — (Сквирський повіт) *загавитись, піймати гаву*
Зав'ялий — прив'ялий *
Загавити — *відвернути чиюсь увагу, заморочити*
[Загадати] — *запропонувати для розгадування* (Загадку загадати.)
Заглинутись — *похлинутися, вдавитися* *
Загніт — палаючий жар, солома чи тріски * *для загнічування хліба*
Загонистий — вимогливий, запальний *
Зажохатися — занедужати од спеки *
Зажохнутись — здохнути од спеки *
Заззяти — засяти, *засяяти, засіяти*
Закарлючкувато — *з багатьма закарлючками*

Замурзувато — *прислівник від* замурзувати; *заяложено*
Збезумитись — *здуріти, одуріти; знавісніти; ошаліти, ошаленіти*
Збитошник — (Сквирський повіт) *пустун, штукар; капосник*
Збіднюватись — прикидатися бідним
Збогарадитись — *випросити, вимолити; спромогтися на щонебудь*
Збуйнувати — *зашуміти дуже сильно, забушувати, забурхати* (Збуйнували вітри.)
Звишки — *висотою, заввишки*
Звірокруг — зодіак
Зорювати — *спати, ночувати на повітрі, просто неба*
Зсипобожитись — *прикинутися бідним, нещасним*
Зубельний — зайвий, запасний (с. Піски)
Кислички — дикі яблука
Киць-баба — гра на зразок піжмурок *
Кралька — ряст, золотоцвіт *, Chrysanthemum
Курай, кураїна — трава біля вибалків, не біля самої води, а трошки вище. На толоках теж росте, але не так
Ліщина — горіхи (падають лузани), *горішина, горіх, горішник*
Лопушаний — небагатий на розум, (Дýрні лопушані.)
Луки — по-подільськи пологи (поліг)
Наводи́ти — намішати
Нагідний — *зручний для здійснення чого-небудь (про час, випадок тощо)* (Нагідний випадок.)
[Напашений] — *про худобу, яка вдосталь напаслась* (Скотина напашена.)
[Наронити] — *нагубити цвіту, листя, пір'я* (Наронила пір'ячка повен сад.)
На свою руч горнути — казати на свою користь * (На свою руч горнеш.)
Не до шпети — не до речі *
Нездольний — слабий, нездоровий
Нездоров'я — *хворість, слабість*
[Нуждати] — *приневолювати* (Нуждають мене — приневолюють.)
Одпотій — *той, хто дуже потів* (?)
Переквітувати — *відцвісти, перецвісти, відцвістися; відкрасуватися, відквітувати (про злаки.)*
Переночувати (кого) — *пустити на ночівлю, на нічліг когось*
Плюсміх — *плюсклий, слизький сміх* (?)
Подільшливий — подільчивий
[Посіпати] — *натрудити* (Посіпаєш собі руки.)
Придолинок — улоговина, балка, вибалок, видолинок; устя долини.
[Притяти] — *урізати; прищипнути* (Притяв йому носа добре.)
Простóта — невчена наївна людина, простий народ *
Рви́крок — *різкий, рішучий крок*
Розкущитися — розростися кущем *
Розпадина — (у скелі) розщелина
Розпалина — *тріщина, щілина*
Розпурхатись — *пурхати без угаву* (Пішов горобчик у танці — розпурхався і т. д.)

Розтру́дити — роздавити, наїхавши (Мою сестру коні розтрудили.)
Розхиляти — пахиляти в різні боки * (Вітер розхиляє; Чоловіче, що ти знаєш, що смерть гостей розхиляє, та й на тебе посягає.)
Рудобривий — рижобровий *
Рухомість — *рухоме майно* (Свитка — вся рухомість при йому.)
Ручпй — удатний * (Коли б мені хоч зо жменю людей ручого плеча.)
Рядовий — черговий, наступний (Рядову чарку підносить.)
Ряси́ця — складка (За тими рясицями сидять воші копицями.)
Саксаган — кінець *, смерть (Там йому саксаган.)
Сам — *тільки, лише* (Постіль — самая солома.)
Сваркий — сварливий, сердитий (Сваркий пан.)
Свид — ряст; *рано* (Скосити у свид — недозріло *; У свид брати льон.)
Світач — маленький залізний свічник біля ікони.
Сидень — *нерухомий* (Філософ-сидень)
[Сильний] — *який дав силу* (Пив сильну воду, а другий безсильну); *густий* (Сильний ліс); *багато, велика кількість* (Сильні сніги залягають.)
Сонюра — людина, що багато спить, сплюха
Спрозорити — наврочити *
Сумирно — *лагідно* (Чебрець запах сумирно.)
Сутеніти — *вечоріти, темніти*
[Талалай] — *базіка, дерев'яне калатало* (Не вгавав, як талалай.)
Тісни́к — тесля (В тісні руки взяти — «в ежовые рукавицы».)
Тіснитися — тиснутися * (Тісняться, наче хліб у печі.)
Торохта — плітки * (Люди про неї торохту пустили.)
Торохтело — дерев'яний балабончик у корови, вола *
[Тужавіти] — *твердпути, підмерзати* (Тужавіє грязь.)
У голос ударитись — *заплакати, заридати*
Упрозелень — зеленасто *
[Цвістися] — квітнути, квітувати (Калина цвілася.)
Цвіткований — *прибраний квітами, заквітчаний*
Циндри — іскри, що відскакують (від розпеченого заліза)
Цинобра — кіновар
Цінь — *оливо, цинк*
Цок — *вигук*
Цур — *геть; хай буде так*
Цурке́ (цуркеньке) — крупне * (Цурка́ сіль; вугілля цуркеньке.)
Чалитись — *мати дружбу, водитися з ким* (Я до них, шалапутів, не чалюсь.)
[Чалітися] — *сивіти* (Чаліється борода.)
Чамур — розчин вапна з піском *
Чварснути — сказати щось незрозумілою мовою
Чвиркати — плювати, бриднути
Чевріти — *хиріти, миршавіти* (Просо чевріє.)
Челюсті — *частина кухонної печі (дугоподібний отвір.)*
Черга — *послідовність*
Чергпнькати — скрипіти

Ч е р е в а т и й — *з великим черевом*
Ч и ч м о р і т и — їсти багато, жадібно
Ч у х р а н — машина на суконній фабриці, розчісує шерсть
Ш а р к н у т и — *провести мантачкою по косі для гостріння* (Ш а р к н е по косі разів зо два лопаткою — і пішов косити.)
Ш а р к о н у т и — різонути косою *. (Ш а р к о н у т ь, як кропиву, панів.)
Ш а р н у т и — кинутися шукати *. (Ш а р н у т и по церквах.)
Ш а т н о — нарядно, в пишному одязі *
Ш в а й к а — шпиль, шпиць (в переклад з Д. Гофштейна)
Ш е л е с т — галас, шум (Ш е л е с т у багато; наробили ш е л е с т у.)
Ш е х —сигнальний пістолетний постріл *
Ш и л я г а — по-подільськи шелюга, лозина — найбільше у берегах буває
Ш и р о к о с л а в н и й — що має велику славу (за аналогією можна: ш и р о к о з е л е н и й — до природи, І ч[астина поеми]).
Ш к о д н і ш — *ще більш жалко*
Ш о л у м и н н я — кукурудзяне бадилля *
Ш п е т н и й — акуратний (Вбиралася ш п е т н о.)
Ш п у в а т и — *сильно дути* (Зимою у нас добре буря ш п у є.)
Ш у л и й — віл з рогами вниз
Я л о в и й — *безплідний*
Я л о з н и й — *нечистий; марудний, клопітний.* (Я л о з н е це діло.)
Я л о с я (ятися, нятися) — *починалося, бралося*
Я р и й — *весняний; молодий; палкий, палаючий*
Я с и р — юрба * (Такий я с и р, що ніде повернуться.)

ПРИМІТКИ

Це перше найповніше видання розділів незакінченої поеми-симфонії П. Тичини «Сковорода» разом з чернетками, варіантами, нотатками, планами, словником. Окремі розділи та уривки друкувалися свого часу в періодиці та книгах поета. Так, були опубліковані «Allegro giocoso», «Grave», «Risoluto» (частково), «Кінець феодала» (частково), «Сковорода і Біснуватий», «Перший монолог Сковороди», «Диспут», уривки «Джміль і Метелик», «Пісня про Джона Болла», «Будь славна, природо...» (початковий «Переспів пісень Сковороди»). Решта розділів та уривків — «Над Дніпром», «Перше видіння Сковороди. Ніч», «У брамі», «В келії», «Видіння Цундри. У Лейпцігу», «Судіть мене...», «Тиша», «У яру», «Друге видіння Сковороди. На горі. Дико. Далеко», «Finale», «Піднятий меч», «Кінець феодала» (початок і кінець), «Risoluto» (друга половина), а також мотто до деяких частин поеми,— вперше опубліковані у виданні: *Тичина П.* Сковорода. Симфонія. К., «Радянський письменник», 1971. Видання було здійснене редколегією у складі: Л. М. Новиченко (голова), С. М. Шаховський, Є. Г. Адельгейм, Л. П. Тичина, С. В. Тельнюк. Упорядниками цієї книги були Л. П. Тичина і С. В. Тельнюк. Передмова, коментар і примітки С. В. Тельнюка.

Після виходу книги уривки з твору друкувалися у перекладі на російську мову. 1984 р. симфонія «Сковорода» (упорядкування Л. П. Тичини та С. В. Тельнюка) вийшла російською мовою (переклад П. Панченка) у видавництві «Советский писатель».

У даному виданні вміщуються варіанти і найхарактерніші чернетки окремих розділів, начерки планів, нотатки на берегах рукописів, а також підготовлені до друку дружиною поета Л. П. Тичиною уривки з варіантів поеми під назвою «Сковородинівські фрагменти» («Прапор», 1972, № 11); все це допоможе читачеві глибше осягти широчінь задумів автора.

Твір писаний між 1920 та 1940 рр. Проте є свідчення, що П. Тичина брався до роботи над твором про Сковороду ще в 1918—1919 рр. Так, книжку «Замість сонетів і октав» (присвячену, як відомо, Г. С. Сковороді), вірш «Казала травка...» (що потім увійшов до одного з розділів поеми-симфонії) він написав саме тоді; про роботу над твором під назвою «Сковорода» згадується і в триптиху «На могилі Шевченка», створеному, як відомо, 1918 р.

Під текстом опублікованого у книжці «Сталь і ніжність» уривка з поеми «Сковорода і Біснуватий» П. Тичина поставив дату: «1920, 1940». Пізніших за 1940 р. уривків поеми не знайдено. Та це не означає, що поет не працював над цим твором і далі. За свідченням Л. П. Тичини, автор мав намір повернутися до «Сковороди» в 60-ті роки. В його архіві зберігається чимало записів до поеми,

які зроблено значно пізніше. Так, наприклад, у теці П. Тичини «Сковорода й угорська мова і взагалі Угорщина» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1298, арк. 12) знаходимо запис: «Бешеней Дьердя (1747—1811) — угорський письменник, із якого починається нова літ[ерату]ра. Він з своїми т[овари]шами по літ[ерату]рі впіс в угорське письменство ідеї франц[узьких] просвітників». При цьому П. Тичина посилається на видання: *Петефи Ш.* Избранное. М., 1948, с. 21. Є в різних теках (напр., ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1342, 1393 та ін.) записи, датовані 1950, 1963 та іншими роками.

Під час роботи над симфонією «Сковорода» П. Тичина вивчав сотні джерел, які стосувалися життя і творчості великого вітчизняного мислителя й поета. Виписки з найрізноманітніших джерел, аркуші із записами власних думок групувалися в теках: «Гомер у Сковороди», «Сковорода й Платон», «Сковорода й Арістотель», «Сковорода й Епікур», «Сковорода і Лукіан», «Сковорода й сміх. Сковорода й «Енеїда» Вергілія», «Чи міг знати Шекспіра Сковорода?», «Еразм Роттердамський», «Сковорода й Ян Амос Коменський», «Сковорода і Ісаак Ньютон», «Сковорода і Фенелон», «Сковорода і Лабрюйєр», «Сковорода і Лесаж», «Сковорода і Лейбніц», «Сковорода і Прістлі», «Сковорода й Вольтер», «Сковорода і Юм», «Сковорода і Паскаль», «Сковорода і Боссюе», «Сковорода і Гольбах», «Сковорода і янсеністи (монастир Пор-Рояль)», «Сковорода і Кант», «Сковорода і Спіноза», «Сковорода і Жан-Жак Руссо», «Сковорода і Гельвецій», «Сковорода і Бюффон», «Сковорода і Гоббс», «Сковорода й Дідро», «Сковорода й зах[ідно]європ[ейські] філософи-матеріалісти», «Сковорода й Гурамішвілі», «Чи знав Сковорода твори Ів. Некрашевича?», «Сковорода і Кантемір», «Сковорода й Тредіаковський», «Сковорода й Ломоносов», «Сковорода й Сумароков», «Сковорода і Новиков», «Сковорода й Радищев», «Сковорода й Фонвізін», «Сковорода і Котляревський», «Чернишевський», «Карл Маркс, Енгельс, Ленін, Сталін про XVIII вік», «Сковорода і всесвітня історія», «Сковорода проти Фрідріха II», «Сковорода і логіка», «Сковорода і геометрія», «Телескоп чи мікроскоп у Сковороди», «Слово «мануфактура» у Сковороди та слово «фабрика», «Історичні події у творах Сковороди», «Чи був глухий Сковорода до політики?», «Сільське господарство у Сковороди», «Чи уникав Сковорода світу, суспільства, громади? Суперечливість у нього щодо цього. Сковорода й народ», «Науки у Сковороди. Сковорода проти шахрайства в науці», «Сковорода й педагогіка. Окремо виховання», «Сковорода як філолог, як перекладач, фольклорист», «Сковорода й народна пісня», «Архітектура і малярства у Сковороди», «Сковорода й слов'яни», «Сковорода й поляки», «Сковорода й угорська мова і взагалі Угорщина», «Латинська мова як мова міжнародна», «Сліди ознайомлення з деякими іноземними мовами у Сковороди», «До вияснення філософського обличчя Сковороди», «Пізнай себе самого» у Сковороди», «Матерія у Сковороди», «Сковорода й церква», «Ставлення до релігії у Сковороди», «Ставлення до смерті у Сковороди. Мотиви старості (чи єсть же вони у Сковороди?) Повернення молодості», «Ідея довголіття у Сковороди», «Сковорода про смерть і про позбавлення гніту смерті», «Повернення молодості у Сковороди», «Сковорода й царі», «Ханжа у Сковороди», «Що міг читати Сковорода. Кого міг знати чи про кого міг чути», «Кого Сковорода цитує або ж згадує у своїх трактатах», «Поезії Сковороди», «Сатира Сковороди», «Творчий темперамент Сковороди. Епітет у Сковороди. Порівняння. Окремі висло-

ви. Слова», «Убогий жайворонок», «Пророцька недремність (бодрствование). Пророцький тон у Сковороди», «Листи Сковороди. Листування», «Дати під творами Сковороди», «Який був Сковорода в житті», «В яких місцевостях був Сковорода або ж про які місцевості він згадує», «До окремих років життя Сковороди», «Що треба прочитати», «Рецензії на праці про Сковороду» та ін. Крім того, є ще чимало виписок, посилань, оригінальних думок серед чернсток тих чи інших розділів симфонії Сковорода» (Див.: ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1195—1393).

Основний фабульний стрижень поеми викристалізувався ще в 1920—1922 рр. В ці роки П. Тичина створює найперший варіант поеми, що складається з чотирьох розділів: «Allegro giocoso», «Grave», «Risoluto», «Finale». Наприкінці 1922 р., коли широко відзначалося 200-річчя від дня народження Г. С. Сковороди, П. Тичина підготував до друку два з половиною розділи своєї поеми, які скорочено, без заголовків, були надруковані в газеті «Вісті ВУЦВК» 24 грудня 1922 р. Повніше, з поділом на розділи: «Allegro giocoso», «Grave», «Risoluto» — твір надруковано в журналі «Шляхи мистецтва», 1923 р., № 5. Чому П. Тичина не опублікував тоді другої частини «Risoluto» й «Finale»? Він не раз висловлював сумніви, чи варто подавати читачеві ті місця, які не підтверджуються історичними джерелами. А саме у «Finale» з'являється Марія — колишня учениця, кохана філософа, яка в годину тяжких переживань зраджує і Сковороду, і справу народу. Зрозуміла річ, у документах, що стосуються життя Сковороди, такої особи нема. Очевидно, П. Тичина тому й відмовився у публікаціях, присвячених 200-річчю великого філософа й поета, подавати цілком вигадану ним лінію Марії. Крім того, не збереглося чистових примірників другої частини розділу «Risoluto» й «Finale», а це приводить до думки, що поет міг не вважати роботу над згадуваними розділами завершеною.

Водночас із публікацією уривка найпершого варіанта симфонії триває робота над матеріалами, які в даному виданні об'єднані назвою: «Інші розділи симфонії «Сковорода». 1920—1940». Тоді були написані розділи, яким упорядники видання 1971 р. дали назви: «Над Дніпром» та «Піднятий меч». Видаючи книгу «Вітер з України», П. Тичина не подав у ній ні уривків, ні повного найпершого варіанта «Сковороди». Думка про доповнення, про «переробку» поеми (є й таке слово у записах автора) надовго оселилася у творчих планах П. Тичини. Можливо, що в 1925—1926 рр. він приступає до роботи над новим розділом «Сковороди», який до нас не дійшов, крім невеликого уривочка, що його упорядники видання 1971 р. назвали «Тишею».

Новий етап роботи над симфонією «Сковорода» розпочався на початку 30-х років. Деякі свідчення щодо цього проникли тоді навіть у пресу. Так, поет Терень Масенко, який кілька років був сусідом П. Тичини і разом з ним та В. Мисиком співробітничав у ВУНАС (Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства), був добре поінформований, над чим працював автор «Сковороди», і про це написав у своєму поетичному фрагменті «Село Бабаї» («Літературна газета» 20 січня 1933 р.):

Ухиляючись трохи від теми,
мусимо тут пригадать:
наш сучасник, поет, академік
почав трагедію «Сковорода».

Навіть в Удах [1], сухих відтоді,
прошуміло чимало води.
Але мало знають в народі
шлях Григорія Сковороди.
Не вертаються Уди назад...
Може, винні тут хатні миші:
перший з них дуже темно писав,
а другий дуже довго пише.
Чи бракує йому металу —
хоч металом багата доба! —
десять літ сковорідка-скрижаля
в кабінеті творця потопа...

Незважаючи на досить-таки вільний тон вірша Тереня Масенка, в ньому знаходимо цікаві фактичні деталі. По-перше, згадка про трагедію «Сковорода». Читачі 20—30-х років не знали про «Finale», про те, що симфонія закінчувалася загибеллю Марії, крахом ілюзій та надій філософа. А Т. Масенко про це знав. По-друге, від 1922 р., першої публікації уривків «Сковороди», якраз минуло десятиліття...

Можливо, не без впливу цього газетного вірша (а П. Тичина, як відомо, вразливо сприймав критику в пресі), він подав до «Літературної газети» уривок під заголовком «Сковорода», якого опубліковано 7 листопада 1933 р. Пізніше цей уривок дістав назву «Кінець феодала» (цікаво, що тут Сковорода не з'являється перед читачем, а лише згадується у кількох репліках). На початку 30-х років створено розділи «Перше видіння Сковороди. Ніч» (назву дано упорядниками видання 1971 р.), «У брамі», «В келії», «Друге видіння Сковороди. На горі. Дико. Далеко» (перші три слова назви розділу дано упорядниками видання 1971 р.), а трохи пізніше — розділ «У яру». Дещо окремо від сюжетного стрижня стоїть розділ «Диспут», опублікований 1934 р. у журналі «Радянська література» (№ 10) з підзаголовком «Памфлет»,— проте своїм філософським змістом він тісно пов'язаний з основою задуму поеми-симфонії.

Протягом двох десятиріч роботи над твором автор неодноразово вносив доповнення та зміни у свої плани щодо місця того чи іншого розділу, долі героїв, вирішення того чи іншого епізоду. З'являлася навіть думка про поділ симфонії на кілька самостійних творів. Так, 1935 р., відповідаючи на запитання однієї з анкет, поет вказав, що в нього є «спроби» творів «з науковою тематикою»: «поема «Сковорода», драма з цією ж назвою...» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 9647, арк. 1). Та й через 5 років П. Тичина в одному з листів писав: «Ліричну свою поему переробляю — та й усе. А драматична поема, в якій Сковорода виступатиме лише частково, поки що вилежується в незакінченому вигляді. Яка причина? Часу нема»... Однак того ж таки року на основі однієї з чернеток 1920 р. поет створює «Сковороду і Біснуватого», де зводить героїв «ліричної своєї поеми» та «драми з цією ж назвою» — Сковороду й Амірана-біснуватого. А про Амірана ж згадується в розділі «У яру», що стилістично й сюжетно продовжує розділ «Кінець феодала». Згадується Аміран-біснуватий і в розділі «Над Дніпром», написаному одночасно чи майже одночасно з «Allegro giocoso», «Grave», «Riso-

[1] Річка Уди, що підперізує село Бабаї *(прим. Т. Масенка).*

luto», «Finale». Тут же, у розділі «Над Дніпром», з'являються і обер-офіцер, «присланий сюди для наблюденія», і пан Мосціцький, які діють і в «драматичній поемі». Отже, якщо прийняти тезу про два абсолютно різні твори, то як же тоді пояснити наявність у них одних і тих же героїв: Маринки, Амірана-біснуватого, обер-офіцера, Цундри, Марії?.. Нарешті, майже всі образи й ідеї «ліричної» та «драматичної» поем (так називаємо для зручності два різні стильові струмені твору) з'являються у прозово-поетичному памфлеті «Диспут». Цей памфлет П. Тичина вважав частиною поеми — і певне ж, про Сковороду,— бо й пісню про Джона Болла, яка звучить у «Диспуті», автор пізніше друкує з обов'язковим підзаголовком: «Із поеми» (а не «з драми» чи «з драматичної поеми»).

Отже, є підстави вважати, що всі розділи, написані водночас чи пізніше за «Allegro giocoso», «Grave», «Risoluto», «Finale», а також варіант другої дії незакінченої драми «Молодий Радищев», стали матеріалом надзвичайно широко замисленого останнього варіанта поеми-симфонії «Сковорода», яку авторові так і не вдалося завершити. Видана вже після його смерті поема являла собою цікаву спробу звести воєдино різноманітний, фрагментарний, часто суперечливий, творений протягом двох десятиріч матеріал. При цьому упорядники Л. П. Тичина і С. В. Тельнюк сумлінно послуговувалися начерками планів, які залишилися в архівах, різними авторськими нотатками на берегах рукописів тощо. Розділи у виданні «Сковороди» 1971 р. йшли у такому порядку: «Allegro giocoso», «Кінець феодала», «Сковорода і Біснуватий», «Перший монолог Сковороди», «Над Дніпром», «Перше видіння Сковороди. Ніч.», «Під брамою», «В келії», «Видіння Цундри. У Лейпцігу», «Судіть мене...», «Інтермедія. Диспут. (Памфлет)», «Другий монолог Сковороди», «Тиша», «Grave», «У яру», «Risoluto», «Друге видіння Сковороди. На горі. Дико. Далеко», «Finale», «Піднятий меч». В додатках ішло дві статті П. Тичини про Сковороду — 1939 та 1942 рр.

Упорядники видання 1971 р. здійснили велику роботу, розшифрувавши і об'єднавши матеріал раніше не публікованих розділів поеми. Твір П. Тичини уперше постав як цілість, хоч уважному читачеві і впадала в око певна різностильність розділів, писаних у різний час, тематично-ідейна незакінченість і незавершеність окремих місць, пропуски важливих, очевидно, не написаних чи втрачених у дні Великої Вітчизняної війни розділів. Видання 1971 р. стало значним літературно-мистецьким явищем і було прихильно зустрінуте широкою читацькою та науковою громадськістю.

Віддаючи належне виданню «Сковороди» 1971 р. як важливому, потрібному й успішному етапові у справі розшифрування та упорядкування спадщини великого поета, Редколегія 12-томного видання творів П. Тичини прийняла рішення, однак, подати в цьому томі розділи поеми-симфонії за часом їх написання, виділивши при цьому найперший варіант твору як такий, що має найбільш виразну стильову та сюжетну структуру й довершеність,— тобто той, що складається з чотирьох розділів: «Allegro giocoso», «Grave», «Risoluto», «Finale». При публікації цих та інших розділів вирішено зберегти їхню внутрішню структуру, залишивши її такою, якою вона була у виданні 1971 р. Зберігаються також назви розділів, проте у випадках, коли ці назви були дані упорядниками, вони подаються у квадратових дужках.

СКОВОРОДА. СИМФОНІЯ
1920—1922

ALLEGRO GIOCOSO

Вперше надруковано (скорочено) в газеті «Вісті ВУЦВК» 24 грудня 1922 р., а потім у журналі «Шляхи мистецтва», 1923, № 5, під заголовком «Сковорода. Уривки з симфонії». «Allegro giocoso» подано як підзаголовок. Того ж року прогресивне львівське видавництво «Нова культура» видало уривки з симфонії «Сковорода» окремою книжкою, де текст зазнав значних скорочень, а підзаголовки зпято.

Роботу над розділами «Allegro giocoso», «Grave», «Risoluto», «Finale», «Над Дніпром» та «Сковорода і Біснуватий» розпочато не пізніше 1920 р. (сам П. Тичина при публікації «Сковороди і Біснуватого» ставив дві дати: 1920, 1940).

Подається за текстом журналу «Шляхи мистецтва».

...пустинь Китаївська — монастир, розташований під Києвом, униз по Дніпру. Назва походить від тюркського слова «китай» — укріплення. Збереглися сліди городища, рештки стародавніх укріплень. В XVII ст. тут засновано скит, відлюдники якого жили в печерах. Пізніше це місце стало цвинтарем для лаврських ченців. Наприкінці XIX ст. навколо Китаївської пустині стали будувати дачі.

...над главою Моїсея.— Мойсей (Моїсей), за біблійною легендою, пророк, законодавець релігійного і цивільного побуту стародавніх євреїв, котрих він вивів із т. зв. єгипетського полону і після 40 років блукань по Сінайській пустелі привів в «обітовану землю» — Палестину. «А сонце скрізь у всі кінці, мов пад главою Моїсея, послало сяючії роги...» — асоціація із статуєю Мікеланджело Буонаротті «Мойсей».

...пізнай себе самого.— Формула дельфійського оракула, що стала улюбленим висловом Сократа, основою його філософії. У теці «Пізнай себе самого» у Гр. Сковороди» (ЦДАМЛМ, ф. 464, он. 1, № 1342) є виписки, що стосуються того, як розуміли Сократа Іван Вишенський («вниманіє собі»), Григорій Сковорода («Познай в себе силу разумную, глагол божий, слово вечноє...»), Радищев («Знай сам себе»), Робесп'єр («Ти навчив мене пізнати себе... Старий будинок обрушився; на руїнах підвівся портик нового будинку, для збудування якого я, дякуючи тобі, приніс і свій камінь».— Робесп'єр, вождь якобінців, про Ж.-Ж. Руссо), Гете («...Но чем возвышен ты над остальными? Познай себя — и в мире будешь с ними». В. Гете. Посвящение (Рік 1784-й). И. В. Гете. «Избр[анные] пр[оизведения], 1950, стр. 25»), Байрон («У тім, що я показав тобі — є пізнати себе самого». Байрон: Каїн (Ів. Франко, т. 28, ст. 78. Друга дія, «Пекло»)» та ін.

Триугол — тобто трикутник, що у Сковороди є символом потрійної єдності бога. Слово це неодноразово зустрічається у його творчості.

...потрібне зробив нетрудним, а трудне непотрібним.— У Сковороди («Сад божественних песней», пісня 28) сказано: «Что нужность не трудна, что трудность не нужна». Так було ним переосмислене одне з положень етики Епікура, який твердив, що «все природне легко видобувається, а пусте (зайве)

важко досягається» (Материалисты Древней Греции. М., Госполитиздат, 1955, с. 211).

Сократ (бл. 469—399 до н. е.) — давньогрецький філософ-ідеаліст. У центрі своїх філософських досліджень ставив питання морального вдосконалення людини, її самопізнання. Життя, за Сократом, є мистецтво, для вдосконалення якого потрібні знання і самопізнання. Саме в цьому розумінні він і трактував формулу дельфійського оракула «Пізнай самого себе». Головними достойностями людини Сократ вважав поміркованість (приборкування пристрастей), хоробрість (уміння долати перешкоди), справедливість (дотримування релігійних та людських законів). Він уміло підводив думку до пізнання предмета через розкриття протиріч у недовершених поняттях про нього,— через іронію, невтомність у дослідженні поставлених питань, викриття хистких ситуацій, майстерне розчленування питань. Образ Сократа в діалогах Платона — образ ідеального шукача істини. Філософи Сократ, Піфагор, Діоген, Епікур, Плутарх, Сенека були для Сковороди (особливо у розв'язанні морально-етичних проблем) визначними авторитетами, на думки яких він часто посилався у своїх творах.

GRAVE

Розділ уперше надруковано в газеті «Вісті ВУЦВК» 24 грудня 1922 р., а потім у журналі «Шляхи мистецтва», 1923, № 5, під заголовком «Сковорода. Уривки з симфонії». «Grave» тут іде як підзаголовок. У виданні «Сковороди» окремою книжкою (Львів, «Нова культура», 1923) текст «Grave» подано із скороченнями і без підзаголовка.

Роботу над цим розділом розпочато водночас із розділом «Allegro giocoso».

Подається за текстом журналу «Шляхи мистецтва».

Лавра.— Йдеться про Києво-Печерську лавру, православний монастир, заснований 1051 р. вихідцями з бояр Антонієм та Феодосієм. У XI ст.— центр поширення й утвердження християнства на Русі, у XII ст. дістала статус Лаври — головного чоловічого монастиря. У XVIII ст.— найбільший церковний феодал на Україні, якому належало 3 міста, 7 містечок, близько 200 сіл та хуторів, понад 70 тисяч кріпаків, 2 паперові фабрики, 11 цегельних і 2 кінні заводи, 6 гут, понад 150 гуралень, стільки ж млинів, близько 200 шинків. Крім того, Лаврі підпорядковувалось багато дрібніших монастирів і пустиней (Китаївська, Микільська та ін.) з їхніми угіддями, будівлями та кріпаками на Україні, в Росії та Білорусії. Відіграючи важливу роль у розвитку давньоруської культури, будучи центром літописання, житійної літератури, книгодрукування, іконописання, Лавра водночас була й одним з найголовніших центрів релігійної ідеології, боротьби з революційним рухом. 1926 р. територію Лаври оголошено історико-культурним заповідником.

Антимінс — чотирикутна лляна чи єдвабна хустина із зображенням покладення Христа в домовину; по кутках — чотири євангелісти, на верхньому боці вшивалися частини мощей. На антимінсі відбувалося освячення літургійних дарів.

RISOLUTO

Вперше надруковано (перша половина) в газеті «Вісті ВУЦВК» 24 грудня 1922 р. (скорочено), а потім у журналі «Шляхи мистецтва», 1923, № 5, під заголовком «Сковорода. Уривки з симфонії». «Risoluto» подано тут як підзаголовок.

Роботу розпочато 1920 р.

У виданні 1971 р. перша половина розділу друкувалася за текстом журналу «Шляхи мистецтва», а від слів «Отак прийшов до того місця...» — за автографом (ЦЛАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1257, арк. 1—17).

В журнальній публікації після слів:

Уже виднілось передмістя,
і Київ із туману
грязею виблискував...—

ішов початок незакінченого речення:

Шлях берлин

(очевидно, при першопублікації загубилися подальші рядки).

У книжці «Сковорода», виданій львівським видавництвом «Нова культура» (1923), рядок «Шлях берлин» взагалі відсутній.

У даному виданні це місце замінено двома рядками крапок.

Подається за текстом журналу «Шляхи мистецтва» та вказаним автографом.

...до Катерини в Москву, до Малоросії любительниці.— Йдеться про Катерину II Олексіївну (1729—1796), російську імператрицю (1762—1796). За часів її царювання було приєднано Крим, здійснено три поділи Польщі, возз'єднано з Росією Правобережну Україну і Білорусію, приєднано Литву й Курляндію. В ці роки було завдано вирішальних ударів Османській імперії на суші й на морі. Зростання міжнародного авторитету Росії, розвиток її культури, науки, блиск імператорського двору — все це різко контрастувало з дальшим зубожінням народу, з посиленням експлуатації трудящих. За часів Катерини II було роздано дворянам близько 400 тисяч кріпаків, юридично оформлено кріпацтво на Україні, ліквідовано гетьманство, зруйновано Запорізьку Січ, козацьку старшину зрівняно у правах з російським дворянством; тоді ж було жорстоко придушено Коліївщину, селянську війну під проводом О. Пугачова, Турбаївське та інші повстання, здійснено розправу над О. Радищевим, М. Новиковим та іншими передовими діячами тогочасної Росії.

Софія.— Йдеться про Софійський собор у Києві — всесвітньовідому пам'ятку історії, архітектури та монументального живопису першої половини XI ст. Споруджено в період розквіту Київської Русі (за князювання Ярослава Мудрого) на честь перемоги над печенігами. Збудований як головний митрополичий храм Русі, Софійський собор був у давнину громадсько-політичним, релігійним і культурним центром Київської держави.

Десятинна церква — перша кам'яна церква Київської Русі, споруджена у Києві місцевими та візантійськими майстрами 988—996 рр. за часів князювання Володимира Святославича. На побудову церкви та її утримання Володимир виділив десяту части-

ну князівських прибутків — звідси й походження її назви. Наприкінці 1240 р. цю церкву, останній оплот оборони киян, було знищено ордами Батия.

Барокко (італ. barocco — вибагливий, химерний) — основний стильовий напрям у європейському мистецтві кінця XVI — середини XVIII ст., що прагнув до урочистості, вражаючих ефектів і відзначався динамічністю композиції, декоративною пишнотою. В період написання цього розділу П. Тичина проголосив принцип: «Найглибший, найвеличніший і разом з тим найпростіший зміст, укладений на двох-трьох нотах,— оце й є справжній гімн»,— отже, ставлення його до барокко було суперечливе.

...Андріївська не дзвонила.— Йдеться про Андріївську церкву в Києві, закладену 1744 р. з нагоди приїзду імператриці Єлизавети І. Зведена 1747—1758 рр. за проектом архітектора В. Растреллі на Андріївській горі, на якій, за легендою, апостол Андрій Первозваний освятив Київські гори. Андріївська церква не мала і не має дзвонів.

FINALE

Написано в 1920—1922 рр. Остаточного варіанта серед автографів немає. Очевидно, робота над розділом так і не була доведена до кінця. З кількох варіантів (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1257, 1261) упорядники видання 1971 р. вибрали найпізніші і пропущені місця доповнили рядками з інших варіантів. Все це лягло в основу й даного видання, за винятком тексту:

Іще я зрозуміла:
шматок між Заходом і Сходом —
ніколи не створить себе, не ствердіє.
Завжди тягатимуть його
інші держави,
як той корпій на рани.
То чи не краще під Росію?
. . . . . .
Аніж боротись у себе дома —
по куточках...

В даному виданні це місце замінене довершенішим уривком з найпізнішого варіанта.

ІНШІ РОЗДІЛИ СИМФОНІЇ «СКОВОРОДА»
1920—1940

[ПІДНЯТИЙ МЕЧ]

Написано в 1920—1922 рр. В архіві П. Тичини збереглася одна сторінка автографа (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1263). Заголовок дано упорядниками та редколегією видання «Сковороди» 1971 р. за двома останніми словами уривка, що винесений автором у мотто.

У теці «Сковорода як філолог, як перекладач, фольклорист» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1323) є аркуш із таким записом, що певною мірою стосується розділу «Піднятий меч»:

«Приповістки:
Et vetus dictum est: summum cape, et medium habebis.
Є стара приповістка: прагни до верхівля і досягнеш середини.

Багалій, 45.
Листи, 10 [1]».

Подається за автографом.

При підготовці даного видання до друку текст розділу ретельно звірено з чернеткою і виправлено помилки.

У виданні «Сковороди» 1971 р. було:

Дозрілий я, мудрий і сиз,
а так *много* кидаєш вниз...—

Зараз це місце читається так:

Дозрілий я, мудрий і сиз,
а так *мною* кидаєш вниз...

Замість:

зійти б до верхівлів отих...—

подається:

дійти б до верхів'їв отих...

[НАД ДНІПРОМ]

Розділ написано в 1920—1922 рр., під час подальшої роботи П. Тичини над одним із варіантів «Allegro giocoso» (див.: ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1200, арк. 1—12; № 1201, арк. 1—16). Упорядники видання «Сковороди» 1971 р. взяли найбільш віддалений від канонічного тексту «Allegro giocoso» варіант (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1202, арк. 3—25).

Чернетки збереглися незадовільно. Є пропуски.

Мотто: «Тоді саме блискотіло на верхів'ях...» і т. д. вперше опубліковано у виданні «Сковороди» 1971 р. за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1202, арк. 3). Перший варіант мотто написаний на первісній редакції розділу «Над Дніпром», який зберігся не повністю (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1200, арк. 1).

У різних варіантах розділу «Над Дніпром» героїню-пастушку звуть то Маринкою, то Гафійкою. Оскільки в перших публікаціях «Сковороди» («Вісті ВУЦВК», 1922, «Шляхи мистецтва», 1923, та у виданні 1971 р.) героїню названо Маринкою, то й у цьому виданні скрізь подається ім'я — Маринка.

Автор продовжував роботу над цим розділом і пізніше.

В архіві поета збереглося кілька аркушів, де висловлювалися думки про того чи іншого героя, той чи інший художній прийом. Наприклад:

---

[1] Йдеться про видання: Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794—1894 год). С портретом его, видом могилы и снимками почерка... Харьков, 1894.

«Ну от, ізнов образи старі в полон мене узяти хочуть. «В долоні світу» — так наче світ є щось непорушне. І райдуга як танцюристка. Гола. А там он сльози і біда, а там он горе».

«...Не Масон, а *Поляк* або ж поміщик спольщений, що говорить від Польщі — себто *Малорос»* (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1252).

Текст розділу подається за кількома чернетками. Заголовок дано упорядниками та редколегією видання «Сковороди» 1971 р.

Масон — член масонської ложі. Релігійно-етичний рух, що виник на початку XVIII ст. в Англії, а потім поширився й на інші країни Європи. На Україні перша масонська ложа виникла 1784 р. у Києві. З масонством тих часів пов'язані як прогресивні, так і реакційні суспільні рухи.

Прометей — за старогрецькою міфологією, титан, що викрав у богів і подарував людям вогонь; за це Зевс тяжко покарав його: прикував до скелі (на Кавказі) й наказав орлові клювати в нього печінку. Образ Прометея — один з найулюбленіших у Тичини. Йому він присвятив незакінчену поему «Прометей», кілька поезій.

[ТИША]

За свідченням дружини поета Л. П. Тичини, розділ написано 1926 р. В архіві поета зберігся тільки уривок цього розділу. Назву надруковано на машинці значно пізніше (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1247, арк. 3).

Наявний план розділу проливає світло на те, що саме автор не встиг зреалізувати:

«Сковорода й ченці.
(обер-офіцер із темноти)
Курінь, соломою накритий (коротко).
Сад промовляє (випарює).
Розмова, підслухана в саду.
До Біснуватого!
<крізь вікно побачить. Суд Божий — садизм.
Наспіють якраз на той час і селяни.
Сковорода. Розк[азує про те, що бачив]>
Розмова.
Він його розкує, а сам вийде, бо жінка десь стогнала.
Жінка — родить.
Вертається — і крізь вікно бачить:
Суд Б[ожий] — садизм.
Наспіють селяни.
Самого Сковороду ударять іззаду.
У Досифея».

Мотто: «Я згадую. Свої літа дитячі...» — і т. д., можливо, є частиною варіанта якогось розділу поеми. Упорядники видання «Сковороди» 1971 р. поставили цей текст як мотто до розділу «Тиша» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1247, арк. 2).

ПЕРШИЙ МОНОЛОГ СКОВОРОДИ

Написано не раніше 1929 р. Варіант цього розділу увійшов і до «Диспуту». У виданні «Сковороди» 1971 р. розділ подається за машинописом з правками і заголовком автора (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1199, арк. 3).

Мотто: «Огонь. Печаль. (...леліє світ. Калину...» і т. д. подається за рукописом (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1199, арк. 2).

Лаокоон — персонаж давньогрецьких легенд про Троянську війну — жрець міста Трої; радив троянцям не затягати в місто дерев'яного коня зі схованими в ньому грецькими воїнами. За це Лаокоона і двох його синів задушили послані богами велетенські змії. Смерть жерця та його синів зобразили скульптори Агесандр, Полідор і Афінодор; копію їхньої скульптури знайдено 1506 р. в Римі.

Фауст Йоганн — німецький алхімік і астролог XVI ст., легендарний герой багатьох художніх творів — і серед них — найвизначнішого творіння Й. В. Гете «Фауст». Перша літературна обробка легенд про нього подається у німецькій книзі «Історія про знаменитого чарівника й чорнокнижника доктора Йоганна Фауста» (1587), у якій ідеться про те, що Фауст заради грошей і влади «продав душу дияволу». Образ Фауста, що «брязкотить сумнівами», є виплід пізніших часів (пор. з Фаустом — героєм вірша П. Тичини «Ходить Фауст по Європі»).

Абетка Світу.— П. Тичина має на увазі твір Г. С. Сковороди «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира». На Україні до Сковороди виходили твори з подібними назвами («Алфавит, рифмами сложенный» І. Максимовича, «Алфавит духовний инокам и мірским» І. Копистенського, «Алфавит духовный...» Д. Ростовського-Туптала та ін.). В. Шинкарук та І. Іваньо зазначають: «Назва твору пов'язана з давньою традицією, яка виходила з розуміння світу як розкритої книжки... Можна з певністю сказати, що це один із головних діалогів філософа» (*Сковорода Григорій.* Повне зібрання творів. К., «Наукова думка», 1973, т. 1, с. 525).

[ПЕРШЕ] ВИДІННЯ СК[ОВОРОДИ]. НІЧ

Написано в 1932—1933 рр. Збереглося кілька варіантів. Упорядники видання «Сковороди» 1971 р. взяли за основу останній варіант (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1204, арк. 1—29). Є варіанти під такими заголовками: «Видіння Ск[ороди]. Ніч» та «У келії. Потвори».

Серед рукописів П. Тичини є цікавий запис, що пояснює походження одного з епізодів розділу «Перше видіння Сковороди. Ніч»:

«Східний світ», № 6, ст. 252: як бог щоразу забирає старого місяця з неба й ріже його на шматки. Так він робить зірки...» (ЦДАМЛМ, ф. 464, он. 1, № 1252, арк. 5 зв.).

У виданні «Сковороди» 1971 р. основна частина розділу була опублікована вперше. Вірш «Казала травка...» друкувався в журналі «Жовтень», 1969, № 1. Датовано 1919—1920 рр. на підставі свідчення дружини поета Л. П. Тичини. Вірш «На медок лечу...» вперше опубліковано в газеті «Комсомолець України» 8 травня 1935 р., а потім у книжці: *Тичина Павло.* Чуття єдиної родини. К., Державне літературне видавництво, 1938, с. 16—17. У «Вибраних поезіях» П. Тичини (К., Державне літературне видавництво, 1940,

с. 145—146) цей же вірш під назвою «Джміль і Метелик» публікувався з датою: 1931. Текст цього вірша в поемі, крім другої строфи, нічим не відрізняється від опублікованого у вищезгаданих виданнях. Щодо другої строфи: там 7-й рядок подано не французькою, а українською мовою: «танцюєм кадриль!»

У вірші «На медок лечу...» («Джміль і Метелик») використано мотиви української народної пісні «Ой жніте, женчики, обжинайтеся...». Про це свідчить запис П. Тичини у теці «Сковорода й народна пісня» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1340, арк. 7):

«До мотиву, що в поемі:

Ой жніте, женчики, обжинайтеся...»

(«Ист[орические] песни малор[усского] народа В. Антоновича и М. Драгоманова», т. 1. Киев, 1874, ст. 79)».

Платон (прибрапе ім'я, що означає *широкий*; справжнє ім'я — Арістокл; 427—347 до н. е.) — давньогрецький філософ-ідеаліст, ідеолог рабовласницької аристократії. Учень Сократа. 387 р. до н. е. заснував у Афінах академію. Автор численних філософських творів, написаних у формі діалогів, у яких розвивав ідеї Сократа, а також таких праць, як «Держава», «Тімей», «Федр», «Закони» та ін. Згідно з ученням Платона, світ чуттєвих речей не є світ справді сущого: чуттєві речі безперервно змінюються, виникають і зникають. Всім, що є в них справді сущого, чуттєві речі зобов'язані своїм безтілесним, нечуттєвим прообразам, що їх осягає розум. Ці прообрази речей Платон називав видами або ж ідеями, які є вічними, незмінними, безвідносними й незалежними від умов простору та часу.

У творах Сковороди є чимало посилань на Платона. «При виробленні філософських основ свого морально-етичного вчення Сковорода часто посилається на Арістотеля та Платона» (*Шинкарук В., Іваньо І.* Григорій Сковорода.— У кн.: *Сковорода Григорій.* Повне зібрання творів. К., «Наукова думка», 1973, т. 1, с. 32).

П. Тичина високо цінував художню форму діалогів Платона та багатство проблематики його вчення. У теці «Сковорода й Платон» знаходимо цікаві свідчення, як поет вивчав творчість видатного давньогрецького філософа (Див.: ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1356, арк. 2—7):

«Слово на письмі... і читання того, що написано в душі людини.

Платон, V, ст. 90.

Порівн[яй]: Вирази Сковороди, хоча б його перші три симфонії із збірки Бонч-Бруєвича [1].

Ірпінь. 23.VI.36».

«Неістовство.

Платон, V, ст. 120.

Порівн[яй] — у Сковороди».

«Молитва до богів про внутрішній мир.

Платон, V, Федр. Academia, 1922, ст. 167.

Порівн[яй] у Сковороди: внутрішній мир.

2.VIII.36. Ірпінь.»

---

[1] Йдеться про видання: Собрание сочинений Г. С. Сковороды. Том. 1. С биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями Владимира Бонч-Бруевича. Спб., 1912.

«Діалог ближче до живої дійсності, аніж звичайна мова. А поскільки вся філософія Платона, в значній її мірі, має своєю конечною метою людину чи, вірніш, людство, то, зрозуміло, діалогу він і повинен був віддати перевагу як такій формі письмового викладу своїх думок, що ближче од всього стоїть до живої дійсності.

С. Жебелєв
Платон, V, *Федр,* ст. 90.

Порівняй діалоги Сковороди. Висновок зробити. А в Сковороди майже все в діалогах.

Ірпінь, 23.VII.36».

Ці записи й дати під ними свідчать, що П. Тичина й після написання «філософських» частин симфонії продовжував працювати над темою.

У діалозі Сковороди з потворами П. Тичина трохи шаржовано викладає суть ідеалістичних поглядів Платона.

Залізняк Максим (поч. 40-х років XVIII ст.— ?) — запорізький козак, один з керівників (разом з І. Гонтою) селянського повстання — Коліївщини. Походив з села Медведівки, що під Чигирином. 1767 р. зібрав у Холодному Яру під Мотронинським монастирем гайдамацький загін і в травні 1768 р. очолив боротьбу проти польської шляхти. Після взяття у червні 1768 р. Умані рада повстанців проголосила Залізняка гетьманом і князем Смілянським. Після придушення повстання Залізняка було схоплено, тавровано й засуджено на каторгу в Нерчинськ. У слободі Котельві біля Охтирки Залізняк утік, але його спіймали і відправили в Сибір. Існує легенда, що Залізняк утік і вдруге й потім брав участь у повстанні Пугачова.

П. Тичина мав намір зробити одним з героїв поеми й Максима Залізняка. У рукопису розділу «В келії» є такі рядки:

...Тут, бач, таке: одбить
Залізняка Максима треба.

Пізніше слова «Залізняка Максима» були викреслені, натомість написано: «Ч[орноземлю] Марка нам». Очевидно, це виправлення було зроблене після опублікування «Диспуту», в якому виступає, як відомо, не Максим Залізняк, а Марко Чорноземля,— герой, що має багато спільних рис з уславленим гайдамацьким гетьманом.

Разін Степан Тимофійович (?—1671) — донський козак, керівник антифеодальної селянської війни на Дону та Волзі в 1670—1671 рр. Зрадницьки схоплений козацькою старшиною, С. Разін після нелюдських тортур був страчений у Москві 16 червня 1671 р.

Ус Василь (?—1671) — один із сподвижників Степана Разіна. Після того, як С. Разіна було видано царським військам, Василь Ус та Степан Шелудяк продовжували боротьбу на Нижній Волзі.

Ломоносов Михайло Васильович (1711—1765) — великий російський учений-енциклопедист, мислитель-матеріаліст, один з основоположників вітчизняного природознавства, видатний освітній діяч; поет, що заклав основи сучасної російської літературної мови.

У поемі-симфонії П. Тичини Сковорода читає книгу М. Ломоносова «Перші основи металургії або рудних справ», яка вийшла 1763 р. і була для свого часу своєрідним енциклопедичним довід-

ником з гірничої справи, металургії та хімії; в ній Ломоносов докладно описав шість металів: золото, срібло, мідь, олово, залізо та свинець, описав також різні галуни, купороси, селітри, напівметали тощо.

У теці П. Тичини «Сковорода й Ломоносов» є чимало цікавих нотаток, які свідчать, що автор «Сковороди» докладно вивчав життя і творчість великого російського вченого й поета вже й після написання розділу «Перше видіння Сковороди. Ніч». Ось кілька з них (див.: ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1314):

«Соч[инения] М. В. Ломоносова в стихах. Под ред[акцией] Арс. И. Введенского. Спб. 1893.

Полидор (графу К. Г. Разумовскому).

(Дафнис:

Каков, скажи нам, Полидор?
Я дал ответ: он превышает
Собой всех здешних пастухов.—

себто: граф Розумовський поміж іншими вельможами. Хха!)

14/XI.35».

«До «Ск[оворо]ди»:
Лев — звернути увагу

Здесь Днепр хранит свои границы,
Где Лев гордящийся упал
С торжественныя колесницы,
При коей в узах он держал
Сарматов и Саксонов пленных
И двигал в мыслях вознесенных
Одну вселенную рукой.
Но пал; и токмо звук достигнул
Фракийских гор, и их подвигнул,
Дунай, с твоею быстриной.

М. Ломоносов.
Из «Оды», 1748 р.»

«Звідси ж і «упруге повітря» С[коворо]ди.
«Птиці можуть крилами опираться на нього».

«М. В. Ломоносов», 1911, ст. 52
див. «Составил *Мишуткин*».

«попытка теории упругой силы воздуха».

«Порівняти із Сковородою:

«горящий вечно океан» Ломоносова («Под зн[аменем] м[арксизма]», № 1, 1937, ст. 98)

У Сковороди (Б[онч]-Бруєвич, ст. 494): «Что есть солнце, аще не огненное море?»

Ст. 499: «Солнце есть огненный шар и никогда не стоит, а шар состоит из многих циркулов, будто из колес».

У статті «Кілька штрихів до теми: «Сковорода й Радищев» П. Тичина, високо цінуючи М. Ломоносова, пише, що філософське вчення Г. Сковороди стало тією ланкою, що з'єднала філософію Ломоносова й Радищева.

Маргграф Андреас Сігізмунд (1709—1782) — німецький хімік, з 1776 р. почесний член Петербурзької Академії наук; вивчав

склад солей та мінералів, за допомогою мікроскопа виявив (1743) на тонких зрізах буряка кристали цукру.

Аркрайт Річард (1732—1792) — англійський підприємець та винахідник. 1767 р. сконструював прядильну машину, яка відіграла визначну роль у розвитку текстильної промисловості. Подібну машину за сім років до Аркрайта винайшов росіянин Родіон Глинков, але на Заході (та навіть і в самій Росії) вона залишилась невідомою.

Лавуазьє Антуан Лоран (1743—1794) — видатний французький хімік. 1774 р. виявив у повітрі кисень та азот. Дослідами 1775—1777 рр. Лавуазьє довів, що горіння — це процес з'єднання речовини з киснем.

Папін Денис (Папен Деніі, 1647—1714) — французький фізик, один з винахідників парового двигуна. Як фізик Папін збагнув і оцінив енергетичні можливості водяної пари, проте як технік не зумів реалізувати своє відкриття в конструкції парового двигуна.

Лаксман Ерік (1737—1796) — російський винахідник і мандрівник, академік. Родом з Фінляндії. 1764 р. запропонував при виробництві скла замість соди глауберову сіль.

Ловіц Товій (Йоган Тобіас) Єгорович (1757—1804) — видатний російський хімік і фармацевт, академік; за походженням німець. Відкрив суміші, за допомогою яких одержав надто низькі на той час температури (—50 °С). Відкриття Ловіца та Лавуазьє, про які йдеться в симфонії, були здійснені значно пізніше, ніж дія відбувається у творі, і, природно, Сковорода у 1768 р. не міг про це знати. Але для жанру «видінь», в якому написано розділ, подібні анахронізми не є чимось неможливим.

Вагранка — шахтна піч; застосовується як основний плавильний агрегат у чавуноливарних цехах. Першу вагранку збудовано на Уралі (Гусевський завод) Баташовим у середині XVIII ст. Вагранки стали широко застосовуватися в Англії, а пізніше й по всьому світу як англійський винахід.

Ватікан — політичний, адміністративний та ідеологічний центр католицької церкви; держава-місто (у західній частині Рима); з 1377 р.— постійна резиденція римських пап. За допомогою Ватікану польські феодали насаджували на Україні католицизм, уніатство, обскурантизм.

У БРАМІ

Написано тоді ж, як і розділи «Перше видіння Сковороди. Ніч» та «В келії» — тобто близько 1932—1933 рр. Є кілька варіантів, які збереглися погано. Для видання «Сковороди» 1971 р. взято найповніший варіант (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1206, арк. 1—5), доповнений іншими варіантами (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1205, арк. 1—10).

Мотто: «Ковтай залізо сучасності...» — і т. д. взято з чернеток П. Тичини (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1211, арк. 1 зв.).

У виданні «Сковороди» 1971 р. розділ друкувався під назвою «Під брамою», хоч на папері, в який було загорнуто кілька аркушів з варіантами цього розділу, рукою П. Тичини написано: «У брамі» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1205, арк. 1).

Неживий Семен (роки нар. і см. невідомі) — один з ватажків народного повстання — Коліївщини. По-зрадницькому був

заарештований гусарським полковником Чорбою, до якого прибув на переговори. Висланий до Нерчинська.

Ш в а ч к а Микита (роки нар. і см. невідомі) — один з ватажків народного повстання — Коліївщини. Наприкінці літа 1768 р. був схоплений каральним загоном царських військ і засланий на каторгу до Нерчинська.

Г о н т а Іван (?—1768) — один з ватажків народного повстання — Коліївщини. Сотник надвірних козаків в Умані. Під час повстання перейшов на бік гайдамаків. Під проводом Залізняка й Гонти було взято Умань. Рада повстанців проголосила Гонту полковником. Схоплений загоном царського полковника Гур'єва, І. Гонта був переданий шляхті, яка по-звірячому закатувала його в с. Сербах (нині с. Гонтівка на Вінниччині).

В КЕЛІЇ

Написано у 1932—1933 рр. Є кілька варіантів, з яких видно, що спочатку поет мислив розділи «Перше видіння Сковороди. Ніч» та «В келії» як одне ціле (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1207, арк. 1—6, 8—9, 10—13, 14—16, 17, 18, 19, 20, 21—34; № 1208, арк. 1—54; № 1209, арк. 1—26). Потім розділ «У брамі» роз'єднав на два: «Перше видіння Сковороди. Ніч» і «В келії». Один з невеличких уривків розділу «В келії» написаний на звороті такого не відісланого за призначенням документа:

«До побутової комісії місцевкому письменників

З а я в а

Прохаю допомогти мені придбати черевики, що в них я дуже потрібую.

25/I.31. П. Т и ч и н а»

(ЦДАМЛМ, ф. 464, он. 1, № 1207, арк. 4 зв.)

На шматках паперу та на кількох сторінках з журналу, в які вкладено сторінки варіантів цього розділу, рукою П. Тичини написано кілька робочих заголовків: «У келії. Сковорода і Цундра», «У келії», «У келії. 1) Потвори. 2) Сковор[ода й] Цундра» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1207, арк. 1—3).

Мотто: «Прокля'! Цара'! Тира'!..» і т. д. взято упорядниками видання «Сковороди» 1971 р. з рукопису П. Тичини, написаному на аркуші з 8 рядками передрукованого на машинці тексту «Da Libertate» Г. Сковороди (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1209, арк. 2).

Серед аркушів рукопису зберігається аркушик з записами загадок та приказок:

«Загадка.

Бо нікоє созданіє между трома горами; клеветніци його окружиша, оно благословяше їх сімо і овамо (Старець, торби, собаки).

Номис

На конюшні ізвіняють (як перчать, як б'ють).

Хто вмер, а не родився? (Адам).

Номис

Приїхали в гості, сіли на помості, зав'язали вузол, та не розв'яжуть.

Залежався куций в соломі.

А нуте, нуте — хто кому накруте!

Загубив ключі од заду (як ригає).

Укусивши, не залижеш (як перепрошує).

Хто кого нагне — той того наб'є» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1209, арк. 11).

Першу з цих загадок автор використав у розділі «В келії».

У теці П. Тичини «Науки у Сковороди. Сковорода проти шахрайства в науці» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1280) є чимало записів про ті чи інші зацікавлення героя симфонії. Серед них — такий:

«Ртутний термометр винайдено в 1714 році Фаренгейтом

(Энц[иклопедический словарь] Б[рокгауза] и Ефр[она], т. 24, ст. 864).

Отже, тепер мені зрозуміло, що ті часті згадування про р т у т ь у Сковороди — є у нього немовби вкидання в свої трактати о с т а н н і х відкрить, останніх новин науки.

Те ж і щодо слова «криця» (відкр[иття] 1750 [року] лиття сталі).

Громовідвід (1752)...»

У теці «Сковорода й Ломоносов» також знаходимо деякі записи, які мають пряме відношення до розділу «В келії» (йдеться про «науковий» початок його). Ось — один із тих записів:

«Избр[анные] соч[инения] Ломоносова. Спб., вид[ання] А. Суворина.

Математик Ейлер, ст. XXIV.

Соляне виробництво, Бахмутські заводи, ст. XXVI.

П р о ц е в з я т и п о в н е з і б р а н н я [т в о р і в] Л о м о н [о с о в а].

Про «наречие малорусское» — т е ж.

Л о м о н о с о в м а в м а є т о к...» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1314, арк. 17)

Одну сторінку основного варіанта розділу загублено. Її відновлено за іншими варіантами упорядниками видання «Сковороди» 1971 р. Основний текст звірено з усіма наявними варіантами і виправлено помилки, які вкралися у видання 1971 р.

В різних варіантах Іустина названо то Хрисанфом, то Іустином. В даному виданні подається одне ім'я — Іустин.

К а н т Іммануїл (1724—1804) — великий німецький філософ, засновник класичного німецького ідеалізму, автор праць «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «Критика здатності судження» та ін. Провідною ідеєю філософії Канта є думка про нездатність розв'язання людським розумом загальних філософських проблем буття, бо це — сфера віри, а не знання, і, отже, наукова філософія можлива лише як учення про пізнавальні здатності розуму, про те, що йому доступне, а що — ні. «На відміну від Канта, у якого світ теж «лежить у злі», Григорій Сковорода джерелом цього зла вважає не природу людини, а, навпаки, невідповідність природі, прагненню до справжнього щастя. Світ зла — це певний спосіб життя, який підлягає моральному засудженню» (*Шинкарук В., Іваньо І.* Григорій Сковорода.— У кн.: *Сковорода Григорій.* Повне зібрання творів, том 1, с. 17).

У теці П. Тичипи «Сковорода і Кант» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1388) знаходимо (очевидно, в перекладі самого поета) слова з В. І. Леніна:

«Кант принижує знання, щоб очистити місце вірі; Гегель возвишає знання, запевняючи, що знання є знання бога. Матеріаліст возвишає знання матерії, природи, відсилаючи бога і філософську наволоч, що його захищає, в помийну яму...»

Ленін,
«Филос[офские] тетради», ст. 166».

Іще один запис:

«Ліссабон[ський землетрус] у Канта.

Знайти у Ск[овороди]».

Спіноза Бенедикт (Барух; 1632—1677) — видатний голландський філософ-матеріаліст. Головні його твори: «Принципи філософії Декарта», «Богословсько-політичний трактат», «Етика». 1656 р. Спінозу було вигнано з єврейської общини за вільнодумство й республіканські настрої. Провідним у його філософському вченні є розуміння бога як природи — безконечної субстанції, що існує незалежно ні від чиєї волі, є причиною самої себе і підпорядковується лише власним закономірностям. Вчення Спінози відіграло велику роль у розвитку філософської думки XVII—XVIII ст.

Вчення Г. С. Сковороди про дві натури перегукується з відповідними положеннями Спінози про натуру народжуючу і натуру народжувану. У своєму пантеїзмі Сковорода йшов шляхом Джордано Бруно і Спінози, ідеї яких, як відомо, руйнували релігію.

У теці П. Тичини «Сковорода і Спіноза» є виписка:

«До «Сковороди»:

«Коротка староєврейська граматика (як підсобний матеріал у процесі роботи над «Богословсько-політичним трактатом»). Склав Спіноза» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1359, арк. 2).

Гарвей Уїльям (1578—1657) — англійський лікар і природознавець, один з реформаторів апатомії та основоположників фізіології. Відкрив кровообіг.

У теці П. Тичини «Науки у Сковороди...» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1280) є запис:

«Медицина.

Правильна циркуляція крові («Изр[аилскій] змій»), 360».

Йдеться, напевне, про такий вислів Сковороди: «И как правильная цыркулаціа крови в звѣрях, а в травах соков раждает благосостояніе тѣлу их, так истинныя мысли озаряют благодушіем серце» *(Сковорода Григорій.* Повне зібрання творів, том 2, с. 7).

[СУДІТЬ МЕНЕ...]

Це уривок розділу, який не дійшов до нас, а можливо, один з варіантів розділу «В келії» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1211, 1212). Написано десь у 1931—1933 рр. Заголовок дано упорядниками видання «Сковороди» 1971 р. (за першими двома словами уривка).

Мотто: «Огонь. Печаль (...ви чуєте? — пручами...») й т. д.— уривок одного з незакінчених варіантів «Першого монолога Сковороди» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1199, арк. 2). Вперше опубліковано у виданні «Сковороди» 1971 р.

[ДРУГЕ ВИДІННЯ СКОВОРОДИ]
НА ГОРІ. ДИКО. ДАЛЕКО

Написано, за свідченням Л. П. Тичини, в 1931—1933 рр. У виданні «Сковороди» 1971 р. текст цього розділу подано за неякісними автографами, де є чимало пропусків (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1259, 1260). Упорядники видання 1971 р. доповнили пропущені місця текстом інших варіантів цього розділу. Заголовок «На горі. Дико. Далеко» написаний П. Тичиною на одному з варіантів.

Серед паперів П. Тичини зберігся аркушик з таким написом: «І сниться йому, немовби десь він на горі.

На горі. Дико. Далеко.

Сковороду переслідує вітер — — —» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1276).

Це дало підставу упорядникам видання «Сковороди» 1971 р. розділ «На горі. Дико. Далеко» кваліфікувати як «видіння».

У різних варіантах розділу Чорнобога названо то Сатаною, то Чорнобогом. У даному виданні подається одне ім'я: Чорнобог.

Арістотель (384—322 до н. е.) — великий давньогрецький філософ, геніальний вчений-енциклопедист. Доводив, що конкретні речі — то сутність, а поняття — їх відображення, бо сутність існує в самих речах; визнавав об'єктивне існування природи і виходив з того, що матерія існує вічно; твердив, що без відчуття немає знання. Літературна й наукова спадщина Арістотеля осягала майже всі галузі знань античної доби. Арістотель був дуже популярний на Україні, в XVI—XVII ст. курси його філософії читалися у братських школах та в Києво-Могилянській колегії. Григорій Сковорода неодноразово згадував Арістотеля — у листах, у «Баснях Харьковских».

Вольтер (Аруе Франсуа-Марі; 1694—1778) — великий французький письменник і філософ, один з найвидатніших діячів французького просвітництва XVIII ст. У «Філософських листах», «Трактаті про метафізику», «Основах філософії Ньютона», «Трактаті про віротерпимість», «Філософському словнику», «Філософі-невігласі», «Листі Меммія до Ціцерона» та ін. піддав нищівній критиці ідеологію феодалізму, церковні догми про безсмертя душі та свободу волі, думку Лейбніца про «наперед встановлену гармонію» і т. д. З 1756 р. твори Вольтера з'являються в російських перекладах. Критика Вольтером церковних догм, його просвітницькі ідеї сприяли розвиткові вільнодумства в Росії та на Україні.

У теці П. Тичини «Сковорода й Вольтер» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1300) є кілька виписок про Вольтера, а також з його творів. Одна з них така:

«Ах,— сказала Амадіда,— це безперечно той прекрасний єгипетський змій, що, засунувши хвоста до рота, являє символ вічності, що освітлює світ, розплющуючи очі, й затьмарює його, коли заплющує їх». Виписку зроблено з видання: *Вольтер*. Вибрані твори. ЛІМ, 1932, с. 214.

Цікаву спробу підтвердити факт ознайомлення Сковороди з твором Вольтера «Задіг» показує П. Тичина в такому фрагменті:

«У Сковороди «Асхань» кінчається таким реченням: «Вот вам поварня и дурачество божіє!» (тут і далі — підкреслення П. Тичини.— *Ред.)*

До того, як розуміти слово «дурачество» і як воно могло звучати в XVIII віці:

в книзі «Сочиненія и переводы къ пользе и увеселенію служащія. Генварь, 1759 года, въ Санктпетербурге...» на стор. 462 повісті «Задіг» (Вольтера): «Она сдалась без страху всем дурачествам...»

Переклад з французької цього ж самого місця у виданні «Academia» (*Вольтер,* т. 1, с. 79): «она без боязни приводила в исполнение все нелепости...» А у виданні українському (ЛІМ, 1932— на ст. 192): «вона без страху віддалася всім безумствам своєї уяви».

До цього ж: у книзі, що я вже її наводив (Сочиненія и переводы къ пользе и увеселенію служащія. Генварь 1759...) в статті «Разные мысли и примечанія» (на ст. 72) теж є: «Некоторые люди имеют такую слабость, что им кажется все дурачеством...», себто — дурницею...»

Образ Вольтера замислювався П. Тичиною широко. З деяких чернеток видно, що він мав намір ввести його в одне з видінь Сковороди.

...Materia aeterna est.— У творі «Икона Алкивиадская (Израилскій змій)» Сковорода писав: «Вся исполняющее начало и мір сей, находясь тѣнью его границ не имѣет. Он всегда и вездѣ при своем началѣ, как тѣнь при яблонѣ. В том только разнь, что древо жизни стоит и пребывает, а тѣнь умаляется: то преходит, то родится, то ищезает и есть ничто.

Materia aeterna». (*Сковорода Григорій.* Повне зібрання творів, том 2, с. 16.)

[ДРУГИЙ МОНОЛОГ СКОВОРОДИ]

Вперше надруковано в «Літературній газеті» 20 січня 1933 р. під заголовком «Отак у рай пішла буржуазія (уривок з поеми)». До примірника газети, що зберігається в архіві П. Тичини, приклеєно аркуш паперу, на якому рукою автора написано: «Монолог Цундри». Частину його і справді використано в «Диспуті» як монолог Цундри.

Розділ «Другий монолог Сковороди» разом з мотто: «Натура — є римське слово...» і т. д. йшов у виданні «Сковороди» 1971 р. з деякими пропусками й помилками. При публікації його в даному виданні тексти наново звірено з автографами (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1231, 1244, 1245). Оскільки в автографі мотто не закінчене («Вона завжди є скрізь. Бо натура —»), то при публікації вирішено закінчити його передостаннім реченням («Вона завжди є скрізь») і поставити три крапки (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1245, арк. 2).

Рококо (від *франц.* rocaille — мушля) — стилістичний напрям у мистецтві й архітектурі, пов'язаний з придворно-аристократичною культурою. Основні ознаки цього стилю — вигнуті лінії, що нагадують обриси мушлі, плетиво орнаментів, завитки, використання дзеркал та живописних панно. В Росії елементи рококо використовував архітектор В. Растреллі, на Україні — І. Григорович-Барський.

КІНЕЦЬ ФЕОДАЛА

Повністю розділ вперше надруковано у виданні «Сковороди» 1971 р., де з кількох чернеток було змонтовано початок (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1189, арк. 4—19; № 1190, арк. 4—5, 18—26, 28—44; № 1191, арк. 1—9) і його закінчення (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1189, арк. 27—37; № 1190, арк. 1—3, 6—17, 50—52, 55—59, 66—70; № 1191, арк. 10—28). Від початку до слів «Огенія вводить Вахтанга. У нього очі зав'язані, назад скручені руки» вперше надруковано у виданні 1971 р. Так само вперше друкувався й кінець — від слів: «Пані. Стидно, ахеяни!» Зараз у чернетках П. Тичини знайдено ще три слова: «Гайдуки *(замахуються)*. Тихо!», які з'єднали кінець і друковану раніше середину цього розділу, що подається за текстом: *Тичина Павло.* Чуття єдиної родини. К., Державне літературне видавництво, 1938, с. 67—88. Тут цей фрагмент публікується під заголовком «Кінець феодала (уривок з драми)». Вперше цей же фрагмент (з несуттєвими відмінностями) опубліковано в «Літературній газеті» 7 листопада 1933 р. під заголовком «Сковорода».

Мотто: «Бунтівники духа, ватажки, герої — звідки вони беруться?..» і т. д. вперше надруковано у виданні 1971 р. за автографом (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1189, арк. 4).

...нідерландців кривава рада, а там уже і в Англії, й на Україні! — Йдеться про боротьбу Нідерландів за визволення від іспанського ярма, про Велику англійську революцію, коли було скинуто і страчено короля Карла I Стюарта, а також про боротьбу українського народу під проводом Б. Хмельницького за визволення від польсько-шляхетського гніту і за возз'єднання з Росією.

Під час Нідерландської буржуазної революції XVI ст. іспанський герцог Альба, що прибув улітку 1567 р. до повсталих Нідерландів, заснував криваву «Раду у справах про заколоти», за вироками якої 1567—1569 рр. було страчено понад 8 тисяч чоловік.

Гали — тобто галові кліщі, які живляться соками рослин, викликаючи у них гіпертрофічне розростання вегетативних і генеративних органів.

Анна Іванівна (1693—1740) — російська імператриця (1730—1740), небога Петра I. За її царювання посилився вплив німців («біронівщина»), гніт селянства й козацтва, дворянству було надано ряд привілеїв.

Люперкалії — свято у стародавніх римлян на честь фавна Люперка — божества запліднення й божих дарів; цього дня приносили в жертву цапів. В одному з листів П. Тичина, ведучи мову, між іншим, і про «Кінець феодала», пише про «слово люперк (з малої літери), як і слово люперкалії (від латинського Lupus — вовк)», і відзначає, що воно «не раз зустрічається у Шекспіра».

«Іліада» — славнозвісна давньогрецька епічна поема про Троянську війну, авторство якої приписується Гомеру. За часів Катерини II була поширена мода на античність. Саму Катерину II часто порівнювали з Мінервою, її полководців — з Марсом (Ареєм); засновані Катериною II міста носили давньогрецькі назви (Севастополь, Херсон), у панських театрах кріпаки-актори грали у п'єсах на античні сюжети.

Гурамішвілі Давид (1705—1792) — великий грузинський

поет. 1727 р. захоплений лезгинами в полон, звідки втік до Росії і вступив на службу в гусарський полк. 1760 р. оселився в Миргороді і жив там до кінця днів, написавши тут основні свої твори, зокрема поему «Давитіані».

П. Тичина ще на початку 30-х років вивчав біографію Гурамішвілі, переклав його вірш «Зубівка», неодноразово згадував його у своїх статтях. Він же першим подав ідею письменнику Д. Косарикові почати розшуки могили Д. Гурамішвілі саме у Миргороді... У теці П. Тичини «Сковорода й Гурамішвілі» (ЦДАМЛМ, ф. 464, он. 1, № 1311) поряд з цікавими виписками з творів українського та грузинського поетів є аркушик, де написано таке:

«...і ми, на превел[икий] сором, дуже мало приділяємо уваги такому великому синові нашої рідної землі прекрасної. Ще не розроблено як слід питання про вплив Сковороди на Дав[ида] Гурамі[швілі], груз[инського] поета, що жив у нас в Миргороді на Україні...»

1937 р. П. Тичина написав свій відомий вірш «Давид Гурамішвілі читає Григорію Сковороді «Витязя в тигровій шкурі», де змалював імовірну зустріч двох великих поетів. Не позбавлена сенсу думка про те, що П. Тичина мав намір зробити Гурамішвілі одним з героїв поеми-симфонії. У первісних варіантах розділу «Кінець феодала» замість князька Херехевлідзе виступає Гурамішвілі.

Руссо Жан-Жак (1712—1778) — видатний французький просвітник, філософ, педагог, письменник. У своїх працях «Міркування про походження і принципи нерівності між людьми», «Про суспільний договір, або Принципи політичного права», «Листи з гори» тощо різко виступав проти монархії, закликав до боротьби з абсолютизмом та деспотією. Сковорода добре знав творчість Руссо і ознайомлював з нею своїх учнів. М. Ковалинський в одному з листів до свого вчителя Г. Сковороди пише: «Сорадуюсь обращенію Вашему з Плутархом. Он из греков лутшій мой друг; из римлян — любомудрствующий царедворец Сенека; из французов — Боннет, из республикантов — Жан-Жак Руссо; из нѣмцов — Геллѣрт; из русских — Meingard [1]».

У теці П. Тичини «Сковорода і Жан-Жак Руссо» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1321) є багато виписок, що стосуються обох письменників та філософів. Наведемо деякі з них:

«Жан-Жак Руссо: Poème surdesastre de Lisbonne.

(Гете, т. VIII, ст. 485).

Ліссабон у Ск[оворода]. Стор. ?»

«Стаття про Авіценну. «Лит[ературный] Узбекист[ан]», III, 1937 (його вважають предтечею Руссо)».

«Ромен Роллан: Жан-Жак Руссо. Стаття в журн[алі] «Интерн[ациональная] лит[ература]», № 3-4, 1939».

«Способствовало ли воз[рождение] н[аук] и и[скус]ств очищению нравов? (Ж.-Ж. Руссо, его жизнь, произв[едения]. Соч[инение] Грея Грэхэма. Издание Маракуева, М., 1840)

Ст. 249: «Под деревенской одеждой земледельца, а не золоченою мишурою придворного скрывается сила и бодрость души». Ск[оворода] — про селянина і про придворних (окремо).

Ст. 254. «Не гонялись за книжным многознаньем».

---

[1] Мейнгард Даниїл — один із псевдонімів Г. С. Сковороди.

Ск[оворода] — не в многознанії, а в многожванії.

Ст. 255: Є знання вище книжного. «...ученая болтовня».

[Ст.] 263—264: «Поверхностные болтуны».

[Ст.] 257: Сократ хвалить не незнання. Він ганить безплодні знання.

Ст. 262 (примітка): Хіба Декарт не побудував світ засобом кубів та вихорів?

...електрика...

Ст. 263: В політиці, як і в моральності, не чинити добра — значить робити багато зла.

[Ст.] 264: «Потеря времени — страшное зло». Див. про це в листах Ск[оворода].

[Ст.] 265: Алжір (див. у Ск[оворода] в симфоніях).

«Je m'etuffe dans l'univers» (я задихаюсь в універсумі)

Ж.-Ж. Руссо.
Лист до Мальзерба.
Рік?

У Сковороди (Наркіс ?):
«Іщезаю, зникаю» та інші слова.
«Источник єдин люблю и ищезаю...»

Наркісс».

«Contrat Social (Суспільний договір) Жан-Жака Руссо друком вийшла в 1762-му році.

До всіх джерел, які вже є, див. також: Ленін, т. 1 (укр[аїнською] мовою), ст. 117, ст. 471».

Як видно з матеріалів теки «Сковорода і Жан-Жак Руссо», П. Тичина мав намір продовжувати свою роботу над «Кінцем феодала» й після 1933 р.

Паллада (Паллада Афіна) — давньогрецька богиня, що належала до числа верховних божеств. Подвійне ім'я богині зустрічається нероздільно тільки у Гомера та Гесіода, причому назва Паллада є символом потрясаючої могутності богині (старогр. πάλλω — потрясаю). В мистецьких творах Афіна Паллада зображувалася, як правило, з ратищем, щитом і в шоломі.

Зевс — верховний бог стародавніх греків.

Сімплегади — легендарні лазурові скелі при вході до Понту (Чорного моря), які то сходилися, то розходилися. Ясон (давньогрецький герой, що прибув зі своїми воїнами до Колхіди по «золоте руно») перехитрив Сімплегади: коли пустив поміж них голуба, вони зійшлися, а коли почали розходитися, промчав повз них на своєму кораблі «Арго».

Аргос — місто у Стародавній Греції; називалося ще Пеласговою землею — за ім'ям свого легендарного засновника Пеласга.

Іо — донька бога річок і найдавнішого царя Арголіди — Інаха, в яку закохався Зевс. Гера — дружина Зевса — перетворила Іо в корову й наказала гедзеві її переслідувати.

Еврипід (бл. 480—406 до н. е.) — великий грецький трагік, автор 92 драм, з яких дійшло до нас 18: «Електра», «Іфігенія в Тавріді», «Єлена», «Орест», «Вакханки», «Іфігенія в Авліді» та ін. Огенія й пані Дибуль «розігрують» варіації на теми трагедії «Іфігенія в Тавріді».

Фіней — покараний богами фракійський цар, якого мучили, відбираючи у нього їжу, гарпії — напівжінки-напівптахи з металевими дзьобами.

Нереїди — морські німфи.

Єлена — донька Зевса і Леди, названа Есхілом «жоною многомужною». Спершу її украв Тесей, потім вона одружилася з Менелаєм, що визволив її, далі Єлену забрав Паріс (це призвело до початку Троянської війни), а по смерті Паріса — його брат Деїфоб. Після падіння Трої Єлена повернулася до Менелая.

У ЯРУ

Написано, як можна судити з паперу, почерку, із свідчень дружини поета Л. П. Тичини, близько 1933 р. Вперше опубліковано (разом з мотто: «Там бруд, там гидь. Там пута...» і т. д.— ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1231, арк. 1 зв.) у виданні «Сковороди» 1971 р. Автограф розділу зберігся погано, є чимало пропусків. Деякі місця поновлено за варіантами, теж неповними і теж з великою кількістю пропусків (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1250, 1251, 1253, 1254, 1252, 1255).

На чистому аркуші паперу, що в нього вкладено кілька сторінок варіантів даного розділу, рукою П. Тичини написано: «У парку».

Амур (давньогр. Ерот) — у стародавніх римлян і греків бог кохання, син Венери (Афродіти) і Марса (Арея). Його зображували у вигляді красивого хлопчика з крильцями, з квіткою та лірою, а потім — із стрілами або палаючим смолоскипом. До пізніших часів належить створення скульптурної групи Амура та Псіхеї (Кохання та полоненої ним Душі).

Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України (1687—1708), зрадник українського народу. Провадив політику посилення феодально-кріпосницького гніту, узаконив панщину, роздавав у володіння старшині рангових селян. Вів таємні переговори з Польщею про підпорядкування України польській шляхті. 1708 р. перейшов на бік Швеції. Після Полтавської битви 1709 р. втік до Туреччини, де й помер.

Карл XII (1682—1718) — шведський король, відомий полководець. Провадив агресивну політику в Центральній та Східній Європі. Під час Північної війни 1700—1721 рр. шведська армія завдала поразки арміям Данії, Польщі, Саксонії. 1708 р. шведи вдерлися на територію Російської держави. Героїзм російської армії та народна антишведська війна на Україні зірвали плани Карла XII та його спільника Мазепи. У Полтавській битві 1709 р. шведську армію було розбито. Карл XII загинув під час походу в Норвегію.

Петро I Олексійович (1672—1725) — російський цар (1682—1721), імператор Росії (1721—1725). За його царювання відбулося зміцнення економічної та військової могутності Росії: створено регулярну армію, флот, здійснено успішні Азовські походи, переможено Швецію у Північній війні; після війни з Іраном зміцнилися позиції Росії і на Закавказзі. Водночас посилилася експлуатація трудящих. Одне за одним виникали повстання в Росії та на Україні, які жорстоко придушувалися. За Петра I було різко обмежено автономію України, утворено т. зв. Малоросійську колегію, що контролювала дії гетьмана та його старшини.

Болл Джон (?—1381) — один з ватажків повстання 1381 р. в Англії. У проповідях та листах-зверненнях закликав до боротьби за рівність прав і майна, до ліквідації феодального ладу. Скараний на смерть у Септ-Олбенсі.

Радищев Олександр Миколайович (1749—1802) — російський письменник, революційний просвітник, філософ-матеріаліст, автор книги «Подорож із Петербурга в Москву», оди «Вольність», «Житія Федора Васильовича Ушакова», перекладів з Маблі та ін. П. Тичина припускав можливість знайомства молодого Радищева з Сковородою, шукав слідів впливу на нього Сковороди.

У короткій передмові до уривка «Молодий Радищев», що його П. Тичина мав намір опублікувати в «Літературній газеті», він писав:

«Року 1766-го Радищева, разом з іншими дванадцятьма російськими студентами, було послано в Лейпціг по науку. Катерина II у своїй інструкції за кордон відрядженим студентам наказала: «Навчатися іноземних мов, моральної філософії, римської історії, а найпаче природного та всенародного права». Але ясно, що, крім цих, офіційно визначених наук, Радищева та декого з його товаришів цікавило ще й інше: вони насамперед там сходились з передовими людьми того часу — філософами, поетами; знайомилися з їхніми творами, запроваджували дружбу (до речі, Радищев разом вчився в університеті з молодим Гете...)». Далі П. Тичина зазначав, що «Радищев, захопившись вогненними думками одного з представників французького матеріалізму Гельвеція, книгу якого «Про розум» на російську мову перекладав друг Радищева Ф. В. Ушаков, намагався зблизитись з народом,— і саме на ярмарку»... (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1418, арк. 1). Про Радищева та значення його спадщини П. Тичина не раз писав у своїх статтях.

Декарт Рене (1596—1650) — французький філософ і математик; у філософії — дуаліст; у фізиці — матеріаліст.

Морелліі (роки народження і смерті невідомі) — представник французького утопічного комунізму XVIII ст. У книзі «Кодекс природи, або Істинний дух її законів» засуджував сучасний йому суспільний лад, мріяв про майбутнє комуністичне суспільство, для здійснення якого, на думку Мореллі, необхідне поширення освіти й майнова рівність усіх громадян.

У розділі перефразовано окремі висловлювання Мореллі.

Маблі Габріель-Бонно де (1709—1785) — французький письменник XVIII ст., автор книг з історії, морального та громадянського права, у яких доводив, що абсолютистська влада — це узурпація прав народу; обстоював республіканський лад, побудований на утопічних комуністичних принципах. Кращі твори Маблі, разом з книгами Вольтера та енциклопедистів, підготували Велику французьку революцію 1789 р.

Гете Йоганн-Вольфганг (1749—1832) — великий німецький поет і мислитель. Народився у Франкфурті-на-Майні, вчився у Лейпцігському та Страсбурзькому університетах. Автор всесвітньовідомих творів «Гец фон Берліхінген», «Страждання молодого Вертера», «Герман і Доротея», «Егмонт», «Роки учення Вільгельма Майстера», «Поезія і правда», «Західно-східний диван», багатьох поезій, наукових розвідок тощо. Найбільше мистецьке досягнення Гете — поема «Фауст» — один з улюблених творів П. Тичини. Водночас поет завжди протестував проти містично-ідеалістичного трактування героя поеми. Образ Фауста знайшов місце й у

творчості П. Тичини (вірш «Ходить Фауст...», щоденникові та інші записи тощо).

Едомітська віра — напівхристиянська, напівмагометанська віра, що виникла серед польських євреїв у середині XVIII ст. «Новий месія» Яків Йозеф Франк (бл. 1726—1791), родом з Поділля, поєднав у своєму «вченні» християнські, мусульманські та саббатіанські (єретична течія в іудаїзмі) догми. Проповідуючи скромність у житті, члени цієї секти, та й сам Я. Франк, займалися розпустою, що й привело «нового месію» до Ченстоховської тюрми, з якої він, проте, незабаром був випущений. Вислови Я. Франка зібрані в рукописних збірках «Біблії баламутної» («Biblia balamutna»), де він твердив: «Я прийшов звільнити світ від будь-яких законів та статутів, що існували досі». Після смерті Я. Франка, а потім його доньки Єви, єретична секта розпалася, а едоміти стали правовірними католиками.

Лессінг Готгольд-Ефраїм (1729—1781) — німецький драматург, теоретик літератури й мистецтва. Автор комедії «Мінна фон Барнхельм», трагедії «Емілія Галотті», критичного трактату «Лаокоон», двотомника статей «Гамбурзька драматургія» та ін. П. Тичина студіював твори Лессінга ще з дореволюційних часів, коли працював у театрі М. Садовського.

Лейбніц Готфрід Вільгельм (1646—1716) — німецький філософ-ідеаліст, математик, фізик, винахідник, юрист, історик. У філософських працях «Теодицея» і «Монадологія» розробив систему об'єктивного ідеалізму, в основі якого лежить учення про самосущі духовні субстанції — монади, що є нібито первоначалом усього сущого. Узгодженість і єдність Всесвіту Лейбніц пояснював наперед встановленою гармонією; він висунув ідею безперервності, за якою все у світі перебуває у такому зв'язку, коли сучасне містить в собі майбутнє і кожний існуючий стан можна пояснити станом, що передував йому; виходячи з цього, Лейбніц доводив: усі живі істоти споріднені з неживою природою. Головна праця Лейбніца «Нові досліди про людський розум» побачила світ через 49 років по смерті автора. Отже, Сковорода міг в описаний у симфонії період почути про цю книгу. Твори Лейбніца були добре знані в Росії та на Україні — один із сучасників Г. Сковороди І. Котляревський згадує (правда, в іронічно-бурлескному стилі) Лейбніцові монади в поемі «Енеїда».

[ІНТЕРМЕДІЯ] ДИСПУТ

(Памфлет)

Вперше надруковано в журналі «Радянська література», 1934, № 10, с. 5—39, під заголовком «Диспут (Памфлет)». У коротенькій передмові до цієї публікації П. Тичина писав:

«Диспут» — це не єсть те історично-філософське полотно із життя Коліївщини, над яким я працюю останніми роками, це тільки тимчасовий відступ від цієї драми, пробування себе в памфлеті. Точних історичних осіб чи дат шукати тут не треба: для мене важливим було лише підкреслити саму ідею твору — боротьба проти світової буржуазії. З цих причин я дозволив собі деякі анахронізми, як-от: расова теорія, вимірювання черепів, термін «коричняві» та «твердолобі» тощо».

«Диспут» — це розділ, над яким П. Тичина працював чи не найбільше. В архіві поета збереглося кільканадцять закінчених варіантів «Диспуту», які значно різняться один від одного. На одному з них кольоровим олівцем написано: «Інтермедія». Це й дало підставу упорядникам видання «Сковороди» 1971 р. дати назву цьому розділу: «Інтермедія. Диспут (Памфлет)».

Залишилося й чимало записів (вони увійшли до книги «Із щоденникових записів». К., «Радянський письменник», 1981), які проливають світло на те, як автор працював над «Диспутом». Незважаючи на застереження П. Тичини у передмові, що «Диспут» — це «тимчасовий відступ» від драми про Коліївщину, у планах поеми-симфонії цей розділ згадується неодноразово як складова і невід'ємна її частина. Крім того, слова про «історично-філософське полотно із життя Коліївщини» не слід сприймати як вказівку на те, що автор писав твір, не пов'язаний з життям Сковороди. Річ у тому, що на початку 30-х років в українській пресі не бракувало різко негативних, вульгарних, антиісторичних оцінок постатей діячів минулого, зокрема й Сковороди. Отож словами про «історично-філософське полотно із життя Коліївщини» автор, можливо завуальовував справжню («віддалену від проблем сучасності») тему та ідею твору, над яким працював.

Мотто: «Там недолугість, наче степ...» і т. д. уперше надруковано у виданні поеми 1971 р. (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1231, арк. 1 зв.)

Подається за першодруком.

«Мусікія, кая єсть пєніем...» — слова з музично-теоретичного трактату українського композитора і теоретика музики Миколи Павловича Дилецького (1630—?) «Мусікійська граматика». Перше видання цього твору («Граматика співу мусікійського») вийшло 1677 р. М. Дилецький високо підносив роль музики, називаючи її другою філософією, запроваджував у хорову практику південнослов'янський багатоголосий партесний спів, рекомендував використовувати у церковній музиці світські та народні мелодії. П. Тичина, використовуючи у «Диспуті» уривки з «Мусікійської граматики», пародіював не так Дилецького, як тих, кого називав «жонглерами» та «ученою гниллю». Те ж саме стосується й «фольклористичних розвідок» Плакуна-Гребіночки.

Брейгель Петер Старший, прозваний «Мужицьким» (нар. між 1525—1530, пом. 1569) — видатний нідерландський живописець і гравер. П. Тичина високо ставив його творчість, його зв'язок з народом.

Мюнцер Томас (бл. 1490—1525) — німецький революціонер, ідеолог і вождь селянсько-плебейського табору під час Реформації та Селянської війни 1525 р. в Німеччині.

Гельвецій Клод-Адріан (1715—1771) — французький філософ-матеріаліст, просвітник. Доводив, що людина — продукт природи й соціального середовища.

У теці П. Тичини «Сковорода і Гельвецій» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1308, арк. 1—4) є виписки з праць філософа, а також із книг, де йдеться про нього. Ось кілька з них:

«То гордостью своей обманутый Платон
Вообразил, что все отменно понял он:
Так, искажая суть способности мышленья,
Учил он, что душа — отнюдь не разуменье,

Что с телом рождено, растет и гибнет с ним,
Нет, это некий дух: бессмертен, неделим,
Над телом властен он, он — сущность вне
пространства.
Все спорят о душе с упорством постоянства:
То — жизни искорка, тончайший атом — то,
Нет, то — воздушный ток; и все ж не прав никто.

Гельвеций. Счастье.
1936. ст. 51».

«Острови щасливих (щасливі острови). Гельвецій. Щастя (самий початок)».

«Человек вообще» у XVIII в. (Ист[ория] фил[ософии], II, 417).»

«Робінзонада Гельвеція. I і 423».

«Гельвецій — «Про Духа». 1757 — фр[анцузькою] мов[ою]».

Ньютон Ісаак (1643—1727) — великий англійський фізик, механік, астроном і математик. Сформулював основні закони класичної механіки, відкрив закон всесвітнього тяжіння, розробив диференціальне та інтегральне числення. Вершина наукових досліджень Ньютона — це його «Математичні початки натуральної філософії».

У теці П. Тичини «Сковорода і Ісаак Ньютон» є кілька записів, які свідчать про те, що автор поеми-симфонії робив спроби провести певні паралелі між українським філософом та англійським математиком, фізиком та астрономом. Ось деякі з них:

«Теорія світла:

«тілесність світла у Ньютона («Іс[торія] філ[ософії]», 227, т. II).

У Сковороди: навіть тінь і та — має своє тіло».

«Ньютонівська просторінь — бог.

(«Под зн[аменем] маркс[изма]», кн. 12, 1938, ст. 30)».

«Про чудо. Ісаак Ньютон. С. Вавилов. «Ис[аак] Ньютон», стор. 207».

«Ньютон — про небесну механіку («Іст[орія] філ[ософії]», т. II, [стор.] 224).

У Ск[оворо]ди: виміряли все небо» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1287, арк. 1—5).

У теці П. Тичини «Науки у Сковороди...» (ЦДАМЛМ, ф. 464, он. 1, № 1280) є виписки, що стосуються Ньютона та інтерпретації його наукової спадщини у творах українського філософа:

«Машинистова хитрость, часовую на башне машину в движении содержит (Б[онч]-Б[руєвич], 64).

Движение часовой машины (Б[онч]-Б[руєвич], 66).

...Будто из дали в зрительную просматривает трубку (Б[онч]-Б[руєвич], 71).

Как тяжело во всемирной машине начало сыскать (Б[онч]-Б[руєвич], ст. 95)».

Франклін Бенджамін (1706—1790) — американський політичний діяч і дипломат, буржуазний демократ, учений. Працював у галузі фізики, винайшов громовідвід, досліджував проходження тепла і звуку в воді тощо.

У теці П. Тичини «Сковорода і Франклін» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1337) знаходимо, зокрема, такі записи:

«В. Н. Владимиров: Франклин. ЖЗЛ, 1934.

27/V.36, Ірпінь.
28/V».

«Франклін сотворіння світу визнавав («Іст[орія] філ[ософії]», т. II, ст. 453).

А Гр[игорій] Ск[оворода] — н і. Очевидно, тут у нього — Гольбах».

«Сократичні діалоги у Франкліна («Ист[ория] фил[ософии]», т. II, ст. 452).

Стенографія («Франклін», 14—15).

Франклін. Наука добряки Річарда:

«Усе важке для лінощів, а для труда все легке» (52).

«Не гайнуй (марнуй) часу — це матерія, з якої створено світ».

«Трудно, щоб порожній мішок тримався стоя».

«Хто не вміє сприйняти раду — тому не можна помогти» (53)».

«До теки: «Ск[оворода] і Франклін»:

«Се исторгнувший гром с небеси и скипетр из руки царей»,— див. Радищев: «Путеше[ствие] из П[етербурга] в М[оскву]» — розділ «Слово о Ломоносове».

Ваніні Лючіліо (1585—1619) — італійський філософ-матеріаліст, проповідник атеїстичних ідей. Закатований інквізицією.

Тайлер Уот (?—1381) — один з ватажків селянського повстання 1381 р. в Англії. Підступно вбитий під час переговорів.

Геракліт Ефеський (бл. 544—470 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, видатний діалектик стародавнього світу; вважав вогонь першоосновою всіх речей, доводив, що світ не створений богом, а був, є й буде вічно живим вогнем, який то спалахує, то закономірно згасає. Об'єктивну необхідність і закономірність називав «логосом». Автор твору про природу, від якого дійшло до нас 130 фрагментів.

П. Тичина високо підносив Геракліта. У статті «Чорнобрович» він підкреслює, що у поемі-циклі «В космічному оркестрі» опоетизовано деякі основоположні думки Геракліта.

Епікур (341—270 до н. е.) — давньогрецький філософ-матеріаліст, засновник епікуреїзму; відстоював і розвивав атомістичне вчення Демокріта, заперечував втручання богів у розвиток природи, життя людини й суспільства. Г. С. Сковорода неодноразово згадував і цитував Епікура у своїх працях.

Лев X (Джованні Медічі, другий син Лоренцо Медічі-Пишного; 1475—1521) — папа Римський з 1513 р. Учень гуманістів, Лев X любив поезію, науку, живопис, театр, покровительствував художникам (Рафаелю), поетам (Аретіно), відновив Римський університет. Відзначався досить вільним способом життя, далеким від чернечого аскетизму, розтринькав папську казну і, щоб поповнити її, відкрив торгівлю кардинальськими шапками та перетворив на прибутковий промисел продаж індульгенцій. 1520 р. відлучив М. Лютера від церкви.

ВИДІННЯ ЦУНДРИ. У ЛЕЙПЦІГУ

Розділ датується орієнтовно 1927—1935 рр. на підставі особливостей автографів, окремих авторських щоденникових нотаток і листів, а також складеного поетом переліку-бібліографії друкованих і недрукованих творів за 1934—1938 рр., що на 1935 р. уже були завершені. Серед них і розділ «Видіння Цундри. У Лейпцігу»:

«Молодий Радищев (перша сцена)
із <поеми> драматичної поеми
Лейпцігський ярмарок
II сцена,—
те ж саме»
(Київський літературно-меморіальний
музей-квартира П. Г. Тичини,
книга надходжень № 771.)

Серед матеріалів поеми-симфонії «Сковорода» лежав, покладений туди самим П. Тичиною (за свідченням його дружини Л. П. Тичини та кількох планів твору, де обов'язково присутній розділ «У Лейпцігу»), один з найперших варіантів сцени з «Молодого Радищева». Введення його до симфонії «Сковорода» викликано, напевне, бажанням автора дати докладнішу характеристику Цундрі та підготувати читача до сприймання «Листа Сковороди до Радищева» в розділі «У яру» (цей розділ, хоч і написаний раніше, мав іти, за задумами і планами П. Тичини, після розділу «Видіння Цундри. У Лейпцігу»).

Вперше розділ надруковано у виданні «Сковороди» 1971 р. Заголовок «Видіння Цундри. У Лейпцігу» надруковано (очевидно, значно пізніше) на машинці на арк. 2 цього розділу (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1210, арк. 1—13).

Хлоя — одне з імен античної богині Деметри, покровительки молодих посівів. Цим іменем нерідко називалися дівчата-пастушки в ідиліях та пасторалях.

Вейсе (Вейзе Хрістіан; 1642—1708) — німецький драматург, поет, романіст, який талановито зображував звичаї сучасної йому Німеччини. В його «Трагедії про неаполітанського заколотника Мазаньєлло» Г. Е. Лессінг відзначив «шекспірівський хід дії», «іскринки шекспірівського генія».

Насакін — один з товаришів Радищева по Лейпцігському університету. «20 вересня 1766 р. було видано паспорти для поїздки в Лейпціг дванадцятьом дворянам: Петру Челищеву (20 літ), Андрію Рубановському (18 літ), Сергію Янову (17 літ), Олексію Кутузову (17 літ), Олександру Радищеву (17 літ), Олександру Римському-Корсакову (15 літ), князям Несвітському і Трубецькому, Зинов'єву (двоюрідному братові графа Орлова), братам Федору і Михайлу Ушаковим, Насакіну. Перших шістьох було взято з Пажеського корпусу. Римський-Корсаков помер дорогою. Пізніше до Лейпціга прибули двоє братів Алсуф'євих, Козодавлєв, Волков, граф Матюшкін та Мельгунов» (Див.: *Радищев А. Н.* Путешествие из Петербурга в Москву. Л., «Художественная литература». Ленинградское отделение. 1984, с. 259—260).

Кутузов Олексій Михайлович — товариш Радищева по Лейпцігському університету, пізніше письменник, масон. Йому Радищев присвятив свої книги «Житіє Федора Васильовича Ушакова з додатком деяких його творів» та «Подорож із Петербурга в Москву». Як вважають сучасні дослідники, на час виходу цих творів

Кутузов і Радищев розійшлися у своїх громадсько-політичних поглядах, отож присвяти треба розуміти не тільки як данину дружбі юнацьких років, а й як акт полеміки.

Кошеніль — промислова назва кількох видів комах, з яких добувають червону фарбу кармін (*франц.* cochenille — від *ісп.* cochinilla).

Ушаков Федір Васильович (бл. 1745—1770) — друг Радищева по Лейпцігському університету, талановитий російський філософ-просвітник, чиї погляди, незважаючи на абстрактність, метафізичність та непослідовність, справили великий вплив на О. М. Радищева. Через 19 років після смерті свого друга О. Радищев видав книги «Житіє Федора Васильовича Ушакова...», «Про право покари та про страту», «Про любов», «Листи про першу книгу Гельвеційового твору «Про розум».

СКОВОРОДА І БІСНУВАТИЙ

Вперше надруковано у книзі: *Тичина Павло.* Сталь і ніжність. К., Державне літературне видавництво, 1941, с. 67—81, під заголовком «Сковорода і Біснуватий». Напевне, існувала перша редакція цього розділу, створена на самому початку 20-х років. Це припущення стверджують окремі чернетки та поставлені Тичиною дати під текстом: 1920, 1940.

Мотто: «Пізнай себе. Як можемо бути щасливими, коли ми не взнали ще добре, що для нас властиве...» і т. д. вперше надруковано у виданні «Сковороди» 1971 р. (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1200, арк. 2).

Аскоченський Віктор Іпатійович (1813—1879) — російський історик реакційного напряму, фольклорист, музичний діяч, видавець журналу «Домашняя беседа».

Щербина Федір Андрійович (1849—?) — відомий земський статистик, що досліджував історію кубанського козацтва, Воронезького земства, економічні умови життя селянства в різних районах царської Росії, релігійні питання (напр., «Малоросійська штунда», 1876 р.)

Кавендіш Генрі (1731—1810) — англійський фізик та хімік. Передбачив закон Кулона, визначив діелектричну взаємопроникність деяких речовин, обчислив середню густину Землі, добув чистий водень, визначив вміст кисню в атмосфері, склад води тощо.

Архімедова спіраль — крива, яку описує точка при рівномірному русі її із певною швидкістю по прямій, що рівномірно обертається з визначеною кутовою швидкістю навколо однієї із своїх точок. Властивості її дослідив Архімед (бл. 287—212 до н. е.) — великий давньогрецький математик та механік.

Кене Франсуа (1694—1774) — французький економіст, основоположник школи фізіократів, батько, за визначенням К. Маркса, політичної економії. Його «Економічну таблицю» К. Маркс оцінив як геніальну спробу аналізу суспільного відтворення.

У теці П. Тичини «Карл Маркс. Енгельс, Ленін, Сталін про XVIII вік» (ЦДАМЛМ, ф. 464, оп. 1, № 1367) є кілька записів про фізіократів, зокрема і такий:

«Фізіократи (Кене, Міррабо Старший та ін.) твердили, що виробничою працею є лише сільськогосподарська праця».

А. Тюрго.

Избр[анные] философск[ие] произв[едения], М., 1937, ст. 4».

Гайдн Йозеф (1732—1801) — великий австрійський композитор, автор 104 симфоній, 77 квартетів, 30 смичкових і 38 фортепіанних тріо, понад 50 концертів, 24 опер, 26 мес тощо.

Глюк Хрістоф-Віллібальд (1714—1787) — великий австрійський композитор, чех за національністю; автор опер «Орфей і Евридіка». «Альцеста», «Іфігенія в Авліді», «Арміда», «Іфігенія в Тавріді». Проповідував передові ідеї буржуазного просвітництва XVIII ст.

«Са іра́» («Ça ira» — «Все піде на лад...») — французька революційна пісня. З'явилася в Парижі напередодні Великої французької революції. Її співали па популярний мотив «Національного корійона» композитора Бекура. Текст приписується різним авторам, серед них Ладре, Дюпюї та ін. «Ça ira» на Україні в часи гайдамаччини — один з анахронізмів поеми-симфонії «Сковорода».

ЧОРНОВІ АВТОГРАФИ

В цьому розділі подаються найважливіші та найцікавіші для дослідника і читача чорнові автографи різних розділів поеми-симфонії «Сковорода». Вони розкривають напружену роботу П. Тичини над своїм найбільшим твором, вводять у сферу реалізованих задумів поета, у хід та розвиток його ідей і думок. З цього матеріалу видно, як з роками розширювалося та поглиблювалося уявлення автора про Сковороду як особу реальну та героя поеми, як дописувалися все нові й нові розділи до найпершого варіанта симфонії, частково опублікованого в 1922 і 1923 рр., як виростав грандіозний твір, що вперше у найповнішому обсязі побачив світ уже після смерті П. Тичини — в 1971 р.

Чорнові автографи друкуються за хронологічним принципом.

Ковалинський Михайло Іванович (1757—1807) — український і російський письменник, освітній діяч. Учень Г. С. Сковороди; написав його біографію «Життя Григорія Сковороди...», опубліковану 1886 р.

Вардан.— Йдеться про т. зв. «Збірки притч Вардана», писані в часи вірменського середньовіччя (російською мовою видані в перекладі і з коментарями академіка М. Я. Марра).

Маніхейство — релігійна течія, що виникла в Римській імперії у III ст.; поєднувала в собі елементи християнства і стародавньої перської релігії. Назва походить від імені легендарного перського мудреця Мані. Маніхейство жорстоко переслідувалося християнською церквою як єресь.

Діоген із Сінопа (бл. 404—323 до н. е.) — давньогрецький філософ-стоїк; за легендою, жив у бочці, нехтуючи вигодами життя (за іншою легендою — у печері). Сковороду приваблював спосіб життя та ідеали стоїчної доброчесності грецького філософа.

Іудейство (іудаїзм) — релігія віруючих євреїв. Іудаїзм (зокрема ідеї месіанства) справив великий вплив і на християнську релігію. Пізніше на його грунті виник сіонізм — ідеологія найбільш реакційних кіл сучасної єврейської буржуазії.

Апулей Люцій (бл. 125—180) — видатний римський письменник, автор роману «Метаморфози» («Золотий осел»), де в сатиричному плані зображено занепад античного світу.

Мелхіседек (Значко-Яворський Матвій Карпович; бл. 1716—1809) — один з борців проти католицизму на Україні. Вихо-

ванець Київської академії, правитель усіх православних церков. Під час селянського повстання — Коліївщини Мотронинський монастир (резиденція Мелхіседека) став центром антикатолицького руху. Мелхіседекові приписувалося авторство т. зв. «Золотої грамоти», нібито присланої повстанцям Катериною II.

Хіждеу (Хашдеу, Хаждеу) Александр (1811—1872) — молдавський письменник і фольклорист, просвітник. Вчителював на Україні, збирав народні пісні, опублікував вірші Г. Сковороди та статті про нього, оспівував дружбу молдавського та українського народів.

Арістофан (бл. 445—385 до н. е.) — великий давньогрецький комедіограф, автор понад 40 творів, з яких до наших днів дійшло 11, зокрема «Ахарняни», «Вершники», «Хмари», «Оси», «Лісістрата», «Жаби». П. Тичина вважав Арістофана неперевершеним майстром комедії.

Михайлівський Золотоверхий собор — споруджений 1108—1113 рр. на території Михайлівського монастиря внуком Ярослава Мудрого київським князем Святополком Ізяславичем. У 1934—1935 рр. собор було розібрано. Частина його фресок та мозаїк нині зберігається у Софійському соборі (Київ), у Третьяковській галереї (Москва) та Російському музеї (Ленінград).

Львівські ворота — один із в'їздів до давнього Києва (район сучасної Львівської площі). Споруджено на місці т. зв. Жидівської брами, зруйнованої під час навали орд Батия. Львівські ворота проіснували до середини XIX ст.

Піфія — у Стародавній Греції жриця у храмі Аполлона в Дельфах, де відбувалися найголовніші пророцтва оракула.

Золоті ворота — урочиста брама давнього Києва, видатна пам'ятка архітектури, фортифікаційної техніки Київської Русі. Збудовані водночас із Софійським собором та новими укріпленнями Верхнього міста. Пізніше були зруйновані, а 1750 р. руїни воріт засипані землею. 1982 р. Золоті ворота реконструйовано.

Рачинський Андрій Андрійович (1729 — кінець XVIII або початок XIX ст.) — український композитор, батько відомого російського музиканта і композитора Гаврила Рачинського. Регент капели у Львові, у графа К. Розумовського, у царя Петра III.

Бондарівна — головна героїня української народної історичної пісні-балади «У містечку Богуславку». На сюжет цієї пісні І. Карпенко-Карий створив драму «Бондарівна», а М. Вериківський — балет «Пан Каньовський».

Томара Степан — поміщик села Каврай (Коврай), у якого в 1753—1759 рр. періодично працював домашнім учителем Г. Сковорода, виховуючи поміщикового сина Василя. Роки ці відіграли істотну роль у формуванні світогляду філософа.

...хинський архімандрит Гервасій.— Йдеться про Линцевського Гервасія, переяславського єпископа, з яким у 1758—1759 рр. спілкувався Г. Сковорода. До свого призначення в Переяслав Г. Липцевський 11 років керував російською духовною місією в Китаї. Однодумець і соратник Мелхіседека, один з найактивніших борців з католицизмом.

Фрідріх Прусський (Фрідріх II; 1712—1786) — прусський король з династії Гогенцоллернів, представник освіченого абсолютизму. За його правління посилилась експлуатація селян-кріпаків, було реорганізовано армію на основі суворої, т. зв. прусської муштри.

Талмудисти (від слова «Талмуд» — збірки релігійно-етичних і правових норм іудаїзму) — послідовники й виконавці всіх догм даного вчення.

Ейлер Леонард (1707—1783) — видатний математик, механік і фізик, родом з Базеля (Швейцарія), член Петербурзької Академії наук. У 1727—1741 та 1766—1783 рр. жив і працював у Росії. Йому належать праці (понад 800) з математичного аналізу, диференціальних рівнянь, теорії чисел та інших галузей знань, аж до теорії музики.

Альбігойці — учасники народного єретичного руху в Південній Франції. Внаслідок т. зв. альбігойських воєн (1209—1229), організованих папою Іннокентієм III, альбігойці були винищені.

Гусити — учасники багаторічної боротьби народних мас Чехії проти феодальної експлуатації, католицизму та німецької агресії. Приводом до гуситських воєн було спалення Яна Гуса (1369—1415), репресії проти його послідовників. 1419 р. вибухло повстання гуситів. Керівниками гуситів-таборитів були Ян Жижка, Прокоп Великий, а гуситів-чашників — Птачек з Піркштейна, Їржі Подебрад. Внаслідок п'яти хрестових походів гусити були розбиті.

Жакерія — антифеодальне селянське повстання 1358 р. у Франції. Назва походить від зневажливого прізвиська «Жак Боном» («Жак Простак»), даного феодалами французьким селянам. Повстання очолив селянин Гійом Каль. Жакерію було жорстоко придушено.

Паризькі молотобойці (майотени; від франц. maillot— бердиш, бойова сокира) — учасники плебейського повстання 1382 р. в Парижі, викликаного крайнім зубожінням ремісників та нестерпними податками за часів Столітньої війни. Незважаючи на тимчасовий початковий успіх, повстання, зрештою, було придушено, податки відновлено, муніципальні свободи урізано.

Кречетников — генерал російської армії, посланий Катериною II на придушення селянського повстання на Україні — Коліївщини. Після того, як він хитрощами та підступністю взяв у полон керівників повстання М. Залізняка та І. Гонту, його направлено на допомогу польській військово-судовій комісії на чолі з Й. Стемпковським, що на протязі кількох років у містечку Кодні (неподалік Житомира) розглядала справи учасників гайдамацького руху.

Козодавлєв.— Очевидно, П. Тичина мав на увазі Осипа Петровича Козодавлєва (початок 50-х років XVIII ст.— 1819), російського державного діяча і письменника, який навчався разом з Радищевим у Лейпцігу. 1810 р. він став міністром внутрішніх справ Росії.

ДОДАТКИ

ПЛАНИ І НОТАТКИ

У розділі подаються начерки планів та нотатки, зроблені П. Тичиною, як правило, на берегах рукописів поеми-симфонії «Сковорода».

Мацієвич Арсеній (1697—1772) — український церковний діяч та письменник XVIII ст., вихованець Києво-Могилянської академії.

Вишенський Іван (бл. 1545—1550 — після 1620) — український письменник-полеміст, пристрасний і послідовний борець проти католицизму, уніатства, експлуатації трудового народу феодалами-кріпосниками.

Тевяшов Степан Іванович — полковник Слобідського полку, в маєтку якого неодноразово бував Г. С. Сковорода. Тут він написав твір «Икона Алкивиадская (Израилскій змій)» з такою присвятою: «Высокомилостивому государю Степану Ивановичу, господину полковнику его высокородию Тевяшеву». Тевяшову присвячено також переклад з книг Ціцерона «О старости».

Крижанич Юрій (1618—1683) — видатний хорватський письменник, публіцист, історик, природознавець, лінгвіст, теолог; автор «Політики», «Опису подорожі від Львова до Москви. Літа 1659» та ін. Тривалий час жив на Україні, у Москві, в Сибіру. Високу оцінку діяльності Ю. Крижанича, що невтомно обстоював єдність слов'янських народів, дали О. Бодянський, В. Ягич, Г. Плеханов та ін. Образ Ю. Крижанича намалювала у своєму історичному романі «Фастів» українська письменниця Варвара Чередниченко.

Альона з Арзамаса (Альона-стариця) — колишня черниця, за походженням селянка з Арзамаської слободи. Під час селянської війни під проводом С. Разіна— отаман загону повстанців, який налічував близько 600 чоловік. 1670 р. Альону було схоплено і після нелюдських тортур, які вона витримала з легендарною мужністю, спалено в дерев'яному зрубі.

Берліхінген Гец фон (1480—1562) — німецький рицар, брав участь у Селянській війні (1525); у вирішальний момент зрадив повстанців; герой драми Гете «Гец фон Берліхінген».

Унія — об'єднання православної і католицької церков; з одного боку, визнається главенство папи римського, а з другого, богослужіння провадиться рідною мовою із збереженням православних обрядів. Унія (особливо Брестська 1596 р.) стала одним з найголовніших знарядь Риму і польської шляхти у справі підкорення українського та білоруського народів.

Толстой Лев Миколайович (1828—1910) — геніальний російський письменник, автор широковідомих романів, повістей, п'єс, оповідань, трактатів, публіцистичних статей. П. Тичина високо цінував творчість Толстого; ще навчаючись у семінарії, намалював його портрет, а в останні роки життя написав поему «Тарасова читає «Анну Кареніну». Можливо, занотовуючи пункт плану «Толстой про пісні», він мав на увазі вислів російського письменника: «чим більше ми віддаємося красі, тим більше ми віддаляємося від добра».

Шпенглер Освальд (1880—1936) — німецький філософ-ідеаліст. У своїй основній праці «Присмерк Європи» заперечував історичний прогрес, розглядав історію суспільства як історію виникнення, розвитку й загибелі окремих замкнених культур, проголошував занепад сучасної європейської цивілізації.

Скорина Франціск (Скарина Георгій Лукич; бл. 1490 — бл. 1540) — білоруський першодрукар, громадський та культурний діяч. 1517 р. заснував у Празі друкарню і видав перекладені ним білоруською мовою Псалтир та 22 книги Біблії. 1525 р. відкрив друкарню у Вільні — тут він видав «Апостол» та «Малу подорожню книжицю».

Кондорсе Антуан-Ніколя (1743—1794) — вчений (матема-

тик, астроном, економіст), письменник і політичний діяч Великої Французької революції. Президент Законодавчих зборів Франції, редагував проект конституції Французької республіки.

Галл (Галль Франц-Йосиф; 1758—1828) — творець френології — «вчення» про причиновий зв'язок між зовнішньою формою черепа людини і її душевними та психічними особливостями. Антинауковість френології була доведена дослідами та спостереженнями багатьох учених ще в минулому сторіччі.

Бядуля Змітрок (Плавник Самуїл Юхимович; 1886—1941) — білоруський радянський письменник, автор роману «Язеп Крушинський», повістей «Соловей», «У дрімучих лісах», збірок оповідань тощо.

Пичета Володимир Іванович (1878—1947) — радянський історик-славіст, академік АН СРСР. Головні праці: «Основні моменти історичного розвитку Західної України та Західної Білорусії», «Білорусія та Литва. XV—XVI ст.»

Сакс Ганс (1494—1596) — відомий німецький поет-майстерзінгер, автор понад шести тисяч творів. Й.-В. Гете тепло відгукувався про «дидактичний реалізм» Г. Сакса, а Р. Вагнер вивів його образ в опері «Нюрнберзькі майстерзінгери».

Пушман Адам (1532—1600) — німецький майстерзінгер; поряд з Г. Саксом, Фольцом та Г. Фогелем здобув велику популярність.

Мозер Ганс Йоахім (1889—1967) — німецький музикознавець, автор відомого «Музичного словника». Син видатного скрипаля і теоретика скрипичного мистецтва Андреаса Мозера. Автор багатьох праць, в яких відбилися його націоналістичні погляди, що, зрештою, привели до співробітництва з режимом Гітлера.

Бах — славнозвісна тюрінгенська родина, яка дала в XVII—XVIII ст. понад п'ятдесят відомих у Німеччині музичних діячів. Родоначальником її був Фейт Бах, булочник з Вехлера. Його син Ганс, онуки Йоганн, Генріх та Крістоф і правнуки зажили слави музикантів і займали в XVII ст. усі музичні посади у Веймарі, Ейзенаху та Ерфурті. Найславетніший з Бахів — Йоганн Себастьян Бах (1685—1750) — геніальний німецький композитор. Відомими музикантами й композиторами були також сини Й. С. Баха — Вільгельм Фрідеман Бах та Карл Філіпп Емануїл Бах.

Маймонід (Мойсей бен Маймун; 1135—1204) — єврейський філософ-ідеаліст, найбільший представник арабо-іспанської єврейської філософії, чиї твори відіграли значну роль і в історії християнства; автор творів з медицини, перекладів з Авіценни (Абу Алі ібн Сіни) на єврейську мову. Головні твори: «Ані-Мамін», «Мішне-Тора», «Море Невухім» (твори з філософії та етики іудаїзму), «Хохмат га ібур» (трактат про календарне літочислення), «Мілот гігоїн» (трактат з логіки) та ін.

Козицький Пилип Омелянович (1893—1960) — відомий український радянський композитор і педагог, автор пісень, романсів, фольклористичних записів, музики до фільмів, опер, кантати, сюїти, поеми, хорів — зокрема «Дивного флоту» на слова П. Тичини, праць з історії української музики. П. Козицького і П. Тичину єднала дружба; під час роботи над «Сковородою» П. Тичина користувався рукописом дослідження П. Козицького про музику в Києво-Могилянській академії.

Могилянський Арсеній (1711—1770) — київський митрополит.

Ральф Дойстер — правильно: «Ральф Ройстер», комедія англійського письменника Ніколаса Юделла (?—1557).

Лілі Джон (1553 або 1554—1606) — англійський письменник; першим ввів у віршовану драму прозові діалоги.

Бен Джонсон (Бенджамен Джонсон; 1572 або 1573—1637) — англійський поет-драматург, сучасник і друг Шекспіра. Намагався перенести на англійський грунт псевдокласичну драму, яка саме тоді входила в моду у Франції.

Марло (Марлоу) Крістофер (1564—1593) — англійський драматург, найбільш відомий з попередників Шекспіра; автор драматичних творів «Тамерлан», «Мальтійський єврей», «Едуард II», «Фауст» та ін. Окремі сюжети й образи К. Марло використані У. Шекспіром.

Грін Роберт (1560—1592) — англійський письменник, автор пасторальних романів, повістей, п'єс, памфлетів.

Шекспір Уїльям (1564—1616) — геніальний англійський драматург і поет, автор 37 п'єс, зокрема «Комедії помилок», «Приборкання непокірної», «Віндзорських витівниць», «Дванадцятої ночі», «Річарда III», «Короля Джона», «Генріха IV», «Ромео і Джульєтти», «Гамлета», «Отелло», «Короля Ліра», «Антонія і Клеопатри» та ін. П. Тичина високо цінував драматургію Шекспіра, поглиблено вивчаючи секрети його майстерності в роботі над власними драматичними творами.

Гіппократ Хіоський (бл. 450 до н. е.— ?) —давньогрецький математик, автор твору про елементи геометрії, який до наших днів не дійшов.

Піфагорейська школа — ідеалістичний напрям у давньогрецькій філософії. Піфагорейці зробили внесок у математику, астрономію, теорію музики, та, одірвавши числа від реальних речей, зійшли до ідеалізму (Філолай, Євріт та ін.). Назва походить від імені Піфагора Самоського (бл. 580—500 до н. е.) — видатного математика й філософа-ідеаліста, що розглядав Всесвіт як гармонійні системи чисел та їх відношень. «Піфагорейці заклали фундамент математичного природознавства в цілому — такого природознавства, де природа береться у своїй нерозчленованій цілісності, в усьому переплетінні взаємозв'язків, і вся ця цілісність аналізується математично. І треба сказати, що перед сучасною наукою тільки недавно почали вимальовуватися реальні контури будови, яка нині виростає на цьому античному фундаменті» (*Волков Г.* У колыбели науки. М., «Наука», 1971, с. 126—127). Сліди захоплення у П. Тичини Піфагором та піфагорейцями знаходимо в багатьох творах, особливо у збірках «Сонячні кларнети», «Плуг», «Замість сонетів і октав», «Вітер з України», «Срібної ночі».

Гез (гьоз, гйоз) — так називалися нідерландські повстанці, що боролися за визволення своєї батьківщини від іспанського гніту.

Маргарита Пармська (1522—1586) — намісниця Нідерландів за часів Філіппа II; незаконна донька іспанського короля Карла V, голландка по матері, вона була спочатку дружиною герцога Алессандро Медічі, а потім герцога Пармського Оттавіо Фарнезе. Співчувала боротьбі нідерландців, але її добрі наміри паралізувалися кардиналом Гранвелою та королем Філіппом II.

Веданта — *(санскрит.*— кінець, межа, мета Вед) — одна з шести головних, визнаних ортодоксальними, староіндійських філософських систем; один з різновидів пантеїстичного монізму.

«СКОВОРОДИНІВСЬКІ ФРАГМЕНТИ»

Вперше надруковано в журналі «Прапор», 1972, № 11, с. 46—49. У передмові до цієї публікації, зокрема, писалося:

«Сковородинівські фрагменти» являють собою варіанти окремих розділів відомої поеми-симфонії Павла Тичини «Сковорода». Крім історико-літературного значення, ці уривки мають і безперечну самостійну мистецьку цінність і виходять за рамки поеми-симфонії. Для зручності сприймання й розуміння фрагментів редакція подає їх під заголовками».

Подається за першодруком.

СЛОВНИЧОК ДО ПОЕМИ-СИМФОНІЇ «СКОВОРОДА»

Вперше надруковано у кн.: *Тичина Павло.* Квітни, мово наша рідна. К., «Наукова думка», 1971, с. 184—192. Упорядник книги Г. М. Колесник писав:

«Цей словничок складено із слів, які П. Тичина виписав з різних словників, а також записав з народних уст під час роботи над поемою-симфонією «Сковорода». Слова записані на берегах чи на звороті окремих аркушів з чернетками поеми. Курсивом набрано пояснення до слів, дані упорядником. Зірочкою (*) позначено авторські пояснення, які в оригіналі подаються російською мовою. У квадратні дужки ([ ]) взято слова, яких в оригіналі немає, але до них є ілюстрації. Наголошення окремих слів подано за оригіналом. При впорядкуванні цього словничка були використані «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка, «Українсько-російський словник» у 6-ти томах (1953—1963 рр.), «Русско-украинский словарь» у 3-х томах (1968 р.) та інші лексикографічні джерела».

Щодо посилання П. Тичини на переклад з Д. Гофштейна (йдеться про слово «швайка»), Г. М. Колесник писав: «Можливо, поет тоді саме працював над перекладом поезії Д. Гофштейна «Над містом чути — дзвін прогув...» із циклу «Поля»:

Над містом чути — дзвін прогув
Із *шпиля* башти раз і вдруге...
В раю снігів, ночей і туги
Там перший зразу ж потонув.»

Подається за першодруком.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Павло Тичина. 1929. Фронтиспіс.
2. Павло Тичина. 30-ті роки. 192—193
3. Павло Тичина. 1922. Автопортрет. 192—193
4. П. Г. Тичина, І. К. Микитенко, П. Й. Панч, О. Є. Корнійчук перед від'їздом до Парижа на Конгрес оборони культури. 1935. 224—225
5. П. Г. Тичина з дружиною Л. П. Тичиною. 40-ві роки 224—225
6. Видання симфонії «Сковорода» 1923, 1971, 1984 рр. 224—225
7. Автограф розділу «Allegro giocoso» 328

ЗМІСТ

СКОВОРОДА. СИМФОНІЯ.
1920—1922

Allegro giocoso	7	*554*
Grave .	14	*555*
Risoluto	19	*556*
Finale	29	*557*

ІНШІ РОЗДІЛИ СИМФОНІЇ «СКОВОРОДА».
1920—1940

[Піднятий меч]	37	*557*
[Над Дніпром]	38	*558*
[Тиша]	52	*559*
Перший монолог Сковороди . .	54	*560*
[Перше] видіння Ск[овороди]. Ніч	56	*560*
У брамі	80	*564*
В келії .	84	*565*
[Судіть мене...]	105	*567*
[Друге видіння Сковороди.] На горі. Дико. Далеко	107	*568*
[Другий монолог Сковороди]	115	*569*
Кінець феодала	118	*570*
У яру	149	*573*
[Інтермедія] Диспут (Памфлет)	163	*575*
Видіння Цундри. У Лейпцігу	206	*579*
Сковорода і Біснуватий	216	*580*

ЧОРНОВІ АВТОГРАФИ

Allegro giocoso .	233	*581*
[I. Allegro giocoso]	233	
[II. Allegro giocoso. Grave. Risoluto]	235	
[I. Grave]	251	
[II. Grave]	253	
[III. Grave]	258	
[IV. Grave]	258	
[V. Grave] . . .	260	
[I. Risoluto. Finale]	262	
[II. Risoluto. Finale]	263	
[I. Risoluto]	269	
[II. Risoluto]	275	
[III. Risoluto]	276	
[IV. Risoluto]	277	
[I.] Finale	280	
[II. Finale] .	282	
[III. Finale]	282	
[IV. Finale]	286	

[1] Перша цифра — сторінка тексту, друга — сторінка приміток.

[V. Finale] 291
[VI. Finale] . 292
[VII. Finale] . 295
[Піднятий меч] 299
[I. Над Дніпром] 301
[II. Над Дніпром] 308
[III. Над Дніпром] 311
[IV. Над Дніпром] <Allegro giocoso> 321
[V. Над Дніпром] 322
[VI. Над Дніпром]
Сковорода. 1. Allegro giocoso 327
[VII. Над Дніпром] . 335
[VIII. Над Дніпром] 337
[IX. Над Дніпром] 341
[X. Над Дніпром] 344
«Тиша» 355
[Перший монолог Сковороди] . . 356
[I. Перше видіння Сковороди. Ніч] 358
[II. Перше видіння Сковороди. Ніч] .358
[III. Перше видіння Сковороди. Ніч] 359
[I. В келії] 375
[II. В келії] 379
[III. В келії] 381
[IV. В келії] 383
[V. В келії] . 386
[VI. В келії] 390
<На дз[віниці]> У брамі 402
Сцена [(У брамі)] 403
[I. У брамі] . 404
[II. У брамі] 405
[III. У брамі] 407
[IV. У брамі] 408
Під брамою 409
[Судіть мене...] 411
Спокуса на горі. На горі. Дико. Далеко . . . 414
[Друге видіння Сковороди. На горі. Дико. Далеко] 418
[I. Другий монолог Сковороди] 420
[II. Другий монолог Сковороди] . 421
[III. Другий монолог Сковороди] 422
[IV. Другий монолог Сковороди] 423
[I.] <Кінець феодала> 425
[II. Кінець феодала] 431
[III. Кінець феодала] 438
[IV. Кінець феодала] 438
Сцена «Пані й Огенія» 439
[V. Кінець феодала] 440
[VI. Кінець феодала] . 441
[VII. Кінець феодала] 442
[I. У яру] 444
[II. У яру] 454
[III. У яру] 456
[I. Диспут] 459
[II. Диспут] 462
[III. Диспут] 466
[IV. Диспут] 468

[V. Диспут] 469
[VI. Диспут] 470
[Видіння Цундри. У Лейпцігу] 472
[I. Сковорода і Біснуватий] 476
[II. Сковорода і Біснуватий] . 477
[III. Сковорода і Біснуватий] 477
[IV. Сковорода і Біснуватий] 479
[V. Сковорода і Біснуватий] 480
Allegro giocoso . 480
[VI. Сковорода і Біснуватий] 484
[VII. Сковорода і Біснуватий] . 486
[VIII. Сковорода і Біснуватий] 487
[IX. Сковорода і Біснуватий] 493
Сковорода. Allegro giocoso. Пантеїзму скука 493
[X. Сковорода і Біснуватий] 498
[XI. Сковорода і Біснуватий] 501
<Пантеїзму скука> . . 501
[XII. Сковорода і Біснуватий] 512
[XIII. Сковорода і Біснуватий] 515
[XIV. Сковорода і Біснуватий] 515
[XV. Сковорода і Біснуватий] . 518
[XVI. Сковорода і Біснуватий] 519

ДОДАТКИ

Плани і нотатки . . 527 *583*
[Allegro giocoso] 527
[Grave] 527
[Risoluto, «Друге видіння Сковороди. На горі. Дико. Далеко», «Finale»] 528
[Над Дніпром] 528
[У келії] 530
[У яру] 531
[Кінець феодала] 533
[«Диспут» і «Другий монолог Сковороди»] 534
[Сковорода і Біснуватий] 535
«Сковородинівські фрагменти» 536 *587*
[1. Суперечка з ченцями] 536
[2. Прозріння] 538
[3. Сковорода у Києві. Перед повстанням] . . 538
[4. Сковорода у Києві. Перед повстанням. Зараз гримне...] . 538
[5. Повстання] . . 539
[6. Роздум серед ночі] 539
[7. Бог] . 539
[8. Сміх] . 539
[9. У полі] 540
[10. Сонце] . . . 541
[11. Вічність і мить] . 541
[12. Монолог Сковороди] 541

Словничок до поеми-симфонії «Сковорода» 543 *587*

Примітки 547

Академия наук Украинской ССР
Институт литературы им. Т. Г. Шевченко

ПАВЛО ТЫЧИНА

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ДВЕНАДЦАТИ ТОМАХ

Художественные произведения
Тома 1—7

Том четвертый

Сковорода. Симфония.

Составитель и автор примечаний
СТАНИСЛАВ ВЛАДИМИРОВИЧ ТЕЛЬНЮК

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

Затверджено до друку вченою радою
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР

Редактор *О. Я. Безпальчук*
Художник *А. Ф. Пономаренко*
Художній редактор *Р. К. Пахолюк*
Технічний редактор *О. М. Капустіна*
Коректори *Л. І. Семенюк,*
В. М. Семенюк, Л. В. Малюта,
А. О. Луцька

Інформ. бланк № 5681

Здано до набору 19.03.85. Підп. до друку 31.10.85. Формат 84×108/32.
Папір друк. № 1. Звич. нова гарн. Вис. друк. Фіз.-друк. арк. 18,5+0,19 вкл.
Ум. друк. арк. 31,4. Ум. фарбо-відб. 31,4. Обл.-вид. арк. 28,1.
Тираж 15 400 пр. Зам. 5-115. Ціна 3 крб. 10 к.

Видавництво «Наукова думка». 252601 Київ 4, вул. Рєпіна, 3.

Київська книжкова фабрика «Жовтень».
252053 Київ, вул. Артема, 25.